

■
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“
КИЇВ
1967

ТВОРИ В ВОСЬМИ ТОМАХ

ВАНДА

ТОМ

6

ВАСИЛЕВСЬКА

КОЛИ ЗАПАЛАЄ СВІТЛО
РОМАН

ОПОВІДАННЯ

У2
В19

Видання здійснюється за постановою
Ради Міністрів Української РСР

Примітки склав
Л. М. ВЕНГЕРОВ

Переклад з польської
МАРИ ПРИГАРИ

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

$\frac{7-3-4}{104-67M}$

К О Л И   З А П А Л А Є С В І Т Л О

РОМАН

ей, хазяйко, ще два кухлі!

— Не треба, досить,— мляво запротестував Олексій, але Торонін не звернув на це уваги. Він вистукував пальцями якусь мелодію на забризканім пивом столику і блаженно посміхався, похитуючи головою в такт гармонії.

Пивниця була невеличка. Одна кімната з затопаною, брудною підлогою. Крізь мутні шибки вікон видно було юрбу на базарі, прозорий, як скло, день. Клуби пари били з кінських ніздрів блакитним димком, і безсніжна ще земля іскрилася брильянтиками морозу. Сонце сяяло в небі, але його проміння нібито зовсім не давало тепла, розтоплюючись у прозорім холоднім повітрі. Люди йшли швидко, обличчя їх

були червоні від холоду, і бадьорій морозець гнав швидше кров у жилах. Голоси бриніли віддалік різко й чисто.

Але в пивниці йшло своє життя, відмінне, зовсім інше, начебто між тим, що було тут замкнено в чотирьох стінах, та юрбою людей на вулиці не було нічого спільного.

Розхристана гарненька буфетниця наливала пиво в грубі кухлі із зеленого скла, що їх розносила між столиками бліда офіціантка. На буфеті стояли холодні закуски: смажена риба, круті яечка, мариновані оселедці, булки та скибки чорного хліба. Дим стояв густою хмарою, і гармонія монотонно награвала химерну мелодію.

— Хазяйко, ще пару пива!

— Дівчинко, пива, пива гармоністові!

— Рахунок давай, рахунок, довго ще нам чекати?!

— Слухай, заграй-но, знаєш, тієї, саратовської.

— Це чому — саратовської? «Єрмака» заграй, чуєш?

— Пива йому, пива, бо в хлопця в горлянці пересохло.

— Хазяйко, ще два кухлі!

Олексієві мугилося в голові. Біле шумовиння спливало по пальцях, пиво було прозоре й холодне. Настирливо, галасливо лунали у вухах змішані голоси, приглушені хрипкими звуками гармонії.

— От, брат,— схилився до нього над столиком Торонін,— кажу я йому, йолопові: «За пагорбком німці». Дитина і то б догадалась. А він...

Олексій уважно вдивлявся в обличчя приятеля, білявий чуб якого зухвало спадав на очі, і силкувався збагнути зміст його оповідання. Болісно щеміло щось у серці — наче забута образа, наче недобра згадка, яка криється в закапелках пам'яті і от-от, цю ж мить, ладна виринути на поверхню, вдарити, запнути чорною завісою світ. «Що ж це таке, що ж це може бути?» — напружено думав Олексій, намагаючись подолати хміль.

З грюкотом відчинилися двері. Увійшли військові, внісши з собою чистий, різкий повів морозного повітря. Простовхуючись поміж тісними рядами столиків, нові гості невимушено посідали за столиками, не припиняючи голосної, веселої розмови. Олексій збоку глянув на них — і знову щось боляче вколало його в серце.

— Хазяйко, ще пива!

Зараз йому було вже байдуже. Пиво — нехай буде й пиво. Він ліниво колупав виделкою шматок смаженої риби. Їсти не хотілося, але Торонін все замовляв.

— Оселедця та цибулі більше дайте. І ячочок, і огірків, і що там у вас ще є...

— Не треба, Володько, не треба,— бурмотів Олексій. Але Торонін широко махнув рукою, мало не скинувши зі столу повних кухлів.

— Чого там не треба! Їж, їж, підживляйся, треба покрити зустріч. У мене вже так... Товариш по фронту,— пояснив він офіціантці. Та посміхнулася, нічого не відповівши. І Олексій почервонів — за свій цивільний одяг. Так, так воно і є — задерикуватий блиск в очах Тороніна, сяйво його зірок і орденів, ті хлопці в зсунутих на потилицю пілотках — на всю пивницю, крім якихось невиразних старих чоловіків і жінок, тільки він, капітан Олексій Дорош, був у цивільному одязі.

— Пий, Альошо, пий,— примовляв Торонін, і Олексій лив у себе холодне пиво, вже не відчуваючи його смаку.

— Отут такий собі пагорбок. Збоку річка, за річкою — ліс. Я йому кажу...— уперто повертався Торонін до розповіді, яка весь час уривалась і плуталась.— Чуєш, Альошо?

— Чую, чую...

— Я йому, йолопові, знов: за пагорбком — німці...

Та Олексій слухав інше. Десь за спиною безбарвний низький голос оповідав півшепотом довгу історію. Спершу Олексій не міг спіймати слів. Гіпнолізував сам голос, його таємниче звучання, монотонність. Він прислухався. І раптом відчув, що по спині побігло швидке, холодне тремтіння.

— «А коней було чотири...¹ кінь білий... кінь рудий. І тому, що сидів на коневі, дано було позбавити землю спокою,— щоб люди вбивали одне одного,— і кінь вороний... і кінь блідий, а на ньому їздець, ім'я якому — смерть. І дано йому владу над четвертою частиною світу — нищити мечем і голодом, моровицею і звірами земними...»

Олексій звівся, злегка похитуючись.

— Що ти, Олексію, тобі недобре? — стурбувався Торонін.

За сусіднім столиком сиділо кілька людей. Немолодий чоловік у ватянці — біле шумовиння пива ще знати було на його споловілих вусах — витріщав очі, уважно слухаючи. Його сусіда підпер рукою голову в старенькій шапці й тяжко зігхав. Говорила жінка в такій самій ватянці, в сірій хустці, з-під якої вибивалися пасма ріденького сивого волосся. Всі троє схожі були одне на одного — сірі, наче притрушені попелом, в майже однаковій одежі, одного віку. Старість стерла з обличчя оповідачки навіть ознаки жіночості — тільки хустка на голові свідчила, що то жінка.

— Що це? — глухо спитав Олексій, нахилиючись до неї.

Вона глянула неприязно.

— А що таке?

— Що ви оповідали зараз...

— Ми нічого, ми так собі...

— Ні, ні, я чув... Кінь рудий, кінь білий...

Жінка енергійним рухом відштовхнула від себе кухля.

— А що, куме, правда є правда, бо настав день гніву господнього, і хто встоїть перед ним?..

— Що це? — нетерпляче повторив Олексій.

На нього глянули суворі безбарвні очі в сітці зморщок.

— Це пророцтво Іоаннове: «Аще настане день гніву господнього, і вбиватимуть одне одного, і впаде на землю град і вогонь, і почують глас янгола: горе, горе, горе тим, що живуть на землі й на морі...» Справдилося пророцтво святого Іоанна в наші дні...

— Апокаліпсис? — спитав Олексій.

— Ходім, кумо, — смикнув жінку за рукав чоловік у ватянці. — Додому час.

Олексій знову сів до свого столика. Торонін докірливо забурмотів.

— Що це ти, Альшо, не слухаєш, тікати лагодишся. Вже й посидіти з фронтним другом не хочеш, кухоль пива випити, про друзів погомоніти...

Помутнілі від алкоголю очі запнула скляна плівка сліз. Губи скривилися, наче в дитини, яка от-от заплаче.

— Та що ти, Володько... Я ж тільки...

— Ну, то випий ще кухлика. Не ображай друга.

Пам'ятаєш, Альшо, як ми тоді під обстрілом лежали, в тому лісочку, й...

— Так, так,— зніяковіло пробурмотів Олексій і цокнувся з Тороніним. Товсте скло брязнуло.

— Ось, бачиш, Альшо... за твое здоров'я... Що я тобі хотів сказати? Ага... Ага... Отже, такий собі пагорбок... Кажу я йому, дурневі...

Олексій гойдався на стільці. Він добре почував, що вже п'яний. У пивниці стояла тяжка задуха — хмара цигаркового диму стелилася над столиками. В сірій імлі стерлися обличчя людей. Тільки рум'яні щоки й біляве фарбоване волосся жінки за буфетом вирізнялися в тумані, коли вона рухалась.

— Кажу я йому, дурневі...

По ногах тягло холодом з прочинених дверей. На вулиці, під вікнами, торохтіли по камінню колеса возів, які від'їздили з базару, і раз у раз стріляв мотор грузовика, що, видно, не міг рушити з місця. Олексій уважно вдивлявся в обличчя Тороніна, але не бачив його. Раптом перед ним виринула галявина в лісі, темний мур дерев і над ними прямокутник неба, всіяного яскравими зірками. Тихо потріскував маленький вогник, старанно схований під деревом. Таємничо, хмуро шуміли дерева, виспівуючи мелодію безвітряної ночі, яка повільно хлюпотіла, переливалася, мов далеке море. Вони сидять біля вогню всі четверо, бездомні, загублені в неосяжних просторах, волоцюги, що втратили в дні відступу людську подобу. Неголені бородаті обличчя, вовчий голод в очах, нашорошені вуха. Німець не приїде сюди в лісову гущавину, в плутану хащу, між корчі повалених бурею дерев, на болота, що їх можна було перейти тільки таємними стежками, якими ходять звірі до водопою. Четверо їх, що відбилися од своєї частини, якої вже не було. Молоденький залізничник Петько, вусатий колгоспник з-під Полтави, Мамед-хаджі з далекої Азії і, нарешті, він, Олексій. Ліс, небо, що жевріло зорями, їх четверо — і начебто вже нікого більше немає на світі. Нескінченно тягнеться ніч. Осінній холод щипає тіло крізь лахміття подертих шинелей. І тільки груди гріє теплим дотиком прапор, згорнений у невеличкий сувій, прапор, в останню хвилину здертий з держална тремтячою рукою, захований за пазуху, пронешений по всіх лісових дорогах, по болотах, крізь усі дні

цієї страшної мандрівки. Болить у шлунку від давнього голоду, печуть ноги, поранені й спухлі, в потлілих смердючих чоботях.

Охриплим голосом Мамед-хаджі оповідав легенду. Йї й зараз чує Олексій.

«Жив колись Тімур². Від Іртиша до Волги, від Перської затоки до китайських міст Тімур-ленк³ ніс вогонь і смерть. На берегах Чорного моря і в далекій Індії знали його меч і тремтіли перед ним. Як вогонь, як моровиця був Тімур-ленк, і земля блідла й двигтіла, коли він ішов. А як умер, поклали його в могилу, названу Гур-емір⁴, могила володаря, і побудували високу гробницю з тесаного каменю, з блакитною банею на вершині, і вирізьбили постать Тімура з зеленого нефриту, святого каменю. Багато років будували цю гробницю і вчитували закляття над кожним каменем. Молилися, щоб знайшов спокій той, хто за життя нікому не давав спокою. Одягли його труп у парчу й поклали поряд його меч, що здобув Хорезм⁵, Хорасан⁶, Персію, Закавказзя, Азов, Астрахань. Щоб і меч лежав спокійно, що ніколи вже не багрянів кров'ю.

П'ятсот років лежав у могилі той, хто ніс загибель і смерть і вмер з ненаситною жадобою війни в серці.

І одного разу, через п'ятсот років, зайшли люди в гробницю, здерли покрови з того, хто лежав у кам'яній могилі, і глянули зухвали очі в чорні орбіти, що вже п'ятсот років не бачили вогню пожеж.

І тоді помчав вихор у степу, заклубочили піски, знялися горою води Аму-Дар'ї і Сир-Дар'ї й хмари запнули сонце. Затремтіли матері, притискаючи до себе дітей, що прокидалися з покриком жаху.

Помчав вихор по землях і водах, і рушили в путь чотири вершники: конем білим, конем рудим, конем вороним, конем блідим, а ймення їм — вогонь, моровиця, голод і смерть...

І заструмували ріки кров'ю, і чорний дим запнув сонце, і припали люди до землі. На копитах чотирьох коней, на крилах вихору помчав світом отруйний прах Тамерлана⁷. І там, де впаде цей прах, спалахує в людському серці жадоба крові й здійснюється зброя, слугуючи справі Тімура, вбивці й руйніника...»

— Що це ти, Альошо, спиш? — занепокоївся Торонін, шарпнувши приятеля за рукав.

— Ні, ні, де там,— отямився Олексій.— Я слухаю, слухаю.

— Ну, тоді, може, ще пива?

— Можна,— ліниво згодився Олексій.

Йому не хотілося рухатись, розмовляти, відповідати.

Переплуталось усе, змішалось. Задимлена пивниця здавалася менш реальною, ніж галявина в лісі, блиск вогню, жорсткий голос Махмуда. Де зараз Махмуд, що тепер у тому лісі, де подівся той день, давно минулий, коли смерть чигала за стовбурами високих дерев, смерть мчала попід зоряним небом, і смак життя був гострий, дикий, що його ніяк ані висловити, ані описати? Де вони тепер, ті троє? Раптом захотілося йому поговорити про це з Тороніним, та, глянувши в його ясні юнацькі очі, він не зважився. Ні, ні. То був окремих розділ, і зрозуміти його міг тільки той, хто так, як вони четверо, був цькованим звіром, самотньою четвіркою під ворожим небом, хто повз на череві по болотах, лежав під тинами, чуючи гострий, ненависний звук чужої мови в себе над головою, виривався з рук зрадника й запроданця, жebraв шматок хліба, мчав наосліп з диким острахом, сто разів умирав і сто разів воскресав...

Тороніна не було тоді з ними — він прийшов пізніше, коли настали інші часи, часи великих походів, часи сили. Ні, ні, він не міг зрозуміти цього, як не міг зрозуміти ніхто, що сам не ходив тими плутаними, таємними стежками, від яких віяло запахом зради, підступу, що не пережив годин шаленства й розпачу, безмірної самотності, почуття людини, яка раптово опинилася у ворожому кільці, без командира, без товаришів, без наказу і без дороговказу, людини, залишеної на саму себе, на власний розум і власну мужність. Даремно було б вводити Тороніна в темні закапелки тих переживань.

Пивниця поволі порожніла. Офіціантка збирала посуд, витирала мокрі столики. Буфетниця за прилавком демонстративно позіхала, показуючи сталні коронки нерівних великих зубів.

— Ще пива! — зажадав Торонін.

— Пива нема. Вийшло все,— сказала офіціантка.

Торонін устав, похитуючись на ногах.

— Як це нема? Що це значить — нема? Приїхала людина з фронту, хоче почастувати приятеля, а тут... Ех, ви!..

— Нема, завтра буде свіже,— заспокоювала буфетниця і на доказ відкрутила кран. З бочки побіг каламутний тоненький струмочок.

— От, завжди так — пива напитися б, приятеля по-частувати, і наче на злість... Де тут у вас ще є пивниця?

— Ходім, ходім, Володько, досить уже. Дайте рахунок.

— Що ти, Альошо, приятеля, брата хочеш образити? Давай, давай.

Він схопив брудний папірець, намагаючись прочитати суму. Але чорні значки стрибали йому в очах. Він поклав рахунок на буфет і поліз до кишені. Витяг набитий грішми гаманець, кинув його на прилавок.

— Бери, хазяйко, скільки там треба, бери.

Олексій занепокоївся.

— Що ти, Олексію? Грошей у мене мало, чи що? Гроші є і будуть, а пиво — це пиво. Бери, бери, хазяйко. Що там грошей шкодувати!

Буфетниця старанно відлічила скільки слід і повернула гаманець. Торонін наосліп кинув на прилавок пачку папірців.

— Поділіться, дівчатка. Що там ті гроші? Дурниці! Ходім, Альошо.

В обличчя їм вдарило різке, свіже повітря, стисло легені льодовим подихом. Вони почали хапати його устами, як риби, викинуті на берег.

— Ходім до мене. У мене є коньяк. Чуєш, Альошо?

— Я вже, мабуть, піду додому.— Непевно оглянув потемнілу вулицю Олексій.

— Ех ти, мокра курка! Додому! Хто зна, чи ми ще побачимось колись. Що ж ти мене самого покинеш, приятеля, брата з фронту? Ех! А пам'ятаєш, Альошо, як нас тоді засипало в землянці?

Олексій кивнув головою. Вони рушили вгору, сковзаючись по обмерзлому бруку. Надходив вечір, небо було чисте, безхмарне, глибоке, залите сріблястою блакиттю, що мерхла вгорі. Над обрієм палала одна-єдина самотня зірка, виблискуючи холодним сапфіровим світлом, яскрава й виразна, наче великий гвіздек, вбитий у прозору льодову стелю. Внизу, на вулицях, темніло швидко, але вище, над дахами будинків, ще стояв далекий відблиск згасаючого дня. Під ногами де-не-де ще

шелестіло останнє, опале з крилатих каштанів листя, зморщене й зів'яле, рештки золотої осінньої пишноти.

— У мене й сало є, вип'ємо, як слід закусимо, Альошо. Ех, брат, життя... Як ти тільки можеш витримати, Альошо? Я ще тільки завтра — і гайда назад... на фронт, чуєш, Альошо, на фронт... А з тебе тиловика зробили... Ех...

— Ходім, ходім, — сердито обірвав Олексій, прискорюючи ходу. Його охопила досада на цього шалапутного Володьку. Тільки допіру він пригадав, що обіцяв Людмилі полагодити кран у кухні.

Але тут він збунтувався. Ні, ні, нізачо. Він піде з Володькою, буде пити коньяк. До дідька все це! Остогидло воно йому.

Торонін нібито вгадав, про що думає товариш.

— Додому... Що тобі з того дому? Зараз почнуть туркотити — те та се, я вже знаю тих бабів. Мої старі давно померли, маю чотирьох сестер, уяви собі... Що ж, три роки не був удома, і що з того? Гроші посилаю, посилки, і буде з них. Вони самі по собі, а я сам по собі! Але тепер, що мені до них?

«Ну, певне, що йому, — з гіркотою подумав Олексій, пригадавши, як Торонін недбало кинув на прилавок купу грошей. — Одягнуть тебе, нагодують, і ніщо тебе більше не обходить. Ні, от спробував би...» — розпалював він у собі злість, заходячи в темні двері готелю.

— Світла, бачиш, нема. Війна, кажуть сучі сини. Я б їм показав війну! Не топлять — війна... Приїхала людина з фронту, і сиди з каганцем... Ну, нічого. Коньячок зате — хо-хо! Фронтівий...

Ударом чобота він відчинив двері кімнати. Війнуло вогкістю й цвіллю. Торонін насилу намацав сірники в кишені.

— Сідай, сідай. Зараз буде коньяк. І склянки є, я не дозволив забрати.

Олексій тяжко опустився на край ліжка.

Він знав, що значить коньяк: це жахливий головний біль, тремтіння рук, страшне роздратування, — відтоді, як його контузило, він зовсім не міг пити. Світ ставав чорний, хмурний. Але це все потім. А зараз це означало хоч на хвилину забути про все, що дратувало й гнітило. Зрештою, не можна ж вічно почувати себе

недолугим калікою, який навіть чарки не може випити з приятелем.

— Ну, Альошо, за твое здоров'я... От, забрали тебе з фронту. Хлопці там весь час згадують... А пам'ятаєш?..

Він пам'ятав, звичайно, пам'ятав. Пам'ятав з гнівом, з люттю, з почуттям великої кривди. Він почував себе зв'язаним, облутаним і майже з заздрістю дивився на цього вільного Володьку, який розстібав комірць мундира й наливав коньяк у великі чайні склянки.

Володька... Ось приїхав, побуде два-три дні, зробить те, що йому наказано, і поїде назад до своїх хлопців, до ночей в землянках, до днів на маршах, до вогнищ у лісі, до привалів по селах, до швидкого, бурхливого, чудесного життя, де щодня дивишся в очі смерті й щодня з радісною посмішкою вириваєшся з її хтивих, хижих пазурів... Він повернеться на шлях переможців, піде по містах, яких ніколи не бачив, по селах, де розмовляють незнаною мовою, мимо чужих річок, чужих лісів, в яких, певне, ростуть інші дерева, почуватиме за собою радісну незборну силу Вітчизни, яка перемагає.

Він відразу вихилив склянку коньяку. Груди обпекло наче вогнем, він закашлявся і насилу перевів подих.

— Ну що, коньячок як слід? Трофейний, — похвалився Торонін і налив нові склянки. Олексій почував, що вже досить, що не слід пити, але раптом все стало ясним і виразним, він зовсім не був п'яний, і аж сам здивувався, скільки може випити, навіть без хмелю в голіві...

За вікном здаля залунала, спочатку непевна, пісня. Як шум вітру, що раптово налітає, вона зростала, зміцнювалась, аж поки зазвучала словами, що бриніли в такт твердому ритму кроків по обмерзлому брукові:

...народная, священная война...

Олексій поклав голову на край столу й заплакав.

Торонін перелякався.

— Альошо, що з тобою? Що сталося? Скривдив тебе хто? Я йому, я йому... Браток, як треба, то поб'юсь за тебе, умру за тебе, адже ти знаєш...

Кімната колихалась, гойдалась вгору і вниз у каламутній млі.

Олексієві захотілося приєднатись до пісні, яку співали на вулиці. Він підтягнув. Торонін за ним. Але

незабаром вони сплутали слова й перейшли на щось інше.

Нахилившись один до одного, спершись чолом об чоло, поклавши один одному руки на плечі, вони співали одну по одній фронтіві пісеньки, немилосердно фальшивлячи, перекикуючи один одного, плутаючи слова й мелодії.

А втім, обидва вкладали в свій спів зовсім різний зміст. В Олексія сльози текли по обличчю й стискала серце туга. Це не були слова пісні, це було інше, чудове, гучне життя, справжнє Життя з великої літери. Цією піснею він ніби вихоплювався туди, де йому вже не судилося ніколи бути, злітав на вершину й падав у безодню людського розпачу. Висока, переможна мелодія шматувала серце, мучила.

Для Тороніна це був просто спів, кінче потрібний людині, коли вона вип'є. Пісні були свої, рідні, і нічого в них особливого не було, тим більше, що їх доводилось чути в різних випадках майже щодня.

Але ця двоїстість почувань їм зовсім не перешкождала. Вони співали в ширій згоді, аж поки в пляшці з коньяком не показалося дно і сусід за стіною не втомився стукотіти в стінку, вимагаючи тиші. Тепер розчулився Торонін.

— Ех, Альошо, біда, коньяку вже нема, ні краплини, і співати не дають, той йолоп стука й стука... Ех, Альошо, сироти ми...

Олексій уже нічого не бачив, нічого не чув. Раптовий, непереможний сон повалив його на тверде готельне ліжко.

* *
*

Прокинувшись, він довго згадував, де він. На столі, сіючи чорні смуги кіптяви, догоряв каганець. Торонін хропів громовим голосом, широко розкинувши руки, і його обличчя в непевнім світлі каганця здавалося зовсім дитячим. Олексій глянув на годинник і вилаявся. Хутко став застібаги куртку, поправив волосся, потім посіпав за плече Тороніна, але той тільки відповів ще дужчим хропінням. Олексій вийшов тихо, не будячи товариша.

Місто спало, поринувши в темряву.

На холоднім небі висів вузький крижаний серп місяця, і в його ледве помітнім, непевнім світлі вулиці здавалися таємничими й грізними. Розвалені стіни, зруйновані будинки стриміли в мороці, немов руїни казкових замків. На зубчастих виломах, вкритих нічним інеєм, ледь-ледь відбивалося блідим миготливим сріблом місячне сяйво. Чорні ями вибитих вікон, здавалось, таїли в собі щось невідоме, наче от-от пролунає звідкілясь пронизливий крик і, відбиваючись, помчить луною в порожніх вулицях, повз кам'яні мертві стіни, несамовитий, грізний, сповнюючи серце тривоогою. На голі гілки темних дерев сіялось місячне світло, і гілки простягались, як живі.

Олексій здригнувся, почувши раптовий пронизливий писк.

В зруйнованих підвалах, що зяяли чорними отворами вікон, гризлися пацюки.

Він повернув на свою вулицю. Нестерпно боліла голова, в роті був неприємний кислий присмак. «Треба ж було так напитись»,— подумав він з люттю і штовхнув ногою камінь, який лежав на тротуарі.

Ворота були вже замкнені, і довелося довго стукаючи в них, бити кулаками, ногами, поки, нарешті, звідкілясь зачепали кроки.

— Хто там?

— Свій, свій.

Двірничка, буркочучи, неохоче відмикала рипучий замок, скидала ланцюг. Присвітила йому в обличчя, високо підіймаючи миготливий каганець.

— Теж заманулося комусь у такий час уночі лазити...

Він обминув її, звернувши на темні сходи. Тут було чорно, як у льоху. Олексій насилу намацав поруччя й почав підійматися нагору. Вже на першій площадці він спіткнувся на складені тут дрова й мало не впав.

Він засвітив сірника. Величезний сірий кіт шугнув убік.

Сходи були вузькі й стрімкі, вбік од них йшли довгі коридори з безліччю дверей. Знадвору будинок здавався невеликим, але всередині він якимсь способом поділявся на нескінченну кількість малих клітин, в яких мешкали люди, немов у величезному мурашнику. Десь згори линули хрипкі звуки патефона. Олексій

скривився. Запах капусти, який ішов від бочок, що стояли в коридорі, принаймні по одній на кожен коридор, сповнював весь будинок кислуватим смородом. Він добрався нарешті до своїх дверей. Поліз до кишені й тільки тоді пригадав, що не взяв з собою ключа. «Тільки цього ще бракувало».— Адже він думав увійти тихо, не будячи Людмили.

Та Людмила не спала. Коли вона впустила його в кімнату, він побачив, що горить лампа і якісь клаптики матерії лежать на столі.

— Хочеш чаю? — запитала вона.

— Чаю?

Так, так, це було саме те, чого йому хотілося. Язик був сухий. Він сів і став дивитись, як вона наливає чай у склянку. Людмила не казала нічого, але пальці її злегка тремтіли. Він почував, що треба щось сказати.

— Ася спить?

Дружина підвела на нього спокійні очі.

— О пів на четверту?

Олексієві зробилось ніяково. Ах, йолопе, теж вихопився... Розуміється, вже пів на четверту. Мала лягає спати о дев'ятій, ну, о десятій...

— Так,— знітився він.— А ти чому не лягла?

— У сусідів труба лопнула, я збирала воду в кухні. Залило всю кухню. А потім... Я трохи хвилювалася, що тебе нема так довго...

Він не хотів брехати, в цьому не було потреби, але мимоволі в нього вихопилось:

— Я зайшов на вулицю Леніна, і так якось непомітно...

Не дивлячись на нього, вона мовила тихо:

— Об одинадцятій тут був Серов, хотів з тобою бачитись. Він полагодив кран.

Знову брехня. Треба ж було назвати саме адресу Серова, коли тому заманулося зайти сюди. «Кран полагодив, добродійник, подумаєш»,— згадав він товариша з ущипливою люттю. Людмила, звичайно, нічого не скаже, та й що казати. Навіть крана не міг полагодити, хоч вона просила його про це вже десятки разів. Лило з того крана без кінця, аж поки Серов... І, крім того, вона добре бачить, що він п'яний, п'яний як чіп, але вдає, що зовсім цього не помічає, і тільки час від часу кидає на нього злякані погляди. Так, ясно — вона боїться,

що знов буде припадок, такий, як минулого разу, коли він випив, незважаючи на заборону лікаря.

Його охопила злість — не на себе, на Людмилу. «Хвилюється...» — пригадав раптом. Чого там було хвилюватися?

Він тут, живий, і що могло статися з ним у цій дірі?

Він жадібно пив чай, відчуваючи, як тепло розливається по всьому тілу. Треба було сказати звичайно і просто, що от зустрівся з фронтовим товаришем. Але ні, не скаже нічого. Що ж це, вона буде його контролювати?

— Тобі зовсім не було чого хвилюватися. Ти що, теж віриш у «чорного змія»?

— Тут нема чого вірити чи не вірити,— мовила вона спокійно.— Банда лютує в місті. Це відомо. Факти не потребують доказів.

— Бабські плітки й вигадки.

— Хай буде так, якщо тобі хочеться. Зрештою, не в цьому річ. Мало що може трапитися?

— Цікаво знати, що тут може трапитись? — сказав Олексій, намагаючись вилити в ці слова всю досаду, яка нагромадилася в ньому за цілий день. Але слова прозвучали якось кволо й безпорадно.

— Треба спати,— перервала нарешті Людмила ніякову розмову.

Олексій зітхнув з полегкістю. Але заснути не міг. Прислухався в темряві до подиху дружини й почував, що вона теж не спить. Лежить навзпак з розплющеними очима і вдивляється в стелю.

Нагорі почулися кроки, хтось, видно, пересував меблі, важко тягнучи їх по підлозі. Щось упало з грюкотом. За стінкою зліва розлігся сухий, рвучкий кашель.

Олексій поволі почав розрізняти звуки, що пливли звідусюди. Це тільки здавалося, що будинок спав. В ньому не було тиші. І раптом Олексієві здалося, що на всіх поверхах, в усіх приміщеннях лежать такі, як він, нерухомі, безсонні люди й слухають дивні таємничі звуки, що набирають у нічній темряві грізної виразності. Будинок хрипів і дихав. Нагорі рипнули двері. По сходах раптом затупотіли чийсь гучні безцеремонні кроки. Десь поруч линув сміх, звідкілясь з далекого приміщення, наче з-під землі, долинали хрипкі звуки патефона, потім раптовий стукіт у стінку. У коридорі монотонно капало з зіпсованого крана.

Олексій вслухався в нічний гомін. Стіни були начебто з паперу — звідкілясь знизу линуло хропіння. Він підвівся на лікті й швидко глянув у темряву. Хропіння було таке виразне, що на хвилину йому здалося, ніби це в кімнаті. Але тут не було нікого. Людмила вже заснула й спала так тихо, що навіть не було чути, як вона дихає. Вода в коридорі весь час капала монотонно й докучливо, і Олексієві раптом пригадалося прочитане десь оповідання про китайські тортури — крапля по краплі падає вода на виголену голову. Тільки зараз він зрозумів, що це справді може довести до божевілля. Він устав і вийшов у темний коридор. Навпомацки добрався до водопроводу й спробував прикрутити кран. Але вода капала вперто, безупинно. Олексій засвітив сірника — під водопроводом лежали якісь ганчірки. Він з огидою взяв одну з них в руки, замотав кран, спустив кінець ганчірки в трубку. Проклятий звук припинився.

Двері напроти відчинились, і в світлі лампи, що горіла в кімнаті, виринув силует жінки. Вона була в самій спідниці, на голі плечі накинута хустку.

— Це ви, Олексію Михайловичу? Що сталося?

— Нічого. Вода капає з крана, не дає заснути, треба щось з цим зробити.

Жінка засміялась.

— Кран... А мені це зовсім не заважає, хоч воно й під моїми дверима. Але теж не спиться.

Олексій хотів відійти, та ніяково було перервати розмову. Жінка сперлася на одвірок і начебто зовсім не мала наміру повертатися до кімнати.

— Може б, ви, Олексію Михайловичу, зайшли до мене? У мене і чай ще гарячий.

Так, йому хотілося пити. Але він раптом пригадав, що стоїть невдягнений, що на ньому тільки пальто поверх білизни. Незручно... о п'ятій годині ранку... Може, й правду казали жінки, ніби вона жила з німцями.

— Ні, ні, дякую, Тамаро...

— Тамара Степанівна,— підказала вона.

— Дякую, треба йти спати, вже дуже пізно.

— Так, пізно,— зітхнула вона й поволі, неохоче пішла до себе.

Олексій повернувся в кімнату, намагаючись нечутно причинити за собою двері. Перше ніж лягти в ліжко,

пішов до кухні напитися води. Не знаходячи склянки, засвітив недогарок свічки, приліплений на краю столу.

Похмурий, незатишний вигляд кухні остаточно розбуркав Олексія. Він пішов у кімнату, сів на ліжку й закурив цигарку. Зараз було чути все ще виразніше. Десь лунав тихий придушений сміх.

Олексієві стало невимовно душно й тяжко. Він сперся головою на долоні. Де подівся дикий вихор неозорих степів, таємничий шелест лісової гущавини, вільна просторінь річок, нічні озера, повні зірок?

Тоді ноги набрякали кров'ю, голод крутив нутрощі, очі були криваві від безсоння, кожен шелест і кожен звук таїв у собі загрозу смерті. І єдиним прагненням, єдиним бажанням було вирватися, не піддатися, повернутися до людей, до своїх. Скільки ж доріг і бездоріжжя пройшли ноги, скільки разів відчував він на чолі льодовий подих смерті! І тоді, Олексій пам'ятав це добре, завжди думалося: більше ніколи, ніколи не буде згадувати ті часи смертельної небезпеки, якнайшвидше забуде, закреслить у мозкові, щоб не залишилося нічого, нічого...

Але ноги загоїлись, і шлунок наповнився, і смерть уже не чигала на кожного кроці. Був дім, дружина, дитина. Що ж загинуло, що пропало, що наказувало згадувати, весь час згадувати саме те, минуле?

— О-ох,— зітхнув хтось за стінкою крізь сон. Заплакала дитина. Так, тяжкі мали бути сні в цьому тісному, наповненому, як мурашник, домі. Яких тільки різних людей, так чи інакше ним покалічених, не зігнав сюди вихор війни звідусіль — жінки без чоловіків, діти без батьків. Дім був повний жінок, серед яких лише зрідка сновигали чоловіки, начебто соромлячись того, що вони тут, а не там, де палахкотить небо загравами, двигтить глухо земля.

Олексій стиснув кулаки. І саме йому припало на долю пережити там найтяжчі години, а коли груди вже почали дихати повітрям перемоги, коли захлиналися ним легені, коли настав час не відступати по своїй, а посуватися вперед по чужій землі, коли серце ширилося від щастя перемоги, саме тоді він мусив піти звідти, начебто ця нещасна контузія мала якесь значення... Піти й не повернутися, бо він, бачите, мав саме таку спеціальність, яка була потрібна тут. Тут, далеко від грому походів, від боїв і найглибшого щастя перемоги,

Старече кректання почулося за стіною. Досить, досить, хоч на хвилину забути про цей будинок, про сусідів, про труби, що вічно лопаються, про крани, що протікають, і хоча б на хвилину перенестися туди, в темний ліс. Навіть і це було б легше, ясніше, простіше.

— А як я живу? — запитав себе. Але, замість відповіді, виринули в пам'яті давні події, уривки минулого, те, що діялося багато років тому.

Батько нахиляється, міцно притискаючи прас до вогкого сукна. Чути сичання, біла густа пара повзе набік і здіймається вгору хмаринкою. Потім він приймає прас; навколо повно білої пари й того особливого запаху, який завжди стоїть в їх кімнаті. Олексій любить дивитись, як батько працює. Та раптом темні очі з-під кошлатих чорних брів грізно повертаються до нього, і Олексій уже знає, що зараз буде.

— Учись,— суворо каже батько, і Олексій поспіхом схиляє голову над заяложеною книжкою. Але літери танцюють в очах, а в думках стільки всяких справ, важливіших, цікавіших, потрібніших...

Їх будиночок стоїть у провулку. Деревя сусідніх садків майже влізають у вікна. Над канавою, що заросла кропивою й лопухами,— три дощечки — хиткий місток, а там уже й дорога, бо їх вуличка — це, власне, дорога, без бруку, без тротуару. Літом тут здіймається курява, навесні й восени стоять великі калюжі, в яких так приємно хлюпатися босими ногами. За домом — смітники, полянки, самотні похилені дерева, і містечко майже непомітно переходить у поля, яри, в низький схил над річкою. Річка тече в заростях розкошланих зелених лоз, де галасують щебетливі, малі птахи, що їх назви Олексій навіть не знає. Там, де вода впливає на білий дрібний пісок, видно зграї мікроскопічних рибок. Вони стоять нерухомо, майже прозорі, мало відрізняючись від перемитого течією піску. Та коли необережно підійти до них, вони, сполохані шумом, блискавично кидаються в глибину, і тільки ти їх і бачив. А там, у глибині, в затінку вільх, дримають слизькі миньки. Під корчем поваленого дерева нібито живе великий сом, більший за Олексія,— старий самотник. Ніхто його не бачив, але всі знають, який він на вигляд. Олексій не раз, затаївши

подих, підкрадався до цього місця. Ось він, темний, величезний, лежить на дні, чигає на здобич.

Олексій добре знає, що це пень, який стирчить тут у мулі й піску, але йому приємно думати, поки він не підійде ближче, що це сом, цар річки, володар підземних печер, таємничий і неприступний.

— Учись...

Легко батькові казати — учись. Адже є стільки справ і речей, які ваблять з непереможною силою. Хоч би річка — вона щодня нова, щодня інша, і завжди відкриваються в ній все нові й нові речі. Там, де в заростях лоз вода випливає на ясні луки, в м'якому надбережному мулі сидять раки у вузьких круглих норах. Там, на краю луки, часом можна побачити чорну водяну курочку, яка хутко тікає в зелений ліс очерету і м'яти. Пахне м'ята особливим п'янким запахом, і Олексій, розтираючи в пальцях вогкі листочки й занурюючи в них носа, чує, як молодий пес, щось невловне, далеке, відбитком чого, ніби відгомоном, є цей гострий, пронизливий запах, зелений і свіжий. Пахощі теж мають барви — Олексій знає про це, хоч сестра насміялася з нього, коли він одного разу сказав їй це. М'ята пахне зеленим, убрання, що їх шие й прасує батько, пахнуть синім, незалежно від того, якого вони кольору. Дні тижня теж мають свої кольори: вівторок — коричневий, середа — блакитний, четвер — попелястий, неділя — білий, понеділок — чорний з невиразними плямами, субота — сталевий, тільки п'ятниця, невідомо чому, не має кольору. Дорослі про це не знають, але Олексій запам'ятовує це на все життя.

Учитися треба в батьковій майстерні, кімнаті, яка виходить на вулицю. Так наказав батько, і зробити нічого не можна. Олексій спочатку пробував бунтувати.

— У мене голова болить від цієї пари, — казав він понуро.

— Голова болить? Я тут можу сидіти цілий день, посидь і ти, поки не вивчиш уроків.

Олексій зітхає. Важко відповісти щось на цей аргумент. Батько справді з ранку й до вечора сидить над роботою, а разом з ним Голя, рудий підмайстер, старший за Олексія на кілька років.

Треба вигадати щось інше.

— Приходять сюди, торгуються з тобою, заважають мені,— надуває Олексій губи.

Але батько невблаганний.

— Менше втратиш часу, ніж вибігаючи щохвилини з кімнати або на ті забавки з Барбосом.

Так, це правда, батькова майстерня — це єдине місце, куди не можна заходити Барбосові, веселому двірському песикові з кривими ніжками, який щеням прибився до дому й зостався в ньому назавжди.

Отож нічого не вдієш. Ледве закінчується обід, батько — хоч би раз забув! — каже синові тоном, що не припускає заперечень:

— Іди вчитись...

Стілець твердий, незручний. Зошити розкладені на ріжку стола, і Толя, наче навмисне, щохвилини зачіпає їх, коли шиє. Що вони сьогодні шиють? Костюм у смужку для вчителя уже майже готовий. Завтра його будуть прасувати. Коли ж Олексієві пошиють такий костюм у смужку? Колір якийсь чудний — і матеріал, коли придивитися до нього, раптом виявляється зовсім іншим, ніж на перший погляд. Білі, ледве помітні смужки хвилюються й повзуть, як малі змійки, звиваються, змінюються. Олексій з захватом і подивом задивляється, як з-під рук Толі вигинаються, повзуть по чорнім матеріалі живі змійки, білі й виткі.

— Знову роззявив рота? Хто за тебе буде вчитися?

Спійманий на гарячому, Олексій здригається й занурює носа в книжку. За вікном чути якісь голоси — він обережно підіймає очі. Ну, так, хлопці йдуть на річку. Вони крадькома поглядають у вікна, але жоден не зважується покликати його. Кравця Дороша боїться не тільки його син.

Пішли. А ти сиди й товчи, наче з цього буде якась користь. І не можна навіть сказати, що вивчив, бо ж батько відразу візьме книжку в руку, гляне пронизливими холодними очима й накаже:

— Ну, як там, відповідай.

І при першій помилці покладе книжку на стіл і, не кажучи й слова, знов візьметься до своєї роботи. Але це означає несхибний вирок — сиди й товчи знову, бо він питатиме ще раз, а тоді вже буде кепсько.

І Олексій вчить, аж поки не настають вакації, час цілковитого щастя, затьмарюваного лише карою за

подерті штанці, за покалічену руку, за пізне повернення додому.

Вода в річці спадає, можна вже ловити миньків. В надбережних заростях є гніздечка птахів, дивовижні рослини, велике листя лопухів — зовсім інший чудовий світ, який захоплює й поглинає хлоп'ячу душу. Невеличкий пліт з двох дощок, який можна підпихати тичкою, пливе, аж поки не сяде на першу міліну. Увечері на луках пастухи палять вогнища й співають тоскних пісень. Олексій хутко знайомиться з ними, і трапляється, що йому дозволяють проїхати верхи на коні. Ах, кінь, сплутана грива, м'яка тепла спина, що похитується під тобою! Олексій намагається стиснути лиснючі боки, кінь іде до водопою, по коліна забрідає в річку, білий пісок бризками летить з-під копит, кінь нахилив голову, треба міцно триматися, щоб не впасти. М'які оксамитні губи обережно тягнуть воду з поверхні, щоб не скаламутити її. Далеко за річкою, за полями, за незнаним синім лісом заходить сонце, і небо пломеніє пурпуром, і зоря відбивається у воді, розмальовуючи її тисячами кривавих одсвітів.

Кінь п'є червону, пурпурову, золоту, вогнисту воду, полум'яні краплі падають з його рухливих темних губів, і Олексій чуває себе сп'янілим під цим вогнистим небом, на лиснючій кінській спині, між двома пожежами — неба й води.

А потім блакитна й бузкова мла здійснюється з-над річки, коні пасуться на траві, сивій від роси, і голоси пастухів пливуть далеко-далеко, аж у змерхлу далечину, незнану, таємничу, повну незборних чар.

На луках збирають сіно — дикий, п'яний запах, якому Олексій не може добрати барви. Дівчата в барвистих спідницях, довгі граблі, і знову пісня, що на пташиних крилах летить понад безмежністю лук. Копиці сіна, високі, м'які, можна качатися в них аж до запаморочення, до веселого шаленства, до божевільного крику, що мимоволі вихоплюється з горла. Навіть уночі пливуть у вікно пахощі сіна, і Олексієві, який безсонно крутиться в ліжку, здається, що за хвилину щось станеться, відчиняться якісь двері, пролунає якесь слово, і раптом виявиться, що пахощі сіна означають щось найважливіше, що змінить дні й ночі, перекреслить все дотеперішнє життя.

У садках достигають яблука, груші, сливи. У чужих садках. Біля будинку кравця ростуть тільки три покручені старі сливи, які навесні вкриваються ніжною хмаркою сніжно-білих квітів, але плодів не дають. Та скрізь, де не глянь: в садках, на городах, на подвір'ях — зеленіють, червоніють, жовтіють яблука й груші, темними фіалковими плямами осипають дерева великі солодкі сливи з медовими краплинами соку, застиглими на пухнастій шкірці.

На межах, у полях і над луками старі дерева, дикі й напівдикі, дають плоди, дрібні, тверді й терпкі. Але Олексій не перебирає. Всі вони добрі, а ті, на межах, хоч малі й тверді, зате приступні всім.

Там, де стежка повертає в поле, стоїть велика гілляста яблуня. Під навислим гіллям іде змагання — хто більше з'їсть. Яблука соковиті й такі кислі, що хлоп'ята мимоволі верещать і немилосердно кривляться. В змаганні перемагає Олексій. Ах, затопити зуби в холодну м'якуш, відчуваючи на губах терпкий сік, а на зубах тверді гладенькі кісточки! Олексій заплющує очі й затоплює молоді гострі зуби в недозрілий плід, який хрумтить у роті.

— Скільки?

— Десять!

— Пхе,— зневажливо кривить носа син учителя Вася.— Я вчора п'ятнадцять з'їв.

Олексій перестає жувати й дивиться на нього.

— Неправда.

— Спитай, кого хочеш. Хлопці бачили.

— А я з'їм двадцять п'ять,— сухо заявляє Олексій.

— Не витримаєш,— запевняє Вася, витираючи губи.

— Побачимо.

П'ятнадцять, двадцять. Язика пече, наче на нього поклали жарину. Засмаглі губи тріскаються. Болять ясна. Олексій завзято гризе яблука, одне за одним, забуваючи про все. Ах, подолати ворога, перемогти його! Хто цей ворог? Невідомо. Може, Вася, може, яблука, може, хтось зовсім інший. Олексій затоплює зуби в білий м'якуш і відчуває ще більшу насолоду від холодного дотику яблука, від твердих його кісточок, навіть від болю й присмаку крові на губах.

— Двадцять п'ять! — вигукують хлопці, і Олексій знає, що цього рекорду ніхто не перевершить, що він став переможцем у цих яблучних змаганнях. Він недбало бере ще одне яблуко і з'їдає його, смакуючи, аж до останнього шматочка. Весь шик саме полягає в тому, щоб не кинути недогризка. На долоні не повинно залишитися й сліду яблука.

Увечері, лягаючи спати, Олексій обережно водить язиком по спухлому піднебінні й яснах. І як тоді, коли він дихав запахом м'яти й сіна, так і тепер здається йому, що ось-ось щось станеться, відчиняться двері. Може, коли б він з'їв ще п'ять, ще десять яблук? Олексій раз у раз відчуває, що стоїть біля порога, і не знає сам, що це за поріг і куди ведуть двері за ним, але живе в ньому неусвідомлена, ледве відчутна і в той самий час уперта, постійна воля — переступити, відчинити, побачити. Часто здається йому, що це ось-ось, близько, а потім все зникає й важко повернутися назад на те таємниче місце, на якому він шойно стояв.

Річка й луки — ціле велике царство. Але по той бік містечка, за вкритим курявою базаром, за витоптаним убогим сквером, лежить залізниця й біліє невеличкий будиночок полустанка. З лівого й правого боку, ген аж до обр'ю, тягнуться, поблискуючи синню під сонцем, змії рейок. Коли лягти на насип і дивитися в далечінь, видно, що вони зливаються на обрії в одну лінію.

На насипу пахне чебрецем і дерев'ям, які ростуть тут купами, нагрітим залізом та ще чимось невідомим, властивим тільки цьому місцю. На високім чорнім стовпі стримить стальна рука. Коли наближається поїзд, вона здіймається в небо, наче показуючи дорогу, а потім опускається вниз. Олексій знає, що це зветься семафором, і ввечері з вікна силкується побачити в темряві червоний вогник, який горить на семафорі.

Поїзди ходять тут рідко і ще рідше зупиняються на полустанку. О сьомій Олексій біжить на насип — через хвилину промчить кур'єрський, розсипаючи іскри, з гуркотом, схожим на грім. Поперечина семафора ще опущена, начебто загороджуючи дорогу, хоча поїзд піде не в повітрі, а по рейках. Якщо притулити вухо до землі, поїзд можна раніше почути, ніж побачити. Таємничий далекий шум, немов шум води. Ось він наближається, зростає... Грім напливає все ближче й ближче, попере-

чина семафора здійснюється вгору. І тоді вже видно — далеко-далеко з'являється чорна цятка. Вона зростає, збільшується, стає велетенською, вже видно здалеку витріщені очі ліхтарів. З білого будиночка виходить людина в шапці, тримаючи в руці папірець. За хвилину з громом, із скреготом, дихаючи парюю, пролітає велетенський змії, тягнучи за собою довге чорне тіло.

Найприємніше восени, коли о сьомій стає вже темно. Кур'єрський мчить, палаючи жовтими очима освітлених вікон, всередині видно людей, які сидять на лавах. Вони мигтять, наче блискавиці,— не можна навіть розрізнити їх облич. За хвилину вони пролітають мимо, і вдалині швидко згасають червоні вогники на останньому вагоні. Олексій зітхає й поволі повертається назад з головою, повною гуркоту й брязкоту, а вогні ліхтарів і вікон ще довго стоять у нього в очах. Поїзд начебто прибув з іншого світу, пролетів, мов ті перелітні птахи, які ніколи не спускаються ані над річкою, ані на луках. Коли починає танути сніг, вони линуть вночі високо над містечком, невидимі в хмарах, і довго потім лунає у вухах їх перегук, клекіт, таємничий і чарівний.

Ті поїзди, що зупиняються на полустанку,— зовсім інше. Часом це товарні, довгі, навантажені деревом, вугіллям, сіном. Вони повзуть поволі, тяжко дихаючи, видно, що локомотиву важко тягти такий великий вантаж. Серед товарних буває завжди кілька пасажирських вагонів, але там їдуть люди з містечка, зовсім не цікаві. Це сільські баби з клунками й кошиками, торговці худобою, вчитель, який часто їздить до міста. Люди кажуть — щоб пиячити там. Олексій не може зрозуміти, навіщо за цим треба їхати до міста, коли дяк щодня напивається тут, у містечку. І дяк, і поштар, і інші.

На колінах залишаються сліди вапняного пилу, який потім важко відчистити, і — що гірше — чорні плями мастила, які зовсім не зникають. Тоді свистить ремінь, бо:

— Сто разів казав тобі: не лазь на колію, нема чого тобі там робити. Бачиш, як зіпсував нові штани.

Штани зовсім не нові, бо поки їх перешили Олексієві, батько носив їх зо два роки, але так вони вже зветься. Мати зітхає й намагається відчистити плями бензином.

Олексій нахмурений сидить у кутку й ворожими очима придивляється до батьків.

Не те, щоб він їх не любив. Звичайно, він їх любить — батька з тривогою й острахом, матір, тиху, вічно хвору жінку, з домішкою поблажливого співчуття. Але бувають хвилини, коли він їх ненавидить. Легко батькові — він великий, дужий, може перемогти його завжди, коли схоче. А мати тільки зітхає. Цікаво, невже батько ніколи не ходив на залізницю і ніколи не бився з хлопцями? І Олексієві раптом здається безглуздою думка, що батько теж колись був маленьким хлопчиком, що його теж били ременем та наказували вчитись. Ні, це неможливо, він, мабуть, завжди був такий, як оце тепер, — з кошлатими чорними бровами, з суворим поглядом темних очей.

Батьки — інший, замкнений світ, і Олексій часом силкується їх зрозуміти, але не може.

До батька інколи заходить другий містечковий кравець — старий Юдко. Юдко не шиє нового одягу, хіба тільки хлопцям, що приїзять з села, або робітникам, які працюють на цегельні; він тільки лагодить і латає. І тому хлопці його онука, малого Льову, називають Латачем.

Але батько гримає, коли так каже Олексій. Цей старий Юдко навчив батька кравецтва, і батько завжди про це пам'ятає. Хоч тепер батько — головний кравець на все містечко й околиці, а Юдко шиє куди гірше, ніж його колишній учень.

Юдко приходить увечері, сідає в кутку майстерні, придивляється, як батько шиє, і зітхає:

— А цей сюртук для кого? Мабуть, для пана поштмейстера, так?

— Для поштмейстера, — стверджує батько, і Юдко знов зітхає.

— Який матеріал, ой, ой... З міста привезли, певно, у нас такого нема, еге, Дороше?

— Може.

Юдко бере в руки вже покроений рукав і з очевидною насолодою обережно обмацує його з усіх боків.

— Який матеріал... Хоч ви, Дороше, певне, ще й не такі бачили в Києві, а от я...

Тільки тепер Олексій довідується, що батько був у Києві. Як це так?

— Тільки я тоді не цікавився матеріалами,— каже батько, виймаючи з губ шпильку і втикаючи її в сукно.

— Ну, я знаю, знаю,— покірно згоджується Юдко й відкладає на стіл рукав. Батько морщить брови, старанно розгладжуючи якусь згортку.

— Аж поки доцікавився до цієї діри,— несподівано кидає він, і Олексій опускає очі, дивлячись на нього з-під вій.

— Не така вже це й діра,— обережно протестує Юдко.— Воно, звісно, мале містечко, але ж і полустанок, і млин є, і цегельня...

— Ну, так, млин, цегельня, полустанок,— каже батько, і в його голосі Олексій чує гіркі, глузливі нотки. З-під чорних брів раптом падає погляд на сина.

— А ти що? Вчися, чуеш?

Олексій покvapно нахилиється над книжкою. Юдко киває головою.

— Наука... Мій онучок теж учиться... На доктора, може, вивчиться... Не знаю, як воно буде, тяжко нам... Олексієві, певно, легше... а мій онучок страх який здібний... Завжди з книжкою та з книжкою.

— А цей бельбас одне тільки й знає — бігати,— з раптовою злістю кидає котушку ниток батько. І Олексій зіщулюється, немов чекаючи удару.

Потім він довго думає про цю розмову й підозріливо придивляється до батька, намагаючись знайти те, що тоді на хвилину забриніло в його голосі.

Потім йому все пояснює Вася.

— Що це твій старий так тебе вчитися жене й нікуди не пускає? Зразкового хлопчика хоче з тебе зробити, чи що?.. А сам який був?

— Як це? — роззявляє рота здивований Олексій.

— А так, з фабрики його вигнали, і з Києва вислали, хіба ти не знаєш про це?

— Вигнали? Брешеш...

— Зовсім не брешу. Городовик батькові казав, я сам чув.

— Городовик?

— Чого рота роззявив, як гава? Я ж тобі кажу, городовик.

— За віщо ж його вигнали?

— За не-бла-го-надійність,— злостиво розтягає Вася.— Тепер знаєш?

Олексій не дуже розуміє довге тяжке слово, але воно якось поєднується з городовиком, з міською тюрмою, з юрбою в'язнів, що він бачив колись на вулиці. І постать батька набирає раптом таємничої, незнаної сили.

Одного дня він побачив і матір зовсім іншою, ніж досі. Поштмейстер приходять до них міряти костюм. Це гладкий, високий чоловік з набряклим червоним обличчям. Олексій так само, як і всі в містечку, знає, що поштмейстер гуляка й п'яниця, ходять чутки, що він краде, але має зв'язки в місті, і тому все минає йому безкарно.

Поштмейстер довго крутиться перед дзеркалом, підсмикує, наміряє, пригладжуючи водночас рідке масне волосся на скронях. Чіпляється до крою брюк, до бортів, які начебто лежать не так як треба, до якихось невидимих зморщок, кривиться й сердиться. Олексій здивований, що хтось насмілюється розмовляти з батьком таким тоном, відчуває раптову ненависть до цього нахабного замовника. Поштмейстер скидає сюртук, надіває його ще раз, крутиться перед дзеркалом, випинаючи товстий зад, сопе, пробує відірвати гудзика, і, нарешті, каже, що сюртук треба перешити. Батько знизує плечима. Мати заходить з кухні якась налякана, і Дорощ кидає їй крізь зуби:

— Бачила? Привітати можна з таким обранцем.

«Який обранець?» — думає Олексій. Мати ставить на стіл склянки, і пальці її тремтять.

Ні, Олексій ще не знає багатьох речей і не дізнається про них ніколи. Але в невеличкім будиночку кравця, у вузькій просторі між зарослою лопухами канавою й трьома чорними безплідними сливами, під сірою запоною буденних днів тліють спогади довіку незадоволених прагнень, біль незгаслих образ, гостре щеміння в серці, бо життя пройшло не так, як мало пройти, воно вислизнуло з рук, розсипалося сухим піском, майнуло з вітром, як білий пух кульбаби, залишаючи в долонях порожню гірку стеблину.

Не залишилося й сліду з тих давніх днів, коли молодий хлопець в цехах київського «Арсеналу» вперше в житті почув слова, що змушували швидше битися серце, слова, від яких стискалися кулаки й майбутнє здавалося полум'янішим, ніж жар розтопленої криці. Його вигнали

звідти, перше ніж він устиг налагодити справжні зв'язки з підземною кипучою течією, до якої вабило його з непоборною силою. Йому призначили для життя це мале брудне містечко, де єдиною фабрикою була цегельня, на якій четверо робітників руками виробляли цеглу. Але кравець Дорош завжди пам'ятав про минуле — про гурт робітників на заводському подвір'ї, про стукотіння молотів, про швидке, гомінке, кипуче життя.

Нічого не залишилося від того молодого стрункого хлопця, в якого колись закохалася мати, він обернувся на гладкого п'яницю — от цього поштмейстера, який бив дружину і штурхав дітей. Та назавжди отруїла серце осуга того немудрого, марно втраченого, першого, невисловленого кохання, яке не дало нічого, крім відрази й сорому.

І Олексій зростав, не знаючи про те, що його власна дика, невгамовна вдача натрапляє в цій малій, на вигляд тихій і спокійній родині на людську трагедію — на одурену, не здійснену ніколи, гірку пристрасть обох батьків — невдалого революціонера, коваля з «Арсеналу», тепер кравця Дороша, і невдалої полум'яної коханки, блідої, хоровитої Олексієвої матері.

Та перед Олексієм було ще ціле життя, і він рвався до нього, жадібно поглинаючи все, як молодий пес, і пив, пив запах далеких світів широко розкритим серцем.

Але надходили несподівані буйні вітри, залітаючи і в це мале містечко. Олексій не розумів ще слова «війна», але воно роздувало йому ніздрі передчуттям великих пригод.

На полустанку співали п'яними голосами новобранці, крамарка Іванова з плачем провела на поїзд найстаршого сина, люди почали читати газети, збиратися в купки перед дверима будинків, на розі вулиці. Учителю частіше їздив у місто, і чимраз частіше траплялися вільні дні, коли можна було втекти з дому й блукати по містечку та по навколишніх селах.

Життя начебто йшло своєю течією — тільки й того, що поїзди йшли один за одним і лунали з них сумні, далеко чутні пісні. Тож Олексій і незчувся, як війна підійшла близько. Не так, проте, близько, як йому цього хотілось. І тоді одного чудового дня він вирішив піти їй назустріч.

Він уявляв це собі дуже просто. Досить буханки хліба, покладеної в полотняну торбу, в якій він носив книжки, батькового ножика в кишені. Нема чо́го боя-тися, що за це покарають, бо хто знає, коли він тепер повернеться додому. Дорога йшла просто на захід, на захід і треба було йти, щоб добратися «туди». Як ви-глядає це «туди», Олексій не дуже турбувався. Він знав тільки, що з нього досить дому, школи, всього того, що було раніше. На полустанку йому часто доводилося роз-мовляти з солдатами, які їхали на фронт. Вони давали йому сухарі, тверді, як камінь, і вчили веселих пісеньок, зміст яких він розумів ще невиразно.

На дорозі стояла хмара куряви, і, оглянувшись назад, Олексій вже не побачив будинків містечка. На хвилину його охопив страх і вагання, але він швидко рушив уперед, і відразу все, що залишилось позаду, наче пере-стало існувати. Сонце пекло, та свіжий вітерець повівав в обличчя, приємно прохолоджуючи його. На кущах вздовж дороги сиділи, стиха щебечучи, птахи, листки верб виблискували сріблом. Гірше було, коли почався дощ, і Олексій, що спав під копицею, добре промок. Але він не звертав на це уваги. В селях, які йому дово-дилося минати, він брехав, як умів, боячись, що його хто-небудь затримає. Хліб скінчився швидше, ніж він думав, але на полі вже виросла морква, та й жалісливі селянки охоче пускали до миски малого мандрівника.

«Там» виявилось зовсім іншим, ніж він сподівався. У повітрі стояв глухий грім, земля була порита ровами, люди, знервовані й лихі, спочатку зовсім не звертали на нього уваги. Не було ніякої нагоди для богатирського подвигу, не було ніяких пригод, і Олексій безпорадно блукав по окопах, зовсім не розуміючи, де ж, власне, та війна, про яку стільки говорили. Тут не було роз-маяних прапорів і ніхто не кидався в атаку з піснею — люди греблися в липкій, намоклій уже землі, жували чорний хліб, кудись стріляли, лаяли один одного, штур-хали хлопця, що крутився в них під ногами, аж поки не зацікавився ним високий худий прапорщик.

— Гей, а що це за байстрюк тут у нас крутиться?

— Хлопчина,— непереконливо пояснив йому вусатий солдат.

— Який хлопчина? Звідки?

Олексій мовчав, боячись, що його відішлють додому.

— Ти будеш говорити чи ні?

У прапорщика були малі бліді очі, які дивилися про-
низливо й холодно. Олексій скулився, чекаючи удару.
І удар упав на нього так, що йому запаморочилася
голова.

— Шпигуна надіслали. Крутиться тут по окопах, а
ті дурні...

Удар був такий важкий, що Олексій на якийсь час
перестав чути на одне вухо. Його потягли до якогось
хліва, де він просидів два дні без хліба й води, потім
знову витягли, знову били, і, нарешті, вирішили відіслати
додому. Віз трусів немилосердно, солдат з гвинтівкою
суворо гримав на хлопця, підозріваючи, що малий в'язень
має намір утекти, щоб підтвердити шпигунську теорію
прапорщика. Реквізована худа шапа ледве витягала
ноги з грязюки. Олексій сидів із спухлим закривавленим
обличчям і бездумно дивився поперед себе. Тепер йому
було вже байдуже. Батькового ремня не можна було
навіть порівняти з кулаком того прапорщика. Олексій
язиком намацав зуб, що хитався від удару, і губи йому
скривилися від плачу. Він почував себе глибоко нещасли-
вим, скривдженим, самотнім. До того ж боляче вколола
думка, що солдати забрали батькового ножика.

Але дома прийняли його зовсім інакше, ніж він ду-
мав. Мати стріла його раптовим плачем, істеричними
вигуками, хвилию ніжності. Сестра Сонька — обережним
несміливим піклуванням. А батько привітав так, начебто
нічого не сталося, і він, як завжди, повернувся з школи
додому.

Кілька днів Олексій почував себе непевно, пригноб-
лений думкою, що буря однаково мусить от-от вибух-
нути, і вона буде тим страшнішою, чим довше з нею
зволікають. Його невимовно мучило це чекання. Були
моменти, коли хотілося підійти до стіни, зняти з гвіздка
ремінь і подати його батькові. На, бий, тільки зараз,
цієї ж хвилини.

Але дні минали, а батько навіть не згадував про те,
що сталося. Не спитав він і про ножика. Олексій отя-
мився, і часом йому навіть здавалося, що це так і по-
винно бути. Він почував себе враженим і скривдженим,
коли знову почалися уроки в школі, а батько після
обіду, так само, як і раніше, сказав:

— Бери книжки і вчи уроки.

Тепер здавалося, що «там» було не так уже й погано. Олексій почав пригадувати подробиці, які тоді пройшли начебто мимо його уваги, а може, їх навіть і зовсім не було, і розповідав про них Васі та іншим хлопцям. Тут, у своєму колі, він був цілком винагороджений за все, що з ним сталося. На нього дивилися з подивом і з захватом, вірили всіляким брехням, які щодня народжувалися в його голові, прикрашаючи, забарвлюючи, сповнюючи блиском і пишнотою його невдалу пригоду.

Увечері, лягаючи спати, Олексій мріяв про свою втечу, уявляв її собі такою, якою б вона мала бути. От починається бій. Він прокрадається на позиції ворога, приносить важливі відомості. «Ні, не тією дорогою треба обходити лісок, йдіть за мною, я вас проведу». Полковник — Олексій замислюється на хвилину — чи там взагалі був полковник? Та однаково полковник каже: «Хлопці, вперед, за цим малим героєм, він нас проведе». І Олексій веде їх. Вони обминають позиції німців, кидаються в атаку. Олексій попереду. Куля влучає його в груди, але німецькі окопи здобуто. Тяжко поранений, Олексій лежить на пагорбку, перед ним марширують частини з розвіяними знаменами. Як чудово — з грудей пливе струмок крові. Олексій затуляє рану лівою рукою, правою салютуючи прапорам. Блідий прапорщик підходить до нього й стає навколішки: «Пробач мені, сміливий хлопче...» Олексій великодушно кладе закривавлену долоню на голову прапорщика: «Іди, я вмираю, але прощаю тобі все».

Та насправді він не вмирає, це було б зовсім недоречно. Його забирають до госпіталю.

Або ні. Олексій приносить важливі відомості. Вони з полковником сидять за столом, за картами. І раптом полковник каже йому: знаєш, щось там не гаразд із тим прапорщиком. Чи не взявся б ти за цю справу? І Олексій стежить за прапорщиком. Ходить за ним, як тінь, повзе за ним аж до німецьких окопів. Краде з німецького штабу документи, які свідчать про зраду, приносить їх полковникові. Блідий, згорблений, стоїть прапорщик перед полковником.

— Звідки ви це знаєте? — шепоче він посинілими устами, і полковник показує на Олексія.

— Цей безстрашний молодий патріот викрив тебе, хитрий шпигуне!

І Олексій із зневагою дивиться в бліді очі, в яких зараз з'являється нестримний пронизливий жах.

Олексієві навіть шкода засинати. Хотілося б далі й далі снувати ці мрії. Але сон поборює все. І продовження настає на другий день.

Та от надходить буря, яка змітає всі його хлоп'ячі казки й мрії. Тепер це вже дійсність.

На полустанку гримлять голоси, на перекинутій догори дном бочці стоїть машиніст і промовляє, б'ючи себе кулаком в груди, і юрба відповідає йому схвальним криком. На базарі юрмляться люди, крамниці замкнені, навколо лунає спів, на станційному будинку майорить червоний прапор. Нікому й не спадає на думку ходити до школи — вчитель виїхав у місто й більше не з'являється. Олексій бігає як ошалілий. Не все розуміючи, він хапає слова, які п'янять йому голову: свобода, революція, права. Він іде в лавах по містечку. Вітер піднімає йому волосся на голові, радісно надимаються легені. Там, на розі — ні, ні, це неможливо — але це правда, на розі, на збитій з дощок трибуні стоїть батько й промовляє. Внизу підіймаються руки, здійснюється буря вигуків, а батько стоїть над юрбою, прекрасний, могутній, і його голос летить далеко, гримить в усьому містечку, наповнює вулиці. Олексій підкидає вгору подерту шапку, шаліючи від щастя. Додому він забігає на хвилину, тільки попоїсти. Мати зітхає й плаче, батька ніколи немає, прас прохолов, незакінчений костюм мірошника валяється в кутку, рудий Толя давно вже зник.

Потім на розбитому грузовику, що деренчить, як ціла купа заліза, з'являються матроси. Найголовніший з них, стрибаючи з машини, каже Олексієві:

— Гей, товаришу, ану принеси-но води для радіатора. Геть-чисто перегрівся мотор.

Олексій якусь хвилину скоса дивиться на нього, але ні, це не жарт. Високий матрос справді звертається до нього, як до дорослого. І з цього моменту Олексій прилипає до обмотаного кулеметними стрічками кучерявого Максима, з захватом оглядає синьо-зелені малюнки в нього на руках, подає гвинтівку, бігає за ним, як пес, і Максим звикає до цього хлопчиська, який дивиться на нього захопленими очима. По рейках гримлять

поїзди, повні солдатів, на паровозах мають невеличкі червоні прапорці. На балці, яка стримить з пакгауза біля полустанка, вішають шпига Слєпцова, і Олексій спостерігає це з тремтінням. Тепер він навіть на ніч не повертається додому — їздить з Максимом на розбитому грузовику по околиці, і коли вітер б'є його по обличчю й матроси співають нових, нечуваних досі пісень, Олексій відчуває дикий захват, і високою хвилею здійснюється йому в грудях могутнє й гостре, невимовне почуття життя. Ні, це вже не листя м'яти з таємничим і свіжим запахом, не тверде яблуко, трошене хижими зубами, не безглузда втеча на фронт — це нарешті життя! І мати переляканими очима дивиться на сина, що, засмаглий, обдертий, сповнений кипучої енергії, прибігає час від часу додому. Хлопець росте, мов на дріжджах, і його сірі очі блищать гарячковим вогнем. Захоплює його, запалює, заливає високою хвилею життя.

Та ось на полустанку тріщать постріли, Максим зникає, батько теж немов провалився крізь землю. Червоних прапорців немає. На бруку лунають тверді розмірені кроки, і Олексій, бліднучи від ненависті, дивиться крізь розчинене вікно на тих, інших, що прийшли до містечка.

Але потім знову чути постріли, і знову з'являється батько, а разом з ним і Максим. Батько в шкіряній куртці, на шапці в нього червона зірка. Він бере участь у похороні старого Юдка та його блідого онука, яких вбили, щойно зайшовши до містечка, білі й викинули їх трупи в канаву. Олексія начебто несе велетенська хвиля гніву й захвату, любові й ненависті, ще ні з чим не зв'язаної, ні на що не спрямованої. Чисте почуття, пристрасне і невгамовне.

Тепер починається. Ті, інші, ті, інші. Гримлять постріли, і ввечері ніхто не знає, яка влада буде в містечку вранці. Олексій знає: якщо напроти в торговця худобою Скориніна розчинені вікна і його розмальована донька сидить біля вікна, то в містечку білі або петлюрівці. Якщо віконниці зачинено й дім ніби занімів, в місті свої, червоні. З містечка по черзі зникають то батько й Максим, то Скоринін. Мати зовсім розгубилася серед усього цього. Вона ходить з опухлими від сліз очима, з зав'язаною мокрою хусткою головою, ламає руки й

не спить ночами, прислухаючись, чи не почує кроків чоловіка, який не буває вдома цілими тижнями.

Одного дня білі вдаються в дім. Їх троє. Мати стоїть бліда, випроставшись. Олексій тремтить у кутку. Та коли один з них, чисто виголений, в шкіряних рукавичках, починає гримати на матір, Олексій виступає із своєї схованки.

— Не знаю,— каже мати тихо, але виразно. Хлист здійснюється вгору. Та перш ніж він устигає впасти, Олексій кидається між офіцером і матір'ю, головою влучивши в черево ворогові.

— Ах ти, щеня!

Міцна рука хапає його за комір. Олексій, ніби збожеволівши, б'є кулаками, головою, викручується, кусає руку, відчуваючи під шкірою рукавички живе тіло. Удар у живіт валить його на землю. Та він ще опирається — б'є руками, ногами, в дикій, напівпритомній люті. Хлист з свистом падає на нього — і Олексій знає, що разом з ним б'ють і матір. Та він не відчуває болю, аж поки не зомліває.

Голос матері приводить його до пам'яті, і перше, що помічає Олексій,— це червона, довга смуга, що тягнеться по її обличчю, по щоці аж на підборіддя. Він скрегоче зубами. Заливає йому серце ненависть, вбита цим хлистом у пам'ять раз назавжди.

Незважаючи на все, Олексій чудово почуває себе на цій божевільній гойдалці, яка літає вгору і вниз. Тепер ближчим і зрозумілішим стає йому батько. Спина кравця Дороша випросталася, ніби він ніколи не хилив її над голкою та прасом. Очі палають вогнем, який захоплює Олексія. Ах, як рипить батькова шкіряна куртка при кожнім русі, як виблискують злявані високих чобіт. Олексій тихцем підкрадається до нього й дбайливо зчищає рукавом грудочку грязюки з цих блискучих чобіт. Батько помічає його тільки зараз.

— Що там таке, малий? — запитує він веселим, новим своїм голосом і, нахилившись, бачить втуплені в нього з подивом і раптовою палкою любов'ю ясні очі сина.

Ні, тепер уже немає мови про книжки, про уроки, і батько не каже й слова, зустрічаючи Олексія на всіх зборах, демонстраціях, всюди, де тільки збираються люди. Він не каже нічого навіть тоді, коли під час сутички

з білими спітнілий Олексій пролазить під розбитим вагоном і подає Максимові патрони. І Олексій почуває себе дорослим. Зникло те, що завжди відокремлювало його від батька.

Коли містечко святкує день свободи, Олексій святкує кінець батькового утиску. Він почуває себе вільним, вільним, вільним, і його раптова й палка любов до батька переливається через край, сповнюючи серце солодким захватом.

Та одного дня Олексієві доводиться йти разом з матір'ю на полустанок. Червоні повернулися знов. Обережні руки знімають з шибениці важке тіло комісара Дороша. Максим лежить тут-таки з закривавленим, розтрощеним ударами підборів і прикладів обличчям. Тільки ліва рука залишилась у нього непошкодженою, і виразно виділяється на її мертво-блідій шкірі синьо-зелений птах з розкритим дзьобом. Мати стискає Олексієві руку так міцно, наче хоче роздушити йому пальці. Вона не плаче. Сухими великими очима дивиться в обличчя чоловікові.

Шкіряна куртка рипить, коли люди виносять мерця. Дві труни приготовлено — для кравця Дороша й для мароса. Олексій чує слова промов, але в серці йому застигло таке дике здивування, що він не розуміє їх значення. У відкритих трунах лежать вони обоє — Максим і батько — застигли й непорушні. Обличчя в батька синє, страшне. Хтось підходить і кладе біля цього опухлого обличчя букет червоних квітів, так, що залишаються відкритими тільки великі чорні очі, які вперто, твердо дивляться у веселе ясно-блакитне небо.

На рудий горбок свіжонасипаної глини біля чорного отвору могили один за одним виходять люди й промовляють. В юрбі голосно плаче якась жінка, — ні, це не мати, мати стоїть непорушно, наче вросла в землю.

— Світовий пролетаріат ніколи не забуде...

Олексій ще не знає, що таке світовий пролетаріат. Але він виразно чує ці слова, тільки їх і чує з гучних фраз, які не доходять до його свідомості. «Світовий пролетаріат, світовий пролетаріат», — повторює він сухими губами, немов заляття, магічне гасло, яке обов'язково треба запам'ятати.

Він чекає, чи не пролунають вони ще раз. Та про-

мови скінчилися. Юрба заколихалась. Хтось заспівав перший, за ним підхопили інші.

Високо, високо здіймається пісня. Співають люди батькові та Максимові високі гнівні слова, від яких лине вихор, що хилить дерева, і гнів здійснює волосся на голові. Олексій не може співати. Уста йому ніби скуті, обличчя застигло.

Із стуком падають грудки землі на труни. Вже не видно білих дощок. Олексій аж здригається, почувши несподіваний залп. Ще раз гримить почесний салют над могилою. Зараз залишається тільки рудий горбочок глини. Під ним лежать обидва — батько і Максим. І мати раптом падає на землю, без крику, без слова, мовчки, як повалене дерево.

Олексій стає на коліна й кладе її голову собі на плече. Жінки клопочуться навколо зомлілої. Звідкілясь береться вода, і під її холодними бризками мати розплющує очі. І знову так само, як і до того, вона мовчки стоїть і дивиться на рудий горбочок. Чоловік в гімнастсьорці та його товариш у такій самій шкіряній куртці, як і батько, кажуть щось матері. Олексій не чує слів. Він терпляче чекає, поки вони скінчать, потім бере матір під руку і каже дорослим поважним голосом:

— Ходім, мамо.

Мати якусь хвилину наче не розуміє, чого від неї хочуть, але потім киває головою і дає синові підвести себе. Олексій відчуває, як важко вона спирається на його руку, і це сповнює його якоюсь смутною болючою гордістю. Вони поволі йдуть вуличкою додому.

Дім. У кутку ще лежить недошитий костюм мірошника, на столі стоїть давно прохололий прас. Мати підходить і кладе на нього руку, обережно, пестливо. Очі її дивляться кудись у просторінь.

— Лягай спати, мамо,— каже Олексій, і мати слухняно скоряється йому. Він підводить її до ліжка, скидає з неї туфлі, до яких прилипли грудочки рудої глини. Вкриває її хусткою.

— Спи, мамо.

Мати придивляється до нього. Притягає його ближче до себе. Ще раз пильно вдивляється в його очі, дивиться на запалі щоки, на тверді лінії біля вуст.

— Який ти вже великий, сину,— каже вона тихим голосом. Повіки опускаються їй на очі. Вона засинає.

Олексій підходить до вікна й дивиться на вулицю. Напроти, на будиночку, де міститься міська рада, має червоний прапор. Він залишиться там назавжди.

Син комісара Дороша суворими очима придивляється до людей, які заходять і виходять звідти. Боляче закусує губи, відчуваючи на них смак крові та ще якийсь невідомий гіркий смак — може, тієї глини, що присипала батькову труну?

По вулиці проходять хлопці. Вони оглядаються на вікно, за яким стоїть Олексій. Але його не тягне до них. Він уже дорослий — дванадцятирічний син повішеного білими комісара Дороша.

III

В батьковій майстерні живе квартирант, машиніст Іван Сергійович. Часом його не буває цілими днями — він виїздить. Тоді Олексій обережно заходить до кімнати. Все тут змінилося. Змінився навіть запах — зник десь теплий чад праса, гострий сморід припаленого матеріалу. Тепер тут пахне шкірою й ледве відчутно одеклоном, приемним і свіжим. На полиці біля вікна лежать книжки, на столику портрет Леніна. Кімната чужа, ніби ніколи не працював тут батько. Олексій сідає біля вікна з книжкою. Вже нема кому казати суворим голосом: учись. Та Олексій вчиться. Завзято, пильно, наполегливо.

Школа тепер теж інша. Старий учитель більше не повернувся до неї. Тепер там порядкує Варвара Олександрівна, молода блондинка, яка ходить у короткому жакетику й смушевій шапочці. Є багато вчителів, молодих хлопців і дівчат, і серед них тільки один старенький, Петро Іванович, який завжди кашляє й не скидає калош навіть улітку.

Олексій вчиться. Завзято, наполегливо, добуваючи невідомо де книжки, карти, зошити. Вивчає речі, які зовсім не входять до шкільної програми.

— Який здібний цей Олексій, найздібніший з усього класу, — зітхає Варвара Олександрівна. — Тільки... якийсь дивний...

Олексій закоханий у Варвару Олександрівну. Таємно, палко, божевільно. З третьої парти, де він сидить, зав-

жди стежить за вчителькою його погляд, важкий, хмурий, недитячий.

Коли Варвара Олександрівна сміється, на перенісці її задертого вгору носика виступає маленька блакитна жилка, кумедна й зворушлива. Ясне волосся розсипається дрібними кільцями навколо рожевого личка. Вона відкидає його малою шорсткою рукою, за grubилою від прання, готування їжі, прибирання, бо Варвара Олександрівна живе сама й сама все робить. На ній завжди одне й те саме платтячко, яке вже блищить ззаду й на ліктях, але на шиї в неї чистенький білий комірець, а на ньому бантик з веселими блакитними квіточками.

На її уроках Олексій робить все наче з великої ласки. Повільним лінивим кроком підходить до дошки. Дошка погано пофарбована, крейда ламається в пальцях і кришиться. Олексій дратується й нетерпляче здвигає плечима. Вчителька позирає на нього мовби з острахом.

— Мені завжди здається, що він хоче мене вилаяти або вчинити якийсь скандал,— признається вона товарішам.

— Уявляєте собі казна-що,— перебивають її небалоті. Що ж, хлопець як хлопець. Правда, надзвичайно здібний, невідомо звідки має великі знання, але, зрештою, не так уже й відрізняється від усієї юрби школярів, яка наповнює реготом і галасом шкільний будинок.

Одного дня, коли вона рубає дрова на подвір'ї свого будиночка, з'являється Олексій. Якусь хвилину він придивляється до її роботи, і сокира відразу йде криво, чіпляється за сучки, випорскує з рук. Варвара Олександрівна червоніє й випростується. Олексій мовчки підходить і підіймає сокиру. Швидко розлітаються кругом тріски, дрова лягають рівним стосиком, він добре вміє це робити, адже йому щодня доводиться рубати дрова матері.

— Покинь, Альошо, я сама,— пробує вона протестувати, але Олексій здвигає плечима.

— Чого там... порубаю.

І так стає звичаєм, що він рубає дрова для Варвари Олександрівни. Двічі-тричі на тиждень приходиться і поповнює запас. Учителючі завжди стає від цього ніяково, але вона не наважується сказати хлопцеві, що його допомога їй не потрібна.

В цьому рубанні дров Олексій знаходить вихід для почуття, якого сам не розуміє, не може збагнути, та яке його пригнічує. Ні, він хотів би не тільки рубати їй дрова. Хотів би робити для неї все, все. З вікна стежить, як вона йде по вулиці. Біжить у своєму короткому жакетику, з-під шапочки вибивається золотисте волосся, руки захovanі в муфті. Вона завжди поспішає, завжди біжить, і рожевий усміх ясніє на круглому личку. Очі Олексія стежать за нею мов причаровані. Коли Варвара Олександрівна приходить до матері, він забувається в куток і звідти скоса стежить за кожним її рухом. І дівчина забуває, що хотіла сказати, ніяковіє під цим тяжким незрозумілим поглядом.

За той час, що минув після смерті батька, Олексій зріднився з матір'ю. Він почуває відповідальність за дім, за родину, за цю маленьку слабку жінку. Хоч мати виявляється не такою вже й слабкою. Вона бере шиття, і Олексій довго вночі бачить її голову, похилену над роботою. Бігає на село по продукти, невеличкий городець весь, до останнього клаптика, використовує, садячи в ньому картоплю та все потрібне. Сонька незабаром залишає дім і їде в місто шукати щастя. Але Сонька завжди була якась далека, і Олексій не почуває ніякого смутку після її зникнення. Навіть задоволений, що вони залишилися вдвох з матір'ю, бо він ніби став головою родини.

Мати придивляється до цього нового Олексія, який сидить над книжками й завзято вчиться, забувши про хлоп'ячі гулянки. Коли матері скаржаться на своїх розхристаних, галасливих, неможливих дітей, вона усміхається з гордістю. Олексій інший, так, Олексій зовсім інший. Але часом матері спадає на думку, що її дитина десь зникла. Цей передчасно вирослий підліток вже не дитина — нічого дитячого немає в його поважному хмурому погляді. І всміхається він рідко — усміхом дорослої людини. Мати почуває себе поруч нього трохи несміливо, хоч Олексій такий уважний, ніжний, дбайливий. А може, саме тому...

Олексія пригнічує думка, що він не заробляє. Все, що вони мають, здобуте материною працею, завдяки її безсонним ночам, очам, червоним від шиття, пальцям, поколотим голкою. І він мріє: ось підросте, почне працювати, і тоді мати зможе нарешті відпочити. Зможе

спати, ї їсти, і ходити на прогулянку вулицею, на якій виросли вже невеликі кушки майбутнього бульвару.

Олексій сидить над книжкою й одним вухом прислухається до розмови, яка точиться за столом. Вони говорять обидві — мати м'яко й співучо, Варвара Олександрівна хутко, із сріблястим сміхом, який тремтить в її голосі навіть тоді, коли вона не каже нічого смішного. Хлопець заплющує очі. Його п'янить цей голос, дзвінкий, свіжий, сповнений радісної сили. Цей голос мовби відчиняє йому віконце в далекий незнаний світ, в те таємниче, велике, що неодмінно мусить настати, чого Олексій ще не може собі уявити, але передчуває і вже шукає.

Як пахощі м'яти, як пахощі сіна, як пісенька на пасовиську, входить в душу цей голос, що на одну секунду прочинає йому вікно в незнане. Та перше ніж Олексій може зазирнути туди, вікно зачиняється, і в серці залишається осуга невдоволення, палкої й нетерплячої туги.

Раптом обличчя вчительки змінюється, на півноті уривається сміх, і очі стають уважні, чуйні. Варвара Олександрівна прислухається. Олексій починає прислухатися з нею разом. На вулиці хтось недбало насвистує мелодію знайомої пісні. Мати веде далі розмову, але дівчина вже не слухає її, відповідає не в лад. В Олексія раптом збуджується почуття підозри. Він похмуро стежить за змінами рожевого круглого обличчя. Вчителька неспокойно крутиться на стільці, видно, їй хочеться піти, але незручно перервати розмову. Свист поволі віддаляється від їх дому, і рожеве обличчя вчительки начебто мерхне. Олексій прислухається ніби її вухами — ні, вже нічого нема, звуки розпливлися у вечірньому повітрі. І Варвара Олександрівна знов починає розмовляти з матір'ю, але її сміх бринить тепер уже не так весело, він ніби трохи штучний, вимушений.

Наступного дня Олексій зустрічає в алеї біля школи Варвару Олександрівну. Біля неї йде, недбало хльоскаючи себе по ногах щойно зірваною сухою гілкою, Семен Семенович Ребров, високий худий учитель літератури, якого школярі поміж себе звать Жирафою. Вони так захоплені розмовою, що не помічають хлопця, який відступає за дерево. Жирафа високий, і Варвара Олександрівна, розмовляючи з ним, підіймає голівку, зовсім як

малий горобчик, що п'є воду. Личко її ясніє усміхом, і Олексій чує в голосі, не розрізняючи слів, теплі й глибокі нотки.

З того часу Олексій дедалі частіше зустрічає їх обох укупі. Маленька Варвара Олександрівна — і біля неї, мов тінь, довгий і високий Жирафа.

Чимраз частіше, коли Олексій з-за завіски виглядає Варвару Олександрівну, він бачить їх обох. Помічає багато подробиць, які раніше не впадали йому в око. У Жирафи величезні червоні руки, і на ходу вони похитуються, як велетенські маятники. Він стоптує підбори, і, коли дивитися ззаду, добре видно, що в нього крива ліва нога, бо на ній дужче стоптаний підбор. Крім того, вчитель курить цигарки, і на нижній губі часто залишається прилиплий клаптик цигаркового паперу. І який він бридкий — цибатий, незграбний, наче всі частини його тіла зв'язані дротом, що от-от має розкрутитися. Густе чорне волосся стирчить, як у переляканого їжака, і Олексій, сповнений розпачу, ніяк не може зрозуміти, чому мила, весела, гарненька Варвара Олександрівна дозволяє цьому високому лобуреві упадати коло неї. Навіть гірше — невідомо, хто коло кого упадає. Досить буває Варварі Олександрівні почути оте посвистування на вулиці — і вона, навіть не криючись, відразу прощається з матір'ю й виходить. Олексій чимраз частіше зустрічає її там, де вона раніше ніколи не ходила, в невеличкому завулку. Тепер вона щоразу повертається з школи цією дорогою, хоч тут завжди грязюка, і Олексій бачить, як бистрий погляд з-під смушевої шапочки падає на вікна будиночка на розі, де живе Жирафа.

Лежачи в ліжку, хлопець уявляє собі різні фантастичні історії. Ось вибухає пожежа в містечку, спалахує будинок Варвари Олександрівни, він кидається рятувати, виносить її з вогню. А Жирафа виявляє себе боягузом, він злякався пожежі, і Варвара Олександрівна гордо відходить від нього, тримаючи свого рятівника за руку, й кидає через плече зневажливий погляд тому страхополохові, який не зважився заради неї ризикувати своїм життям. Або в містечку раптом виникає пошесть чуми — Варвара Олександрівна лежить непритомна, і Жирафа боїться навіть увійти до її кімнати, щоб не заразитись. Олексій день і ніч вартує біля хворої, подає їй ліки, змінює компрес на голові, всупереч думкам лікарів,

стверджує, що вчителька буде жити,— і вона справді одуже. Бліда, худенька, запитує кволим голосом:

— Хто мене врятував?

І лікар показує на Олексія, який стоїть навколішках біля її ліжка. Тоді стукає в двері Жирафа, і Варвара Олександрівна каже тихим голосом:

— Тому, хто залишив мене перед лицем смерті, немає чого тут шукати. Скажи йому, Альошо, хай він собі йде й не з'являється більше.

Або...

Було багато таких «або», які давали змогу перемогти, зовсім зганьбити Жирафу в нічні години, заповнені маренням. Але про них знав тільки Олексій, і Варвара Олександрівна зовсім не догадувалась про рицарство одного й нікчемну душу другого із своїх зальотників. Життя йшло своїм річищем, і нарешті якимось Льонька, що сидів на одній парті з Олексієм, сказав йому новину:

— Ти знаєш, Варвара виходить заміж за Жирафу!

Олексієві вся кров кинулася в серце. Він опанував себе надлюдським зусиллям волі.

— Неправда. Звідки ти знаєш?

— А от знаю. Жирафа був у нас, наймає кімнату, казав, що та його кімната тісна для двох, а він одружується. Вже на тому тижні. Підемо до ЗАГСу, подивимось, добре?

Олексієві й на думку не спадало йти до ЗАГСу. Він повірив, відразу повірив, наче знав про це раніше.

Другого дня він не пішов до школи. Пішов на залізницю й став дивитися, як робітники вкладають нові шпали. Старий сивий майстер підвів раптом голову від своєї роботи й пожартував:

— Ану, хлопче, нема чого дивитися... Берися й ти, не бійся забруднити ручки.

Олексій, зніяковівши, підійшов ближче.

— А я б і справді пішов на роботу.

— Ого-го, гляньте на нього... А скільки ж тобі років?

Олексій на хвилину завагався... Але він завжди здавався старшим, ніж був. Тому збрехав сміливо:

— П'ятнадцять.

— П'ятнадцять?.. Ого, я в ці роки вже на цілу сім'ю заробляв...

— Ну, то як?

Старий випростався й якусь хвилину уважно придивлявся до нього.

— А твій батько де працює?

— У мене нема батька, білі вбили.

— Ну, що ж, я поговорю з начальником. Як хочеш, приходи. Тільки як робити — то робити. Ледарів нам не треба.

Другого дня Олексій прокинувся дуже рано.

— Чому ж ти не береш книжок? — запитала мати.

— Я не піду до школи.

— А куди ж ти підеш? — злякалась вона.

— На роботу. На залізниці буду працювати, — байдужим голосом пояснив син, ніби це само собою було зрозуміло. Мати сплеснула руками.

— Бійся бога, хлопче, що ти? Куди ти підеш працювати? Вже я як-небудь на нас двох витягну.

— Досить, ти вже витягала, — буркнув Олексій хмуро. — І нема чого тут говорити, це вже вирішено.

— Що ж це буде? Що ж це буде? — безпорадно опустила мати на краєчок стільця, не знаючи, як їй розмовляти з цим похмурим рішучим сином, який без неї вирішив їх долю, не запитавши навіть, що вона про це думає.

— А... школа?

— Досить я вже навчався в цій школі. Як буде треба, то вчитимусь і без неї.

Тепер він побачив — ні, він бачив це й раніше, але зараз ніби наново помітив, які покалічені, поколоті, зморщені руки в матері. Як вона горбиться, яка худа й маленька! Олексій засоромився. Адже давно вже можна було піти на залізницю. А він сидів на шиї цієї слабкої, втомленої, маленької матері, наче так було й треба.

А мати хутко освоїлася з новим станом речей. Вона вставала вранці, як дорослому, готувала йому обід, щоб він узяв його з собою, бо ходити додому під час перерви було далеко. Чистила йому куртку, виряджала на роботу з прихованою ніжністю. А коли Олексій уперше, в суботу, поклав на стіл свій заробіток — мати розплакалась. Так це було дивно. Відходив, зникав малий Альоша, її синок, і несподівано з'явився цей хмурий великий Олексій, який уже заробляв. Було їй радісно

Й сумно водночас, і невідомо було, чого більше — радості чи смутку.

А Олексієві було добре на залізниці. Звикла спина, яка дуже боліла спочатку, призвичаїлись руки. Робітники спершу погукували на нього, а потім звикли й навіть полюбили його. Олексій навчився від них багато чого. Хлопець любив слухати, як вони розповідають про різних людей та справи — він не все розумів, але соромився запитати, щоб його, бува, не взяли на глум. Життя, видно, не було таким, як йому здавалося. Воно було простіше і водночас більш заплутане, а проте дуже принадне.

Олексій полюбив залізницю. Ще дужче, ніж тоді, коли бігав на неї в давні дитячі роки. Так само пахла материнка та деревій, і нагріте повітря миготіло вдалині, мов крила бабки над водою. Висвистував монотонну мелодію вітер у телеграфних дротах, і синя далечінь, запнута легкою млою, обіцяла щось барвистіше, ніж усі мрії. І остаточно розплився в тім сонці над залізницею образ Варвари Олександрівни. Вона справді одружилась із своїм Жирафою, і Олексій був радий, що йому не треба вже з нею зустрічатися. Вона перестала ходити до матері, мабуть, не мала часу. Інколи Олексій бачив її здалеку, коли вона поспішала до школи або із школи додому. Вона була тепер одягнена в сіре пальтечко, і Олексієві здавалося, що її каблучки не так весело, як раніше, стукотять по плитах єдиного в містечку тротуару перед школою. А може, він дивився на неї іншими очима — адже ясні кільця волосся були такі самі й усміх той самий. Спочатку йому дужче билося серце, коли він здалеку бачив знайому фігурку. А потім і це минуло — він дивився на неї, як на чужу людину, і не міг зрозуміти, чому раніше так переживав, так сумував за її обличчям, за звуком її голосу, за поглядом. Його вже не вражало так, коли він бачив Жирафу поруч неї.

Коли Олексій важкими, дорослими кроками змученого робітника повертався з залізниці додому, він з почуттям переваги дивився на своїх ровесників. Він працював, щосуботи приносив матері гроші, регулярно, постійно. А вони бігали, галасували, начебто саме це було найцікавіше, а не робота на залізниці, укладання

шпал, копання ґрунту, розмови з робітниками, що ставилися до Олексія, як до дорослого.

Він ще раз зустрівся з Варварою Олександрівною. Минув майже рік. Ідучи ближчою дорогою додому, Олексій наткнувся на неї на межі двох городів, які тяглися за будиночками. Вона стояла, спершись на паркан, і стиха плакала гірко. Схлипування струшувало її зігнуті плечі, обличчя було закрите долонями. Ясні кучерики тремтіли, мов під подувом вітру. Олексій відступив, перше ніж вона встигла його помітити, і обминув її, ступаючи навшпиньки й намагаючись не шелестіти великим листям лопухів, які тут росли. Йому вже не хотілося підійти до неї, запитати, допомогти.

Олексія дедалі більше захоплювала робота на залізниці. Збільшувався заробіток. Але не було вже часу ні читати, ні мріяти. Олексій став якийсь обважнілий і буркотливий. Тільки час від часу пробивалося щось крізь шкаралупу, в якій він замкнувся.

Найближча дорога на залізницю, неприступна тільки під час весняної та осінньої повені, виляся по луках, повз струмок, ще менший, ніж річка на тому боці, річка Олексієвого дитинства. Він перескакував той струмок одним стрибком, одним рухом руки розгортав лози і відразу опинявся на високому насипові, що тягся в туманну далечінь.

І тут одного дня глянули на нього великі здивовані очі, які багато років виринали потім у його спогадах. У воді стояла дівчинка, високо підібгавши спідничку, в засмаглий темній руці недбало тримаючи її ґбанки. Край спіднички впав у воду й мокнув у ній, перетворюючись з блакитного на темно-синій. Вона спочатку злякалася, коли з надбережних кущів виринув цей високий хлопець, але ту ж мить глянула на нього великими лагідними очима з цікавістю, що от-от могла перейти в усміх. Ніжки, заголені до ліктів руки — все було в неї золотисто-коричневе, золотисто-коричневим було й розсипане по плечах волосся, і вся вона була в сонячному сьайві, як золота статуетка, що несподівано з'явилась тут, жива, тепла й незрозуміла. Очі в неї були ясно-зелені, ніколи Олексій не бачив таких очей. Йому раптом здалося, що вона виринула з очеретів, наче русалка, — зеленooke дитя ясної хвилі, і йому пощастило її зустріти, перше ніж вона встигла зникнути, розтанути в прибе-

режній млі або майнути, мов рибка, на піщане дно струмка. Вони стояли якусь мить нерухомо, дивлячись одне на одного. Дівчинка схилила голівку на плече, і Олексій помітив на її волоссі дрібні краплинки води, мов росу, в якій відбивалося сонце. Він перескочив струмок і пішов своєю дорогою, несучи надовго запалий в пам'ять образ цієї дівчинки в краплинках роси, що усміхалася до нього наївно й лукаво. Він не зустрічав її більше ніколи й не знав, звідки вона тут взялася. Напевне була не з містечка — адже він знав там усіх. Може, прийшла з села — але й там всі були йому знайомі.

Запах очерету і м'яти, який плив над річкою, — це був її запах, зелений і золотий. І коли Олексій думав потім про любов, то він не бачив рожевого обличчя Варвари Олександрівни, ні, ні, перед ним виринали золотисто-бронзове личко незнайомої дівчинки, краплинки води на її темному волоссі й зелений блиск очей, несподіваний і чистий, аж холодний в своїй прозорості. Це був наче усміх любові, привітання з далекого краю чар і снів, матері казки, такої не схожої на історію батька та матері, Варвари Олександрівни і Жирафи, оповідання шкільних товаришів і розмови робітників на залізниці. Авжеж, так було, так могло бути, але на нього, Олексія, десь далеко чекало щось райдужне, незвичайне, про що мріяло серце і що час від часу давало про себе знати отими пахощами м'яти та очерету, заходом сонця, що заливало пожаром небо, листям, пурпуровим і золотим, що падає під ноги, поглядом маленької русалочки. Якийсь час це було дзижчання малої мушки — Олексій ніколи її не бачив, але раптом наче біля самого вуха розлягався протяжний чистий звук, високий, як тремтіння маленької струни. Він прислухався — це було привітання з далекого краю, до якого вели зачаровані, невидимі двері. Треба було тільки знати слово — і двері відчиняться навстіж і впустять його в країну чудес, щастя, райдужного, безконечного. Це траплялося вдень, на залізниці, траплялося ввечері дома, і Олексій якось внутрішньо затихав, прислухаючись. Це була завжди одна й та сама мелодія — тремтлива висока нотка, яка з'являлась раптово й так само раптово зникала. Здавалось, ця пісня сповіщає про щось невідоме, що повинно статись, може, сьогодні, може, завтра, а може, колись

у ті далекі дні, які йдуть, наближаються невідступно з кожним ранком, що настає, з кожною ніччю, що минула, з кожною шпалою, що він поклав, з кожною виплатою щосуботи, з кожним недільним довгим ранковим сном.

Мати старілась тепер так швидко, що Олексій майже щодня помічав нові зміни на знайомому рідному обличчі. Тільки очі блищали, як і перше, м'яким ніжним блиском. Склалося так, що в неї дедалі меншало роботи — замовники виїхали або перейшли до інших, молодших, купували готові речі в крамниці, і чимраз рідше цокотіла машинка, і чимраз рідше посивіла голова схилялась над шиттям. А втім, Олексій заробляв тепер непогано, їм двом вистачало цілком. І сам Олексій відбирав у матері дедалі більше часу. Треба було лагодити його одяг, готувати їжу, яку він брав з собою. Обережно, немов трохи лякливо, поглядала вона на сина, підсувала йому кращі шматки, чистила куртку на спині, коли він виходив. Коли на вулиці лунали звуки гармонії, а за ними весела пісня хлопців, мати зітхала. Інші розважалися, співали, гуляли з дівчатами, а Олексій не мав на це часу, Олексій працював, як доросла людина. Йї невимовно шкода було його, але вона знала, що тут нічого не можна зробити, нічого не можна змінити. Олексій задалегідь вирішив свою та її долю. Мати почувала себе дедалі гірше, і страшний кашель все частіше струшував її тоненьке щупле тіло. Вночі її проймав холодний липкий піт, і тоді від раптового страху здіймалося волосся: Олексійко залишиться сам. Хто подбає про нього, хто зашиє сорочку, хто подасть їсти, постеле постіль?

У темряві, слухаючи глибокий подих сина, вона молилася словами давно забутої молитви, уривками зітхань, хаосом почуттів, благала того бога, віру в котрого давно вже згасив у ній чоловік, щоб він почекав, поки підросте її син, якому тяжко буде без неї в цьому великому й незрозумілому світі. Що богові перешкоджатиме, коли поживе ще трохи одна слаба, щупла жінка, яка не мала на землі нічого й нікого, крім цього єдиного сина? Боляче кололо в грудях, мати притискала долоню до болючого місця й шепотіла свою тиху нечутну молитву. Ні, не обдарувала її доля ні щастям, ні радістю в житті — завжди воно було тяжке, сумне, безпросвітне. І ще вдома, де батьки ледве перебивалися й не могли дочека-

тися, коли вона нарешті вийде заміж, і потім, за чоловіком, що гнітив її своєю тяжкою похмурою вдачею. Не принесла їй радості й дочка, хоч звичайно кажуть, що дочка ближча до матері, ніж син. А Соня була завжди якась чужа, спритна, практична, завжди рвалася з дому, почувавши себе в ньому чужою. Тільки й був у неї цей син, Олексійко. І ось тепер вона почувала — життя закінчується, відходить, минає невблаганно, й треба буде покинути сина, не дочекавшись хвилини, коли його можна буде залишити спокійно, з певністю, що він уже досить дужий, аби дати собі раду в житті. Так, це правда, він заробляв уже на себе й на неї, але був ще малий, ніхто не знав про це так добре, як вона.

Олексій тим часом перестав працювати на залізниці. Він перейшов до муляра і разом з ним працював по-денно в містечку та по околицях. Тут Олексій багато чого навчився.

— Робиш по-денно, — говорив вусатий Іполит, — немає чого з себе жили тягнути. Ти собі лопаткою поволеньки, поволеньки. От пісеньку заспівай, краще зрозумієш. Лопаткою в такт: «Розлука, ти, розлука, далека-а-а сто-о-ро-о-на-а». Отак. Помаленьку. Бо інакше за один день скінчимо, а тоді що? А так розтягнути можна, а не бігти в інше місце по заробіток.

І Олексій мазав стіни під протяжну мелодію, від якої сідав на серце тяжкий смуток і хотілося плакати. З ким саме була та розлука? Олексій не знав, і цей безпричинний смуток здавався йому солодким і дивним, як усе далеке й незрозуміле. Що ж це буде за розлука? Про яку далеку сторону, далекий край співалося в пісні? Поволі розпливалося по цеглі біле вапно, але Олексій забував про те, що робить. Здавалося йому, що це тільки так, аби краще співати, і біле вапно має якийсь дивний зв'язок з далеким краєм і з тим смутком, що западав у серце й щипав очі, аж у них напливали сльози без приводу й причини.

Але потім була нова робота, не по-денно, а відрядно. І Іполит жував кінець довгого вуса, пояснюючи Олексієві:

— Тут уже «Розлука» ні до чого. Тут, брат, іншої пісні треба співати. От хоч би «Эх вы, сени, мои сени». Ні, не так, жвавіше, жвавіше, а то розтягнемо роботу, гляди, й свого не виробимо. Ану, давай!

І Олексій хутко-хутко співав веселу хвацьку пісеньку і вимахував лопаткою, аж бризкало навкруги вапно, боліла рука, й піт виступав на сорочці. Іполита це зовсім не зворушувало.

— Мокрий? Це нічого. Давай, давай, швидше скінчимо, швидше гроші одержимо. «Эх вы, сени, мои сени...»

І Олексій завзято мазав і завзято висвистував пісеньку. Була вона весела й швидка, зухвала й дика, і Олексій почував у ній вогонь, який гарячив кров у жилах. Це нагадувало йому змагання під яблунею — кислий сік на вустах, затерплі зуби, веселий азарт. Він любив відрядну роботу — швидку, спішну, коли не було часу випростати спину, бо Іполит відразу помічав це й починав його добродушно підганяти:

— Гей, це тобі не «Розлука». Нема чого на другий день залишати.

Іполит чесно ділився з ним заробітком, віддаючи, як це було умовлено, третю частину, і Олексій уже непогано заробляв. В цей час він узнав також смак горілки — Іполит частував його із своєї частини зароблених грошей.

— Пий, пий, не кривись, адже ти не дівчина. Вона кров гріє добре, і шлунок дезин-фе-ци-рує. Без горілки, брат, тяжко. І веселіше з нею...

Та, незважаючи на це, в понеділок він приходив на роботу понурий, ставив поруч себе відро з водою і весь час пив воду.

— Дивись, яка отруйна... Чи закуска завадила, чи що... Оселедець нібито свіжий був, але хто його там знає. Сушить і сушить, у животі пече, а напиться не можу. Знаєш що, Альошо, попрацюй трохи сам, а я приляжу на хвилинку, щось голова болить.

Він лягав на купу цегли або й просто на підлогу, підкладав під голову могутній кулак і засинав моментально, тільки руді вуса кумедно тремтіли йому на обличчі. Але прокидався ще в гіршому настрої.

— От понеділок... Правду казали старі люди, що це поганий день. Ані робити, ані спати... Нещасливий день...

— А ви б не пили,— насмілювався зауважити Олексій.

— Що це ти, щеня, вчити мене будеш? «Не пили б»...

Як же без горілки? І гріє, і веселіше з нею, і шлунок дезин-фе-цирує. Без горілки куди ж? Хитрі не п'ють, але я їм саме тому й не вірю, знаєш ти це чи ні? Горілка... Го-го! Ти ще молодий, тобі однаково... Будеш старший, зрозумієш. Знаєш що, Альшо? Кінчаймо на сьогодні. Понеділок — нещасливий день. Ще станеться що-небудь, навіщо нам це? Завтра візьмемось, аж загу-де. А сьогодні вже краще не треба. Оселедець був несві-жий, чи що...

Вони збирали інструмент, і Олексій, користуючись з нагоди, біг купатися до ставка на луці. Тут річка роз-ливалася ширше, високо обросла високими очеретами, і можна було навіть плавати. З дна здіймався м'який бурий мул, як дим, каламутив воду. В очеретах гала-сували пташки, коли-не-коли тіла торкалась холодним дотиком якась маленька рибка. Олексій підкладав руки під голову і, ледве помітними рухами ніг тримаючись на воді, дивився в небо. Було воно без дна й без краю, блакитне, насичене блиском. На луках бриніли цвіркуні. Олексій дримав з заплученими очима, ніби всім тілом вбираючи барви звуків. Вода приємно лоскотала груди. Зникало почуття дійсності, він мовби поринав у якусь безодню, прозору, теплу, насичену блакиттю. Високо-високо вгорі кружляв яструб, на широко розкинутих крилах,— темна, нерухома пляма. «Чи бачить він ме-не?» — ліниво думав Олексій. І раптом яструб упав кулею вниз. Вкрили його рясні очерети, не видно було навіть, куди він спустився. Там була якась здобич, летіло чиєсь пір'я чи шерсть, розлягався писк чи крик, лилася кров на траву. Але тут нічого не було видно, ні-чого не було чути — тиша, блакить, зелень. Олексієві здалося, що його відокремлює від життя високий мур, за яким щось діється, кипить, переливається, але він нічого не чує, не бачить, це все не для нього. І раптом хлопець злякався, наче згубив щось найважливіше, за-був таке, про що насамперед треба було пам'ятати.

Він виліз з води, пройнятий холодним тремтінням. Одягнувся й поволі побрів лукою до містечка. Воно здалося йому маленьким і сірим, таким маленьким, як ніколи. Липка сонна нудьга лягла на серце. Завтра знову робота, знову повернення додому, і так без кінця. А навіщо все це? Видно, життя не приходило само, треба було йти йому назустріч. Але як?

Він спіткнувся на порозі, заглиблений у свої думки. Раптом його вразила якась незвичайна тиша. Двері були відчинені, отже, мати дома. Чому ж вона, як звичайно, не запитала: хто там? Хлопця охопив раптовий, незрозумілий жах.

— Мамо!..

Ніхто не відповів. Олексій хутко відчинив двері кімнати. Мати лежала горілиць на ліжку. В куточку губ її червоніла вузька цівка крові, яка застигла на подушці невеличкою плямою. Вона вже заохолола; мабуть, умерла кілька годин тому.

Нічого не розуміючи, Олексій широко розкритими очима дивився на труп. Це була мати. Дивно загострився ніс, пожовкли щоки, але обличчя зберегло свій спокійний, несміливий вираз. Волосся відкинуте назад, руки розкинуті безпорадно й безсило. Так, вона була мертва, адже він не раз бачив мертвих, ще за громадянської війни, і знав, як виглядає труп. Але тут не міг цього зрозуміти, не міг охопити думкою. Він знав, що мати була хвора, але це тривало так довго, що стало вже чимось цілком звичним. На це вже не звертали уваги. Мати кашляла, але відколи Олексій її пам'ятав, вона завжди кашляла. І ніколи в домі не згадували про ліки або про лікаря, наче вони не мали з нею нічого спільного. І ось сьогодні вранці встала, як завжди, як завжди, приготувала йому сніданок, провела до порога. А тепер мати вже була мертва. Може, вона вмирала саме тоді, коли він купався в ставку, плавав у блакитній теплій безодні. І не було біля неї нікого — вона, як звичайно, лягла на ліжку, і життя витекло з неї з тим тоненьким струмочком крові, що застиг біля уст.

Олексій не знав, що робити, за що взятися, на якусь мить раптом відчув себе дитиною, кволою і безпорадною. Нарешті, пішов до сусідки.

Все було як переплутаний страшний сон. Жінки обмили й одягли мертву в єдину її чорну сукню, поклали в труну. Потім Олексій ішов за труною, незграбно спотикаючись на грудках. Сусідки хлипали, Варвара Олександрівна, постаріла, посіріла, принесла букет квітів. Вона йшла поруч Олексія й плакала, притуляючи до очей хустинку. Над матір'ю? Над собою? Сусідки зітхали й шморгали носами. Іполит допоміг Олексієві

донести труну до могили — яка напрочуд легка була ця труна!

Коли все скінчилося, Іполит узяв Олексія під руку.

— Ходім зі мною, хлопче, бо тобі ці баби жити не дадуть. Посидимо собі вдвох, пляшечка в мене знайдеться.

Олексій поволі випив чарку, горілка на смак була гидка, але зовсім не сп'янила його. Іполит сперся ліктем на стіл...

— Як ти думаєш жити, хлопче? Я б оце на твоєму місці продав оте лахміття, що там зосталося, та й перебрався до мене. Чого тобі самому жити? У мене місця вистачить. Удвох собі будемо хазяїнувати, двоє парубків.

Олексій дивився на власні пальці крізь товсте скло грубої чарки.

— Ні. Я тут не залишусь.

— Хіба? Куди ж ти підеш?

Несподівано для самого себе Олексій відразу знайшов відповідь. Він начебто ніколи раніше про це не думав, але тепер йому здалося, що це вже було вирішено задалегідь і цілком з'ясовано.

— Поїду в місто. На робітфак.

— Робітфа-а-к? — протягнув Іполит.— Але ж у тебе нікого знайомого в місті немає.

— Це нічого.

— Роботи тепер багато, заробляли б собі як слід.

— Поїду,— повторив уперто Олексій.

Іполит побачив похмурий погляд хлопця й махнув рукою.

IV

Немов батьків голос, обзивався тепер в Олексієві наполегливий, пристрасний наказ: учись. Були книжки незвичайні й чудові, були простори знань, яких раніше він не знав навіть з назви, і був нестримний рух уперед — вчитися, вчитись, мати в руках зброю, стати в шерехи тих, що будували нове, чудесне життя, те життя свободи й щастя, за яке загинув батько, за яке загинув Максим. Бути не глядачем, не пасивною річчю, а одним

з тих, що будують, творять, допомагають, торують стежки до сонця.

Олексій хутко навчився знаходити в книжках відповідь на те, що його мучило, на те, чого він не знав. І відкривалося перед ним все нове й нове, що треба було перечитати, занотувати, збагнути, що треба було зробити своєю власністю.

Інститут. Він обрав те, що здалося йому найцікавішим. Будувати. Боротися з природою. Оволодіти нею, наказувати вогневі, щоб він слугував йому, примусити залізо й сталь слухатися кожного дотику, мертву матерію перетворити на м'якого й ніжного, слухняного товариша. Машини покірно відкривали свої таємниці, і людина робилася дужчою в сто, тисячу разів, сила вогню й води, пари й блискавиці ставала її силою. Ні, не була людина малою, кволою істотою, безпорадною і хистокою — вона була, могла бути велетнем, могла наказувати громам і водоспадам, підкоряти моря і вітри, могла перетворювати світ на нову, ясну, радісну країну щастя.

Вилазили пальці з чобіт, мороз щипав крізь підбите вітром пальто, але Олексій зовсім цього не помічав. Він будував своє життя, а дрібниці аж ніяк не заступали йому обрію. Адже був світ, де він, Олексій, був паном і володарем, світ цифр — магічний, зачарований, де можна було з допомогою аркуша паперу й олівця творити чудеса. Світ ліній, які неухильно вели до мети. Світ заплутаний, незвичайний, і водночас цілком простий і ясний, — він був цілковитою власністю Олексія.

На той час неп ще гримів по вулицях копитами рикасів, та Олексій чимраз ясніше, чимраз дужче відчував, що досить буде ворухнути пальцем у слухну мить — і отруйний гриб розсиплеться чорною пліснявою.

Що це не ілюзія, а правда, він ще більше переконувався кожного разу, коли засідала комісія, до якої його обрали, і виключала з інституту непманівських діток — чепурних панянок, від яких линули аромати закордонних пахощів, і нафіксатуарених юнаків, щоб не займали місця тих, котрі хотіли й повинні були вчитися. І це він, обдертий, завжди голодний Олексій, вирішував їх долю, бо він і його друзі були тут господарями.

Він жив тепер з кількома товаришами на першому поверсі невеличкого будинку. Інколи, вечорами, сюди

заходила погрітися повія, що завжди стояла на розі. Вони бачили її, повертаючись додому пізно ввечері. Тут, у них, вона ставала зовсім інша. Адже це були студенти, ще більша злиднота, ніж вона сама. Просто, по-людському, вони пускали її погрітися, інколи навіть пригощали чаєм. Вона посидить і знову піде на риг виглядати якось непмана.

Олексій не звертав на неї уваги. Що ж, звичайнісінька повія. Змерзла — й прийшла погрітися. Погріється — і піде собі.

Дівчина спершу приходила справді лише тоді, коли було дуже холодно. Та потім її стало вабити сюди й інше. Коли Олексій раптово поглядав з-над сторінок книжки, зіниці дівчини сяяли, як великі, сірі зірки. Щось вабило її до цього хлопця, вона й сама не розуміла, що саме. Любила дивитися, як він поправляє гнота в лампі, як пише, дуже натискаючи на перо, як тарбанить пальцями по столу, розв'язуючи яке-небудь складне завдання.

— Ліза закохана в тебе, — пожартував якимось Хома, найстарший з їхньої п'ятірки. Олексій знизав плечима. Жарт був дурний і недоречний.

Та Хома не жартував. Одного разу, коли Олексій поспішав додому, чиясь рука смикнула його за пальто. Він одхитнувся.

— Чого тобі?

— Це я, Ліза... Олексію Михайловичу, я вишила вам хусточку...

— Хусточку?..

Дівчина втулила йому в руку клаптик матерії і хутко, майже бігцем, подалася геть, наче боялася, що Олексій може наздогнати її, жбурнути в обличчя подарунок, образити гострим словом.

Олексій пішов додому. При світлі лампи роздивився подарунок. Клаптик шовку, старанно вишитий віночками наївних незабудок. У кутку його монограма, облямована блакитними квіточками. І раптом, мов галюцинація, надзвичайно виразно перед ним зринула картина — струмок дитинства, незабудки в траві, всіяні золотими вічками. Він згорнув носовичок і заховав до кишені.

Зимі наставав кінець, вже не треба було грітися; в Лізи не було приводу для відвідин. Та одного разу Олексій побачив на столі букетик фіалок.

— Від твоєї донни,— глумливо пояснив Хома, і Олексій розсердився.

Але од фіалок віяло пахощами лісу й весни, і по суті лише вони допомогли Олексієві зрозуміти, що зима минула, що скінчились морози, що настала весна, хоч довгими зимовими днями якось уже і не вірилося, що вона прийде. А весна цього року прийшла швидко, і Олексій відчував на обличчі запашний подих вітру, наче напоений ароматом квітів. Каштани на вулицях розпукувались, охоплюючи гілки зеленою пожежею листя. На розі білили в кошиках конвалії, трава ставала соковита й м'яка, зірочки кульбабок золотилися в ній, мов крихітні сонця. Кипіло, розквітало, розливалось хвилями запашне весняне життя, і Олексієві каламутилася голова од квітів і пахощів, од пташиних пісень, що лунали в парку, від цієї першої весни, котру він переживав якось інакше, ніж минулі весни. Він тікав за місто: крига давно спливла, і ріка когила високі буйні хвилі, збиваючи до берега брудне шумовиння. Сум стискав груди; пливати б по цій високій воді, що лине в блакитну імливисту далечінь, йти по м'якій, порослій зелом землі, дивитися вночі на далекі зорі, відчувати на обличчі степовий вітер, вітер з далекого моря, радісний і теплий. Гукати щосили, качатися в квітучих кущах, пірнути в неозорі поля диких трав, на повні груди вдихати лазурове повітря далеких гір, яких він ніколи не бачив. Гойдатися на морській хвилі, в білих гривах хвиль, що стрімко мчать до берега, падати з них у водняні прірви, в зелену глибочінь, в кипучі шумкі безодні.

Одного з таких днів Олексій зустрів у парку Лізу. Спершу навіть не впізнав її — у літньому зеленому платтячку, без капелюшка, вона здалась йому набагато молодшою, ніж тоді, взимку, в своєму потертому пальтечку і вовняному капорі.

— Олексію Михайловичу...

Дівчина зупинилася перед ним, вся зашарівшись. Він зупинився теж.

— Здрастуйте, Лізо, не впізнав вас.

— А я відразу, ще здалека... Побачила й подумала собі — підійду. Може, я перешкоджатиму? — спитала боязко.

— Ні, ні,— з зусиллям промовив Олексій. Вона йшла поряд, намагаючись встигнути за його широкими кро-

ками. Вони зупинилися біля порослого кущами схилу, що збігав до річки. Вода лисніла металом, здавалася нерухомою. Олексій задивився. Дівчина підійшла ближче.

— Олексію Михайловичу...

— Що?

— Я ж тепер на фабриці працюю.

— На фабриці?

— На кондитерській. Я подумала, що...— вона запнула. М'яла в руках хусточку. Губи ворушилися, наче їй несилало говорити далі.— Подумала...

— Що?

— Що ви... що ви зрадієте... А ви — нічого.

Олексій знизав плечима.

— Звичайно, це добре. Ну, і як там, на цій фабриці?

Вона не відповіла. Дивлячись на воду, шепнула:

— Бо ви ж знаєте, Олексію Михайловичу...

— Що я повинен знати?

Йому стало прикро. Якась безглузда розмова.

— Що я через вас... тому що...

— Як то — через мене? — не зрозумів Олексій.

— Бо я кохаю вас...— кинула з раптовою рішучістю. — Ще тоді, з самого початку.

Він обернувся, наче його вдарено. Що вона сказала? І раптом на диво гостро усвідомив: це ж уперше в житті хтось сказав, що кохає його. Дівчина нервово смикала хустинку, кусала губи, вії її тремтіли, вона ледве втримувала сльози.

— Що ви, Лізо?

— Так, так, ви ж знаєте... Олексію Михайловичу, я розумію, я знаю... Але що вам зашкодить, я ж нічого од вас не хочу... Коли б ви хоч раз, хоч однісінький раз зі мною, як з людиною...

Він не знав, що йому робити. Знизав плечима й швидко пішов, щоб вона не змогла наздогнати його. Та дівчина й не доганяла. Олексій був уже в бічній алеї, коли йому раптом стало соромно. Кінець кінцем, чим вона завинила, нічого такого й не сказала, а він кинув її, заплакану, не сказав ні слова.

Олексій повернувся. Та Лізи вже не було. Він пробіг алейку, роздивляючись навколо. Дві школярки, які йшли назустріч, засміялися, побачивши його невпевнені

рухи. Лихий на себе, вже не дивлячись ні на кого, пішов він додому.

Але спогад про ті слова, на схилі, вже не давав йому спокою. Він став придивлятися до жінок на вулиці, до товаришок з інституту, але все це було не те. Жодна не була схожа на ту, яка б могла відчинити двері до незвичайного, чарівного світу.

Одного дня він пішов до музею. Зелені очі, схожі на очі тої русалки з давніх дитячих днів. Рудувате волосся вибивалося легкою хмаринкою з-під недбало накинутого чорного мережива. Усмішка на устах — лукава, оманлива, чарівна. Було в її обличчі щось незвичайне і разом з тим знайоме з дитинства. Війнуло на Олексія пахощами зеленої м'яти, річкової хвилі, нагрітої сонцем материнки на залізничному насипі. Із завмерлим серцем він дивився на неї. «Коли ти жила, дамо з портрета, яке мала ім'я, кому всміхалися твої уста лукавим і ніжним посміхом? Кому казала ти про любов і хто кохав тебе шаленим, палким коханням, найпрекрасніша? Хто віддав тобі своє життя і для кого квітла ти, незнана квітко, на щастя чи на муку?»

Час від часу він приходив до неї. Стояв і дивився. Як жива, вона водила за ним поглядом. Здавалося, ще мить, ще хвилинка, і ворухнеться вузька тонка рука, кине йому квітку, яку тримає в пальцях. Так вона й звалася: «Дама з трояндою». І нічого більше. Ніякого ймення — можна було звати її всіма іменами, які спадали на думку, але яке з них могло бути гідним її? Тяжко було собі уявити, що вона ходила колись по землі, жива, справжня, що вона говорила, сміялася, співала пісеньки. Невідомо навіть було, якою мовою вона могла їх співати. Олексій хмуρο десятки разів читав у каталозі: «Художник невідомий. Дама з трояндою». Біла напіврозквітла квітка, блискуче листя, великі жолючки. Вона обережно тримала гілочку, щоб не поколотити ніжних пальців, зате тим міцніше вгороджувалися ці жолючки в серце Олексія. Він знав, що це безглуздзя, що це нерозумно, — але хвилинами охоплював його дикий розпач. Так, вона була, була, існувала саме така, яка йому снилася, саме така, яка могла бути його щастям.

І от вона мусила народитися двісті чи триста років тому, невідомо де, і залишився після неї тільки цей портрет невідомого художника.

Під тоненькою шкірою пульсувала жива кров. Розкриті уста готові були промовити слово. Олексій міг запрягнутися, що ворухилися її довгі, загнуті вгору вії, змінювався усміх. Вона жила. Як же це могло статися, що то був тільки портрет, портрет з давньої давнини?

Вона, ця дама з портрета, заволоділа життям Олексія з пристрасною силою. Стала володаркою його ночей і днів. На сторінках книжок поблискували її зелені прозорі очі. З-поміж колонок цифр усміхалися зрадливим, глузливим посміхом її уста. Потім удень він бігав, щоб її побачити: лукаво, змовницьки дивились на нього очі, згадуючи нічне божевілля. Але обличчя було свіже й гарне, як завжди,—це тільки серце Олексія обливалося кров'ю, це тільки Олексій засмаглими устами кликав її в темряві. Для неї все це було лише іграшкою, дитячою забавкою, витівкою. Вдень вона була на своєму місці, «Дама з трояндою», портрет, намальований невідомим художником, і ніхто б не зумів догадатися, де вона мандрувала вночі, підступна чарівниця, яка так широко дивилася прозорими очима в обличчя кожного, хто приходив оглядати картину.

Серед відвідувачів музею був один, на якого Олексій звернув увагу. Це був юнак у вишиваній сорочці; над худим його обличчям на всі боки стирчало пряме, неслухняне волосся. Він теж стояв біля портрета й придивлявся. Дивився збоку і прямо, примруженими очима, відхиляючи назад голову. Олексій зустрічав його дедалі частіше. І не раз було так, що, побачивши здалеку високу постать, він відходив набік, чекаючи, поки той піде. Але той міг стояти перед портретом «Дами з трояндою» годину й більше.

— Художник,— пояснив Олексієві службовець музею. Та Олексій миттю зрозумів, що не тільки фахове зацікавлення вабить невідомого до образу незнайомі. Він відчув у ньому суперника,— художник, видно, теж був закоханий у зеленооку.

Одного дня художник прийшов з палітрою, з фарбами і з складаним мольбертом. Олексій остовпів. Адже той хотів її забрати, вкрасти, зробити своєю власністю. І він міг, міг зробити те, що для Олексія було цілком неприступним.

Олексій почав пропускати лекції. Він ніби не міг залишити їх удвох на самоті. Кружляв по залах, збоку придивляючись до того. Художник малював по дві години щодня. Здалеку Олексій бачив кольорові плями на полотні. Йому нестерпно хотілося підійти, гукнути в обличчя тому, що він не сміє цього робити, що «Дама з трояндою» належить йому, Олексієві, тільки йому. Хай відразу забирає свій мольберт і фарби, свої брудні пензлі і йде геть.

Та, нарешті, одного дня він зважився підійти й зазирнути художникові через плече. Зневажливий усміх скривив йому уста. На полотні стояла жінка в блакитній сукні, руде волосся вибивалося з-під чорного мережива. Так, сукня й хустка — і нічого більше. Мертве було обличчя, мертві уста, мертві очі. Ні, не вдалася крадіжка, дама з трояндою була єдина на землі, і ніхто не міг її вкрасти.

Художник, видно, дійшов того самого переконання, бо другого дня прийшов без мольберта і фарб і вже більше їх не приносив.

Одного дня вони зустрілися на сходах. Олексій не дивився, але кожним первом відчував присутність незнайомого. Разом, крок у крок, вони увійшли до залу. І разом застигли нерухомо.

«Дами з трояндою» не було. Вона зникла. Білий прямокутник на стіні свідчив, що тут раніше було її місце.

Служник музею, важко чапаючи ногами, підійшов до них, окинувши обох недовірливим поглядом.

Художник зупинив його.

— Що сталося? Чому зняли портрет?

— Портрет? Ага, «Даму з трояндою»?

— Так.

— Вивезли її. Вона не наша. Тимчасово тільки висіла в нас, і треба було її повернути.

Холод обдав Олексія з голови до ніг.

— Куди вивезли?

Старий здвигнув плечима.

— Хіба я знаю? Може, до Москви, а може, до Ленінграда. Не мое діло.

Очі суперників зіткнулися, і Олексій побачив у погляді художника такий смуток, що на хвилину перестав почувати до нього неприязнь. Художник похитав головою

В. Василевська. Фотопортрет перших повоєнних років.

й усміхнувся Олексієві болісною усмішкою скривдженої дитини.

— Забрали.

І начебто згасло сонце. Олексій ішов вздовж вулиці, і смарагдова, соковита зелень каштанів здавалась йому блідою й сірою. На клумбах раптом потемніли квіти. Гіркий смуток ліг на серце. Де ти, найпрекрасніша, втрачена назавжди? Звідки ти прийшла й куди пішла, повна радості й чар, які будуть світити десь іншим очам?

Так, дама з трояндою пішла остаточно, понесла свою білу троянду кудись у невідому сторону. Даремно Олексій намагався викликати її образ перед заплющеними повіками, даремно шукав її в переплутаній хащі снів. Вона не приходила. Цей розділ його життя був скінчений назавжди.

V

Сонце гріло чимраз дужче, але в гарячці останніх екзаменів ніхто й не помічав наближення літа. А воно наближалось, пахнучи квітучим житом, погоже й ласкаве, повне квітів і зелені.

Екзамени, екзамени, екзамени... А потім одного дня спорожніли повні зали, змовкли голоси, зачинилися дверцята великих шаф, ховаючи стоси документів і паперів. Пороз'їжджалися, порозходились студенти. Додому, до рідних, на практику, на працю.

Глухо видзвонювала у вухах ця тиша. Олексій в першу хвилину відчув себе ніби розгубленим у цьому місті, до якого він уже встиг звикнути, яке вже стало його містом. Йому не було куди їхати, у нього нікого не було в усьому світі. Була десь сестра Соня, що встигла вже вийти заміж за якогось агронома, але слабкі зв'язки між нею й братом розладналися остаточно за ці роки, коли вони не бачились. Сім'я — це були ті двоє, поховані в малому містечку,— батько й мати.

Попередні вакації він провів у місті, заробляючи всіма способами. Уроки, креслення... він навіть працював носильником на вокзалі. Але цього літа, як ніколи, засумував за вільним простором, за вітром, що віяв в обличчя, за зеленню лук, за волею. Ні, він не міг тут залишитися, треба було якось інакше провести це літо — попередні роки були втрачені, викреслені з життя,

витрачені тільки на те, щоб заробити й з'їсти, з'їсти й заробити.

І от через одного знайомого з вокзалу для нього знайшлася саме така робота, якої він прагнув. Олексій схопився за неї з радістю.

Пливли плоти по воді. Сплавляли дерево, великі стовбури, зв'язані один з одним. На плоту була хатка, куди залазили на ніч, вогнище, розкладене на шматку бляхи, казанок, щоб варити їжу. Навколо вода, вода й вода, сонце в блакиті, бризки хвиль. Олексій почував себе щасливим, як ніколи. Голий до пояса, босий, перестрибував він по балках, міцно впираючись окутою залізом тичкою в піщане дно, радісно відчуваючи силу молодих мускулів. Ні, не поборолі їх недоїдання і холод, зараз на вільнім повітрі вони зміцніли, набралися сили, вигравали під засмаглою шкірою, як мускули молодого коня. Він закохався в річку і далечінь, в цей ритм, завжди однаковий і завжди інший, в пісню води. Він побачив, навчився відрізняти сотні барв сонця на заході та ранкової зорі. Здавалося йому, що він зрозумів нічний шепіт, таємничий і незбагненний, прибережних ланів і лісів, що сходили до води, і врочисту безгомінну музику зір, яку чуєш не вухами, а лише серцем.

Пливла, плівла в далечінь вода. Вранці, поринаючи в холодну рожеву світанкову хвилю, Олексій відчував найглибшу насолоду, розтинаючи долонями барвисту мінливу воду. Він не боявся й палючого сонця — на воді повів вітру холодив обличчя й сушив піт на чолі.

Тут він навчився протяжних сумовитих пісень, що линули з усіх плотів у неосяжнім просторі. Вивчив і тих людей, засмаглих, суворих, з якими йому довелося працювати вдень і вночі. Серед них були різні — старі й молоді, але Олексій почував себе серед них, мов у себе дома. Це були свої люди. Спочатку вони скося поглядали на нього. Та коли виявилось, що він так само сильно, як вони, відштовхує пліт від берега, так само спритно перестрибує з балки на балку, курий козячу ніжку та їсть дерев'яною ложкою ячну кашу з казанка, всі ніби забули, що взимку він учиться в інституті. Вечорами збиралися біля вогню і, поки риба кипіла в казанку, розповідали історії, довгі й барвисті, з власного і чужого життя. В цих розповідях вчував Олексій сувору,

нічим не забарвлену правду, найглибший зміст життя, яке нестримно надило його до себе.

Був тут Артем, підстаркуватий вже чоловік, що колись бурлакував на Волзі. Він вів увесь сплав. Його слухали і любили за гумор та приказки, якими він сипав, наче з рукава. Але вечорами біля вогню, а надто, як траплялася нагода випити чарку, Артем переставав жартувати і, підперши долонями обличчя, заводив старих бурлацьких пісень, що їх породила Волга в давні дні, пісень, сповнених гіркої, дикої туги. Олексій заплющував очі й слухав. Він уявляв її собі, цю ніколи не бачену ним неозору російську ріку, ріку вільної волі, легендарну ріку Стеньки Разіна.

Потім Артем переставав співати й зітхав. Усі мовчали, знаючи, що зараз він почне розповідати. Старий вигрібав з вогню вуглинку, запалював люльку і, ловлячи очима блиск миготливого вогню, почав розповідати начебто самому собі, не помічаючи слухачів.

— Бувало, ідемо з Самари...

Інакшим, зовсім відмінним було те життя, ще таке, здавалося, недавно і разом з тим таке далеке. Молодші слухали уважно.

І Олексій ще раз відчував у серці гордість — за батька, за його боротьбу, за його героїчну смерть. І широко вбирав у груди вільне повітря, захлинався ним, ніби п'яніючи від свободи.

Гірше було, коли починались дощі. Колоди ставали слизькі, курінь промокав наскрізь, струмки дощу гасили вогнище. Сіра мла запинала воду, і тяжко було повірити, що лише вчора ріка вигравала блакиттю й золотом, усміхалася до сонця.

Але й ці дощові дні мали свої чари. Вітер здіймав бризки шумовиння, краплини води падали на воду, утворюючи якусь своєрідну музику. Виринали на воді бульки повітря, у вирах кружляло збите шумовиння. Тепер вода теж була повна барв, стальна, майже синя, молочна, срібляста, жива, мінлива, сповнена вічного руху. Олексій менше, ніж інші, злостився на негоду, — це було його перше літо на річці, і праця здавалася йому швидше цікавою пригодою.

Уздовж берегів тяглися луки й поля, виростали містечка і села, здалека маленькі, як цяцьки, як лялькові хатки. Віддаль надавала їм святкового блиску, вони зда-

валися чистенько вимитими, новими й свіжими. На берег виходили люди, діти, довго стежили за плотами, що поволі пливли по ріці, і Олексій відчував радість: вони залишаються, а він пливе все далі й далі, і дитячі очі, не відриваючись, дивляться на колоди на воді, на хатки з хвої, на полум'я вогнищ і казанки, що висять над ними. Він читав у дитячих очах сум за далечиною, за рухом, за пригодами. А сам був у центрі того руху, без упину плив, щодня бачив інший берег, і щодня інші голоси бриніли в його вухах, щораз інші дерева виростили на схилах, які збігали до води, і нові річки з невідомих зелених лук, чубаті од верб, зарослі очеретами, бистрі й вільні, вливалися в його ріку, і хвилі її зростали, дужчали. Олексієві здавалося, що він чує в них шум далекого моря, до якого вони пливли день і ніч, повільно, але неухильно.

Далеко відійшло все, що було раніше. Важко було уявити, що він день у день бігав на лекції, сидів уночі над книжками, складав іспити. Здавалося, ніби не існує нічого, крім річки, пахощів свіжого дерева, запаху риби, гострого й пронизливого, шуму хвилі, твердої тички в руках, димку вогнища, пісні, що дзвеніла над хвилями.

Здавалося, так буде завжди. Але літо минало, вранці сива холодна мла вставала на ріці, і десь високо в повітрі чути було в мовчазній нічній пільмі переклик перших пташиних зграй. Жалібний протяжний стогін линув звідкілясь з-над хмар, і Олексієві стискалося серце. От доцвітає літо, кінчається пісня ріки.

Доводилося повертатися в місто.

І Олексій повернувся. Він зміцнів за цей час, плечі йому стали широкі й дужі, а юнацьке обличчя було наче вилите з бронзи.

— Ти став зовсім красенем, Олексію, — насмішкувато казали друзі з ледве прихованим подивом, — зовсім схожий на портового вантажника.

Олексій здвигнув плечима. Так, він був зараз досить сильний, щоб працювати вантажником у порту. Закидати на спину лантухи й ящики, йти пружним, несхибним кроком по хиткому помосту, що колишеться над водою. Але про це треба було думати раніше, — тепер не було часу. Тепер лежав перед ним оцей останній рік — останній рік науки. Через десять місяців диплом буде в нього в кишені, і можна йти здобувати світ. Цей

світ поки що був дуже невеликий. Потім Олексій переконався, що таких молодих хлопців, як він, випущених із сотень навчальних закладів, дуже багато та що ніхто не вітає їх, як тріумфаторів і переможців.

Ні, це не була вершина, саме тут лише й починалась його дорога. А поки що він був маленьким коліщатком у великій машині — не він керував машиною, а машина ним. Виявилось, проте, що справді інакше не могло й бути. Шкільна мудрість здавалася великою й непереможною лише в шкільній залі. Тут, де гули трансмісії, палали печі і з сичанням, червоною змією виривалася розтоплена сталь, де били велетенські молоти, всього треба було вчитися наново, і Олексій переконався, що більше від нього, молодого інженера, знає засмаглий майстер, який провів довгі роки біля машини. Була це спочатку гірка для нього правда, але Олексій знітив серце. Таке вже, видно, було життя.

Того першого року роботи в житті Олексія сталися дві події. Він вступив у партію і познайомився з Людмилою. Олексій пам'ятав Максима й батька і міг вписати в рубрику анкети ім'я комісара Дороша, який поліг за новий світ. Це був світ Олексія, близький, зрозумілий, світ боротьби й перемоги, світ невпинного руху вперед, молодий і тривожний, і Олексій знав, що він має бути саме в цих лавах.

Не доводилося нічого ламати й поборювати в собі, не потрібно було гірким досвідом доходити до розуміння складних питань, переживати кризи й внутрішні бурі. Могло виникати безліч неясних і заплутаних питань, але те, до якого табору він належить і яким шляхом іде, було для Олексія цілком зрозуміло, мабуть, ще з тих бурхливих днів дитинства, коли дикий захват палав в очах хлопця, котрий бігав за юрбою по містечку, і червоний стяг квітнув йому, як символ свободи й щастя. Решту довершив робітфаківський та інститутський комсомол.

Це була його партія, яка його самого й тисячі таких, як він, визволяла з кайданів злиднів, приниження, виводила в широкий світ, робила будівниками, творцями нового життя. Це була його партія, яка повертала колесо історії в інший бік, в тисячу разів множила людські сили, надавала життю цінності й змісту, з'єднуючи мрії й прагнення мільйонів в один великий таран, що руйнував усі перешкоди на шляху.

З Людмилою він стрівся випадково. Певніше, вона зустріла його. Це теж було не зовсім точно — все почалося з Катерини. Чи ще точніше — з пляжу на ріці. Вільними від праці днями та вечорами Олексій ходив на ріку. Коли було більше часу, їздив куди-небудь далі за місто, а на годину-дві вибирався сюди, куди ходили всі. Тут біля берега було мілко, ноги грузли в дрібнім білім піску, з вереском хлюпалися діти. Але далі глибшало, берег ніби западався під ногами, аж поки чиста м'яка хвиля немов підхоплювала на руки. Сюди, на глибокі місця, випливали лише добрі плавці, які знали напам'ять усі вири та чорторії. Течія тут була швидка, треба було з нею боротися з усієї сили, і Олексій знов почував радісно, що м'язи в нього не ослабли, а виграють під шкірою вправно й слухняно, що він може боротися з хвилею, з глибиною, може жити в ріці, ставати чимось єдиним з стихією.

Першою помітила його Катерина. Вони з Людмилою лежали після купання на сонці. Раптом Катерина сіла й, викручуючи мокре чорне волосся, кинула подрузі: — Глянь, Людмило, на того хлопця. Страшенно гарний.

Людмила навіть не розплющила очей, машинально розгрібаючи пальцями розкинутих рук нагрітий пісок.

— Не люблю страшенно гарних. Вони завжди дурні й зарозумілі.

— Ні-і... Цей зовсім іншого сорту. От подивися сама.

— Звідки ти можеш знати, якого він сорту, отак, з першого погляду?

— Я тобі ручуся, що це правда. Зрештою, я вже бачила його тут кілька разів. Знаменито плаває. Людмила, розплющ очі, не пожалкуеш.

— Не хочу бути тобі конкуренткою. Дивися сама, як хочеш.

— Яка ти нудна, Людмило. Гарний же хлопець!

— Ох, дай мені спокій, хай собі буде, який хоче.

— Справді, коли б це був дощовий черв'як або якийсь смердючий жук, ти б відразу так і схопилася.

— Можливо.

— Синя панчоха!

Катерина підвелась і, обтрушуючи прилиплий до косяма пісок, відійшла, м'яко ступаючи по пляжу. Людмила поринула в солодку півдрімоту. Пригрівало

сонце, шуміла вода, розмови навколо бриніли, як рій бджіл. Вона відчувала солодку втому в усьому тілі.

— Вставай, ледащо, попливемо.

Людмила розплющила очі. Над нею стояли Катерина й молодий високий хлопець. Так, це, певне, був він.

— Познайомтесь... Олексій Дорош, інженер. Моя приятелька Людмила Охріменко, біолог.

Людмила неохоче підвелася з піску.

— Він не хоче вірити, що ти плаваєш краще від мене. Ходім, хай перевірить. Тільки його не подолаєш навіть ти.

— Ти думаєш?

Людмила оком фахівця окинула Олексія, що йшов біля неї. Ноги, руки, мускули. Олексій усміхнувся.

— Ну, як?

— Побачимо.

Вони разом увійшли в воду і разом кинулися вперед, швидкими рухами розтинаючи хвилю.

Людмила зразу взяла розгін. Але, зробивши кілька рухів, вона зрозуміла, що подруга мала рацію. Олексій справді плавав чудово. Катерина відразу залишилася позаду. Вона сміялася, ковтала воду і, кричачи, пливла за ними.

— Досить, Людмило, піддайся!

Але Людмила не хотіла піддаватися. Вона пливла за Олексієм, стиснувши зуби. Ось він перегнав її на півкорпуса, на корпус. Вона напружила всі сили. Але Олексій обганяв її чимраз швидше. «Раз, два, раз, два», — командувала вона сама собі, намагаючись за всіма правилами вдихати й видихати повітря.

Олексія було вже ледве-ледве видно. Ось він повернувся і, описавши велике півколо, знов опинився біля неї.

— Ви втомилися? Може, повернемо до берега?

Людмила не протестувала. Тепер Олексій вже не пробував її переганяти. Так, так, вона мала рацію з самого початку — цей хлопець був дурний і зарозумілий. Як йому відразу заманулося показати свою перевагу... Теж велика штука, хлопчисько здоровий, мускули як у атлета, міг хоча б для пристойності дозволити їй попливти деякий час поряд із собою. Ну й нехай, однаково, вона плаває краще від усіх дівчат. Потренуватися тільки трохи, і тоді можна буде позмагатися й з ним.

«Ще я тобі покажу»,— погрожувала вона в думці, важко дихаючи.

— А що? — триумфувала Катерина.— Чи я тобі не казала, що він плаває краще від тебе?

Людмила здвинула плечима й сіла, дивлячись на воду. Куточком ока вона бачила, що Олексій зовсім не звертає на неї уваги, а придивляється уважно до Катерини. «Отакої,— подумала вона з усміхом.— Ось чому він так поспішав на берег».

Олексій справді придивлявся до Катерини. У неї були такі веселі ямочки на щоках і мерехтливі карі очі, і сміялася вона дзвінким приемним сміхом.

— А ви чому зразу відступили?

— Що там я? — засміялася Катерина.— Людмила мене б'є за півхвилини, а тут ще ви. Ні, це не для мене. Я тим часом грілася собі на пісочку. Яке сьогодні сонце!

Чорне кучеряве волосся, гарна засмагла шкіра й веселість, що біла з кожного руху, з кожного слова. Так, вона сподобалася Олексієві з першого погляду.

— Страшенно багато тут людей,— сказав він.— Може б, ми поїхали колісь за місто поплавати? Я знаю там одне місце — вода спокійна, як у ставку. Очерети, над водою дуби і зелено-зелено. Там майже нікого не буває.

— От чудово! — зраділа Катерина.— Людмило, чуєш? Розпалимо вогнище, зробимо справжнє свято. Риба там є?

— Звичайно,— усміхнувся Олексій.— А ви хіба ловите?

— Раз пробувала, спіймала окуня. Але тільки одного,— зітхнула вона.

— У мене є вудки, спробуємо. Може, й пощастить.

— Людмило, чуєш? Будемо ловити рибу.

— Чую, чую,— неохоче відповіла та. Ця Катерина просто неможлива. Все гаразд, доки на горизонті не з'явиться якийсь хлопець. Тоді вона відразу починає щebetати, сміятися без упину. А так — мила й розумна дівчина. Чому ж воно так?

Людмила розсердилась на приятельку й на того грубіяна, що розвалився на піску, наче йому належав весь пляж.

— Коли? Коли ж ми поїдемо? — непокоїлася Катерина.

— Не можна відкладати, бо зараз година, а потім будуть дощі або ще щось...

— Звідки тепер дощі? — буркнула Людмила. Але ті навіть не чули її. Олексій ліг долілиць і, спершись підборіддям на руки, дивився знизу на Катерину. Вона, сміючись, обсипала його гарячим золотим піском.

— Треба йти,— вирішила, нарешті, Людмила. Катерина підвелася, зітхаючи.

— Справді, треба.

Вони йшли разом. Олексій поруч з Катериною. Він збоку дивився на її личко. Золотиста засмагла шкіра й темний рум'янець, щоки, вкриті ледве помітним ясним пушком, наче солодкий, насичений сонцем плід. Його охопило раптове бажання обняти й поцілувати її, відчутти устами той пушок на щоках, переконатися, чи справді щока така оксамитна, як здається на око. Так, так, вона була дуже гарна, ця Катерина.

Людмила одним вухом чула, як Олексій питає, де вони працюють. Катерина охоче поінформувала його.

— В інституті біології. Тільки Людмила — це справжня «синя панчоха», її, крім черв'яків, ніщо не цікавить.

— А ви, Катерино Миколаївно?

— А я? Що ж, я працюю... Тільки невже на світі справді немає нічого цікавішого від дошових черв'яків? — запитала вона так жалібно, що Олексій засміявся.

— Це залежить від того... як на них дивитись.

— Справді, залежить... Вони огидні, з якого боку на них не глянь.

— Чому ж ви обрали саме біологію?

— А що я повинна була обрати? Так воно якось склалося. А я б хотіла... чого б я хотіла? Хотіла б мандрувати, мандрувати, мандрувати. Побачити всяку всячину.

— Адже ви можете мандрувати як біолог.

— Як біолог? — Зневажливо надула вона губи.— Знов дошові черв'яки? Ні-і... Я б хотіла так собі їздити, дивитися, як люди живуть, і взагалі...

Олексій провів обох аж додому. Прощаючись, він затримав у долоні руку Катерини.

— Будете завтра на пляжі?

Дівчата напередодні умовилися, що наступного дня ліквідують деяку заборгованість у лабораторії, і Людмила була певна, що Катерина не піде нікуди. Але та не міркувала й хвилини.

— Звичайно. Треба користуватися з гарної години. Я саме умовилася з Людмилою, що, поки таке сонце, ми щодня хоча б на годину ходитимемо на пляж, тим більше, що вона тренується. Правда? — підступно усмінулася до приятельки. Людмила не відповіла. А втім, ніхто й не чекав її відповіді.

— Так, значить, до завтра,—весело попрощався Олексій і пішов пружним радісним кроком. Дівчата зайшли в дім, і Катерина кинулася на канапу.

— Людо, Людо, як він тобі подобається? Як він тобі подобається? — заспівала вона, вимахуючи в повітрі ногами, аж злетіли з них сандалії, оголюючи засмагли ступні.

— Ти ідіотка. Побачила хлопця й відразу збожеволіла. А на пляж завтра не підеш, треба працювати в лабораторії.

— Піду, піду, золотко, ти добре знаєш, що піду. Лабораторія не заець, в ліс не втече. І ти підеш зі мною, Людо, найдорожча, наймиліша.

— І не подумаю.

— Підеш, підеш. Ти не можеш мене покинути саму.

Людмила здвигнула плечима й потяглася до полиці за книжкою. Але Катерина весь час не давала їй читати, не могла заспокоїтись.

Другого дня вони справді пішли на пляж. Там уже чекав на них Олексій. З чемності,— Людмила це добре бачила,— він запропонував їй змагання, але потім зацікавився виключно Катериною, переконуючи її, що вона може відразу навчитися плавати, що він її вчитиме сам. Людмила відпливла від них, але по хвилях довго гнався за нею веселий безупинний сміх Катерини.

Вільного дня вони поїхали втрьох за місто. Плавали в сонній зеленій воді, розпалювали вогнище, ловили рибу, але не спіймали жодної: треба було задовольнитися взятими з міста продуктами. Під дубами, біля вогнища, Олексій співав їм пісні, які чув від Артема, волзькі пісні, повні туги. Серце Людмили стискалося від солодкого смутку. Над зеленою сонною водою в зарос-

лу високою травою діброву линув чистий дужий голос Олексія, а дець з другого боку затоки відповідала йому розвіяна, ледве чутна луна. Катерина неспокійно крутилася на місці. Вона не любила смутних пісень.

— Давайте, я заспіваю. Одне танго. Добре?

— Хай буде танго.

Голосок у неї був мелодійний, приемний. Танго дивно лунало над водою, під великими дубами, якесь чуже й недоречне. Катерина миттю помітила це.

— Ні, ні. Хай краще Люда заспіває.

— Ви співаєте? — зрадів Олексій.

— Ні. Я так собі, по-сільському.

— Людо, золотко, заспівай, я тебе прошу, заспівай.

Якусь хвилину Людмила вагалась, але щоб не здавалося, ніби вона маніжить, заспівала. Голос у неї був низький, приемний і глибокий. Вона співала так, як співають на селі,— виводячи довго останню ноту.

— Ні, ні,— зупинилася раптом.— Це треба хором.

— Ми допоможемо,— вирішив Олексій.— Ану, Катерино Миколаївно, давайте.

Вони підтягли. Голос Людмили здіймався над усіма. Олексій швидко схоплював мелодію,— а втім, багато з них він знав ще з містечка, вони приходили, вставали, народжувалися наново в пам'яті.

— Виявляється, що я теж це знаю,— зрадів він. Катерина притихла, посмутнішала.

— Досить! — обірвала раптом Людмила.— Вогонь гасне. Треба принести палива.

Вони пішли по лісу. Вибираючи з високої трави хмиз, Людмила побачила, що ті двоє трохи віддалилися. Не було сумніву — Олексій нахилився й поцілував Катерину.

Так, щока була зовсім оксамитна. Зблизька Олексій побачив золоті іскринки в карих очах. Малі губки розкрилися, не чинячи ніякого опору. Олексій відчув, як рука дівчини безсило зсувається по його плечу.

— Катю!

Вона якось жалібно посміхнулася. Олексій злякався покори цього усміху і, зніяковілий, оглянувся навколо.

— Людмила...— сказав він, ніби виправдуючись. Катерина нервово поправила волосся й засміялася.

— Хмиз, ми зовсім забули про хмиз. Гляньте, скільки вона вже тягне.

Вони підкинули хмизу у вогонь, але розмова не клеїлась. Сонце, заходячи, рожевим блиском залило воду, біла чайка пролетіла низько над річкою, збираючи на крила позолоту гаснучого дня. Під дубами в гушавині снувалися хиткі тіні. Війнув легкий вітерець, несучи від води надвечірню прохолоду. Вони поскладали речі й рушили назад. Від повітря й сонця всі почували себе втомленими і напружували сили, щоб завидна добратися до міста.

— Добре було! — лягаючи спати, замріяним голосом ствердила Катерина. Але Людмила не відповіла їй.

А на другий день, коли Катерина заявила, що їм час збиратися, бо вони спізняться на пляж, Людмила, не підводячи очей, відповіла тихо:

— Я нікуди не піду.

— Як нікуди не підеш?! — захвилювалась Катерина.

— Бо не маю часу на дурниці.

— Але ж, Людмילו... Я ж обіцяла, що ми будемо.

— Я нічого не обіцяла. Ти йди собі.

— Без тебе?

— Обійдешся й без няньки.

Катерина наполягала ще хвилину, але якось мляво. Людмила спокійно різала м'ясистий листок на тоненькі пластинки, придивляючись до них проти світла, аж поки не зачинилися двері й кроки приятельки не застукотіли по сходах.

Увечері вона ні про що не питала в Катерини. Та теж не виявила охоти до признань. Через два дні вона однак повернулася з пляжу дуже рано і в помітно поганому настрої.

— Що сталося?

— Нічого,— буркнула Катерина й одвернулася. Але довго не витримала.

— Уяви собі, Людо, ми умовилися вчора, а він не зволив прийти.

— Щось йому, видно, перешкодило.

— Він міг принаймні повідомити. Це ж хамство.

— Не перебільшуй, Катю. Сьогодні не прийшов, завтра прийде.

— І не подумаю завтра йти на пляж.

— Підеш, підеш, я тебе знаю.

— Побачиш, що ні,— стисла Катерина кулачки, але Людмила тільки посміхнулась.

І справді, Катерина побігла на пляж. Вона була там довго, до самого вечора, але повернулася зовсім невесела. Увечері, коли вони лягли спати, Катерина довго крутилася в ліжку й зітхала. Нарешті, зважилася.

— Людо! — покликала тихенько.

— Що?

— Ти спиш?

— Ні.

Катерина встала, босоніж пробігла до ліжка приятельки й сіла біля неї.

— Скажи, Людо, як ти думаєш, він мене кохає?

— Не знаю. Він тобі не казав нічого?

— Нічого... І він якийсь такий... дивний... Не такий, як раніше.

— Як не такий?

— Якийсь... чужий... Людо, я така дурна. Я нічого не знаю... Порадь, що мені робити.

— Що ж я тобі можу сказати? Коли ти його кохаєш...

— Так, так, я ж тобі відразу, ще першого дня сказала.

— Що там перший день...

— А ти що думаєш, Людо? Скажи мені, яким він тобі здається?

Людмила замислилася на хвилину. Ні, він зовсім їй не подобався. Він був занадто впевнений у собі, занадто гарний, зрештою. Так, безперечно був гарний, вона мусила це визнати, хоч така врода її зовсім не захоплювала. Але хвилинами в ньому було щось понуре.

— Щиро тобі сказати?

— Щиро, щиро.

— Я його не дуже люблю. Він якийсь такий... ви мало пасуете одне до одного... Хоч я його мало знаю, що ж тут можна сказати?

Катерина зітхнула й пішла спати. Але вона явно втратила добрий настрій і вже не так поспішала на пляж. Залишалася довше в лабораторії, взялася нарешті до праці, яку їй давно пропонував професор, схудла, по-смутишала. Людмилі було її шкода. Видно було, що цього разу вона закохалася справді. В Людмилі виникав гнів на Олексія, який закохав дівчину в себе, а тепер наче не цікавився нею зовсім. Так, вона не помилилася! Він був занадто гарний і занадто впевнений у собі. Бідна Катя! Хоч Катя, напевне, легко втішиться. Вже

стільки разів була закохана, і це завжди якось швидко минало.

Одного дня Людмила зустріла Олексія на вулиці. Він прояснів, побачивши її, й підійшов швидкими кроками.

— Людмילו Олексіївно, сто років вас не бачив.

— На жаль, я не маю часу ходити на пляж.

— Я теж тепер рідше ходжу. Роботи сила, завод дістав нові замовлення.

— Отже, це через замовлення?

Він зніяковів. Ясні очі Людмили з запитанням глянули йому прямо в обличчя, одверто й цікаво.

— Не тільки тому, Людмילו...

— Ага, бачите... і вам не сором?

— Чого ж я маю соромитись? — сказав Олексій тихо.— Ви дуже поспішаєте?

— Дуже. А що?

— Ми могли б трохи посидіти на лавці, поговорити. Так якось незручно.

Людмила вагалась якусь хвилину. Але ж Катерина... Може, щось з'ясується.

— Добре,— згодилася вона.

Вони увійшли в парк. На клумбі гарячим промінням вибивалися з-поміж буйного листя червоні й золоті келихи.

— Ось тут буде добре. Як ці квіти звуться?

— Канни.

— Канни,— повторив він машинально й сів.

— Бачите, Людмילו, це все не так просто.

— Що саме? — запитала вона, дивлячись йому прямо в очі. Тільки зараз помітила, які гарні очі були в цього Олексія. Сірі, великі, вони якось дивно блищали з-під темних вій. Людмила зніяковіла.

— Відносини між чоловіком і жінкою.

— Чому ж вони не прості?

Олексій здвигнув плечима.

— Не знаю... Тільки, бачите, часом мені здається...

І почуття теж бувають різні, хіба ні?

— Як різні? — не зрозуміла Людмила.

— Немає єдиного кохання, так мені здається... Або, швидше, ні. Є одне кохання, і багато схожих на нього. Але це не є те велике, розумієте?

— Теж мені філософія... Чи це не занадто полегше життя?

— Полегшує? — здивувався він.— Думаю, що, навпаки, утруднює.

— Як кому.

— Мені принаймні,— сказав він твердо.

Людмила, схиливши голову, уважно привидлялась до нього.

— Бачите, Людмило, може, це вам здасться нерозумним. Адже ми майже не знаємо одне одного, і раптом такі признання... Але мені часом хочеться з ким-небудь поговорити.

— З Катериною останнім часом вам щось не дуже хочеться говорити,— зауважила вона ущипливо.

— Ах, з Катериною...

— Набридло вам, так? — мовила Людмила з іронією.

— Чому ви мені це кажете? Я не гірший і не кращий, ніж інші, але не думаю, щоб мене треба було відразу звинувачувати. Думаю, що я не винен тут.

— Але ви закрутили їй голову, хіба ж не так?

Олексій повернувся обличчям до дівчини.

— Людмило Олексіївно, поговоримо чесно. Закрутив голову? Може. Але насамперед собі. А їй я зовсім не хотів... Хоча... можна було, коли хочете знати. Тим більше, що ви її добре знаєте.

— Катерина зовсім не така,— обурилась Людмила.

— Я не хочу й не маю приводу ображати Катерину. Тільки, бачите, здалося мені спочатку... На якусь хвилину здалося мені...

— Що?

— Що це і є... що це, можливо,— поправився він,— кохання.

Людмила здивувалась. Було щось незвичайне й дитяче в його голосі.

— А потім?

— А потім? А потім я побачив, що це не може бути коханням.

— А ви серйозно ставитеся до цього? — раптом спитала вона, дивлячись на велику, яскраво-червону квітку, що, мов жарина, пламеніла між листям.

— Серйозно? Дуже серйозно. Людмило Олексіївно. Бачите, здавалося мені ще давно, що прийде якийсь велике незвичайне кохання... І, може, тому...

Людмила мовчала. Їй було трохи ніяково від цієї розмови й насамперед тому, що вона раптом помітила в собі якийсь дивне почуття. Ні, це неправда, що він їй не подобається.

— Отже, ви не гнівайтесь на мене. Я помилився. І коли переконався в цьому... Бачите, я не люблю дрібних пригод. Коли вже має бути пригода, то велика, шалена; невимовна.

Олексій провів її тільки до рогу вулиці, очевидно, добоюючись наткнутися на Катерину біля їх дому. Людмила зустрілася з приятелькою, почувавши ніби легкі докори сумління. Але Катерина була саме в чудовому настрої.

— Я зараз у кіно. Іде новий фільм.

— З ким ти йдеш?

— А от відгадай. Б'юся об заклад, що не вгадаєш.

— Ну, не знаю...

— З Андрієм Гнатовичем, ага...

— Вітаю.

Катерина вибігла із сміхом. Доцент Андрій Гнатович уславився своєю несміливістю, і всі були певні, що він залишиться парубком, бо в нього не вистачить сміливості оспіватись. А тут Катерина...

Людмила похитала головою. Так, ця швидко втішиться.

Але неспокій у серці не вщухав. Після тієї розмови біля клумби Людмила часто ловила себе на думці про Олексія. І, нарешті, одного дня спіймала себе на гіршому. Ідучи вулицею, вона сподівалася зустріти його й навіть уважно придивлялася до перехожих, щоб не прогавити.

Та зустрілися вони випадково у дні, коли йшла колективізація.

Вони були в одній бригаді, яку вирядили в приміські райони. Там Олексій побачив Людмилу начебто в перший раз.

Так, це була вона, чесна, правдива, саме та, про яку він мріяв. Олексій раптом здивувався: чому він не зрозумів цього в першу хвилину, в ту мить, коли побачив її на пляжі. Як могло йому навіть здаватися, що Катерина...

І якийсь наче само собою почалося їх кохання, трижне й бурхливе. Іноді здавалося їм, що вони знають

одне одного вже довгі роки, що разом зростали, завжди були вкупі. І водночас сліпила їм очі дивна осяйна правда, що ось вони вкупі, що знайшли, зустріли одне одного.

— Як я міг бути без тебе? — запитував Олексій не її, а самого себе, і дорікав собі, що втратив стільки днів і ночей, коли був без неї, і навіть, коли побачив її, не збагнув, не зрозумів відразу.

Восени вони вже разом повернулись до міста. І разом оселилися в кімнатці, яку дали Олексієві від заводу. Людмила повідомила Катерину. Та анітрохи не здивувалася.

— Цього й слід було сподіватися. Ви наче створені одне для одного. А я була ідіоткою... Боже, як можна хоч би порівняти цього твого Олексія з Андрієм Гнатовичем. Знаєш, ми одружуємось на тому тижні.

Людмила щиро обняла її.

— Вітаю тебе... Я така рада... Я б так хотіла, щоб ти мала хоча соту частину щастя, яке маю я.

Вона навіть не помітила своєї нетактовності. Але перед очима їй стало кругле, трохи дитяче обличчя доцента, короткозорі очі за окулярами. Як важко було пов'язати це з Катериною, з тією самою Катериною, яка запевняла, що кохає Олексія.

Але Катерині, видно, було добре з її несміливим доцентом. Не гірше, ніж Людмилі з Олексієм...

Час минав. Олексій і далі працював на заводі. Він уже був головним інженером. За цей час він побував у закордонному відрядженні. Людмила написала кандидатську працю. Народилася Ася — з очима Олексія, з обличчям Людмили. Та от настала війна, і першого ж дня Олексій пішов на фронт.

VI

Олексій опам'ятався. Боліла голова. Права рука неприємно затерпла. Ну, звісно, коньяк дався взнаки,— проклята контузія нагадувала про себе. «Вже пізно»,— подумав він з острахом, але раптом пригадав, що йому зовсім не треба вставати. Була неділя, день, вільний від госпітальних процедур. Олексій відчув полегкість і ліг зручніше, заплющивши очі. Ще можна спати, поки не мине погане самопочуття й не вщухне цей дикий біль у голові. Олексій відчував їх ніби два — один, звичайний

біль з похмілля, тяжка мла, невизначний тиск, і другий — рвучкий, гострий, добре знайомий біль від контузії.

Рипнули двері. В кухні хтось ходив навшпиньки, але, незважаючи на це, підлога тріщала. Олексій з роздратуванням став прислухатися. Людмила, видно, розпалювала в плиті. Брязнула каstrуля, в коридорі хтось відкрутив кран, і вода гучно лилася в бляшану посудину. По сходах бігали діти. Ні хвилини спокою!

Дім прокидався. Всюди грюкали двері, лунали кроки, за стіною хтось сварився — слів не було чути, але звуки підвищених голосів долинали виразно. Постукали в двері кухні, — хто міг прийти так рано? Потім почулась розмова, проваджена голосним шепотом, і Олексій повернувся на ліжку. Ні, про сон не могло бути й мови. Він поволі почав одягатися, відчуваючи глуху злість на самого себе й на цілий світ. Надів шкарпетку навиворіт, і це роздратувало його ще дужче. Діра на п'ятці була заштопана світлішими нитками; невже й справді не можна було знайти чогось темного? Не вдягаючи сорочки, він пішов умиватися. Людмила справді поралася біля плити, а під вікном на невеличкому ослінчику сиділа, дивлячись совиними очима, якась бабуня, закутана в чорний вовняний светр, занадто великий для неї.

— Добридень, Олексію Михайловичу, — сказала вона зляканим голосом, і Олексій буркнув у відповідь щось нечленоподільне, зникаючи в комірчині, де Людмила влаштувала ванну. Гості, гості з самого ранку, ніколи не можна відчувати, що ти в себе вдома, і то ще які гості.

Текля Андріївна поправила светр біля шиї й співчутливо зітхнула.

— Не в настрої Олексій Михайлович, не в настрої.

Людмила не відповідала. Вона роздмухувала вогонь у пічці, домагаючись, щоб полум'я обняло вологі дрова. Текля Андріївна замовкла й сиділа, уважно стежачи круглими очима за кожним рухом господині. Вона обмацувала поглядом горщики на плиті, баночки на полиці біля печі, крадькома, обережно придивлялася до шафи, силкуючись розгледіти, що криється за її дверцятами.

— Пішла я вчора на базар цибульки купити... — почала вона несміливим притишеним голосом. — Цибулька — це ж само здоров'я... І на серце, і взагалі... Але правили три карбованці за цибулинку... три карбованці...

Вона болісно похитала головою, втупивши в Людмилу некліпаючі, збляклі очі.

— Ну й що? — запитала та машинально.

— Не взяла... Звідки в мене такі гроші? А у вас, душечко, чи не знайдеться випадково?

— Подивлюся, може, й є.

За хвилину треба буде давати Олексієві сніданок, а ця стара не встає з місця. Чого вона чекає?

Стара, ніби відповідаючи на невисловлену думку Людмили, перестала на хвилину жувати беззубим ротом.

— Дрова мокрі, ох, які мокрі... Хотіла розпалити, чайку скип'ятити, не хочуть горіти... Погода, видно, така. І мокрі... Звідки у вас такі сухі дрова?

— Де там сухі, зовсім мокрі, теж ледве розпалила.

— А в мене й не загорілися... Дим і дим... І так без чайку...

Чайник сичав, кришка на ньому почала тремтливо підстрибувати... Стара прилипла очима до пари, що линула з носика.

— Я зараз наллю вам, Текле Андріївно,— мовила Людмила, і стара неспокійно заворушилася на стільчику.

— Але ж, душечко, це ж клопіт вам, навіщо...— кволо запротестувала вона.

— Нічого, нічого, я наллю.

Стара покvapливо почала застібати гудзики светра, обсмикувати спідницю, все її тіло раптом пожвавішало, рот квapливо жував, на зморшкуватому обличчі з'явився вираз чекання. Олексій, не звертаючи на неї уваги, знову пройшов кухнею.

— Зараз дам тобі поснідати,— сказала Людмила.

— Не хочу. Налий мені тільки чаю.

Текля Андріївна співчутливо шморгнула носом. Людмила налила склянку, відчуваючи на руках погляд старої.

— А зараз вам. Хліба шматочок...

— Ні, ні,— відмовлялася стара, але скривлені ревматизмом пальці вже тяглися за крайцем.

— Я заберу це, дозволь, душечко, я собі вдома поволеньки пожую по шматочку... А тут не хочу тобі перешкоджати.

Хліб зник у кишені чорної спідниці. Людмила помітила, що кишеня вже повна. Текля Андріївна обійшла, видно, не одну квартиру, перше ніж зайти до них.

Олексій сидів у кімнаті, і крізь розчинені двері очі його мимоволі натрапляли весь час на чорне, скулене тіло, на синяві губи, на зморщене обличчя старої. Раптом він побачив на ньому якийсь проблиск. Вона перестала пити чай. Стала прислухатися.

Здалеку, звідкілясь з-за рогу вулиці, долинала ледве чутна мелодія похоронного маршу.

Текля Андріївна поквапливо встала. Її рухи стали несподівано легкі й пружні. Вона накинула на голову чорну хустку.

— То я піду, душечко, похорон іде, треба небіжчика на спочинок вічний відпровадити, останню шану віддати...

— Але ж ви навіть не знаєте, хто це,— неохоче зауважила Людмила. Стара обурилась.

— Як то не знаю? Не можна так казати, душечко... Людина вмерла, ближні людину ховають... Живі повинні вшанувати мертвого...

Стара вийшла поквапливими дрібними кроками. Чути було, як вона майже біжить по сходах.

— Навіщо ти запрошуєш цю жабу? — запитав з люттю Олексій.

Людмила здвинула плечима:

— Я зовсім не запрошую, ти добре це знаєш. Не зачиню ж я перед нею двері.

— Можеш сказати їй, що тобі неприємні ці постійні відвідини.

— Тоді, може, ти візьмеш це на себе? — холодно запропонувала Людмила.— Поки ми звідси не виїхали, нічого не зробиш, доводиться приймати цей дім з усім його інвентарем...

Олексій поволі голівся перед невеличким дзеркальцем. Мило було погане, не пинилось, лезо бритви тупе.

— Не розумію, як ти можеш її терпіти.

— Я не терплю її, але що ж я можу зробити?

Вона штопала панчохи, не підводячи очей від роботи. З-за вікна тепер уже виразно чути було звуки похоронного маршу. Вулицею поруч ішла похоронна процесія, відразу за труною дріботіла Текля Андріївна.

З усієї родини у завірюху війни залишилась вона одна. Не витримав важкої евакуації чоловік, учитель математики, старий, хворий, від бомб загинули дочка й зять, загинув на фронті син, від голодної різачки вмер

онук. Всім здавалося, що вона вмере першою. Сталося інакше,— вона пережила все і всіх. І тепер щоразу наново відчувала переможну радість від того, що живе.

Краплинка крові виступила на порізаний щоці.

— Ось тобі папірець — заліпи,— спокійно сказала Людмила. Він унікав її погляду.

— Асі нема?

— Пішла на збори. Вже не рано. Що ти будеш робити?

— Пройдуся трохи. Голова болить.

Людмила ворухнула устами, але змовчала.

— А ти?

— Я хотіла йти по хліб. Але нехай пізніше, як Ася повернеться.

— То йди, я почекаю. Мені нікуди поспішати.

Олексій почув полегкість, коли Людмила вийшла. З цигаркою в зубах без мети ходив по кімнаті. Голова тріщала. Він почав перекладати книжки на своєму столі й раптом помітив дрібно списаний клапоть паперу. Злякавшись, поквапливо схопив його. Як це могло статися, що він так необережно залишив тут листа від Ніни? Тільки цього й бракувало, щоб Людмила знайшла його.

Він пішов у кухню й кинув листа в піч.

Якусь хвилину дивився, як скручуються чорні клаптики, як лист розсипається попелом. Ніна,— він навіть не відповів їй, а її, може, сьогодні вже нема на світі. Ніна, снайпер, ніжна коханка, товариш його походів, яка не знала ні знесилення, ні втоми.

Мов живе, виринуло перед ним її чепурне личко, кучеряве волосся, ясно-карі веселі очі, трохи кирпатий носик. Відчув раптовий смуток, пекучий, як фізичний біль. Де вона тепер, якими шляхами мандрує?

Безглуздя — так покинути листа... І, власне, звідки він там узявся? Олексій не міг цього ніяк пригадати. Щоправда, Людмила ніколи не мала раніше звички читати чужі листи. Але хоча б Ася...

Він виглянув у вікно. Хмари запнули небо, але сонячний блиск пробивався крізь них, наповнюючи вулиці золотим тремтливим сяйвом. Біла паморозь вкривала дерева, святково урочисті в цьому морозному вбранні. Олексій зітхнув і відчув, що в кімнаті душно. Йому раптом захотілося повітря, простору, і водночас з'явилася злість на Людмилу, яка пішла, залишивши його

стерегти приміщення. Лише через хвилину він пригадав, що сам запропонував їй це.

Але вже чути було її кроки по сходах. Олексій хутко надягнув пальто.

По сходах згори поволі сходив професор живопису Демченко.

— Добридень, Олексію Михайловичу. Гарний сьогодні день.

— Ви на прогулянку?

— Ні, треба онучці молока принести, на базар іду.

— Щось малюєте зараз?

Старий зітхнув.

— Важко, Олексію Михайловичу... Кімната маленька, людей багато... Отже, як пощастить... Але я малюю, звичайно, малюю.

Олексій уповільнив ходу, щоб старий міг за ним устигнути.

— З фарбами також... Хоча обіцяли мені допомогу... Лихо без фарб... Тільки хочеш розмахнутись, а тут щось хапає тебе за руку: в тубі ультрамарину вже ледве-ледве, такого шматка на небо не вистачить... Обирай інший відтінок... Але це нічого, обіцяли мені допомогти... І квартиру, можливо...

— Адже вам давно це обіцяли.

— Треба ходити, клопотатися, а мені тяжко. І з квартирами теж нелегка справа, нелегка,— зітхнув професор, промовистим рухом показуючи на кістяк розбитого бомбами будинку.— Адже всіх треба десь розмістити. То ми вже тим часом якось даємо собі раду... А потім буде, все буде, треба тільки почекати... Зайдіть до мене, Олексію Михайловичу, але вдень, бо ввечері з світлом не дуже... Я голівку одну скінчив, хотів би вам показати.

Вулиця звертала до базару. Професор зупинився.

— То я сюди... А ви?

— Пройтися трохи хочу. Може, в парк піду.

— Ну, то до побачення тим часом, тільки зайдіть, Олексію Михайловичу, якщо вас цікавить...

— Обов'язково, обов'язково,— запевнив Олексій і звернув на бульвар. Мереживні дерева стояли тут рядком, обриси тендітних гілочок вимальовували на сірому, просякненому сонцем небі фантастичні блакитно-білі тіні. Повітря було чисте, холодне, і Олексій вдихав його на повні груди. Голова перестала боліти. На вулиці було

повно людей. Вони йшли кудись, поспішали, сміялися, на бруку сковзалися діти по замерзлих калюжках. Олексій згадав Асю й посміхнувся незнайомій дівчинці в короткому зеленому пальтечку. Вона відповіла йому задержуватим усміхом і розігналася, щоб проїхатись по льоду.

— Підметки порвеш, що батько скаже? — зачепив її Олексій. Йому хотілося почути голос дитини.

— Нічого не скаже, бо в мене немає батька,— пояснила вона спокійно, кидаючи на нього погляд з-під сплутаних кучериків, які падали їй на чоло. І додала: — Татка німці розстріляли.

— Ну, то мама,— поспіхом поправився Олексій.

— А мама пішла до армії. Я в тьоті. А тьотя нічого не скаже,— тріумфуючи, пояснила дівчинка.— І це нові підметки, міцні, ось гляньте.

Вона схопилася рукою за черевичок, демонструючи підметку. Але тут з'явився біля льодової смужки хлопчик з одним ковзаном, прив'язаним до подертого валяння, і дівчинка забула про Олексія.

Він пішов далі й знову відчув, як щось боляче засмоктало йому в грудях. Так, так, тато загинув, мама в армії, що може подумати це мале, бачивши тут здорового дорослого мужчину? Які думки снуються в невеличкій голівці, і чи не дивляться ясні оченята з презирством на дядька, що сидить в тилу під час війни, коли навіть мама наділа шинель, залишивши дитину на родичів?

Розпогоджувалось. Чимраз яснішим ставало небо, і паморозь на деревах набирала золотавого відтінку, здавалася живою і теплою. На телеграфних дротах теж довгими стьожками висіла паморозь і звідтіля час від часу сіявся на землю білий пилок, що іскрився проти сонця. День був якийсь радісний, і Олексій знову почав з зацікавленням придивлятися до дітей, що бавилися на розі, коли з бічної вулички, покvapливо дріботячи, вийшла Текля Андріївна. Чорна хустка зсунулась їй з голови, пожовкле, сиве волосся, закручене на потилиці в кумедний вузлик, хиталося на всі боки, синяві уста без упину жували. Стара не помітила Олексія. На його подив, вона зупинилася біля крамнички, де продавали різнобарвні цукерки, і професійним рухом простягла руку. Він з зацікавленням спостерігав її здалеку. Люди байдуже

минали стару, не звертаючи уваги на її зітхання. Нарешті якась жінка зупинилась і витягла з сумочки папірця. Текля Андріївна схопила його хижим рухом і притисла до грудей, бурмочучи, видно, якесь благословення. Пройшов офіцер, теж дав їй папірця. Стара поправила хустку, що зсувалася з голови, і подріботіла до крамниці, де вибрала два довгі цукерки в барвистих папірцях. Один вона сховала в кишеню, другий розгорнула й, оглянувшись підозріливо навколо, крадькома сунула в рот. Вона йшла просто туди, де зупинився Олексій, і це примусило його рушити з місця. Він обминув її, але вона його й не помітила. Синяві уста без упину ворушилися, плямкаючи й смакуючи, очі запнула мла насолоди, вираз щастя розлився по обличчю.

Це видовище отруїло Олексієві всю прогулянку. Він повернув додому.

— Так рано? — здивувалась Людмила. — Обід зараз буде. Чи, може, ти хочеш почекати Асю?

— Звичайно, почекаю.

— Ну, то добре, — зраділа вона.

Олексій сів з книжкою в руках, але читати не став. Він скоса придивлявся до Людмили, так, як придивлявся до неї з дня приїзду. Намагався знайти в ній те, що пам'ятав, намагався простежити й зрозуміти нове. Людмила чистила картоплю — похилена голова, рівний проділ у темному волоссі. Глибокі риси навколо уст — невже це була та сама Людмила? Де ж поділася велика пристрасть, найглибша приязнь? Де й коли згасли вони й зникли? Адже була любов, коли вони жили разом, коли він повернувся з-за кордону і Людмила чекала його на вокзалі, тремтячи від холоду, рожева й щаслива... І потім, коли йшов на фронт. То що ж зіпсувалося, що загинуло, зникло без її вини? І чи він був винен у цьому? Коли вони зустрілися, їм не було про що говорити між собою. Не можна було навіть розказати, — як же вона, що не бачила, не пережила того, могла зрозуміти? Ночі в лісах, коли навколо дихала смерть, ночі в хатах, на печі, мандрівки по болотах, запах крові, запах смерті, життя інше, відмінне, страшне й пристрасне? Як вона могла це зрозуміти? Та, зрештою, були ще й інші речі, що про них не можна було розповісти, і вони лягали межею між ними. Ніна — і не тільки Ніна. А Людмила не визнавала таких речей. Скільки разів

вона казала, він пам'ятав це добре: коли б я не могла бути єдиною в твоєму житті, я б не хотіла бути взагалі нічим. Не могла б.

І він знав, що це так,— вона була чесна, чесна до краю. Але вони пройшли роки війни окремо, кожне своєю дорогою, і їх стежки вже не могли зійтися. Це була колись єдина, найближча людина, яка давала щастя, якій він давав щастя, а тепер не давав нічого й нічого не діставав. Олексій прикусив губи. Ось сидить, чистить картоплю. Рівненько стоять коробочки та слоїчки на полиці. Ані порошинки немає в усьому приміщенні. Все зроблено, подано, готове вчасно, хоч вона бігає в інститут, працює, а проте завжди знаходить час на те, щоб удома все було як слід. Ні, це не тішило його,— тому що було як вічний докір сумління, як докучне нагадування про те, що ось вона робить усе, що вона дружина, мати, господиня, а він що? Повернувся з фронту на лікування, після якого в армії йому однаково вже не бути. Що він, власне, робив? Лазив до госпіталю на ці душі та електризації, де мале динамо сопло й пихкотіло, насилу даючи потрібну краплину струму. Хвилинами йому здавалося, що на нього дивляться, як на симулянта. Адже він мав руки, ноги,— невеличке пошкодження правої ноги нічого не означало, зрештою, воно заліковувалось дуже швидко і вже тепер було майже непомітне. Ніхто, однак, не міг зрозуміти, що таке цей страшний, неймовірний біль голови, це почуття жахливого пригнічення, яке втрачало психічні ознаки й ставало нестерпною фізичною мукою, це почуття власної неповноцінності, болісне й настирливе. Адже він ходив, просив, щоб йому дали хоч тимчасову працю. «Лікуйтеся»,— відповідали йому. Він не вірив у те лікування і мав підозру, що Людмила поволі починає вважати ці госпітальні процедури за якийсь викрут, за намагання ухилитися від роботи. Найгірше те, що все падало на неї, що треба, невідомо чому, сидіти на утриманні власної дружини, але зараз не було іншого виходу. Треба жити день за днем, з огидою думаючи про всі дрібні, набридливі справи, які остаточно пригнічували його й переконували, що він не придатний ні до чого.

Людмила вийшла в коридор набрати води. Руки в неї були, як і раніше, легкі й гарні; струнка хода, піднесена голова, прямі плечі, але була в постаті якась

утома, наче лежав на ній важкий тягар. Що в ній, власне, змінилося? Що вона думає? Між ними ні разу, відколи він повернувся, не було жодної серйозної широкої розмови. Це не було в звичаях Людмили, яка раніше вважала, що все має бути з'ясоване, доведене до кінця, поставлене прямо й виразно. Але тепер, коли між ними не було нічого прямого й виразного, вона зовсім не намагалася якось з'ясувати становище. Обое почували себе ніяково, обое поглядали одне на одного скося, але тільки-но ситуація змушувала їх до одвертості, вони ухилилися, вдаючи, що нічого не сталося. Лише Ася склеювала якось їх байдужні розмови. Але чи довго могло так тривати?

Які в Людмили довгі вії! Зараз, коли вона місить галушки на столі, це видно виразно: довгі темні вії навколо ясних очей.

— Я бачив твою Теклю,— заявив він раптом і відразу пожалкував, що сказав це. Але вже було пізно.

Людмила підвела голову від тіста й здивовано глянула на нього.

— Мою?

— Ну... Андріївну... Знаєш, що вона робить в години, вільні від пиття чаю по сусідах та від ходіння на похорони?

— Ну? — Людмила, чекаючи, високо підняла рівні гемні брови.

— Простісінько собі жebraє на вулиці.

— Не може бути. Адже вона має пенсію і гроші привезла з собою.

— А проте може бути, я сам бачив. Тільки не турбуйся, це не з нужди... Цукерки собі купує...

— Що ти хочеш, адже вона трохи божевільна. Це вже стареча хвороба.

— Добра мені стареча хвороба, жере, як хлопець у косовицю.

— Хай собі... Стільки голоду пережила.

Олексія роздратував спокій дружини. Як вона на все знаходить виправдання. І все це удаване. Адже вміла й вона вибухати, і злоститись, і раптом несправедливо обвинувачувати, а тепер — якась святенниця...

— Ти занадто поблажливо ставишся до людей...— зауважив він ущипливо.

Людмила здвигнула плечима.

— Зовсім не поблажливо. Але навіщо дратуватися там, де нічого не можна змінити? І від кого тут вимагати? Хай собі живе, як хоче, вже недовго їй залишилося жити. Адже кожному хочеться жити.

— Кожному?

— Думаю, що кожному, Олексію.

— Цікаво... А мені здавалося, що я бачив багато таких, які воліли краще вмерти, ніж жити, і вмирили.

— Але в ім'я чого? Саме в ім'я життя.

Він закурив цигарку й глибоко затагнувся, наче на ознаку того, що розмову скінчено. Людмила мовчала. Олексій почув, що в цьому мовчанні криється щось неприємне. Наче раптом душно зробилося в кімнаті. Справді, багато вона там знає про життя й смерть, просидівши десь за Уралом!

На сходах залунали швидкі кроки. Обличчя Людмили проясніло.

— Ася повертається.

Двері відчинилися з грюкотом.

— Татко дома?

— Дома, дома,— відповів Олексій, встаючи.

Дівчина влетіла як буря. Біляві кіски підстрибували на плечах, обличчя було червоне від вітру й морозу. Вона обняла батька, і він згори глянув на її сміхотливі губки й прозорі зеленаві оченята.

— Ну, що, збори скінчились?

— Які збори?

— Адже ти була на зборах.

— Ні-і... Це тільки вранці були збори, а потім ми працювали на станції. І знаєш, наш клас найкраще з усіх працював, уяви собі, найкраще. Не віриш?

— Гляньте, працювали... Що ж ви там робили?

— Як що? Вивантажували дрова. Кажу тобі, стільки дров прийшло! І знаєш, мамо, сухі, зовсім сухі. Як ти думаєш, татку, вагона дров надовго вистачить?

— Для чого?

— Ну, просто вагона.

— Для нашої печі — надовго. А для фабрики — це як собаці муха.

— Ти завжди,— надула вона губки.— Собаці муха... А ми самі вивантажили цілий вагон, знаєш? Тоня порізала собі пальці й потім вже не могла працювати, але ми й так скінчили перші, знаєш, хоч у п'ятому є такі

дівчата, що ну... Але ми сказали: умremo, але будемо перші.

— Ну-ну...

— Не віриш? Кажу тобі, що так. Можеш спитати, кого хочеш. А наступної неділі ми теж будемо вивантажувати, звичайно, коли будуть дрова. А як буде сніг, то ми будемо підмітати сніг, бо немає машин і немає кому, то ми будемо прибирати вулиці. Мамо, а обід готовий?

— Готовий, готовий, помий руки, зараз дам.

— Руки,— замислилась вона.— Справді... Глянь, отут смола, справжня смола, понюхай, як пахне. Вона одмиється милом?

Дівчинка підсунула йому під ніс малі рученята. Олексій відчув запах дерева, запах живиці. І ще інший, кумедний і зворушливий.

— Асю, знаєш що? Ти ще пахнеш молоком.

— Ну, таке вигадав. Яким молоком?

— Всі малі діти пахнуть молоком,— сказала Людмила, наливаючи суп.

— То ж малі, але я?

— Оце якраз і дивно,— заявив поважно Олексій. Але дівчинка вже забула про образливе зауваження. Вона потягла носиком пару, що линула від тарілок.

— Борщ? Страшенно люблю борщ.

— А що ти ще любиш? — усміхнувся Олексій.

— Що ще? — замислилась вона на хвилину.— З їжі чи взагалі?

— Взагалі.

— Взагалі страшенно багато. Навіть важко сказати відразу. Правда ж?

— Правда.

— О, глянь, скіпка в пальці. Але така маленька-маленька, бачиш?

— Я витягну тобі після обіду,— сказала Людмила. Олексій стурбувався.

— Теж вигадки з цими дровами. Невже й справді нема кого послати...

Ася обурилась.

— А ти що б хотів? Я ж тобі кажу — цілий вагон ми самі вивантажили, цілий вагон. І відразу будуть розвозити, куди треба. Сам начальник станції нас по-

хвалив, а ти що? Діти... Дуже негарно так,— мовила вона жалібно й серйозно.

— Ну-ну, я ж нічого... Але це занадто тяжка робота для тебе.

— Ого, занадто тяжка! А як мама могла три місяці вивантажувати дрова день у день?

— Ти вивантажувала дрова? — здивувався Олексій.

— Траплялося,— сказала Людмила спокійно. В що хвилину Олексій згадав, що він досі ні разу не спитав її, що вона робила ці роки. Евакуація — немов це слово пояснювало все. Але який був його зміст?

— І тоді було гірше,— щебетала мала.— Був такий мороз, такий мороз, що й не знаю... Кажу тобі, я думала, що наш дім трісне від морозу. Тоді мама собі ноги відморозила. І лікар сказав, що треба ан-ан-ту... Як це зветься, мамо?

— Ампутовати.

— Ну от, я ж так і кажу,— антутувати пальці, але потім обійшлося. І мама привезла тоді на санках багато-багато дров, і ми запалили пічечку, і було дуже жарко. Чудові галушки, правда? Ти любиш галушки? І я теж...

— Це, видно, спадкове.

— Спадкове? У нас у класі Таня побила меншу дівчинку, а Мара каже, що це спадкове, чому?

— Не можу й уявити.

— Бачиш, який ти... А Мара каже, що її татко все знає. Мара — це моя подруга.

— Їж, донечко.

— Я їм, мамо. Мамо, а чи можна залишити трохи галушок; ти знаєш, Дуня знайшла цуценятко, таке зовсім маленьке, у нього була покалічена лапка, і воно зараз у них, то я йому трохи занесу.

— У Демченків? — зацікавився Олексій.

— Так, так. То це цуценятко вранці пищить і всіх будить. У нього страшенний апетит, кажу тобі, воно як наїсться, то животик в нього стає як барабан, і воно тільки лежить і сопе, а вже за хвилинку знов просить, щоб дали їсти. Воно таке чорне-чорнісіньке.

— Ми разом підемо до Демченків, він мене запрошував.

— От чудово! Я тобі покажу цуценятко. Професор каже, що воно — бруднуля, але це ж тому, що воно

ще маленьке, правда ж? А потім воно навчиться, правда?

— Напевне,— ствердив Олексій. Він думав зараз не про цуценя, а про Людмилу. Про Людмилу, яка там десь далеко вивантажувала дрова, і возила їх на санках, і відморозувала собі ноги. Що ж вона там ще могла робити? Що то були за роки? Але тепер уже навіть незручно було питати. Минув місяць, а він досі не поцікавився. Вже ніяково й питати. Ще й це ляже між ними прикрою тінню. Він усе робив, немов навмисне, щоб зробити неможливим примирення.

Тільки тепер він помітив кілька сивих волосинок у блискучому волоссі дружини.

— У тебе сиве волосся,— сказав він і зразу пожалкував, що зробив це необережне зауваження.

— Звичайно,— спокійно відповіла Людмила.— Ти тільки зараз це помітив?

В її тоні не було докору, скорше легка іронія, і Олексієві стало ніяково.

— Ну як, донько, ідемо з візитом?

— Добре, тільки почекай, я візьму ці галушки... Мамо, можна це горнятко?

Вона взяла батька за руку.

— Ти обережно, тут на сходах слизько. А знаєш, як війна скінчиться — тут буде світло, не віриш? Обережно. Ти краще йди за мною, я щодня ходжу до Дуні, то вже знаю, як пройти. А ти там ще не був?

— Ні.

— Ну, бачиш. А там дуже гарно. Вдень у них нікого нема, тільки професор і Дуня. А в неділю завжди всі вдома, і дуже весело. Її тітка грає на гітарі й співає, знаєш? Бо її мама вмерла вже давно, а татко на фронті. А вони всі працюють, як мама, і вдень Дуня зостається з професором, він її дідусь, знаєш? І він варить обід, уявляєш собі? Кажу тобі, він як чистить картоплю, то надіває окуляри. Чесне піонерське. Не віриш?

Радісний писк був відповіддю на їх стукання в двері. Менша за Асю дівчинка стояла на порозі.

— Я принесла галушок для Чорнушки, глянь, повне горнятко.

Дівчатка зникли. Олексій якусь хвилину стояв нерішуче в темній передпокої. Але раптом двері прочинились.

— Це ви, Олексію Михайловичу? Просимо, просимо. У нас тут тісно.

В кімнаті було повно людей, принаймні так здалося Олексієві в першу хвилину.

— Знайомтесь.

Він стискав чийсь руки, казав слова привітання і з полегкістю сів, нарешті, на вказане йому місце.

— Налий, налий, Соню, гостеві чаю,— скомандував професор.

Олексій запротестував.

— Ні, ні, я після обіду.

— Ну, тим краще... Підкладка є, бо в нас з закускою не дуже... Прошу, Олексію Михайловичу.

Вони випили по склянці. Потім компанія почала розходитись.

— Тату, ви будете дома?

— А де б я мав бути?

— Бо мені треба...

Молода гарненька жінка, як потім виявилось, саме та тітка, що грала на гітарі, збиралась на концерт. Хтось ішов до знайомих, і кімнатка швидко спорожніла. З кухні долиняло щебетання дівчаток, що бавилися з цуценятком.

— Світло погане... А тут гас у нас такий,— тільки чадить і тріщить... А я вам хотів показати, Олексію Михайловичу.

— Ні, ні, ще видно.

Професор почав перебирати стоси полотен і паперів, складених на чемоданах.

— Тісно в нас, то я вже так... Я покажу вам, тут у мене різні ескізи... Ось цей...

Олексій взяв у руки невеличкий малюнок. Схилена, білява голівка. Розкриті уста, барвіста хустка впала на плечі. Ніжний, ніби мелодійний якийсь усміх.

— І ще.

Голова юнака, торс гладіатора. Волосся відкинуте назад, очі вдивляються в невідому далечінь.

Професор підсував ескізи. Олексія з непереможною силою охопили чари цих невеличких малюнків. Віяло від них чимось близьким, своїм, рідним. Він мимоволі глянув на старечі, зів'ялі руки професора.

— Все маленьке, місця тут немає... Ніде навіть мольберта поставити... Але це тільки ескізи... Буде велике полотно. Перемога.

Тремтячі долони малювали в повітрі обриси, намагаючись пояснити.

— Я збираю типи, і так, з пам'яті... Людей наших... А потім буде велике полотно... Щоб було видно... перемога... І полотно, напевне, згодом можна буде дістати, і фарби, бо тут, з фарбами... О, бачите,— ще ескіз... Я б хотів, щоб співали, щоб видно було пісню, розумієте мене? Щоб кожен, хто побачить, зрозумів, що співають... Не тільки тому, що уста розкриті... Мусить бути ритм в образі... Такий ритм, щоб чути було мелодію... Щоб не треба було підписувати. Кожен повинен бачити, що це саме означає перемогу... Нашу перемогу. І пісня, пісня нашого життя, яке перемагає... Велике полотно.

В кімнату вбігли дівчатка.

— Дідусю, я поведу Чорнушку гуляти, добре?

— Не треба, вона вже була. Вже темніє, сиди краще дома. Адже гість у тебе...

— Та я б з нею пішла...

— Ні, ні, краще не треба...

— Тоді ми будемо гратися з нею в кухні,— вирішила Ася, і старий помітно зрадів.

— Я дуже турбуюсь, коли вона виходить сама,— признався він Олексієві.— Це безглуздо, я знаю, але я все-таки турбуюсь... Маленька така, може хтось штовхнути, машини їздять...

— Ви самі її виховуєте?

Старий усміхнувся ніяково.

— А кому ж ще, крім мене? Всі працюють, з ранку до ночі нікого дома нема... То вже я... І ми так собі вдвох, добре нам... Така розумна дівчинка... Як я працюю, вона ніколи не перешкоджає, знає, що значить малювати. І знаєте, я їй показую... Як їй подобається, то я вже бачу: ага, старий, це те, що треба... А якщо ні, то дивлюся й думаю: хто має рацію? Старий професор чи мала дівчинка? І уявіть собі, здебільшого виявляється, що мала дівчинка... Так, так, діти — цікаві створіння...

Олексій побачив в усміхненім обличчі старого стільки дитячого, що аж здивувався. Дитячим поглядом дивився

лися його чисті, збляклі очі, і самий усміх, ніби засоромлений, теж був дитячий.

— У мене тут ще є ескізи... Це — Дуня.

Схожість була разюча. З малюнка дивилися прямо в обличчя Олексієві уважні, запитливі очі дівчинки.

— А ось, пізнаєте?

— Справді,— зрадів Олексій. Це була Ася. Ася з її зеленавими очима, з ясними кісками. Виразно було видно навіть три плямки ластовиння на носіку.

— Яка схожість!

— Схожа? Правда? — професор зрадів зовсім подитячому.

— А там?

— Це старі речі. Ілюстрації різні. Я ілюстрації робив для журналів, для книжок. Зібрав тут усе, що можна було зібрати. Багато загинуло, німці спалили. Тепер приятелі приносять час від часу, що там у кого збереглося. Приємно часом глянути, пригадати, як працював над тим чи над тим...

— Скільки вам років, Андрію Федоровичу? — запитав Олексій.

— Років? Багато вже. Сімдесят два стукнуло влітку... Так, сімдесят два...

— І ще стільки працюєте?..

— Чому ж не працювати? Є для кого працювати, є для чого працювати... Ще очі нічого, і рука... Ось так то тремтить, а як візьму пензель чи олівець, то нічого, впевнено рухається... Тісно тільки, але обіцяли квартиру... А як війна скінчиться, то, може, і майстерню пощастить дістати.

— Так, так,— ствердив машинально Олексій. Професор тільки зараз помітив, що вже стемніло.

— Я собі розмовляю, а вже темно... Зараз лампу засвіtimo...

— Не треба, якщо це для мене; я вже мушу йти. І так я, напевне, вас змучив.

— Що ви, Олексію Михайловичу, ні, ні, боронь боже... Завждиприємно, як хтось приходить. Ви колись зайдіть раніше, я вам покажу, тут у мене є в чемодані деякі мої роботи. Якщо вас зацікавить.

— Звичайно, я неодмінно хочу побачити...

— Ну, то я чекаю.

— Асю, ходім.

— Зараз, татусю, ти тільки йди подивися, яке воно кумедне... З'їло всі галушки, і само як галушка. Іди глянь.

Цуценя було м'яке й гладеньке, як оксамит. Олексій погладив його.

— До побачення!

Професор з недогарком свічки провів їх на сходи.

На сходах Олексія мало не штовхнула Тамара Степанівна. Він не впізнав її в темряві і лише згодом пригадав, що війнували йому в обличчя ті самі пахоші, які він чув уночі, коли вона запрошувала його до себе напитися чаю.

VII

Олексій підняв комір і прискорив кроки. Віяв холодний вітер, на вулицях зовсім споночило. Ніде не видно було перехожих. Ранній вечір здавався глибокою ніччю. Людмила того вечора мала затриматися на зборах, і Ася залишилася дома сама. Олексієві хотілося добратись додому якнайшвидше. Ще один завулок, а там уже їх вулиця.

— Руки вгору!

Олексій здригнувся. Поклик був цілком несподіваний. Він зупинився.

— Ану, скидай пальтечко, тільки без усяких штук.

Перед ним зринули дві чорні тіні. Олексій намагався щось роздивитись у темряві. «Ах, чорт! Ні револьвера, нічогісінько... Ускочив, як ідіот».

— Мерщій, мерщій, нема чого бабратись, доведеться попроситися з пальтечком... Грошенята є?

— Нема в мене ніяких грошей,— відповів глухо Олексій. Це була чистісінька правда.

— Що?

— Кажу — нема в мене ніяких грошей.

Сліпучий промінь електричного ліхтаря вдарив йому в очі. Він закліпав. У світлі, що впало на одного з бандитів, Олексій побачив знайоме обличчя. Очі. Запали щоки. Йому здалося, що це сон.

— Петько? — скрикнув він.

— Ну, ну, тільки не галасувати... Петько, то й Петько... Оце так зустріч... Ти звідки тут?

Олексій якусь мить намагався зібрати до купи думки. Земля наче захиталася під ногами.

— Чого ти панькаєшся? — буркнув другий, якого Олексій ледве бачив у темряві.

— Тихо, тихо, знайомий ось, з фронту — розумієш...

— Якщо знайомий, треба його шпокнути.

Тьмяно блиснуло дуло револьвера. Петько відштовхнув того, другого.

— Куди пхаєшся? Я тобі наказав шпалера виймати? Ні? То й не лізь...

— Засипле.

— Не твоє діло. Ну, Олексію Михайловичу, зустріч, можна сказати... Чого ж це ви не в формі? У цивільні подалися? Досить героя з себе вдавати, га? А ви не забагатіли, бачу, на цивільному хлібі... Шинельчина та ж сама... «Кулями прострелена, штиками попробована, стара моя шинель...» От тільки прапора за пазухою нема... А вам хоча орденки дали за того прапора?

— Бандит...

— Бандит, то-жто й є, що бандит... Не може партійне серце стерпіти бандита, га? Коли по лісах тинялися, добрий був і бандит, а тепер з душі верне?

— Ти тоді не був бандитом.

— Звідки ви знаєте, капітане, був чи не був? Я вам не сповідався. А втім, було, та загуло...

— Петько...

— Ох, як зворушливо!.. Не вийде номер, не вийде. Розчулити бандита, давні часи згадати. Та тихцем у кишеню по револьвер, га?

— У мене немає револьвера.

— Роззброїли? Дивіться: Олексій Михайлович — і раптом без зброї?.. Кумедія... І що ж, певне, жіночка, діти, робота — усе як слід?

— Звичайно, й жінка, і дитина.

— Ох, як зворушливо!.. І вас це влаштовує, Олексію Михайловичу? А я думав, що ви вже загинули смертю хоробрих, за Батьківщину, хе-хе.

— Мовчи, падлюко!

— Ох-хо-хо, яке завзяття!.. Нема чого смикатися, Олексію Михайловичу, нема чого смикатися... А вам часом не нудно, га? Може, надумаетесь та з нами підете? Ви ж мировецький хлопець були, а зараз он яким стали...

— Ти вже про мене не турбуйся... Бач, сам який став.

— Я? Вільна людина, чуєте: ніхто мені не наказує, ніхто до моїх справ не встряє... Ех, воля!..

— Фронту злякався, дезертир!

— Фронту? Плював я на фронт! Чудово знаєте, Олексію Михайловичу: смерті я не боюся. Але кожному дурневі командувати мною — зась! Одвик я за тих часів, коли ми разом...

— Загаси ліхтар.

— Можна, чого ж... Схотілося побачити знайоме обличчя давнього друга.

— Я тобі не друг.

— Знаю... знаю... Мої друзі не такі. Ех, легко вам, білоручкам... Плюнув на людину — й край!..

— Дезертир, бандит!

— Ну, ну! — Петько нахилився до нього в темряві. Війнуло горілчаним перегаром.— Заткнися, бо надокучить мені,— отут, під цим парканом, отак і шпокну... Мені втрачати нема чого! Все одно, схоплять,— розстріляють.

— Не боюсь я тебе.

— Звичайно, звичайно... Хоробрий капітан, нічого не боїться...

Звідкілясь здалека почулися кроки. Товариш Петька захвилювався.

— Патруль іде.

— Вже й патруль... Ну, бувайте, Олексію Михайловичу... Раджу шинельчину на яке-небудь пальтечко змінити, бо на іншого наскочиш — ще й морду наб'є: за таке ганчір'я людина життям важить.

Перше ніж Олексій устиг відповісти, вони розтанули в темряві як привиди. Олексій постояв мить: ніяк не міг отямитись. Чути було кроки патруля вже на сусідній вулиці, і тут з протилежного боку долинув високий голос:

— «Кулями прострелена, штиками попробивана, стара моя шинель...»

Мелодія змовкла, у темряві озвався глумливий сміх.

Олексій рушив вулицею, відчуваючи холодне тремтіння. Петько, Петько!.. Знов диміла земля кривавим туманом, знову дихала пащека ворога в лісовій темряві й стежки на болотах переплутувалися тисячами доріг.

Мертві, вбиті в ямах, розтерзана дівчина на сільській вуличці, криваве полум'я пожежі над селом, грім пострілів з засідки, тремтячий від жаху німецький капітан, фашистський фельдфебель, якого спіймали біля дитини, простромленої штиком, та який навколішках благав, щоб його не вбивали... Сморід крові, дикий, страхітний чад тих днів, коли той самий Петько, не змигнувши оком, з кривою посмішкою на губах, косив ворогів із свого автомата. Байкам, що Москву захопили фашисти, ніхто не вірив, не вірив і Петько,— і стишеними голосами біля вогнища в лісі, глухими темними ночами співали вони пісню про Москву, далеку, вільну, що її ніколи не зломити ворогу. Мохом затикав собі Петько рану в боці, сміявся з тої рани...

А тепер цей Петько блукає темної ночі в рідному місті, своєму місті, і грабує. Не тільки грабує — вбива людей, тих самих, за яких колись лив кров. Олексієві згадались зараз усі чутки про «чорну змію», яким він не вірив. Тепер він сам глянув у вічі «чорній змії»,— і одним з тих, хто нагонив жах на місто, виявився Петько.

* *
*

— Це ти, татусю?

— Ти не спиш ще?

— Ні... Я лягла, але мені так якось зробилося страшно, знаєш? То я засвітила лампу й читаю, поки прийдеш ти або мама.

— Сором такій великій дівчинці боятися.

— Ні, я не боюся... Тільки так якось чудно... Добре, що ти вже прийшов... Дуже темно на вулиці?

— Темно.

— Ну, от бачиш... Маму проведуть, я знаю, а ти йшов сам, правда?

— Ти хочеш, щоб і мене проводили?

— Ні, я знаю... Тільки так, щоб часом...

— Ну-ну, що ж там таке може трапитись?

— Щоб на тебе хто не напав...

— На мене? Що ти?

— Я не знаю. Іди сюди, до мене.

Олексій сів на краю ліжечка. Вона схопила його за руку й притулила до теплої щічки.

— Так добре... Посидь зі мною, гаразд?
— Тобі вже треба спати.
— Мені зовсім не хочеться. А ти пам'ятаєш, як я була мала?..

— А тепер ти вже велика?

Ася на хвилину замислилась, дивлячись на батька блискучими очима.

— Так, тепер я вже велика... Не смійся. Знаєш, я справді... Ти думаєш — я ще мала, а воно зовсім ні. То я до війни була мала...

— А що ж було тоді, як ти була мала?

— Пам'ятаєш, як ти мені розповідав казки? Про Шехерезаду⁹, пам'ятаєш? Саме, як ти мав розказати останню, ти так і сказав, що це буде остання казка Шехерезади, почалася війна, і ти поїхав на фронт... Ти розкажи мені її зараз, добре? Бо ти ж обіцяв...

— Казку Шехерезади? Ні, не пам'ятаю...

— Ой, який ти... Пригадай, як Шехерезада розповідала султанові щодня одну казку... Напевне, пам'ятаєш...

Олексій переніс погляд на вогник лампи. Він миготів непевно, час від часу гас в резервуарі шипів, і тоді вогник тоншав, ніби мав от-от згаснути. З-за стінки долинав кашель, по сходах, як завжди, бігали коти.

— Ну, татусю, ну...

— Знаєш, донечко, я справді не пам'ятаю. І казки Шехерезади... це добре було до війни, як ти ще була мала.

— Ти смієшся з мене.

— Ні... Власне, хочу розказати тобі казку, але іншу казку.

Ася, посміхнувшись, почала вмошуватись зручніше.

— А ти теж сядь ближче, ось так. Ну, ну?

— Казка... казка буде про Тамерлана... А ти, мала, знаєш, хто такий був Тамерлан?

— Знаю... Ну, звичайно, я вже вчила в школі, який ти...

— От і добре. Але я розкажу тобі те, чого ти, може, й не знаєш.

— Кажі, кажі.

— Жив собі та був Тамерлан. Були в нього палаци, і бистрі коні, і золоті перстені, і була дружина, найпрекрасніша в світі князівна. Але йому не жилося спокійно.

Він нудьгував у своїх палацах і не хотів уже прикрашати пальці навіть найкрасивішими перснями, і навіть найпрекрасніша в світі князівна вже не здавалась йому такою красунею. Він радів тільки тоді, коли вирушав на похід і вихоплював з піхов свого страшного меча.

І почав Тамерлан воювати. Він хотів завоювати весь світ. На захід і на схід, на північ і на південь водив він свої війська. На Волгу і в Китай, на Каспійське море і в Персію, і сам пішов на чолі своїх військ.

— Але світу не завоював!

— Так, усього світу не завоював. Умер він, і поховали Тамерлана в його місті, в Самарканді...

— Знаю, знаю, там була Мура, їх туди евакуювали.

— Ну, от... поховали його в Самарканді й побудували йому велику гробницю з тесаного каменю, з блакитним куполом, і вирізьбили постать Тамерлана з зеленого нефриту й поставили над тією гробницею. І спав Тамерлан у своїй могилі сто, і двісті, і п'ятсот років, і ще більше. І кожен обережно обминав гробницю: щоб не збудити Тамерлана та щоб він знову не пішов воювати...

— Татусю, адже він умер...

— Ну так, але ж це легенда, розумієш?

— Розумію,— глибоко зітхнула дівчинка...

— Та одного дня...

Дівчинка зручніше вместилася на подушці. Вона уважно дивилася батькові на губи, ловила кожне слово.

— Одного дня прийшли люди й відкрили гробницю.

— Навіщо?

— Вони хотіли побачити, як поховано Тамерлана. Хотіли побачити, що ж від нього залишилось.

— І що й що?

— І коли відкрили гробницю, повіяв вітер і знявся вгору прах, що вкривав плити біля труни, прах, на який обернувся сам Тамерлан. Це був отруйний прах. І поніс його вітер по всьому світу, і де він падав — очі людей спалахували ненавистю й жадобою крові, і вони вбивали інших...

Ася підвелася на лікті.

— Татусю, це дуже погана казка. А, по-друге, це зовсім неправда.

— Чому неправда?

— Ну, як же ти не розумієш?.. Де ця твоя гробниця? В Самарканді, еге ж? То коли прах полинув по світу —

він спершу був у нас, а потім уже дійшов до Гітлера, правда? А це ж німці перші напали на нас, правда? І ти ж пішов на війну тому, що фашисти напали на нас, правда?

— Правда, любонько.

— От бачиш...

— Але це ж казка.

— Не люблю таких казок. Ти б мені краще про Шехерезаду...

— Не пам'ятаю... Яюсь не пам'ятаю зараз...

— Тільки про цього свого Тамерлана? А може, ти гадаєш?

— Може. Тільки зараз тобі треба спати. Мама прийде, буде сердитись на тебе.

— Мама на мене ніколи не сердиться, хіба ти не знаєш?

Олексій мовчав. Дівчинка потягла його за рукав.

— Татусю?

— Що?

— Я хотіла запитати тебе... Тільки ти мені скажеш?

— Що таке?

— Але ти мені скажеш правду, саму правду?

— Постараюсь.

Тепла щічка припала до його долоні. Не дивлячись на батька, швидко й невиразно Ася запитала:

— Чому ти тепер не любиш маму?

У першу хвилину Олексій не зрозумів.

— Що?

— Ні-ні, вже нічого...

— Але ж я нічого не чув, донечко.

— Не чув, то й не треба... Нічого, нічого... Я нічого не казала.

— Ну, коли нічого, то на добраніч.

— А ти що будеш робити?

— Почитаю трохи.

— Ну, то добре. Посидь тут, а я заплющу очі й буду спати.

Олексій сів біля стола. Тільки тепер до його свідомості дійшло запитання дитини. Він перелякався. Так, так, відносини між ним і Людмилою були не тільки їх власністю. Була ще дитина, і вона справді не така вже мала. Вона спостерігала, думала, може, мучилася від того, що татко не любить маму. Вона відчула, що в

сім'ї стало якимось інакше, ніж було досі. Які ж думки перебігали в малій голівці, які турботи обтяжували мале серце?

Але думки про Асю зараз же витиснуло те, що сталося вчора в темряві. Петько! І Олексій відчув у собі якийсь хаос; плуталися, рвалися думки. Петько, вчорашній товариш, сьогодні — бандит і вбивця. Хоча, може, він і раніше був злочинцем? Як він знущався, як глумився з цієї солдатської шинелі, яку колись сам носив, яка його захищала колись од вогкості й холоду, од вітру й морозу. А тепер він нечутною, котячою ходою скрадається пустельними вулицями й прислухається, котячими очима вдивляється в темряву. Так само як скрадався колись захопленим фашистами селом, так скрадається тепер своїм містом.

Якими ж шляхами треба йти, якими бездоріжжями блукати, щоб із безстрашного воїна обернутися на грабіжника, злодюгу, бандита? А якщо він був злочинцем вже давно, чому в ті, найтяжчі, дні зумів знайти в собі героїзм, витримку і чому це зломалося, минуло й звалилося в таку прірву? Війна підняла його, й війна штовхнула назад, на самісіньке дно злочину.

На сходах почувся галас. Лунав піднесений жіночий голос, і чоловічий бас щось гнівно відповідав йому.

Олексій глянув на Асю. Вона спала, рівно дихаючи. Він навшпиньки пройшов до кухні й виглянув на сходи. Але там уже хтось сходив униз, лаючись собі під ніс, а в кімнаті Тамари Степанівни крізь відчинені двері блищало світло.

— Олексію Михайловичу? Ох, як я злякалась... Зайдіть, зайдіть на хвилинку.

Олексій нерішуче зупинився.

— Я вийшов подивитись, мені здалося, що хтось кричав.

— Це сусід знизу, нічого... нічого... Зайдіть, саме чай закипів.

Олексій раптом відчув, що не може бути самотнім. Йому нестримно захотілося почути людський голос, поговорити про будь-що, аби тільки відірватися від гнітучих думок.

— На хвилинку...

— Прошу, прошу... Найближчий сусід, а ще в мене не були... Людмила Олексіївна ще знайде часом, а ви...

Олексій на мить здивувався. Якось дивно було уявити Людмилу поруч з цією сусідкою, від якої тхнуло занадто солодкими пахощами. Але він зайшов. Вже пізно було відступати,— тільки зачиняючи за собою двері, він побачив біля стола Теклю Андріївну. Тамара помітила прикрий вираз на його обличчі.

— Текля Андріївна саме збирається додому.

Стара покрученими вузлуватими пальцями зібрала із стола заяложені карти й поклала їх до чорної суконної торбинки.

— Ми собі так увечері розмовляли... Я тільки чайку вип'ю і додому... Треба лягати, найздоровший сон до півночі... Потім скільки б не спав, уже не те...

— Сідайте, Олексію Михайловичу.

Олексій неохоче сів.

Тамара з помітним нетерпінням наливала старій чай, підсувала чашку, намагаючись якнайшвидше її позбутись. Стара уважно стежила за ними обома своїми совиними очима.

— Так, так, якраз я й кажу, Тамара сама сидить увечері, сусіда теж, здається, сьогодні сам, піди, кажу, попроси, щоб зайшов. Коли Людмили Олексіївни нема, хто ж йому чайку приготує? Адже пізно вже, напевне, чайку хочеться...

Вона пила чай дрібними ковтками, Тамара відчинила шафу й дістала з неї тарілку з сухим печивом. Очі старої заблищали.

— Печиво... Сухе, але я собі в чаї розмочу...

— Може, ви краще візьмете трохи з собою? — запропонувала сухо Тамара.

— Чому ні? Справді, може, я з собою заберу, дома собі буду помаленьку... А що мені вам тут, молодим, заважати...

— Ви не заважаєте,— неприязно перебив Олексій.

— Ні-і... Я знаю: старе — це старе, а молодь — це зовсім інше. Дай, душко, ще трошки... Сама пекла? Дуже вдалося печиво, крихке, як бачу... Ну, то я вже піду, на добраніч.

Тамара провела її в коридор, і Олексій чув звідти, як вони шепотілися між собою. Він почував себе якось незручно. Навіщо він сюди прийшов?

Тамара повернулася і заклопоталася біля столу.

— Пийте, пийте, Олексію Михайловичу, чай має бути

смачний, це один мій знайомий з фронту привіз. Хоч кажуть, що міцний чай шкодить обличчю, але я люблю.

— Вашому обличчю, видно, зовсім не шкодить,— сказав неохоче Олексій і розсердився на себе, побачивши, що це було сприйнято, як комплімент. Тамара усмінулася й опустила вії.

— Що ви, що ви... Раніше, до війни, то справді... Але зараз...

На стіні висіла мандоліна.

— Ви граєте?

— Так собі, трошечки акомпаную...

— І співаєте?

— По-домашньому часом... Як буває сумтно, то найкраще заспівати, і тоді стає легше на серці. Правда ж?

— Не знаю, я ніколи не співав.

— Шкода... А я саме думаю: ого, Олексій Михайлович, напевно, гарно співає.

— Чому? — усміхнувся він.

— Не знаю... Так собі. І голос у вас якийсь такий... Саме як у тих, що співають... То, може, я вам заспіваю?

— Будь ласка...

Вона зняла з стіни мандоліну й сіла в стареньке лозове крісло. Поклала ногу на ногу, показуючи бездоганні тонесенькі шовкові панчохи і закордонні, вже трохи стоптані туфлі. Олексій мимоволі знов пригадав те, що про неї розповідали. Забряжчали струни. Слабенький, але чистий голосок заспівав:

— «Кулями прострелена, штиками попробивана...»

Вона налила чарки. Яскраві рум'янці відразу з'явилися на її гладеньких, ніби дитячих щоках. Очевидно, вона швидко п'яніла.

— Ви такий гарний, Олексію Михайловичу, тільки очі у вас такі строгі... І всміхаєтесь рідко.

— Бачу, що ви за мною пильно стежили,— зауважив Олексій ущипливо.— Коли це ви встигли?

Вона щільніше закуталася в білу хустку, накинуту на плечі, наче їй раптом стало холодно.

— Ні, чому? Адже не багато треба, щоб помітити деякі речі... А я люблю придивлятися до людей... В мене, наприклад, був один знайомий...

— Здається, у вас взагалі було багато знайомих,— зауважив Олексій грубо, відчувши незрозумілу раптову злість.

— Бачу, що вам наговорили на мене... Не вірте, Олексію Михайловичу, баби такі огидні, жити б людині не дали із заздросів.

— Чому ж вони вам заздять?

— Чому? За все... За те, що в мене ці пахощі закордонні є... А їх мені один знайомий з фронту привіз... Що я одягаюсь отак... А це ж нікого не обходить, що я часом цілу ніч сиджу, аби щось пошити собі, випрати, вигладити. Стараюсь мати вигляд, як людина, а це всім очі коле... Але ви добрий, я знаю, ви не звертаєте уваги на плітки... Ім аби плескати... А ще в такім домі, як наш, де стільки людей... І немає кому за мене заступитися... А як кербуд четвертий раз одружується, то йому ніхто лихого слова не скаже, йому все можна...

Зараз уже Олексій сам наливав собі та їй.

Голова знов болітиме, і з ногою, як завжди, на другий день буде гірше, але хай.

Він не пив уже давно, з часу тієї зустрічі з Тороніним, і раптом захотілося йому відчутти в голові каламутну млу, яка стирає гострі грані, захотілося говорити дурниці, на хвилину вилізти з власної шкіри, з цих залізних лещат, в яких він опинився.

— А панчішки теж вам знайомий з фронту привіз?

— Ці?.. Ні... Хоча, так, справді, що ж тут поганого? Завжди в нитяних ходити? Жінка відразу інакшою стає, коли надягне гарні панчохи, хіба ж ні?

Олексієві прикро забриніло у вухах це Асине «хіба ж ні». Він спохмурнів.

— А чого це ви так насупилися, Олексію Михайловичу?

— Нічого, так, Тамаро Степанівно.

— А чого це так офіційально? Тамара, і все... А я вам... Олексій. Можна?

Він не відповів. Подумав, що Людмила може прийти щохвилини, що Ася сама в кімнаті, й підвівся з крісла.

— Треба йти.

Тамара схопилася з місця.

— Що, вже? Адже ви тільки-но прийшли... Посидьте, посидьте ще трошечки...

Тамара заступила йому дорогу. Вона була набагато нижча від нього й мусила закинути голову, щоб глянути йому прямо в обличчя. Щоки в неї зачервонілися, на скронях пульсували жилки, фарба на губах стерлася

з одного боку, і губи через це здавалися трохи скривленими. В очах її було німе благання.

— Олексію... Зостанься...— шепнула вона йому в обличчя й схопила за рукав.

— Що ви, що ви, Тамаро Степанівно?

Олексій здивувався. Його вразила ця недвозначна пропозиція. Але Тамара притулилася до нього всім тілом.

— Зостанься... Адже я знаю... Хіба це тобі щось пошкодить, зостанься зі мною... Не бійся, я не буду до тебе чіплятися, я не така... Я не можу, не можу залишатися зараз сама,— вибухнула вона раптовим розпачем.

— Заспокойся,— мовив суворо Олексій і посадив її на крісло.

Вона схилилась над столом і заплакала, не затуляючи обличчя долонями. Сльози капали на стіл, на зелену плюшеву скатертину, і залишалися там круглими темними краплинами. Вона почала їх машинально розмазувати пальцями...

— Знаю, тепер ти будеш про мене думати так само, як і всі... А що я можу зробити? Така вже я є, і завжди вийде не так, як я хотіла б...

Раптом сльози в неї висохли. Вона підвела усміхнене обличчя до Олексія.

— І я вам справді зовсім не подобаюсь? Анітрохи, ні краплиночки?

Олексій здвигнув плечима.

— Ви гарна, Тамаро Степанівно, ви й самі це добре знаєте.

— То чому ж?

Так, справді, чому? Просто його до неї зовсім не тягло. Він аж здивувався із своєї байдужості.

— А я вже давно, давно... Як тільки вас уперше побачила, подумала собі... А ви — нічого... Тільки сьогодні в перший раз зайшли до мене... Але ж тут приємно, правда? І тепло, я аж двічі на день топлю піч, страшенно люблю, щоб було тепло...

— Ви не працюєте?

— Як? — обурилась вона.— Звичайно, працюю... В артілі працюю, де білизну шиють. І шию, і вишиваю...

— І до війни там працювали?

Вона зіщулилась і скоса глянула на нього.

— До війни? Ні-і... Цю артіль тільки тепер заснували. А до війни... Я вчилася, десятирчку закінчувала...

Олексій тільки тепер побачив, що вона справді ще зовсім молода. Тільки ці неприродні манери, маніжні гримаски й рухи спочатку стерли це враження. А зараз він бачив, що її обличчя свіже, як буває тільки в дівчат.

— А ваш чоловік? Адже ви заміжня?

— Була... Мій чоловік на фронті...

— Пише?

Вона закуталася в хустку аж до підборіддя.

— Ні... З сорок першого року не пише... З літа... Але він прийде,— мовила вона пошепки, наче звіряючи йому таємницю, і очі її раптом розширились, стали майже чорними. Олексій побачив, що це не надія вкрила блідстю її обличчя, а нездоланий раптовий жах.

— Він прийде... і вб'є мене,— мовила вона.

— Що ви, що ви?

— Я знаю, я добре знаю...

— Чому ж він повинен вас убити?

Вона прикусила губи, скоса придивляючись до Олексія.

— Я не повишша була б вам цього казати... Я нікому цього не казала... Але я зараз п'яна і вже більше не можу... Він мені сам сказав, як пішов на фронт, щоб я знала: він неодмінно повернеться, і, коли щось трапиться, щоб я стереглася, бо він мене вб'є... А він завжди додержував слова... Отже, це так...

— Але чому ж він повинен вас убити?

— Чому?.. Адже він... Побіжать до нього з плітками, наговорять на мене... Хіба мало сусіди плещуть?

— Якщо це неправда...

— А звідки ви знаєте, що неправда? А може, й правда... І зрештою... він завжди казав сам: «Тома, ти така молоденька...» А потім поїхав і покинув мене... Ну, й що ж,— кинула вона з викликом.— Хіба це так мусить бути, щоб одружитися, а через тиждень поїхати і вже більше не з'являтися?

— Адже це війна...

— Так, так, вам добре казати: адже це війна... Але я теж можу сказати: адже це війна, хіба ні? Тільки це нічого не pomoже, він мене однаково вб'є...

— А батьки у вас є? — запитав Олексій. Раптом

Йому стало шкода її. Він погладив її м'яке біляве волосся, і йому на хвилину здалося, що це волосся Асі.

— Батьки? Є.

— Де ж вони?

Вона підняла голову й уважно глянула на нього.

— А цього я вам не скажу... є, та й годі, і вони зовсім не знають, де я, і нема чого їм про це дізнаватися... Вони виїхали... а я залишилась... А тепер усі на мене... І нехай собі живуть, де хочуть, вони мені не потрібні... Адже однаково, це швидко скінчиться.

— Що скінчиться?

— Ну все... Я вам покажу чоловіка, хочете? Одрразу ж побачите, що я кажу правду. Я завжди його боялась, ще перше, ніж вийшла за нього заміж, а тепер...

Вона шпорталася в шухляді невеличкого комода. Зашаруділи папери.

— Іноді, як отак глянете, здається, наче ви трохи схожі на нього... Тільки він не такий... Ось дивіться.

Олексій заціпенів. Знову дрижаки побігли по спині. Фото трохи зблякло, але не могло бути сумніву, це Петько!

— Його звать Петром. Подобається вам?

Він тримав на долоні фото і боявся відірвати очі, боявся глянути на Тамару. От зараз вона прочитає в його очах — сталося щось страшне!

— Не подобається?.. Він трохи схожий на вовка, правда ж? Я інколи беру це фото, дивлюся і думаю: оце він уб'є тебе. А іноді думаю,— шепотіла Тамара,— застрелить мене чи просто так... ножем?

— Дурниці ви кажете,— очутився, наче від кошмару, Олексій.— Хто там вас буде вбивати!

Вона усміхнулася дивним, сонним усміхом.

— Як хто? Мій чоловік... Він уже раз хотів мене застрелити, коли я сказала, що не піду за нього заміж... Але я сказала це так собі, жартома... А він у ту ж мить за револьвер. А тепер... Інші прощалися зовсім інакше... А він: уб'ю — і все...

— А як нема вас за що вбивати?

— Йому багато не треба, я знаю... І я так боюсь, Олексію Михайловичу... А найбільше вночі. Тут сходи так риплять, і мені весь час здається, що це він іде... Я зовсім не можу спати вночі. Ви чули коли-небудь, що діється вночі в цьому будинку? З кожного приміщення

чути щось, і на сходах, і всюди... Двері наче відчиняються і вниз, і нагорі, і де хочеш... Я просила Теклю Андріївну, щоб вона в мене ночувала, але вона не хоче, боїться, щоб у неї речей не покрали, в неї там, нагорі, кімната набита всякою всячиною, то вона нікого до себе не пускає, щоб не побачили... Отже, боїться, що нападуть і заберуть... І я завжди сама... А коли б хтось ночував, було б легше... Раз, пам'ятаєте, ви вийшли в коридор, щось там робили з водопроводом уночі, а я чула — кроки лунали, потім замовкли. Ну, думаю, це він підкрадається. Відчинить двері, увійде. То я вже не могла витримати, думаю, хай уже швидше скінчиться. Засвітила лампу, виходжу, а це ви. І ви не схотіли до мене зайти на чай, а я вже до ранку не спала, бо все думала... Раніше ми зовсім в іншому місці жили, я навмисне сюди переїхала, щоб йому було тяжче знайти... Але він таки знайде, я знаю. Буде шукати й знайде...

— Може, він уже давно загинув, — глухо сказав Олексій.

— Ні-і... Я знаю, я почуваю — він живий. Інакше, чого б я так боялась? Вдень ще не так... Люди ходять по вулиці, і вдень я на роботі, якось не так страшно... Але вночі...

Вона тремтіла, мов у пропасниці, зуби їй цокотіли, і сама вона раз у раз оглядалася на двері, безвільно, як загіпнотизована.

— Але сьогодні ви ляжете й будете спати.

— Ні-ні...

— Так. Я одвернусь, роздягайтесь і лягайте в ліжко.

Вона покійно послушалась, вкрилася ковдрою аж до підборіддя. З розсипаним волоссям вона здавалася схожою на маленьку дівчинку.

— Ось так. А тепер заплющте очі й спіть.

— А ви підете?

— Я посиджу біля вас хвилинку.

— Олексію Михайловичу...

— Що?

— Ви не поцілуєте мене? — запитала вона по-дитячому жалібно. Олексій нахилився й поцілував гладеньку гарячу щоку. Вона обняла його за шию руками.

— Я зовсім-зовсім вам не подобаюсь? Ви справді хочете піти?

— Подобаешся, Тамаро... І саме тому я мушу йти.

— Який ти...
— Такий вже я є, Тамаро, нічого з тим не зробиш.
Тамара зітхнула. Олексій сидів біля неї на кріслі й машинально гладив розсипане на подушці волосся.
— А коли б ти залишився...
— Я не залишусь, не кажи дурниць, Тамаро. А ти повинна спати. Спи спокійно.
— Ага, спокійно...
— Коли хтось іде по сходах, він спочатку мусить пройти під нашими дверима. Я почую раніше ніж ти. А як тільки почую — вийду.
— Правда?
— Правда. Отже, тобі нема чого боятись.
— Так... Ти дужчий за нього,— сказала вона.— Тільки нічого не допоможе...
— Не думай про дурниці й спи,— обірвав Олексій гостро.— Я йду. Замкни двері на ключ.
— Це теж не допоможе,— сказала вона жалібно, але не пробувала його затримувати.
Олексій вийшов. Обережно відчинив двері в свою кімнату. Йому в обличчя вийнула тепла тиша. Ася спала глибоким сном, згорнувшись клубочком на своєму ліжечку. Лампа ледве горіла, мигочучи блідим вогником. На шафі в кухні розмірено стукав будильник, вимірюючи біг нічних годин.
Внизу зарипіли двері, і хтось став підніматися сходами. Він упізнав легкі кроки Людмили.

VIII

— Пробачте, Людмила дома?
Олексій підвів очі від книжки. Він дуже застудився і зо два дні сидів дома, що зовсім не поліпшувало його настрою. У дверях стояла жінка в темному пальті.
— Ні, Людмила вийшла.
Жінка глянула нерішуче.
— Вона не казала, коли повернеться?
— Здається, повинна незабаром прийти.
— Вона умовилася зі мною, я була певна, що застану її...
Слід було запросити до кімнати. Олексій зробив це дуже неохоче.

— Зайдіть, почекайте, вона, мабуть, скоро повернеться.

Незнайома сіла на стілець й розстебнула комір. Олексій читав далі, не звертаючи на неї уваги, але йому здавалося, що він весь час відчуває на собі її погляд, і це його дуже дратувало. Нарешті, підвів очі й справді зустрівся з поглядом жінки. В ньому було щось дивно знайоме. Олексій почав пригадувати, але нічого не зміг пригадати. А проте в голові вперто виринав якийсь невиразний стертий спогад. Він опустив очі на сторінку книжки й замислився. Так, він, напевне, колись її бачив — в ній було щось добре знайоме і водночас зовсім чуже. Але все разом непокоїло й дратувало. Він глянув ще раз.

— Звідки я вас знаю? Мені весь час здається, наче я вас десь бачив.

— Звичайно, Олексію, ми зустрічалися,— відповіла вона спокійно, без усміху.— Мене звуть Тетяною.

— Тетяна?

Олексій устав. Десь у глибині блиснув спогад, став яснішим. Так, Тетяна, пташиний щebet, дурненькі посмішки, кімната, напхана штучними квітами... Невже це справді Тетяна? Обличчя без усміху, суворі лінії уст і такі дивні очі...

— Тетяна,— повторив він непевно.

— Так, Олексію, це я.

Вона не зніяковіла, не опустила очей. Дивилась на нього поважно й строго, і тепер, коли він уже знав, що це вона, йому здалося, що нема ніякої схожості між колишньою Тетяною — веселою, щebetливою жінкою — і цією спокійною, стриманою особою, яка сиділа напроти нього.

— Давно не бачились,— буркнув Олексій, не знаючи, як йому, власне, треба поводитись.

— Так, давно,— ствердила вона.

— А тепер...

— Я живу тут, працюю разом з Людмилою. Вона хіба не казала тобі ніколи?

— Ні,— зніяковів він трохи. Адже він ніколи ні про що не питав Людмилу, ні про її працю, ні, тим більше, про її товаришів по роботі. І знов ще раз усвідомив, що нічого, зовсім нічого не знає про власну дружину.

— А... твій чоловік? Коля, правда?

Вона дивилася у вікно.

— Мого чоловіка нема.

— Умер?

— Загинув.

Власне, слід було б щось сказати, але Олексій не знав, що саме. Чи треба висловлювати співчуття, чи це для неї давно минула справа?..

— А втім, ти, мабуть, чув про нього.

— Я?

— Ну, те, що й усі. Коля... Ти читав, мабуть. Микола Барвенко — це й був мій Коля...

— Микола Барвенко?

— Так.

— Це ж було ще...

— Так, у сорок першому році. Його схопили німці. Прибили його до стіни. Вирізали йому зірки на грудях. Дерли з нього шкіру, пекли вогнем ноги. Це був мій Коля.

Вона казала це спокійно, втупивши погляд кудись за вікно, як сомнамбула. В Олексія холод пробіг по спині.

Обличчя її було спокійне, але пальці стисли сумочку так, що побілили суглоби.

— Не треба, Таню, заспокойся,— шепнув він безпорадно.

— Я спокійна, Олексію, ох, яка спокійна... Пробач, це все непотрібне, але я побачила тебе, і так якось... Все згадалося знову...

— А тепер... тепер що ти робиш?

— Тепер? Я пішла вчитися до медичного інституту; в мої роки, уяви собі. Удові Барвенка дозволили. Я студентка, вчусь. А крім того, працюю на станції переливання крові разом з Людмилою.

— Отже, ти будеш лікарем?

— Так. Буду лікарем.

— Ти, здається, раніше працювала на пошті?

— Це було давно... А потім — ніде. Ось так. Ти ж бачив тоді.

— Так. Це було давно.

— Чи не здається тобі, що ці роки, роки війни, тягнуться як століття? За все життя не пережили ми стільки, скільки за кожен з цих днів.

У цю хвилину увійшла Людмила. Вона затрималася у дверях, дивлячись на чоловіка й Тетяну. Адже Олек-

сій терпіти не міг, коли до них хтось заходив. Вона турбувалася, що її запізнення могло його роздратовати. Але ті, видно, вже встигли познайомитись. Тетяна кивнула їй головою.

— Ти давно чекаєш?

— Не дуже. Ми розмовляли з Олексієм. Виявилось, що ми справді знайомі, пам'ятаєш, я тобі казала.

З обличчя Людмили Олексій легко здогадався, що Тетяна казала їй не тільки про знайомство. Наче тінь пробігла по блакитних очах, всіяних коричневими цятками. Тетяна встала.

— Ну, то дай мені ті зошити, я не можу спізнюватись.

Людмила довго перебирала книжки на полиці, розшукуючи свої старі конспекти з біології. Тетяна взяла їх під пахву й вийшла, байдуже попрощавшись з Олексієм.

Олексій не міг стриматися, щоб не поговорити з дружиною про Тетяну. Таке це все було несподіване й дивне.

— Як вона страшенно змінилась...

— Адже ти знав її ще з часів інституту.

— Так. Важко уявити, що це та сама людина.

— Найкращий працівник нашої станції.

Олексій хотів ще щось запитати, але прикусив губи. Подумати тільки, що це була Тетяна. Легковажна, сміхотлива, дурненька жінка, пташиний мозок гарненької ляльки. Війна... Дотик війни начебто змінив її всю, видобув з неї те, що ховалося десь у глибині, може, створив людину, якої взагалі не існувало ніколи. І Микола Барвенко, про якого він знав лише те, що є якийсь Коля. Як вона тоді сказала? «Милий, милий, милий, ти не уявляєш, який він милий і веселий». Микола Барвенко, що спливав кров'ю, розіп'ятий, затнувшись в упертому мовчанні, як символ вірності й мужності. Які, власне, були люди? Що крилося в них, що було справжнім, істотним, а що тільки вдаваним? От хоча б ця розмальована Тамара, нещасне створіння, яке вічно тремтить від жаху та яке раз відкрило йому своє справжнє обличчя, а потім знову стало гарненькою сусідкою, що під час випадкових зустрічей на сходах посилає йому штучні усмішки. І війна, що лягла на всіх нестерпним тягарем, що перевертала все догори ногами, оголювала живі нерви, зривала заслони з облич, калічила й під-

носила душі, штовхала людей на дно й підіймала на вершини мужності й героїзму.

Фронт був далеко. Він віддалявся чимраз швидше. Здавалося, що війна відходить, минає, що вона триває десь далеко, а тут уже можна дихати вільними грудьми. Але це була неправда. Тільки й того, що не прилітали сюди ворожі літаки, не гули гармати, не стукотіли міномети. Але війна була тут, вона простягала над містом свої хмурні крила, жила в серцях, в думках, в очах людей, які стали іншими, не такими, як були досі. Тисячами ниток були зв'язані всі — чоловіки, жінки, діти — з фронтом, що посувався на захід. Тисячами ниток були зв'язані вони з місяцями й роками, які пройшли над рідною землею бурею й вогнем. А коли прийде перемога й скінчиться весь цей кошмар, чи зникне він в серцях людей, які мусили жити в ньому так довго?

Якось увечері він зайшов до шевця. Вже було пізно, і з ліжка, що стояло в кутку, протягом всієї його розмови про підметки й набійки дивилися на нього чорні, широко розкриті дитячі очі.

— Що ж це ваш малий не спить? — запитав Олексій. Швець похитав головою.

— От біда в нас... Не спить і не спить... До білого ранку так лежить і слухає, слухає.

— Що слухає?

Швець нахилився до Олексія і голосним шепотом пояснив:

— Чи не летять літаки. Німецькі.

— Що за дурниці? Вже хтозна, відколи не було нальотів і не буде більше.

— Я знаю це, але він... Ми йому це кажемо, мати, як розсердиться, то й шльопанця дасть, але що це може? Вдень — усе гаразд... А прийде вечір — і кінець, не засне нізащо. Як павутиннячко зробився. А хлопчик був бравий, здоровенький такий... От бачите, лежить і слухає.

Олексій до болю відчув муку дитини, пригадавши власні нічні тривоги. Він наслухався колись оповідань про бандитів і уявив, що вони нападуть на їх дім. Батько, Сонька, мати сплять. Спить Барбос, він ніколи не стеріг як слід дому. Ось зараз увійдуть бандити і повбивають усіх. Він один, Олексій, не спить, чекає, що буде, прислухається. І повітря, темрява сповнюються

звуками, шелестами, гомоном. Ось лунає стукіт — лише через хвилину він розуміє, що це б'ється його власне злякане серце. Тільки бліде світло, що починає пробиватися крізь шпарини віконниць, приносить йому визволення. Тепер вони вже не прийдуть, тепер уже ранок, вже можна спати.

А потім удень ятряться очі від безсоння, і болить голова, і мати нарікає: мовляв, хоч як годуй, а в хлопця однаково синці під очима...

— Чого ж це з ним?

— Та воно, бачите... В містечку ми жили, містечко розбомбили дощенту. Щоночі, як тільки десята година, — вже летять. Так у нього це й залишилося з того часу. Не спить і не спить. Бачите, який блідий зробився. Ми до лікаря ходили, в поліклініці кілька разів його оглядали, а допомогти ніхто не може. Чи воно вже на ціле життя залишиться, чи як?

І Олексій згадав білявого чотирирічного хлопчика, з яким йому довелось ховатися колись від нальоту літаків у льоху. І малий, зітхнувши глибоко, сказав раптом дорослим строгим голосом: «Ах, коли б уже, нарешті, впала сюди і влучила у нас бомба, щоб не мучитися далі».

Олексій підійшов до хлопчика, що непорушно лежав на своєму ліжечку, і погладив його по голові.

— Ти слухав сьогодні зведення? Наші знову посунулися вперед. Фронт тепер уже далеко, страшенно далеко. Німці вже не прилетять сюди, не можуть. По-перше, це занадто далеко, а по-друге, їм тепер не до того, вони вже за власну шкуру бояться.

— Я знаю, — відповіла дитина блідими устами. Але вираз напруження з її обличчя не зник.

Хто зitre з пам'яті цієї дитини спогад про шалену бурю, криваву від блискавиць, що гриміла, свистіла скалками заліза, стікала кров'ю, дихала димом і пожежею? Чи завжди воно так тремтітиме, слухатиме, здригаючись від жаху? Яке буде це дитя, коли виросте, потьмарене крильми тривоги, роз'ятрене мукою чекання в нічній самоті? Посів жаху калічив душі багатьох, спопеляв їх, і вже не допомагало те, що фронт був далеко, що наближалася перемога. І ніхто не вцілів, ні для кого війна не минула даремно — на кожному залишився її слід — глибший чи дрібніший.

А Людмила? Яка вона тепер і як торкнулася до неї рука війни, та рука, яка з дурної хвойди Тетяни зробила людину, а з Петька — бандита та вбивцю?

«А я?» — подумав Олексій, і йому стало невимовно тяжко.

От якби побачити жах в очах ворога, в очах людей, що тремтять від підлого жаху, людей, які хотіли панувати. Полічити кожну краплину крові, кожен спалений дім, кожну вбиту дитину — і помститися до кінця. Та саме цього й не міг Олексій, саме це було для нього втрачено назавжди. І от доводиться жити з цим гнівом у серці, з ненавистю, яка, не доставши поживку, жере його мозок і серце.

Хтось постукав у двері. Людмила відчинила.

— Лист тобі.

Олексій поволі розгорнув невеличкий трикутник. Від Тороніна. Йому не хотілося його навіть читати. Лист від переможця, лист від вільної людини, яка дихає димом охоплених полум'ям ворожих міст.

Але Торонін мало писав про перемогу й походи. Видно було, що йому взагалі нічого писати. Ось так, трапилася вільна хвилина, і він згадав приятеля, написав йому кілька рядків. Лише в кінці листа побачив Олексій постскриптум:

«Ніна тяжко поранена, лежить у госпіталі. Якщо здоров'я покращає, її евакуюють у тил».

Ніна — сяйво карих очей, неслухняні, розсіпані кучері. Ніна! Адже вона писала, а він їй навіть не відповів. А тепер, може, вже взагалі пізно.

Рука з листом впала на коліна. Олексій замислився.

— Що сталося? — запитала тихо Людмила. Олексій дивився на неї невидючими очима. Що сталося? Власне, найгірше було те, що нічого не сталося. Він не відчував болю чи неспокою. Ніна була звідти, з іншого світу, з якого його вигнала контузія.

Він подер листа на дрібні клаптики і кинув їх у піч. Людмила більш не допитувалась. Зморшка на її чолі ще поглибилася, але вона не обізвалася до чоловіка й словом.

Олексій почав ходити великими кроками по кімнаті. Штовхав стільці, раз у раз наштовхувався на стіл і шафу. Як тісно, як страшенно тісно було тут!

Нарешті він боляче вдарився об край етажерки і сів. Узяв знов книжку і став читати. Машиналино пробігав очима текст, думаючи про щось інше.

Прийшла Ася, поспіхом, як завжди, з'їла обід і, відчувши, мабуть, напружену атмосферу, побігла кудись. Людмила пішла на чергування — і, всупереч своїм сподіванкам, Олексій не відчув полегшення від самотності.

«Ніна поранена», — повторював він бездумно. А Людмила навіть не наполягала, видно, її зовсім не цікавило, що то був за лист. Що вона, власне, думає, чим живе? А може, в її життя увійшла інша людина, і тому їй так легко було додержувати рівноваги з цим чоловіком, який — ох, він і сам знав це дуже добре! — зовсім не був прийнятний?

«Чому я весь час думаю про Людмилу, а не про Ніну?» — замислився раптом Олексій, але не зміг дати собі на це відповіді.

За вікнами темніло. Він не засвітив лампи, сидячи й далі в якомусь отупінні.

У коридорі ходили люди, лунали голоси, з вулиці долинав гуркіт машини, яка, мабуть, не могла виїхати на пагорбок. І раптом в усі ці звуки вдерлося щось інше, відмінне — тремтлива, співуча, ніжна нота.

Олексій прислухався. В коридорі замовкли кроки. Напроти розчинилися двері. Чути було, як розчиняються двері вниз і нагорі. Олексій теж відчинив свої двері.

Згори пливла мелодія скрипки. Солодка, ридаюча, співуча, линула вона в закутки потемнілого дому, в надвечірній морок, наче голос з іншого світу. Пливла дзвінками трелями, стишувалась, гасла й зринала знову. Здіймалася високо однією високою чистою нотою, здавалося, аж до зоряних шляхів за хмарним небом, падала вниз, безсила, повна ридань.

Ні, ця пісня не була смутна. Було в ній щось, що підносило її над смутком і над жалем, високо-високо, під темне небо, де жаль втрачає свою земну вагу й смуток перестає бути смутком. Це був інший світ, і Олексій заплющив очі, слухаючи мелодію. Він перестав відчувати, що це грає людина. Мелодія існувала ніби окремо від неї. Вона наповнювала брудний похмурий дім, проникала крізь вогкі стіни, і дім перестав існувати, ставав музикою. Вона проникла в серце, і людина переставала

існувати, ставала музикою. Звуки вели її кудись у простір без кінця і краю, зливалися з ним, стирали межі. Не було думки — але водночас був цілий світ. І не було в цьому світі крові, вогню, диму. Знав Олексій: Тамара оце сидить спокійно біля стола в своїй кімнаті. Вона відчинила двері — й слухає. Зараз вона лише маленька дівчинка, крізь яку, мов крізь прозоре скло промінь світла, пропливає музика. Там унизу, у шевця, блідий хлопчик не напружує слуху, лежить спокійно. Не вдивляється запаленими очима в темряву, силкуючись упіймати далекий гуркіт моторів.

Там, нагорі, старий художник тремтячими пальцями витяг з чорного футляра скрипку, чудом уцілілу в пожарі війни, на далеких шляхах евакуації. Звідки знає стара людина таємницю життя й смерті, таємницю музики? А може, й скрипаль не знає — крізь нього пропливає хвиля звуків, він її здобуває з струн, але не він нею керує, а вона водить його руку.

Про що співає скрипка? Олексій пригадав, як раніше слухав іноді музику. Вона була різна — прелюд Шопена здавався йому квітником, де зустрілися закохані. На вежі б'є годинник — тяжкі розмірені звуки падають у пахощі троянд, в безмірну їх солодкість. Раз — минає хвилинка, минає поцілунок, минає одна мить щастя, яке вже не повернеться. Пахнуть троянди, як солодко пахнуть троянди в квітнику, кохана моя! Б'є годинник на вежі. Коли проб'є дванадцять ударів, скінчиться все. Згасне квітник, змерхне день, закривавить серце неповоротна втрата. Але поки не пробіла остання година, як пахнуть троянди, кохана моя!

І була така музика Чайковського: струмок біжить по луці, виблискує срібна вода, низько над водою схилилися лози. І були ще й інші мелодії, які запали в пам'ять на концертах, з радіо. Але тут не виринали перед очима образи — музика була над усім, і не можна було її перекласти людською мовою. Вона була своя, особлива. І Олексій раптом на хвилину відчув дитяче прагнення на мить, на одну секунду стати таким, як ця музика, — спокійним, чистим, правдивим до дна, до самої глибини. Бути іншим, зовсім іншим, ніж зараз, скинути з себе все пережите, стати новою людиною, яка б не боролася вічно з собою. Заховати в собі довіку цю мелодію, чути її у власнім серці.

Але скрипка раптом змовкла, і лише хвилину стояла в повітрі далека луна, високий летючий звук, як срібна стріла, що лине під хмари. Знов загрюкали двері, залунали на сходах кроки.

І як хвиля налетіло те, що було дійсністю,— запах капусти в коридорі, гамір і колотнеча в приміщенні внизу, набридливий звук води, що вічно капала з крана, лист від Тороніна. Далека від усього, зовсім з іншого світу була мелодія скрипки. Вона труїла серце чарівним найчистішим звуком, який збуджував ніжність і тугу.

Та залишилося щось від цих зачарованих хвилин, коли він відчув на хвилину крила. І коли ввечері повернулась додому стомлена Людмила, він запропонував їй сам:

— Відпочинь трохи, я поставлю чай.

Вона високо підняла брови від подиву. Чоловік відучив її давно від такої дбайливості. Але не відповіла нічого.

Олексій розпалив грубку, поколовши на дрібні трісочки вогкі дрова. Коли Людмила скинула з ніг мокрі черевики, він помітив, що підметки були діряві.

— Треба дати шевцеві,— буркнув він і відразу пригадав, що обіцяв уже давно дістати через одного знайомого підметки, щоб полагодити черевики Асі. Людмила не втрималась, щоб не зауважити холодним тоном:

— Спочатку треба подумати про Асю, вона вже кашляє.

Це був докір на його адресу. І відразу зникла вся ніжність і те невловне, що збудила в ньому скрипка.

— Це, звичайно, я винен, так? Бігає цілий день по місту, і нічого нема дивного, що застудилась.

— Вона б не так легко застуджувалась, якби в неї були цілі черевики. Адже ти казав, що можеш поставитися...

— Казав, казав...

— Ти просто забув, і все. Саме в цьому й річ.

— У цьому.

Саме цього він і чекав, скандалу. Справжнього раптового скандалу. Такого, які вибухали між ними час від часу тоді, коли вони найдужче кохали одне одного. Спалахували обое — він і Людмила, а потім довго сміялися самі з себе. Але відтоді, як Олексій повернувся додому, вони не посварилися ні разу. Зараз він відчув смак

скандалу. Так, нарешті вибухнути, висловити все, що накипіло на серці, побачити, як вона сердиться, як червоніють її малі вуха й стискаються пальці, як очі починають кидати гнівні вогні.

— Річ у тому, що ти забуваєш про такі прості, необхідні для нас речі...

Ні, її очі не кидали вогнів, вуха не червоніли. Вона сказала це холодно й спокійно, як говорила тепер завжди. Та Олексій ще сподівався.

— Чудова звичка — гризти людину за кожну дрібницю.

Вона хотіла щось відповісти, але закусила губи.

— Ну, кажи, кажи, чого ж ти змовкла?

— Мені нічого казати.

— Справді?.. Цікаво, що тобі тепер завжди нічого казати.

Людмила глянула на нього холодним поглядом, як на чужу, далеку людину. Олексій відчув цей погляд, як образу. Але вона мовчала, і йому ні до чого було причепитися. Перше ніж він знайшов привід до дальшої розмови, з'явилася Ася.

— Добрий вечір. Як ти себе почуваш, татку? Знаєш, батько Мари теж хворий на грип, і Мара каже, що від цього найкраще часник. А ти любиш часник? Це дуже смішно, в нас є одна дівчинка, вона завжди їсть часник, і дехто не хоче сидіти з нею на одній парті, знаєш? А мені байдуже, часник навіть краще пахне, ніж цибуля, хіба ж ні? Ти чув салют? От бачиш, який ти, а сам казав учора, що тепер будеш робити позначки на карті, й не зробив. Тепер треба поставити позначки за сьогодні й за вчора. А як воно зветься, те місце? Воно було в газеті, але я ніяк не можу знайти його на карті, знаєш? Може, це зовсім маленьке село, правда ж? А знаєш, у Мари є така велика-велика карта, не така, як у нас, її почепили в сінях, така вона велика. Там є все, все, навіть такі зовсім малесенькі місця, оті, що «населені пункти», знаєш? Мамо, можна помазати хліб цим смальцем? Я дуже люблю смалець. А Вова сказав, що бандитів спіймали, знаєш?

— Яких бандитів?

— Ну тих... «чорну змію». І Вова каже, що їх судитимуть і кожен зможе піти послухати. Ти підеш? Я б не пішла, не люблю дивитися на бандитів. Але це добре,

що їх уже спіймали, правда ж? Бо деякі боялися вечорами ходити по вулицях, боялися, що їх роздягнуть. А зараз можна буде, правда?

— Який ще Вова?

— Ох, який ти! Вова — отой, що в шевця. Адже він іноді до мене приходить. А він був під німцем, знаєш? І німці виряджали його на базар продавати речі, бо їм не можна було ходити на базар, знаєш?

— Ти похлинешся, Асю,— зауважила Людмила.

— Ні, є такі, що можуть похлинутися, коли розмовляють за їжею. Але я ніколи не похлинуся. Мабуть, я вже така.

— Який це Вова? Такий бліденький?

— Ні, який ти!.. То це ти ще нікого не знаєш. Той бліденький — це Толя, а Вова старший, він не син шевця, а його племінник. Вони втекли, коли німці прийшли, а Вова залишився, бо тоді був не тут, а в іншому місці. І він був знайомий з німецькими офіцерами, знаєш? Страшно, правда? Я кажу йому, що не треба було ходити для них на базар, але він взагалі, знаєш, не дуже хороший хлопчик. Він і Толю, коли ніхто не чує, лякає, що літаки летять, а Толя так боїться, так боїться...

— Треба йти спати, Асю.

— Спати? Вже? А вечеря? Ах, правда, глянь, мамо, яка я дурна, я навіть і не помітила, що з'їла вечерю... А я думала, що встигну ще побігти до Дуні... Але вона лягає спати ще раніше, ніж я... Страшенно короткий день, правда? А мені ще треба виплести шкарпетки до дня Червоної Армії, то я вже й не знаю, як мені вистачить часу... Знаєш, татусю, мама навчила мене плести на дротиках, бо я раніше, як була мала, до війни, то не вміла, і я тепер умію плести дуже швидко, і сплету багато-багато шкарпеток — може, три пари, а може, п'ять, якщо тільки ниток вистачить. Це добрий подарунок, шкарпетки, правда? А ти діставав на фронті від кого-небудь шкарпетки в подарунок?

— Раз одержав шарф.

— А що ще?

— І сушені фрукти, і горілку... Зажди, що ж там ще було?.. Ага, носовички.

— Торік я теж послала носовички, це легко. Певне, тобі надіслала цей подарунок якась маленька дівчинка, бо носовички найлегше пошити. Ти відповів їй?

— Не пам'ятаю, здається, ні.

— Бачиш, який ти... Це дуже негарно... А вона там чекала... чекала... Хоч ти нам теж не писав — мамі й мені. Тільки ти не знав, де ми, правда? Але та дівчинка, певне, написала тобі свою адресу. Чому ж ти їй не відповів?

— У батька голова болить, Асю. Кінчай уже, треба йти спати.

— Голова? — Ася стурбувалась. — То ти, може, вип'єш порошок?

— В мене зовсім не болить голова, — заявив Олексій.

Дівчинка здивовано перевела погляд з нього на матір. Веселе личко її померхло. Вона зітхнула і встала з крісла.

— То я вже справді піду спати. Бо мені завтра треба раніше встати, я обіцяла Теклі Андріївні, що принесу їй дров, в неї там у сарайчику є, на дворі. Сьогодні я забула, то вранці треба до сніданку побігти.

— Ти ходиш до неї? — Олексій стримався, щоб не назвати гострішим словом Теклі Андріївни.

— Ні, я до неї не ходжу. Вона нікого не пускає до своєї кімнати, знаєш? Дуня каже, що в неї там, напевне, є якісь скарби, і це тому... Але я думаю, може, в неї там є якась пташка, і вона боїться, щоб не випустити її. Певно, це тому...

Дівчинка пішла в комірчину вмиватися. Людмила зауважила тихо:

— Ти міг би стриматись хоча б заради дитини.

— Що заради дитини? А ти б хотіла, щоб я був домашнім тираном, так? Болить голова, отже — мовчи, і все? Ти б цього хотіла?

Людмила здвигнула плечима.

— А ти чому дозволяєш їй ходити до цієї старої жаби? З якої речі Ася носить їй дрова?

— Я не дозволяю і не забороняю. Стара її просила, і дуже добре, що Ася хоче допомогти.

— Справді!

— А ти б хотів, щоб вона дивилася на людей так, як ти, і так ставилася до них?

— Як же я до них ставлюсь? — підвищив Олексій голос, але Людмила замахала рукою, і він неспокійно оглянувся на двері імпрізованої ванни.

— Чого ти, власне, від мене сьогодні хочеш? — сказав він пронизливим шепотом, який неприємно засичав у його власних вухах.

— Нічого не хочу ні сьогодні, ні завтра...

— Ага, от як...

Його знов охопила глуха кипуча злість. Яка вона спокійна, як холодно дивиться на нього. А може, й справді вже має когось іншого і ненавидить його, Олексія, бо він стає їй на заваді?

— Я нічого не хочу, крім того, щоб ти не утруднював життя дитині.

— То я утруднюю життя дитині? Що ж я роблю такого?

— Не треба, щоб вона бачила, як ти ставишся до мене.

— Як я ставлюсь? Як же я ставлюсь до тебе?

Людмила схилилась над столом. Проти світла виразно видно було золоту засмагу, яка не сходила з її обличчя цілий рік. Несподівано для самого себе, Олексій поклав руку на її долоню.

— Людо...

Вона раптом відсунулася, глянула на нього такими зляканими очима, що це тільки ствердило в ньому необгрунтовану підозру. Так, вона, напевне, кохає когось іншого. Чому ж могло так злякати її власне ім'я, це давнє ім'я їх любові? Чому так затріпотіли її довгі вії?

Справді, вона зовсім не змінилась, тільки на чолі лягла зморшка, що надавала обличчю суворого виразу, та з'явилася риска біля вуст, якої раніш не було.

Стукнули двері, і в кімнаті знову з'явилася Ася в подертих нічних капцях.

— Я вже. А перед війною в нас була ванна, правда? Я пам'ятаю, як купалась у ванні. Але я б і тепер у неї влізла, правда ж? А знаєш, там, де ми жили, була в нас така велика дерев'яна балія, і воду треба було носити з річки, а як був великий сніг, до річки тяжко було ходити, бо засипало стежку і мама розтоплювала сніг, щоб я купалась. Знаєш, вода була не дуже прозора, але не тому, що брудна, а тому, що снігова, правда, мамо? Ти вже, певне, теж підеш спати, бо ти застуджений. Але я тебе можу поцілувати в чоло, я не заражуся, бо я ніколи не заражуюсь, знаєш? І як там у нас був тиф, то мама боялася, щоб я не заразилась,

але я не заразилась. А мама захворіла, бо вона гляділа хворих... Правда? Ну, то я вже йду спати, на добраніч...

Олексій відчув на щоці теплі вогкі губки, і його овіяв той особливий квітково-молочний запах, яким пахнуть діти. На одну хвилину знов ожила в ньому мелодія скрипки, одна її нота, чиста, дзвінка й крилата, що бриніла в душі ніжно й солодко. Раптом йому захотілося заплакати. Над Асею, над собою, над усім.

Він відчув себе самотнім і покинутим. Який диявол сидів у цій жінці, в Людмилі?

Що вона думала, про кого могла думати хоч би й оце зараз, із зморщеним чолом, миючи в полумиску брудні склянки й тарілки після вечері? Що б він дав, аби тільки довідатися, про що вона думає. І раптом Олексій відчув глибоку образу від самої гадки, що коли вона навіть і думала про нього, то це не могли бути дуже приємні думки.

IX

— Асю, хочеш побачити щось цікаве?

Дівчинка невпевнено зупинилася на сходах. Вова зсунув кашкет набакир.

— Кажу тобі, не пошкодуєш.

— А де?

— Тут, близенько. Тільки на горище вилізти треба.

— Адже там зачинено.

— Ова! — свиснув крізь зуби Вова.— Зачинено — теж мені... Я покажу тобі, як відчиняється.

— А що там?

— Сама побачиш. Комусь іншому я б, може, й не показав, а тобі покажу.

Ася вагалася, та спокуса була дужча, ніж неприязнь до Вовки.

— А ти не дуриш, правда, щось покажеш?

— Яка ти! Коли я кажу... ходім, ходім, не бійся.

— Я не боюся, тільки...

— Гляди, передумаю — шкодуватимеш потім.

Дівчинка пішла за ним, крутячи кінчик косички. У Вовки на ногах замість черевиків були розчовгані великі калози, підв'язані мотузками, і, ступаючи, він кумедно підкидав ногу, наче це калози тягли його вперед, а не він переставляв ноги, куди хотів.

- Ось дивися.
Він витяг з кишені зігнутого гвіздка, і замок на іржавій клямці зразу ж відскочив.
- Ось дасть тобі двірничка, коли побачить.
- Не побачить. Ти ж не скажеш їй, ти ж не доносиця?
- Ображена Ася знизала плечима.
- Та коли й скажеш — мені байдуже. Я не боюсь двірнички.
- А кербуда?
- Тьху, кербуд... Як хочеш знати, я нікого не боюся. Горище було темне й порожне, труби стояли тут, мов забризканий вапном ліс. Крізь залізо просвічували шпарини. Було душно й якимось неприємно. Ася здригнулася.
- Тут є пацюки?
- Звідки! Обережно, переступи цю балку, ось тут.
- Ти й пацюків не боїшся?
- Ото ще мені!.. Я покажу тобі як-небудь у дворі, як стріляю в них з рогатки. Хочеш?
- Ні... А фашистів... фашистів ти теж не боїшся? Вовка глянув на неї спідлоба.
- Таке вигадала!.. А чому ти згадала фашистів?
- Не знаю.
- Бачили ми й фашистів, — простяг він поволі, протираючи долонею якесь брудне вікно.
- Що це?
- Те саме... Дивись, як здорово видко.
- Вона притулилася носиком до брудної шибки, але спершу нічого не побачила.
- Бачиш?
- Дах...
- Ні, ні, там, далі, дивися просто перед себе, напроти, адже звідси видко.
- Тільки зараз Ася побачила. Наче тут-таки, близьенько біля неї, рукою сягнути, було вікно. У кімнаті горіла лампа й було добре видко, що там діється.
- Це кімната Теклі Андріївни? — спитала Ася здущеним шепотом. Їй здавалось, що там можуть почути, хоч між горищем і вікном, мов провалля, зяяло подвір'я.
- Бачиш?
- Бачу.
- Текля Андріївна ходила по кімнаті, іноді її витягне-

ний силует затуляв лампу, і над столом миготіли чорні тіні рук, химерно збільшені.

— Що це?

— Дивись, дивись.

На столі, на стільцях, на дивані Текля Андріївна розкладала якісь речі. Ася стала навшпиньки, щоб краще роздивитися. Вона підтримав її.

— Тепер добре?

— Так, тільки... що вона робить?

Хлопчик захихотів.

— Скарби свої розкладає, розумієш?

— Які скарби?

— Ну, для жертя, звичайно!

Так, тепер вона бачила. Мішок з борошном — стара занурила в нього руку, піднесла руку до очей, а потім стала пересипати крізь пальці білі струмочки. З другого мішечка — це, мабуть, була гречка — падав коричневий струмочок. А потім ящик з цукром. Потім сухарі, ціла гора сухарів.

Тепер Текля Андріївна відійшла від столу і милувалася всім тим, що стояло та що вона порозкладала в малесенькій, тісній кімнаті. Крупи, борошно, консерви, сушня, ковбаси — запаси продовольства старанно поназбирувані, понастягунані звідки лише було можливо, ревниво приховувані від чужих очей.

— Та що це вона робить? — дивувалася дівчинка.

Вона знизав плечима.

— Ох, яка ти! Милується, розумієш? Диви, як вона посміхається, бачиш? Стара скнара! І за десять років не зжерла б цього.

Ася скочила з балки.

— Не хочу дивитися. І зовсім негарно підглядати. Ти обіцяв мені показати щось цікаве! А це зовсім нецікаво.

— О, нецікаво! Гляньте на неї... Нецікаво! А ця стара завжди тому так свою кімнату зачиняє й нікого туди не пускає, щоб люди не дізналися... А я її вистежив. Вона часто так. Порозкладає все і дивиться, дивиться.

Ася від незрозумілого хвилювання раптом розплакалася.

— А ти чого? Здуріла? Чого рюмсаєш?

— Не хочу, не хочу; ти поганий хлопчисько, а я не хочу, я іду додому...

— Та йди собі, я тебе не тримаю. Гляньте, яка цяця. Бач, рюмсає, уся замурзалася.

Ася глянула на свої мокрі від сліз пальці й перелякалася.

— Це тому, що тут такий пил, бруднота, а я торкалася.

— Ну, іди, іди додому, цяцінько, вмийся, татусеві розкажи.

— От і піду. І вже ніколи з тобою не ходитиму, хоч би ти не знати що обіцяв.

— Ще чого: прошитиму тебе!

Ася швиденько вибралася на сходи й побігла вниз. Вона знову притулився носом до скла, на злість самому собі, бо вже добре знав це видовище, і без Асі йому зовсім не хотілося дивитися. Але Текля Андріївна, наче відчувши чужий, невідривний погляд, підійшла до вікна й, підозріливо глянувши в темряву, яка підступала до вікна, опустила приклеєний до палки великий аркуш чорного паперу.

Вона знову підійшла до столу. Викривлені пальці перебирали холодне, сипуче борошно, розтирала манку, обмацували слизьку поверхню бляшаних банок. Від насолоди вона заплющувала очі. Всього було вдосталь. Жовтіло пшоно, виблискував, як алмази, цукор, шарудів чай у барвистих обгортках. Вона старанно оглянула кільце ковбаси, чи нема на ній плісняви. Та ковбаса писхла, стала мов залізо і, тверда й легка, темніла, мов сплячий вуж. Стара жувала беззубим ротом, відчуваючи на язичі смак їжі, ситий, теплий, запашний. Це було життя, гарантія життя, щедрий достаток, забезпечення, впевненість, щастя.

У сотий раз знову і знову переживала своє неосяжне, незрозуміле, гостре щастя — вона жива! Зникли будинки, вулиці, руїнами лежало місто, зранене бомбами, пошмазоване артилерійськими снарядами. Не встояли граніт, базальт і мармур, а вона — жива. Десятки й сотні тисяч людей поховані під руїнами, льодовими брилами, темна земля вкрила дужих, молодих, квітучих людей, а вона жива.

Скільки тут їжі: топлене масло в високому глечичку — масло, яке може засмачити жовтою підливою білу манну

кашу, підсмажити омлет з ячного порошка, розіллється в роті невимовним, живлючим смаком жиру. Чого б тільки ми не дали тоді за один такий сухар! А тут їх купи, гори! Можна розмочити у білому, солодкому згущеному молоці, жувати, висмоктувати таку насолоду! Копчена грудинка, скільки її, скільки її старанно висушеної, пророслої білим салом — рожевої, пружкої, поживної! Повнісінька коробка сиру, жовтого, жирного сиру. Можна відкрити її, і тоді ніздрі відчують гострий, ситий, невимовний запах. А крупи? А борошно? А повидло?

Ох, байдужно, зневажливо дивляться люди на стару жінку, на Теклю Андріївну, в пошарпаному чорному платті, в поруділому светрі. Якби вони знали... Ні в кого, ні в кого немає таких запасів, як у неї. Ніхто не вміє так, як вона, старанно збирати, добувати, ховати.

Їй здавалося, що вона трима в руках чарівне жезло, яке дає їй силу й владу. Колись люди билися за золото, вбивали одне одного за золото, що давало владу. Але чим стало сьогодні оте золото? Нічим. Не вкусиш його беззубими яснами, не зігрієш ним шлунка, не потече воно теплою кров'ю по жилах. Смысл і значення його втрачені — холодний, ясний метал коштує менше, ніж біла грудочка цукру. Це була сила й могутність, це було саме життя...

Їй здалося, наче хтось підходить до дверей. Вона завмерла, намагаючись не дихати. Так, лункі кроки. Мабуть, ця божевільна Тамара. Стара сперлася руками об стіл, втупившись поглядом у двері. Ні, вони замкнені,— звичайно ж, міцно замкнені: у замку стримів ключ, засув був на місці, на місці й ланцюжок, і ще особлива клямка, яку вона сама придумала і замовила далеко на околиці міста, де її ніхто не знав, навіть зважилася віддати за це банку консервів.

Хтось постукав. Стара здригнулася й заплющила очі, наче боялася, що там, за дверима, можуть крізь дошки відчути її погляд.

— Текле Андріївно, це я.

Так, це була Тамара. Вона постукала ще раз, зата-рабанила кулаком у двері. Постояла хвилину, мабуть, прислухаючись. З якою радістю стара зупинила б зараз на мить власне серце, щоб його биття не виказало її!

— Текле Андріївно!

Ні, вона ж запнула двері ковдрою, навіть світло лампи не може пробитися крізь шпарини. Нехай та вже йде собі, нехай іде!

І та справді пішла. Чути було, як риплять сходи, як відчиняються і зачиняються двері.

Тепер можна було ховати все, що наповнювало кімнату. З жалем, повагом зав'язувала вона мішки й мішечки, міцно, щоб не розсипалося, щоб не зникла жодна крихітка. Обгортала папером пакунки, пакуночки, ще раз перелічувала для більшої певності вже сто разів перелічені банки й кульки. Взяла в руки останне придбання — обклеєну блакитним папером банку згушеного молока. Солодкість, білина, густина, пахощі, смак — життя, життя!.. Вона відчинила шафу, комод, скриню й помалу, розраховано вкладала продукти одні поряд з іншими, одні на другі. Вкривала їх старим лахміттям, подертою хусткою, злинялою шаллю, пошматованою спідницею, закладала, завішувала так, ніби чиїсь очі могли крізь зачинені двері побачити, підглядіти її скарби. Вона задихалась і втомилась, та, нарешті, кімната набрала звичайного вигляду — похмурого складу різного моголю, захарашеного старими, полаганими меблями, де аж ніяк не знати було прихованих скарбів, що крили в собі найцінніше, найпрекрасніше в світі: життя — запашне, жирне, густе, солодке, смачне, сите.

Вона ще раз оглянула кімнату. Ні, ніде не було й сліду. Вона не впустила жодної крупинки, жодної порожинки борошна, жодного кристалика цукру.

І тут тільки стара відчула голод. Пробігла думкою — до Дорошів піти? Ні, ні, там вона була вчора. До Тамари? У Тамари нічого немає, вона вчора була в крамниці, і, напевне, своїм звичаєм усе вже з'їла. Професор? Так, там вона давно не була — скільки вже днів? Напевне, чимсь та пригостять.

Дуня годувала в кутку собачку, й стара обурено глянула на неї. Білий хліб? Гляньте-но, білим хлібом собаку годують! Але відразу ж це виявилось чудовою приключкою — можна напрохатися на частування.

— Ой, який хлібчик... а нам — усе чорний та чорний... як глина...

— Нічого, Текле Андріївно, що нам, старим, потрібно? — посміхнувся професор, підсуваючи їй стільця.— Прислали мені, то я онучці. Дитині все ж таки більше

треба... Набігається, настрибається за день. А ми вже свій білий хлібець з'їли, хе-хе, чи не так, Текле Андріївно, за стільки років...

— Не знаю, як хто. Я щось цього білого хліба не так багато бачила в житті,— відповіла вона ображено, поправляючи плетену хустку, що сповзла з плечей. Але зараз же простягла руку по чорний хліб, що лежав нарізаний на тарілці.

— Був, був у вас, напевне, і білий і чорний. Це в усіх бувало в житті,— професор помалу пив чай, гріючи об склянку худі пальці, вузькі й довгі пальці художника.— А втім... хіба це так уже важливо?

Вона глянула на нього примруженими очима. Ах, старе порошокно! Ну, звичайно, що йому... Йому давно вже час на той світ... Дивіться на нього, як розп'ятує. Тихцем, небійсь, теж білим хлібом об'їдається, а на людях — бач, який святенник!

— Аби тільки там, на фронті, було що їсти, а ми вже як-небудь витримаємо.

Не відповідаючи, вона кивала головою. Хвилинку дожидала, чи не запросять її, але, бачачи, що професор неуважним поглядом дивиться кудись далеко, простягла сама виделку.

— Сальця покуштувати...

— О, вибачте,— зникнів професор,— я й забув пригостити. Сам я не дуже, а надто ще проти ночі...

Вона похапцем їла не відповідаючи.

* * *

*

Цілісіньку ніч Асю мучили кошмари. Тупцяла по темній кімнаті Текля Андріївна, і треба було неодмінно від неї заховатися. А заховатися не було куди, бо скрізь стояли мішки, ящики, пакунки, і на кожному сидів страшнющий пацюк з довгим хвостом. Але перше ніж пацюки встигли кинутися на Асю, перше ніж її помітила Текля Андріївна, на щастя, настав ранок, і важкий сон розвіявся, наче його ніколи й не було.

Ася пішла до школи. З кімнати, де жив швець, вибіг Вова, як завжди, в кепці набакир, з недокурком в зубах.

— Як справи, піонерко?

Ася знизала плечима й пішла далі, піднявши голову.

Вова підставив їй ногу, дівчинка мало не впала на мокру підлогу коридора.

— Ти!..

— А ти не задавайся, нема чого!

— Ти — поганий хлопчисько, — сказала Ася, стримуючи сльози, і стала збирати книжки на підлозі.

— Це я вже вчора чув. Нового нічого не придумаєш?

На вулиці дівчинка довго ще не могла позбутися прикрого почуття від цієї зустрічі. Який цей Вова, — завжди брудний і завжди тримає в зубах згаслу цигарку, наче вміє палити. А напевне ж, не палить. І завжди стовбичить на дорозі — коли вона йде до школи або із школи, до крамниці або гуляти. Але вона сама винна — навіщо ходила з ним на горище?

Проте наступного ранку Вова не вибіг до коридора, почувши, що вона йде. А коли по обіді дівчинка вийшла на подвір'я, до неї підійшов незнайомий високий хлопчик.

— Є в тебе веснянки на носі?

— А тобі яке діло до моїх веснянок?

— Є, є, я бачу. Ти — Ася?

— Я. А хіба що?

— Вова просив, щоб ти зайшла.

Вона почервоніла від обурення.

— Ще чого! Куди це?

— А ти не лютуй. Він хворий.

— А мені що до цього?

— Він дуже хворий. Помре, кажуть.

Ася зупинилася з розкритим ротом. Зляканими очима дивилася на незнайомого.

— Ну, от... І він просить, щоб ти прийшла.

— Тільки ж учора...

— Вчора було вчора, а сьогодні — інший день. То підеш?

Ася розгубилася. Не знала, що їй робити. «Вова, напевне, умре». А може, знову все це вигадки й дурисвітство, як тоді, коли він обіцяв показати їй щось цікаве.

— Я ж не знаю навіть, де він живе.

— Отут, за рогом. Я проведу тебе.

Вона ще вагалася.

— А чого він хоче від мене?

Хлопчик знизав плечима.

— Звідки мені знати? Просив, щоб прийшла, і край! А ти, як хочеш, поспішай, бо буде пізно...

Ї злякало це слово, і вона мимоволі пішла за провідником, який мовчав, наче води в рота набрав, і, лише привівши її в двір маленького будиночка, буркнув нечемно:

— Ну, катай: другі двері, а там дерев'яними сходами.

Сходи були прогнилі, вгиналися під ногами, а посередині зяяла величезна діра. Ася обережно переступила її й нерішуче зупинилася перед дверима. Але двері відчинилися, перше ніж вона встигла постукати.

— Хто там лазить?

— Це я,— сказала вона, несміливо зводячи очі на чоловіка з червоним набряклим обличчям та фіолетовим носом.

— Що ще там за я?

Зсередини озвався якийсь голос, і чоловік відступив до кімнати.

— Ага, ти до Вовки. Ну, заходь.

Асі захотілося повернутися і втекти, але вона не зважилась. Увійшла тісними, захаращеними різним мотлохом сінцями до темної кімнати. В обличчя вдарила задуха, дим махорки й ще якийсь гострий дух, від якого свербіло в носі. Очі з зусиллям звикали до сутінків. Ася побачила в кутку збитий з дощок тапчан і на ньому, під купою ганчір'я, Вову. Вона вперше побачила його без кепки — темне, довге волосся падало на лоба, очі неприродно блищали. Худі пальці блукали по якійсь подертій хустці, що нею він був укритий до підборіддя.

— Прийшла,— сказав хлопчик не своїм, глухим голосом.

— Гостей йому захотілося,— озвався рипучий голос, і Ася лише зараз помітила сиву жінку в брудній фуфайці.

— Иди сюди, сідай, тут є ослінчик,— тим самим глухим голосом прошепотів хлопчик.

Ася присіла на краечок, губи їй тремтіли. Жінка біля вікна щось бурчала собі під ніс, з люттю перекидаючи ганчір'я.

— Тільки цього бракувало, ще приведе когось.

Ася зрозуміла, що говорять про неї, і зовсім зникла. Що це за дивовижні люди, з якими живе Вова?..

Чоловік з фіолетовим носом сплюнув у куток.

— А ти чога? Иди собі, иди, ще лаятися буде. Хлопець помирає, а вона...

— Ну й нехай здиhaє, падло,— буркнула жінка.— Користі ніякої, сама морока... Та ще й тепер...

— Нехай вона йде звідси! — сказав напруженим шепотом Вова, й чоловік з фіолетовим носом випростав могутню постать.

— Чула чи ні? Якщо я сказав іди — значиться, йди!

Погроза тремтіла в його голосі, і жінка, узявши під пахву якийсь пакунок, мовчки вийшла з кімнати, грюкнувши дверима так, що із стінки над тапчаном посипалася штукатурка.

— Я тут недалечко побіжу, до Юхима, і зараз же повернуся, на всяк випадок,— сказав чоловік і пішов.

Асю охопив ще більший жах, коли він вийшов. Хлопчик важко дихав, повітря вихоплювалося з його грудей із свистом і хрипінням.

— Яка в тебе хвороба? — зважилась вона запитати, не помітивши, що говорить пошепки. Душила, гнітила ця півтемна, смердюча кімната.

— Не бійся, це не заразливе.

— Ні, я не тому питаю...

— Асю... я хотів...

Він замовк і важко дихав, вдивляючись палаючими очима в брудну стелю, на якій оддувалася порепана, чорна від кіптяви штукатурка.

— Дістань мені... Під подушкою... Мені важко...

Ася обережно сунула руку. В ганчірці, що лежала під головою, зашаруділо сіно. Вона намацала пакуночок.

— Це?

— Так. Дай.

Вова з зусиллям витяг руку з-під хустки і став розмотувати пакуночок. Від напруження піт заблищав йому на лобі.

— Дай руку.

Вона простягла руку. Маленька, холодна річ.

— Що це?

— Бери, бери, не бійся.

Золоте кільце. На ньому поблискували прозорі дрібні камінці й один великий, блакитний. Ася злякалася.

— Що це?

— Бери, це тобі... Я хотів...

Вона дивилася нерозуміючими очима.

— Ні, ні...

— Кільце, воно справжнє, бери.

— Звідки воно в тебе?

— Дали мені... Одна дівчина дала, я не вкрав, ні, ні, правда... Вона віддала мені, я допоміг їй втекти з одного такого місця. Бери, бери...

Дівчинка підвелася, охоплена жахом.

— Не хочу... Я піду вже.

Сапфір на долоні яснів холодним чистим блиском. На неї пильно дивилися очі — чорні, гарячкові.

— Бери, чуєш?.. Це тобі від мене... Я ж умру...

Губенята дівчинки скривилися підківкою, довгі вії часто закліпали.

— Бери. Бо тітка забере своїм... чи батько проп'є...

Знати було, що говорити йому стає дедалі важче.

— Через те... тобі... Я так хотів... Мені дуже шкода,— сказав він раптом і всміхнувся безпорадним, дитячим усміхом.

Ася розплакалася.

— Ні, ні! Я не хочу, щоб ти вмер.

— Це нічого, це нічого... Дурниці... А кільце візьми. А коли... то ще завтра... може, прийдеш узавтра?.. Може, ще...

У сінях залунали кроки, рипнули двері.

— А, гостя ще тут? Добре, дуже добре, що баришня прийшла відвідати хлопчика... Вова, бідолашка!..

Обличчя мужчини ще дужче зчервоніло, в очах — вологий блиск. Видно, коротенька прогулянка не минула дурно — на Асю війнуло горілчаним духом. Вона похапцем впхнула кільце в гарячу руку хлопчика, що лежала на хустці, і попрямувала до дверей.

— То я піду вже... А завтра... завтра прийду,— кинула поспіхом, причиняючи двері. Її охопило чисте холодне повітря, і вона похитнулася. Ще зовсім не смеркло, це тільки в тій кімнаті стояв морок. На вулиці ледве сутеніло. Ася вийшла з двору, відчуваючи, що їй паморочиться голова. Поволі йшла додому. Що робити? Звичайно, найкраще розповісти про все матері. Тільки... раптом ця історія здалася їй неймовірною, як сон. А може, їй справді тільки приснилося? І як про це розповісти?

З-за шевцевих дверей озвалися голоси. Ася почула, що там батько. Помалу, з тремтячим серцем, йшла сходами.

— Ти чого це так зблідла, донечко? — спитала Люд-

мила. Три коричневі цяточки веснянок чітко вирізнялися на перенісці. Ася опустила очі.

— Не знаю... Може, втомилася...

— А де ти була?

Мати спитала просто так, як звичайно. Ася затремтіла. Треба все розповісти! Але тут розчинилися двері й зайшов Олексій.

— А, Асю!

Він глянув на неї мигцем і сів за стіл, на якому Людмила вже ставила тарілки.

— Слухай, мала, ти ж знаєш цього хлопця, племінника шевця?

— Шевця? — голос завмер їй у горлянці.

— Ну, цього довготелесого, він тут завжди стовбичив на сходах.

— Що таке? — стурбувалася Людмила.

— Можна б, здається, більше уваги звертати на те, з ким буває дитина,— ущипливо зауважив Олексій.

— Не розумію.

— Злодюжка й бандит, його підстрелили сьогодні вночі, коли він з компанією намагався пограбувати гастроном.

— Не може бути!

— Як бачиш, може бути. Швець мені сам розказав.

Ася змертвіла. Так он як це було, он як... Підстрелили. Зовсім він не хворий... Там, під брудним лахміттям, у нього рана від кулі. І він нічого не сказав. І що тепер, ох, що тепер? Нічого не можна розказати. Злодій і бандит. Намагався пограбувати крамницю. І це кільце. Так, так, напевне, теж вкрадене... Адже він сказав: це справжнє...

Вона не дослухалася до суперечки батьків, зрадівши, що вони не звертають на неї уваги... Тремтіла. Ні, не можна зраджувати себе. Вона ж сказала, що завтра ще зайде. А якщо вдома дізнаються, напевне, заборонять. І чи слід взагалі йти? Злодій, бандит... Тільки як він це сказав: «Мені дуже шкода...» Чого він шкодував — що його підстрелили, або... ні, не міг він бути такий поганий, цей Вова... Яка кімната! І цей п'яний батько... А матері, мабуть, у нього немає, тільки ця тітка, яка сказала: «Нехай уже здихає...» Ася раптом згадала, що в неї є захований в шафі апельсин, що його подарував батько. Так, треба Вові однести апельсин. Може, він ще й не вмер, може, ще й одужає, і тоді треба буде

поговорити з ним, пояснити, і він виправиться. І, може, його ще приймуть до комсомолу, і все буде добре. І щоб руки мив, і щоб не крав, і щоб не тримав у роті цього заслиненого недокурка... Все це можна буде пояснити йому... І через те вони не повинні, не повинні знати, що вона там була, що хоче ще піти. Потім, коли все буде добре,—інша річ. Але тепер хай це буде таємницею — її першою, важливою і страшною таємницею.

Олексій вороже поглядав на Людмилу. Ох, яка спокійна! Невже дитина теж перестала цікавити її, як перестав цікавити він, Олексій? Але на думці в нього було зовсім інше, він взагалі забув про Асю, яка тихенько повечеряла і пошепки спитала матір, чи можна їй на хвилинку піти до Дуні. Людмила кивнула головою,—нехай іде, нехай не чує цієї сцени.

На думці в Олексія була вона, Людмила. Лихі, похмурі гадки мучили, не давали спокою. Чому вона така чужа, холодна, неприступна? Як можна знайти до неї дорогу крізь усі ці дрібні уколи, прикrostі, злі слова, що нагромаджувались між ними день у день? Ох, які прекрасні очі в неї, Людмили! І це ж його дружина, його жінка, найближча йому людина — і вона вимикалася з рук, йшла своєю, якоюсь окремою дорогою, наче Олексій був їй зовсім не потрібен, наче вона забула про все, що було між ними, що єднало їх міцними здавалося, нерозривними путами. Чи був у неї хто-небудь? Він не міг натрапити на слід, не міг ухопити жодної ниточки, і цей вигаданий суперник, котрий заступив його, котрий мав десь бути, невимовно мучив його, терзав нерви, сповнював глухим шаленством.

— Любий мій, не можу я ізолювати дитину від життя, від людей.

— Не потрібна ніяка ізоляція. Але спілкування з гниллю ні до чого доброго не доведе.

— Як же зробити, щоб вона не зустрічала його на сходах, так само, як я, як ти. Він весь час стовбичив біля дверей шевця.

— Але ж Ася з ним розмовляла, часто розмовляла,—я знаю, мені швець казав.

— Важко заборонити їй розмовляти.

— Звичайно! Чудові методи виховання — дружба з бандитом. Та якби ще тільки це! Ти знаєш, що він залишався тут під час окупації?

— Знаю.

• — І знаєш, що робив?

— Очевидно, спекулював, як багато інших.

— Спекулював! Прислужував у будинку розпусти, чуєш, у будинку розпусти! З гітлерівських офіцерів чоботи стягав, горілку їм подавав. Чотирнадцятирічний хлопчак! А тоді йому, виходить, було дванадцять-тринадцять років. Чудове товариство для Асі...

Людмила встала з обличчям, потемнілим від гніву.

— Це зовсім не Асине товариство! Чого ти причепився? Ми живемо не на безлюдному острові. Звідки ти знаєш, що робили, думали, переживали всі ці люди, що залишалися тут, коли ти був в армії, а я за Уралом? Як їх било, жбурляло життя, як їх калічили неволя, страх, насильство? Не одного Вовку — сотні дітей фашисти покалічили, спотворили, розтлили. З Асею треба поговорити розумно, по-людському, вона зрозуміє, а не влаштовувати, невідомо чому, дикі сцени. А втім, про цього хлопчика ти все взнав лише сьогодні, так само, як і я. То в чому річ? Важко розслідувати все життя кожного з мешканців цього будинку, надто їх багато, і я не знаю, навіщо це потрібно? Далеко краще вдома створити дитині такі умови, щоб на неї не діяли погані впливи.

— Це означає, що я не створюю таких умов?

— Останнім часом ти намагаєшся створити умови для суперечок і сварок,— сухо зауважила вона, збираючи із столу тарілки.

— Ага, я намагаюсь, але завдяки твоєму дивовижному спокоеві, твоїй витримці мені з цим не щастить? Ну, звичайно, ти завжди була досконалістю, завжди, завжди, і ніщо, крім твоєї досконалості, тебе не цікавить.

— Випий броду, Олексію.

— Ти просто грубіянка.

— Не більше, ніж ти.

Олексієві хотілося схопитись, ударити її. Ця думка жахнула його. І тоді — адже він знав її — все скінчилося б раз і назавжди. А так? Хіба й так не скінчилося?

Він схилив голову на руки й похмуро задивився на гладеньку поверхню столу. Що це за життя? Жалюгідне, нудне життя, в той час, як його друзі там ідуть переможним маршем на захід.

Він стиснув щелепи так, що зарипіли зуби. Люд-

мила почула, але не повернула голови. Все в ній здригалось. З полегшенням почула, що Олексій вдягає пальто й виходить. Вона почекала, поки змовкли кроки на сходах, і лише тоді кинулась на ліжко й заплакала. Та що ж це таке? Щось жахливе відбувалося з його, з її життям. Чому, звідки виникла ця ворожість саме тоді, коли вони стільки перенесли, стільки пережили, стільки перестраждали і, здавалося, більше, ніж будь-коли, були потрібні одне одному?

— Альоша,— прошепотіла вона крізь стиснуті зуби, здушуючи ридання. Він живий, не загинув, не забрала його безжалісна рука війни, не скалічили снаряди, по давньому дивилися із смуглявого обличчя проникливі сірі очі, очі, які вона так любила. Він був поряд з нею і разом з тим — так далеко від неї. Ні, гірше, ніж далеко, тому що тоді можна було б мріяти, чекати, а зараз уже нема чого чекати: все розсипалося порохом, пилом. І чим далі, тим гірше. Може, вона помиляється, може, треба було інакше, одразу ж, коли він з'явився, щиро поговорити, з'ясувати, не чекаючи нічого? Може, в його житті вже була інша, одна з тих похідних дружин, які поділяля з ними на війні небезпеки й страждання, і та виявилась для нього ближчою, ніж вона, Людмила, і ті роки або місяці на фронті важили, могли важити більше, ніж усе їх спільне життя?.. Ні, вона ж не знала, чи існувала така жінка. Але їй було ясно, що Олексій її вже не любить. І тут уже зарадити годі, годі щось зробити. Може, треба було якраз інакше: не замикатися в собі в спокійному чеканні, а саме плакати, скаржитися, просити? Ні, цього вона не змогла б навіть ціною кохання, навіть ціною життя...

Коли дівчинка повернулася від подружки, мати вже сиділа за шитвом. Обличчя її було спокійне, як завжди.

Ася покрутилася по кімнаті. .

— Мамо.

— Що, рідна?

— У мене...

— Ну, що в тебе?

— У мене є одна таємниця...

— Дивіться-но, таємниця... Дуже велика таємниця? — всміхнулася Людмила, але, помітивши, як зблідла дівчинка, відразу ж посерйознішала.

— Ти хочеш розказати мені свою таємницю?

- Так... тільки...
- Тільки що?
- Тільки... так важко. Не дивися на мене.
- Добре, не буду дивитися.

Хвилину тривало мовчання. Людмила шила, рівненько відмірюючи стібки. Ася боролася з собою, голос замирав у неї в горлянці. Нарешті, вона встала і, випроставшись, як учениця, що відповідає добре вивчений урок, одним духом випалила все. І про горище, і про темну кімнату, і про кільце, і про апельсин.

— Добре, рідна, підеш, тільки не сама. Підемо разом, побачимо, що і як. Йому, напевне, потрібен лікар, а ці люди бояться його покликати, і хлопчик може загинути. Треба їм пояснити. Адже й так уже знають про це, отож раніше чи пізніше...

— Його посадять у тюрму? — спитала Ася.

— Не знаю. Насамперед зараз треба подумати, як йому допомогти, правда ж?

— Так, так, так,— Ася з вдячністю притулилася до матері, і Людмила відчула, як від дотику пересохлих уст до шовкового ясного волосся дівчинки в її серце увіходить спокій.

X

— Що ж це ти, не впізнаєш мене, Олексію?

Олексій стояв, наче закам'янілий, втупивши очі в дівчину, що з'явилась на порозі. Темне волосся вибивалося кучериками з-під шапки. Темні очі, ямочка на щоці...

— Ніна!

— Так, Ніна.— Вона поривчасто ступнула до нього. Він незграбно подав їй руку, і дівчина раптом зупинилась. Поволі, дивлячись на нього, вона стала розстібати шинель.

— Ти не запрошуєш мене сідати?

— Ну, звичайно, сідай, сідай.

Він сів перший, приголомшений, зніяковілий. Як це могло статися, що він не згадав про неї ні разу? Наче вона провалилася в якусь прірву — і з'явилась з неї раптово, без попередження.

Ніна сіла й почала роздивлятися навколо. Уважно, допитливо.

— Ти живеш тут?

— Так, живу.

Запанувала тяжка, гнітюча мовчанка.

Олексій нервово закурив цигарку. Сірник спалахнув з тріском і порснув убік золотим вогником. Пальці в Олексія тремтіли.

— Не хвилюйся, Олексію,— мовила глузливо дівчина і, спершись підборіддям на руки, втупила в нього очі. Він відчув, що руки йому тремтять ще дужче під цим поглядом.

— Ти гніваєшся, що я прийшла?

— Ні, чому ж...

— Я повертаюся з госпіталю, проїздом... І захотілося подивитися, що ти робиш, як живеш, як виглядаєш... Ми давно не бачились, Олексію.

— Так,— сказав Олексій захриплим голосом. Він не міг зібратися з думками. Як це може бути? Ніна... Як могло статися, що він ні разу не згадав про неї після листа Тороніна?

— Ти знову була поранена?

— Так. Нічого страшного, вискочила хутко.

— З тобою завжди так бувало, Ніно.

— Така вже моя звичка,— неухажно сказала вона. Олексій машинально перелічив очима нашивки на правому боці грудей: дві жовті, дві червоні. Чотири поранення. Яка з цих нашивок була за те поранення, що вона дістала, виносячи його, Олексія, з-під обстрілу, непритомного, залитого кров'ю?

— Ти був страшенно важкий,— сказала вона раптом, ніби читаючи його думки.

Олексій здригнувся. Цигарка згасла, сірники ламалися, перш ніж він встигав їх запалити.

— Що ж це ти не частуєш мене?

— Пробач, правда, правда, адже ти куриш.

Знов глузлива усмішка пробігла по устах дівчини. Олексій зніяковів. Раз у раз натрапляв він на ті самі спогади, відчуваючи, що дівчина читає його думки. Той недокурок цигарки, останній, який вони курили вдвох, лежачи в глибокому снігу, обережно ховаючи його в рукав, під свист і квакання мін, що розривалися навколо...

— Я хотіла подивитись, як ти живеш, Олексію. Може, це безглуздо, я розумію, і тобі це неприємно, але бачиш... Так якось потягло мене.

Вона пильно придивлялася до меблів у кімнаті. Потім раптом устала й підійшла до комода. Взяла в руки фотокартку.

— Це Ася?

— Так...

— Це краще фото, ніж те, що ти мав. І тут вона вже здається старшою.

— Це останнє фото, недавно зробив один знайомий.

Ніна кивнула головою й обережно поставила рамку назад. Розгладила пальцями різок вишиваної скатерки.

— Ти працюєш?

— Ні. Ще лікуюсь.

Знов запанувало мовчання.

— А ти знову на фронт?

— Звичайно.

Олексій намагався не дивитись на неї, але виразно бачив її всю, кожную дрібничку її одягу. Вона носила ті самі важкі солдатські кирзові чоботи, і пасок так само тісно стискав тонкий стан, і вицвілий комір гімнастюрки так само облямовував попечене вітром і морозом обличчя. Маленькі руки — які вони були пошерхлі й потріскані, ці маленькі руки, дотик яких він пам'ятав, мов щось відчутне, майже живе.

— Тобі нічого сказати, Олексію? — запитала вона раптом якимось чужим голосом, не дивлячись на нього. — Ти ні разу не відповів мені.

Олексій з зусиллям проковтнув слину. Горло було сухе, в роті неприємна гіркота.

— Я одержав тільки одного листа.

Вона крутила в пальцях згаслу цигарку. Олексій крадькома побачив, як тремтять її довгі вії.

— Ти щасливий, Олексію?

Він не відповів. Не дивитися, не чути! Навіщо вона прийшла, чого хотіла від нього?

І мимоволі в його пам'яті зринала тремтяча від пострілів ніч, повна гулу й грому, її спокійне обличчя над дулом автомата, її спокійний голос. Снігові замети, тріскучий мороз, дикий біль, від якого паморочилась голова, і ці маленькі шорсткі руки, що квапливо перев'язували йому рану. «Спокійно, Олексію, це нічого, це нічого». Її малі шорсткі руки, такі впевнені й ніжні, її безстрашні очі, що пильно й холодно вдивлялися в білу

далечінь, її твердий, незламний опір, її вперта, несхитна, майже фанатична віра в перемогу.

— Довгу дорогу ми пройшли разом, Олексію,— сказала вона тихо, дивлячись у вікно. На мить замислилась. На устах з'явився раптовий усміх.— А тепер ти тут— і те, що ми пережили, здається тобі, напевне, далеким, трохи страшним, але прекрасним сном. Правда ж, Олексію?

Він кивнув головою, не мавши сили відповісти.

— Не треба нервуватися, Олексію, і даремно ти так перелякався, коли я прийшла.

— Я зовсім не перелякався.

— Навіщо казати неправду? Ти перелякався. Але я не для того прийшла, щоб робити тобі скандали або докоряти. Я розумію — те все вже скінчилося. Воно було добре тоді, а сьогодні вже інше. Я була щаслива і не маю до тебе ніяких претензій. Я ж розумію...

Так, так. Вона ніколи не мала претензій. Як легко він тоді сказав: «Ні, ні, ти розумієш, я не можу тебе представити до нагородження орденом, незручно якось, адже всі знають...» Тоді і вдруге. І тому на її грудях були тепер тільки стрічки поранень.

— Я просто хотіла подивитися, як ти живеш. Щоб... щоб потім уявляти, як живеш, що робиш. Адже ти ніколи не дурив мене, Олексію.

— Ти знала, що я одружений,— шепнув він глухо.

— Знала... Ти не приховував цього, ти сам мені розповів.

Вона застукотіла пальцями по столу. Як по-дурному, як безглуздо вийшло все це... Видно, зовсім не треба було приходити. Адже не про те йшлося, невже він не розуміє? Вона знала, що в Олексія є дружина, так само, як знають, що земля кругла, а на місяці є гори. Але та далека дружина була зовсім нереальна для неї місця не було в похіднім, військовому житті. Це вона, Ніна, перев'язувала рани Олексієві, це вона, Ніна, йшла біля нього в довгих походах, це вона, Ніна, крадькома від інших штопала його шкарпетки й прала білизну, це вона допомагала йому вірити, терпіти, коли хвилинами розпач обіймав серце.

А десь там, невідомо де, була невідома, незнайома жінка, яку тяжко було навіть уявити собі, за тисячу кілометрів від них, відокремлена не тільки простором, відо-

кремлена всім вихором війни, посвистом куль, громом вибухів, шорстким сукном військової шинелі, що змінювала, переінакшувала людей і зв'язувала їх путами, міцнішими, ніж смерть, і любов'ю, міцнішою, ніж смерть. Так, теоретично Ніна знала про існування дружини Олексія, але, крім теоретичного знання, було щоденне життя перед лицем смерті, глибокі сніги, тріскучий мороз, боротьба, яка єднала з іншою людиною міцніше, ніж сто років спільного тихого життя. Здавалося тоді, що саме це найважливіше і цього ніколи не можна буде забути. Але виявляється, що все те було неважливе, і от сидить проти неї той самий Олексій, і руки в нього тремтять, і очі не дивляться їй в очі, наче в злодія, спійманого на гарячому. Адже вона тягла колись цього Олексія, пораненого, з-під німецького обстрілу, тяжко дихаючи, падаючи, тягла його на спині й дотягла, вирвала з лап смерті, повернула до життя. Вона перев'язувала йому, Олексієві, стерті ноги й приводила до притомності тоді, коли в нього перебили всю роту, і він шалів у дикому розпачі й дикій ненависті.

— Пам'ятаеш, Олексію, той Новий рік? — сказала вона несподівано, і на обличчі її заяснів лагідний, трохи смутний усміх.

Олексій кивнув головою. Справді, він пам'ятав. Це було якраз опівночі. І в нічну тишу, в морозну стужу — артилерійський салют, що громом прокотився по сніговій рівнині, наче грізний окрик на ворожі позиції, що точніше від усіх годинників повідомляв: починається Новий рік! В хаті, що тремтіла від пострілів нашої артилерії, вони пили тоді за Новий рік, який повинен був стати роком перемоги, за Новий рік, який наступав, і Олексій відчув під столом на своїй руці міцний потиск малої шорсткої долоні, мов вияв глибокої віри в цей Новий рік і в перемогу.

Начебто забувши про існування Олексія, Ніна усміхалася тим далеким часам, далеким своїм спогадам, коли хаючись злегка всім тілом, немовби в ритм нечутної мелодії. Сніги, сніги, білі сніги, скільки вас було на далеких дорогах! Сніги, сніги, що лежали горами, по яких треба було перетягти гармати, що загрузали в них, сніги, сніги, що завальювали вікна хат, де вони знаходили тимчасовий притулок.

Суворі вітри, що били в обличчя, крижаним подихом

вдиралися під козушок, що тремтіли у верхів'ї дерев, упертими крилами били в стіни землянок. Рипучі іскристі морози, які залізними кліщами хапали щоки, гризли пальці, срібним інеем пудрували вії й брови. Дороги, далекі дороги, шляхи рідної землі, зрошені кров'ю, бойовища, завалені уламками зброї, танки, загрузлі в снігу, повалені набік, як поранені звірі, танки, що палали на рівнині, як велетенські вогнища, друзі, поховані в рудій глині, в снігових кучугурах, в чорній рідній землі.

На тих дорогах, у тих снігах, народилося, зростало, тривало кохання, про яке навіть не треба було говорити, кохання, що не мало планів на майбутнє, не думало про завтрашній день, бо не було завтрашнього дня, була тільки мить, хвилинка, було тільки сьогодні, а в ньому все минуле й майбутнє. Кожна мить могла бути останньою, і, може, саме тому, насамперед тому, була такою яскравою, такою інтенсивною й повною.

І, здавалося, може минути десять років, і двадцять років, і ніщо не зміниться, і ніщо не зможе стерти пережитого.

Але тепер виявилось, що могли минути, пройти безслідно ті дні. Як же це так? Ось вона сидить напроти Олексія, і він уникає її погляду. Ні, ні, це просто розірвалася нить, яка їх з'єднувала, і він пішов іншою дорогою.

— Як це дивно, Олексію,— казала вона швидше своїм думкам, ніж йому.— Я піду, тільки... Не гнівайся, Олексію, але я б дуже хотіла побачити твою справжню дружину.

— Справжню дружину? — повторив він машинально.

— Еге ж. Для тебе походи й фронт уже скінчилися, отож скінчилась і я, це зрозуміло... Ні, ні, Олексію, не думай, що в мене є якісь претензії до тебе... Так воно вже склалося... Тільки я хотіла б її побачити... Не бійся, я тільки так... Знайома приїхала, фронтова знайома, привезла привітання від товаришів. Може, це дурниці, але я б так хотіла. Вона прийде?

— Незабаром повинна бути.

— Вона працює?

— Так. На пункті переливання крові.

Ніна усміхнулася. Хто знає, може, ту кров, яка сьогодні разом з її власною кров'ю пливе в її жилах, може, ця кров брала, закубрювала в скляні ампули саме дру-

жина Олексія, незнайома, справжня дружина Олексія, з якою він зв'язаний на все життя.

— Вона гарна?

— Чого тебе це цікавить?

— Не знаю... Я б хотіла, щоб вона була гарна.

Олексій опустил голову. Ох, ця теж була спокійна, не плакала, не кричала, не робила скандалів, а усміхалася лагідно й спокійно. Що діялося в цій, укритій темними кучерями голівці, які думки проходили в ній?

Раптом він відчув пронизливий жаль. Ой, яка вона була молода, ця дівчина в солдатській гімнастборці!

— Коли б не ти, Ніно, я б давно вже був мертвий,— сказав він глухо.

— Дурниці, Олексію, не це важливо.

— Так, так... Я знаю... Що ж я можу тобі сказати, мила, добра, хороша, що ж я тобі можу сьогодні сказати?

— Не треба, не треба, Олексію... Вже добре, вже все добре...

Так, було справді добре, що нарешті глянули м'яко й одверто сірі очі тим своїм давнім добрим поглядом. Йй раптом зробилося його шкода: справді, що ж він міг їй сказати? Вона навіть простягла руку, щоб материнським ніжним рухом погладити його по темній голові.

Де ж тепер це все, куди поділася любов, яка була, існувала всупереч смерті, всупереч кулям, всупереч бомбам, втомі, тяжкій праці війни.

І як смішно й безглуздо, що саме це була перша в житті любов і перший в житті мужчина — Олексій, хмурий, грубуватий і несподівано радісний, найкращий з усіх Олексій.

Треба було встати й піти, хай він перестане хвилюватися, тут для неї немає місця. Та їй хотілося, хоч як це було тяжко, дивитися на нього, дихати одним повітрям з ним, назавжди відбити в пам'яті кімнату, де він жив, працював, де жив з іншою жінкою — своєю дружиною.

Раптом рипнули двері, і Ніна нервово здригнулась. «Ні, вона не така спокійна, якою здається»,— подумав Олексій.

— Познайомтесь. Моя дружина, товаришка з фронту.

Ніна відчула потиск руки Людмили. Майже не дивлячись, бачила її всю. Ні, вона була вже не така молода. Сиве пасмо волосся. Але це пасмо зовсім не робило її

старішою, а навпаки — підкреслювало свіжість обличчя. Очі — які дивні очі, ніби сірі, ніби блакитні, а по них цятки, золоті, коричневі.

Коротким поглядом оцінила її всю. Гарна? Вона була більше ніж гарна. Низький голос, пухнате волосся. І Ніна мимоволі відчула біль у серці. Здалася собі раптом малою, нікчемною, сірою. Та, справжня дружина Олексія, була висока і ходила по кімнаті легким кроком, якимось ритмічним і особливим, не таким, як усі жінки. Високе, дивно ясне чоло, яке вирізнялося на золотистому засмаглому обличчі. Так, вона була, без сумніву, розумна й гарна.

Ніщо не сховалося від уваги дівчини. Як гарно лежала на ній проста шерстяна суконька, і цей білий вишиваний комірець так гарно відтіняв білу шию. І які в неї тендітні малі ніжки. Ніна раптом болісно відчула те, що досі становило її гордість і пиху. Широкі, важкі солдатські чоботи, потерті на колінах штани, пом'ята гімнастюрка... Вона відчула себе незграбною, негарною, бридкою. І це все в той час, коли вона відповідала на запитання, коли з усміхом оповідала щось Олексієві, Людмилі. Ішла розмова — на око невимушена, вільна. Же не було того напруження й раптового мовчання, яке щоразу западало між ними до приходу Людмили. Начебто були дві Ніни — одна курила цигарку й недбало струшувала попіл у скляну попільничку, усміхалася, розповідала вільно і впевнено, а друга корчилася, вмирала від муки й сорому, проклинала хвилину, коли їй спало на думку увійти в цю кімнату.

І Людмила уважно дивилася на неї. Ні, не одурили її невимушений вираз, вільний тон гості. Шостим почуттям, несхибною інтуїцією закоханої жінки вона відчула, що це хтось більший, ніж звичайна фронтowa товаришка. Вона теж придивлялася допитливо, пильно. Розсипані кучері на круглій гарненькій голівці, карі очі — кого нагадали їй ці очі? Ну, звичайно, Катерину, ту давню Катерину, якою та була, перше ніж одружилася із своїм доцентом. «Яка молода!» — подумала Людмила і раптом відчула себе втомленою й старою. Майже дитячі руки — маленькі, шорсткі, потріскані.

А уста свіжі й теж майже дитячі, коли б не ці риси волі й упертості, що падали їм гарного твердого виразу. Очі Людмили мимоволі раз у раз зверталися до

нашивок на правій стороні грудей. Дві жовті, дві червоні. Чотири рази була поранена ця дівчинка. І Людмила на хвилину відчула, як докір, свої нові туфлі та цей білий гаптований комірець. Як тяжко, мабуть, в цих великих, важких чоботях, як тяжко й незручно в такій шорсткій грубій шинелі.

«Хто ти, незнайома дівчино? — наполегливо запитували її очі й шукали відповіді на обличчі Олексія. — Хто вона була? Фронтowa пригода чи велике кохання? Кохання, яке вже минуло, чи почуття, яке триває й досі і лягає між нею, Людмилою, та Олексієм неперейденною перепоною, шаром дрібних прикростей, непорозумінь, роздратувань і претензій? Де вони познайомилися і як жили там, на шляхах війни? Що їх з'єднувало? Навіщо ж ти з'явилася тут, незнайома дівчино? Щоб прийти й подивитися чи щоб забрати його в мене остаточно, неблаганно, назавжди? Які ти маєш права?»

Адже це був шматок Олексієвого життя, тяжкого, трудного, страшного, про яке вона не знала нічого та в якому для цієї кароокої не було таємниць. Вона уважно придивлялася до чоловіка, але обличчя Олексія було спокійне, і тепер, коли зник з нього вираз хвилинного напруження, здавалося, що він цілком захопився розмовою, веселими історіями з фронту, які оповідала Ніна. І Ніна піддалася спогадам і природженій своїй веселості. Вона оповідала про знайомих, імітувала їх рухи, їх голос з умінням справжньої актриси. І Людмила мимоволі сміялась, хоч вона не знала й не бачила нікого з тих людей. Вони сміялися всі троє — так, це було весело, — не було морозу, снігу, загрози смерті, був тільки той настрій, яким життя прикрашає навіть найтяжчі свої хвилини. І якби хто зайшов несподівано, він пізашчо б не догадався, що під ясною поверхнею жвавої розмови пливе темна, гірка течія болючих питань, гнітючого неспокою, невимовного жаху й ревнощів, раптових, отруйних, як чад.

І Олексій забув на хвилину про гнітючий біль у серці, про цю безглузду історію. Ось сидять в одній кімнаті дві жінки, перед якими він, як ніколи, почував свою провину — болючу, непоправну. Ось вони сидять одна проти одної — Людмила й Ніна, дві жінки, які його кохали, дві жінки, з якими він пережив години й дні, пережив моменти, коли весь світ заступали сірі цятковані очі

Людмили, моменти, коли весь світ заступали золоті іскринки в карих очах Ніни. Зараз він дихав тим повітрям, поринав радісно в хвилі спогадів, сміявся з кумедних пригод, з комічних випадків.

Але час від часу ловив раптові, короткі, допитливі погляди Людмили і покірні, благальні погляди Ніни. Та знов точилась весела розмова, і небезпечна хвилина минала, зникала.

А в серці Ніни хвилинами зростала злість. «Ти щаслива тепер. Спробувала б місяцями не мати змоги вимити голову, вичесувати з волосся щоранку солому й сіно. Спробувала б мандрувати десятки кілометрів по снігу, по осінній грязюці, в задушливім пилу влітку, у важких чоботях, до яких липне грязюка, сніг, брилами прилипає глина. І що ти робила тоді, коли я твого Олексія виносила на власній спині з-під куль? Що ти робила, коли я ночами прала його білизну, щоб його не їли воші? Що ти робила, коли я його, офіцера, великого, дорослого мужчину, мусила потішати, як малу скривджену дитину? Які ти маєш права на нього і чому ти мусиш бути кращою, ніж я? Я йшла разом з ним під кулі й снаряди, я була з ним у чорні ночі й криваві дні. Чому ж зараз з ним маєш бути ти, а не я?»

Але хвиля злоби минала й відпливала. Так воно було, так, видно, судилося, що була в житті Олексія інша жінка, з якою зв'язувало його щось міцніше, ніж спільне коротке фронтове життя. Як же їй судити про це, коли вона не знала їх життя, їх минулого? І, зрештою, коли б це якась сорока, розмальована лялька — хто знає, чи не було б тоді легше. Можна б плюнути й піти із зневагою в серці до того Олексія, який волів обрати саме таку дружину, саме таке життя. Але Ніна бачила: вона справжня людина, ця Олексієва дружина. Ні, було щось зовсім інше.

Видно, так уже мусило бути. Так, краще, що вона прийшла, побачила, зрозуміла. Життя повинно бути таким, як воно є, без штучних оздоб, без обдурювання самої себе. Вже тоді, коли він не відповідав на її листи, треба було сказати собі, що це кінець... Але їй хотілося хоча б на деякий час відсунути правду.

«...Ти не дізнаєшся ніколи,— казала вона в думці тій, другій,— ти не дізнаєшся ніколи, що це я повзла по снігу, а по мені били залпами німці, що це я пішла

туди, куди не зважилися повзти санітари, і на очах у ворога, на власній спині перенесла його в безпечне місце. Бо це ж через нього я маю лише ці чотири нашивки й не маю ордена, бо йому було незручно — звичайно, було незручно, щоб хтось випадково не подумав, що він безпринципний і несправедливий, твій Олексій».

Людмила посміхалась, і водночас зростав у її серці, дужчав величезний темний неспокій. Що буде, коли скінчиться ця весела розмова? Може, кароока дівчина схопиться й раптом скаже: «Досить цих дурниць, Олексію, ходім!» І Олексій встане й піде з нею. Або Олексій вдарить кулаком об стіл, його сірі очі потемніють, і він кине захриплим голосом: «Перестаньмо грати комедію! Людмילו, це дівчина, яку я кохаю, це моя справжня дружина, а між нами все скінчено».

Швидко, лякливо билося серце. Що станеться, що буде? Може, він не скаже нічого, але ж вона вже знає тепер, як виглядає ця дівчина. Олексій зникатиме з дому — буде в тієї. Вона відчуватиме дотик її малої шорсткої долоні на долоні Олексія, на його устах бачитиме сліди поцілунків цих уст, дитячих і мужніх водночас. Що ж буде, що станеться, коли скінчиться ця весела розмова?

Але Ніна раптом глянула на годинника й злякано схопилася з місця:

— Як я засиділась! Через годину йде мій поїзд, а я ще мушу... До побачення, Олексію,— сказала вона безтурботно, не дивлячись йому в очі. Міцно стиснула долоню Людмили, і зустрілися, глибоко з'єдналися в погляді блакитні й карі очі. Людмила довше, ніж треба було, затримала в своїй долоні руку дівчини. Погляд карих очей був одвертий, щирий і ясний і промовляв більше, ніж могли сказати уста. Людмила зрозуміла з цілковитою певністю — так, це дівчина, яку Олексій кохав на фронті. А тепер вона відходить, і відходить назавжди. Вже коли б Олексій і хотів, не зв'яжеться між ними нить, яку вирішили розірвати ці малі, шорсткі, потріскані від вітру й морозу руки. Людмилі раптом нестримно захотілося обняти цю дівчину в солдатській гімнастюрці й поцілувати сестринським поцілунком, без ревнощів і гіркоти. Але вона засоромилась: це та відходила переможцем, і це їй можна було поцілувати Людмилу, а не навпаки. Хвилина минула — і вже зачинилися

двері, і тяжкі солдатські чоботи затупотіли по рипучих дерев'яних сходах.

«Які це ти двері замкнула?» — думала Ніна. Серце їй обважніло від сліз, губи тремтіли. Було нестерпно, до розпачу гірко. Так, неймовірно тяжкі були занадто великі солдатські чоботи, і душив шию комір гімнастюрки. Як тяжко було йти по цих рипучих дерев'яних сходах, що вели не з кімнати Олексія на вулицю, а з одного життя в друге, з одного берега на інший, кудись у невідоме, що зараз здавалося гірким, як полин.

Назустріч залунали чийсь кроки — прудкі, дитячі. На площадці Ніну оглянули цікаві оченята з-під зеленої шапочки, Олексієві очі — сірі, з чорними віями. На кирпатім носику три плями веснянок. Ніна мимоволі усміхнулася цій незнайомій дівчинці, і та відповіла їй усміхом.

— Ти Ася?

— Так. — Голосок був дзвінкий, високий. Ніна хутко нахилилась і обняла донечку Олексія. Притулилась обличчям до рожевої щічки. Боже мій, які ніжні й милі щічки в дітей! Зблизька глянула в оченята — сірі, як очі Олексія. Дівчинка відповіла поцілунком, але потім зупинилася, здивовано, з запитанням, що завмерло на устах. Та Ніна відчула, що горло їй перехопили сльози, і хутко збігла по сходах. Донечка Олексієва — схожа на батька і на матір. І які кумедні, зворушливі ці веснянки на носику, саме три, не більше. Зелене пальтечко, зелена шапочка. Так, так, тут була дитина, тут була ще й донечка в Олексія, що її народила йому та жінка. Як вона могла хоч на хвилину забути про дитину? Хіба ж можна покинути такі променясті оченята, такий усміх, такі три веснянки на кумеднім кирпатім носику? Мабуть, такі малі рученята зв'язують міцно, найміцнішими в світі путами. Вона не думала про це, хоч Олексій завжди там, на фронті носив з собою збляклу вже, стерту фотокартку дочки, і Ніна добре знала ім'я Асі. Про неї часто згадував Олексій, і тоді дивно ніжний усміх зринав на його устах.

Ах, які тяжкі були чоботи, як душив комір шинелі! «А я ніколи не матиму дитини від тебе, Олексію, твоєї дитини, яку б ти любив, з фотокарткою якої не розлучався б ніколи».

Вона відчула раптом, що йде вулицею в солдатським убранні, з коротко постриженим волоссям, і обличчя

пошмагане вітрами, і руки потріскались від морозу. І що в той час, коли вона мандрувала по снігах і кризі, по болотах і грязюці, інші жінки усміхалися до своїх дітей і народжували немовлят, маленьких, кумедних, з голівками, вкритими пухом, наче в курчат, з малесенькими, майже прозорими пальчиками.

Які ти двері зачинила? Про що ти думаєш, сержанте, поранений чотири рази — двічі тяжко, двічі легше?

Щось скінчилося навіки — і з цим нічого не можна було зробити. Скільки разів думалося: «Де ти зараз, у цю хвилину, Олексію? Що ти робиш, про що думаєш?» Скільки разів, влучаючи несхибно з автомата й бачачи, як падає на землю тінь з широко розкинутими руками, казала вона з радісним усміхом про себе: «За твоє здоров'я, Олексію!» І не можна було уявити собі, що десь там далеко сидить дома, ходить до госпіталю, живе цивільним життям капітан Олексій Дорош у цивільному одязі. Вона уявляла його таким, як він виїздив з фронту, коли після контузії почалися ці дикі напади болів голови і його вирядили на лікування. А потім він уже не повернувся. Правда, вона забула навіть запитати, як з тими болями. Але, видно, вони минули, видно, не залишилося від них і сліду, як не залишилося й сліду від їхнього божевільного, певне вигаданого, нереального кохання.

І раптом спало їй на думку, що вони ніколи не говорили про любов. Це було таке зрозуміле, що про це не доводилося навіть згадувати. Наче звичайні людські слова були недоречні там, під небом війни, на шляхах війни.

Вона забрала речі, залишені в знайомих, і пішла на вокзал. Незабаром відійде поїзд і вона поїде назад до своїх, до своєї частини. Куди вона просунулася зараз? Ніна знала тільки напрямок, але, напевно, тепер вони пішли далеко вперед. Як там у них, хто живий, хто загинув?

Та ці думки не мали звичного забарвлення і звичного змісту. Змерхло, посіріло все. Не було Олексія. Вони сидять тепер там, вкупі, у своїй теплій кімнаті, і разом з ними їх дитина. Вона прибігла, рожева від холоду, і, може, розповідає про незнайому жінку в шинелі, яка поцілувала її на сходах.

І дивовижні очі в коричневих і золотих цятках запит-

ливо дивляться на Олексія. Ніна не мала сумніву, що та догадалася про все. Досить було того прощального, смутного й ніжного погляду, що водночас запитував і давав відповідь, пробачав і просив пробачення. Так, ця справжня дружина Олексія була така, що не можна було злоститися на неї і не можна було зневажати її. Але Ніна почувала себе поруч з нею малою, покинутою й нещасною до глибини серця, ах, якою незмірно нещасною!

На вокзалі гомоніли, товклися, юрмились, поспішали люди. Сірі шинелі поглинали все. Стукотіли важкі чоботи, рипіли ремені, хтось прокидався на лаві з протяжним позіханням, хтось засинав просто на підлозі в кутку, поклавши під голову похідний мішок. Солдати товклися в дверях, кликали, лаяли когось, нервували через якийсь поїзд, який ще не прийшов. І Ніна прощтовхувалася в юрбі, відчуваючи знайомий запах шкіри й сукна. Вона перестала думати про свої чоботи, бо тут усі були в таких чоботях, перестала думати про свою шинель, бо тут усі були в шинелях. Вона вже не була тією Ніною, непроханим гостем у колишнього офіцера Олексія Дороша, під уважним поглядом незнайомої жінки, його дружини, а була однією з сотень людей у шинелях, звичайним сержантом, який повертався з госпіталю на фронт, до своєї частини.

На пероні, прямуючи кудись у темряву, троє солдатів, злегка похитуючись, півголосом наспівували пісеньку, і Ніна добре розрізнила слова:

Ось війна скінчиться,
Гітлера уб'ють.
Фронтові дружини
Гірко заревуть.

Вона бігла вздовж поїзда, шукаючи вагона, де було б менше людей. І вперто, однотонно, як стукіт молоточків, як биття пульсу, повторювалися в її мозкові ідіотські слова й убога мелодія:

Фронтові дружини
Гірко заревуть...

- Куди лізеш?
- Далі, далі, не бачите, тут повно?
- У вікно, у вікно...

— От чорти, що це в них тут за порядки?!
Її підхопило, стисло, вона насилу хапала повітря.
А в голові били, цокотіли вперті, настирливі молоточки:

Фронтові дружини..

Але вона вже не була фронтовою дружиною. Олексій пішов, наче його ніколи й не було в її житті. Пішов до тієї, справжньої, Людмили, з блакитними очима в цяточках, з пухнастим, м'яким волоссям, в якому вже біліло сиве пасмо.

Хтось підштовхнув її ззаду, хтось потягнув наперед. Вона побачила на мить біля своїх ніг сірі шапки — і опинилася у вагоні, де було повно людей, гомону, диму. Вона вилізла на другу полицю, куди її підсадили чийсь руки, і нарешті перевела подих, поправляючи збиту набік шапку. Зарипіли, заскреготали вагони. Поїзд рушив з місця. Зачинились двері. По платформі з криком бігли ті, кому не пощастило сісти у вагон, намагаючись ухопитися за сіддці.

Поїзд ішов, набираючи розгону, а на верхній полиці, в хмарі махорочного диму, що линув звідусюди, сиділа Ніна, звисивши вниз ноги. Ніс її поїзд у далечінь, на захід, на фронт, на широкі далекі дороги війни. І Ніна відчула раптом, як усе, що вона пережила годину тому, мерхне, блідне, стає далеким, як стертий спогад. Тільки в серці нило щось тупим глухим бодем, як незагоєна рана, бо не було вже Олексія, не було й не буде ніколи, ніколи, ніколи.

Вона зітхнула так голосно, що з протилежної полиці нахилилося до неї чиясь кругле обличчя.

— Нічого, нічого, я так...

Місто залишилося позаду... Ішов поїзд чимраз швидше на захід, до шляхів війни, шляхів бою, боротьби, до походів перемоги, і ніс разом з іншими Ніну Андріївну Пашук, сержанта, снайпера.

ХІ

Ася розгорнула газету, вийняла апельсин і застигла, затиснувши в руці золотистий плід.

У кімнаті стояв присмерк. Брудні, наполовину забиті фанерою й запхані ганчір'ям вікна майже не пропускали

світла. Каламутно миготіли бліді вогники тонких, воскових свічок. Гундосий чоловічий бас монотонно тягнув:

— Прийшов день гніву його, і хто може встояти...

Похмурі жіночі дерев'яні голоси підхопили:

— І затремтить земля, притулок гріха й розпусти...

Ася притулилася до матері. Занімівши від подиву, Людмила дивилася на те, що діялося в кімнаті. На них ніхто не звернув уваги. На низькому столі витягся мертвий Вовка. Руки складені на грудях. Свічки відкидали на його худе, загостре обличчя непевні тіні. Він здавався довгим, як дорослий мужчина. Збоку вже стояла прихилена до стінки домовина. Тхнуло воском і сосновими дошками. Похмуро й монотонно звучали повторювані жіночим хором слова. Обличчя сірі, зморшкуваті, обличчя з підпухлими очима, обличчя з яструбиними носами, обличчя брезклі й худі, з запалими щоками, всі різні, і все ж таки чимось схожі — гарячкові, неспокійні очі, хитрі й злі, як очі причаєної кішки.

Ася міцно стисла руку матері. Другою рукою вона машинально терла апельсин, і Людмила на мить відчула свіжі пахощі, що приглушили чад свічок і сморід брудної одежі.

— Співайте, сестри мої, співайте, бо стає душа небіжчика перед господом, іде на суд душа вмерлого... І страшний гнів господній, і здригнуться гори, і річки виходять з берегів, коли гнів господній вразить землю...

Старі жінки схилилися, захиталися, наче вже повіяв вихор цього гніву господнього, і знов залунав гундосий, монотонний спів. Людмила ворухнулась, але з-під бурої хустки блиснув сердитий погляд, і вона знову приросла до брудних дощок підлоги. Шаруділи сторінки. Вусатий чоловік швидкими пальцями гортав сторінки, шукаючи в розбухлій од частого вжитку, пошарпаній книжці знайоме місце. Він підняв налляте кров'ю обличчя різника, і спів миттю змовк. Мужчина читав. Лунали страшні й незрозумілі слова апокаліпсису, і жінки з тяжким зітханням схиляли голови, наче зігнуті вихором, що линув від тьмяних грізних пророцтв.

— Ібо...

На мить Людмилі здалося, що вона бачить усе це уві сні. Де вони? Куди вони з Асею потрапили? Наче стерті чиєюсь впертою рукою, десь зникли сторіччя, і в обличчя війнуло гарячим подихом пустелі, по якій

мандрували виснажені фанатики з палаючими очима, що бичували свої розпалені хтивістю й голодом тіла, ранили руки об терни. Наче земля почала обертатися в інший бік, і от дорогами ідуть лави флагелянтів¹⁰. Монах у похмурому соборі читає пророцтво про антихриста, і юрби падають ницьма, дряпаючи пазурами груди.

Отак і тут, у цій брудній кімнаті, куди денне світло ледве пробивалося крізь каламутні шибки, марно намагаючись побороти полум'я вбогих свічок, попадала на коліна сіра юрба старих жінок і з стогоном, з голосінням, з майже звірчим гарчанням билася лобами об прогнилі дошки підлоги. Над цими схиленими, мов колосся на вітру, жіночими головами Людмила бачила наляте кров'ю, цілком земне, бичаче обличчя мужчини та його маленькі, гострі, чорні, мов ягідки ялиці, оченята, що раз у раз відривалися від сторінок книжки й обводили припалу до землі юрбу. Подив потроху минав, почав зростати гнів. Вона ступнула вперед, почувавши, як лють перехоплює її горлянку, почувавши, що от-от зараз кинеться на цього святенника, видере в нього з рук подерту, заяложену книжку, розжене банду, що згуртувалася навколо вмерлого хлопчика, як з виттям гуртується навколо здобичі зграя шакалів. Та раптом відчула в своїй руці маленьку, спітнілу долоньку Асі. Адже поруч з нею дитина, а хто знає, на що здатні одурманені фанатизмом, розпалені апокаліпсисом баби та цей різник, що провадить на їхніх пристрастях якусь цілком практичну й вигідну для себе гру.

Ася помітила вчорашню тітку. Стара стояла на колінах, біла себе в груди, її запалі губи щось беззвучно бурмотіли, й Ася мимоволі подумала, що за її брудною фуфайкою сховане кільце з прозорим каменем, в якому крився відблеск чистого неба.

Раптом двері з грюком розчахнулися. На порозі, злегка похитуючись, стояв високий чоловік.

— Це батько,— пошепки пояснила Ася.

Жінки підвелися, всі обличчя повернулися до прибулого. Війнуло холодним повітрям, полум'я свічок захиталося, замигтіло. Мужчина, що читав евангеліє, обірвав речення. Тітка гнівно смикнула кохтину на грудях.

— Ти-и-и-хо!

Але чоловік на порозі нахилив голову, мов буйвол, що нападає на ворога. Могутня рука стислася в кулак.

— А чого це — тихо? Я в себе вдома!.. Ану, забирайся звідси геть! Чуєте? Геть, кажу!..

Чорновусий поспіхом захлопнув книжку. Тітка схопилася на ноги.

— Мовчи, старий п'янюго, не вводи людей у гріх! Не бачиш хіба — панахиду правимо?

— К чортам вашу панахиду! — гримнув той.— А ти чого чекаєш, бицюго?.. Щоб я тобі усі кістки переламав? Ану, забирайся геть разом із своїми бабами та щоб ноги вашої тут не було.

Жінки тривожно заворушилися.

— Та ви що? Ще на цього п'янюго дивитися! — крикнула тітка.

— Я тобі покажу п'янюго. Сама скільки мені горілки перетягала, щоб не заважав твоїм паскудним справам, стара відьмо! Досить! Хлопця в домовину загнала, досить! Забирайтесь геть! — гримнув він так грізно, що жінки боком попрямували до дверей. Мужчина з книжкою в руці стояв вагаючись.

— Ану, марш, бо міліцію покличу!

— Дивіться на нього, який швидкий! Қлич, клич свою міліцію! — надірваним, охриплим від люті голосом загорлала тітка.— Побачимо, кому це боком виїде!..

Та апокаліптичний «лектор» вже швиденько подався геть, намагаючись зберегти поважний вигляд, а поперед нього і позаду нього похапцем дріботіли жінки, кидаючи на розлючену бабу співчутливі погляди. Миготіли й знову розгорялися похитувані струмком повітря вогники свічок. Лише тепер прибулий помітив Асю й Людмилу.

— Це ви приходили до Вови... пізнаю... пізнаю.

— Я йому апельсин принесла,— прошепотіла дівчинка.

Той важко опустився на стілець.

— Апельсин... Тепер уже йому ніякі апельсини не потрібні, моему хлопчикові... ніякі апельсини. Вже не їсти їх йому, дівчинко, не їсти...

Він похилив голову на груди. Він був п'яний, думка його працювала важко, насилу поборюючи хміль.

— Збавили мені хлопця. А таке було здібне, таке здібне хлоп'я...

— Такий самий ледар, як ти! — просичала баба, що забилася в куток між столом і вікном.

- А ти цить! Сама найбільше винна...
- Я? Це я? А ти що? Бандита викохав...
- Мовчи, бабо! Як не соромно! Ще й поховати не встигли...
- Ну й що ж! Всі повмираємо,— пробурчала вона хмуро.— Кінець світа настає, антихрист вийшов з пекельних вод, щоб правити світом...
- Досить! — гримнув він, грюкнувши могутнім кулаком по столі.— Не лізь із своїм антихристом, сама ти антихрист разом із своєю бандою. І досить цього, забирайся геть. Іди до свого «брата», до своїх «сестер», щоб очі мої більше тебе не бачили.
- А що ж ти думаєш? І піду... Піду...— уриваним голосом сказала та.
- Іди, іди! Побачимо, як тебе там привітають, коли не будеш їм усе з дому тягати, а ще й у них просити доведеться. Побачимо...
- Не турбуйся, не пропаду,— пробурчала вона сердито.
- Що ж, побачимо... Дивіться, на що це схоже,— кивнув він Людмилі, промовистим рухом показуючи на кімнату.— А було ж усе, як у людей. Все повитягала — килимок, подушки, ковдру... Тарілки були, ножі,— все забрала, тому бику однесла.
- Мовчи, не смій!
- Це ж чого — не смій? А я от смію. Не знаю, чи що?.. Знайшов собі, шахрай, роботу — недоумкуватих бабів дурити. І живе, салом обростає та сміється собі з них в кулак. Ви ж бачили, яка морда — мало шкіра не репне. Подумав би хто, що побожний,— вдався він до Людмили.— Баби з цією війною геть подуріли, от він і тягне з них...
- Самогонник,— просичала, захлинаючись від люті, баба.
- Ну що ж, іди, іди донось! Самогонник, то й самогонник... Давно вже було, я за німців самогон гонив: треба ж було якось жити,— пояснив Людмилі.— Але цьому уже давно край,— додав він.
- Хіба ж тільки за німців? — ущипливо зауважила жінка.
- Ти мене не штрикай — коли та коли! Скінчилося, кажу. Забирайся собі геть, чого стоїш?
- Женеш?

В. Василевська та І. Ухвій.

— Жену... От зв'язався...— поскаржився він Людмили.— А жінка, небіжчиця, мати цього бідолахи... Ех, жінка була!.. Умерла... От і зв'язався, як дурень... І мені життя зіпсувала, і хлопця занастила...

— Ну, вже твій синочок — таке щастячко: не було чого й занапашати...

— Так? А як він учився до війни? Га? Директор сказав: «Товаришу Черемов, якщо тільки хлопець порозумнішає — будуть з нього люди...» Так і сказав...

— От і порозумнішав: бандитом став,— просичала з ненавистю баба.

— Не бійсь, коли додому приносив щось, ти брала, правда ж? Хоча знала звідки, чудово знала! Але твоєму «братові» все одно звідки, аби тільки було... Крадене не крадене — аби тільки нажертись та випити...

— Оце обізвався непитущий...

— Правда, п'яниця, що там казати... А через що? Через тебе, через своє життя пропаще, що ні за цапову душу перевелося...

— А ви хто за фахом? — тихо спитала Людмила.

— За фахом? Слюсарем був, непоганим слюсарем... А потім так уже життя пішло... Нав'язалася ця баба, німці прийшли... І розп'ячився, правду сказати, розп'ячився. Черв'яка заливав... А його скільки не заливай — все одно точить, душу висмоктує... Ах, горе мое...

Баба, мабуть, вирішила, що гроза минула, перестала ритися в своїх речах, сіла на ослін і стягла з голови хустку.

— А ти чого? Умостилась, як квочка... Сказав — забирайся, і забирайся. Досить... Поховаю хлопця — каюк і тобі, і горілці, і всьому... До самісінських печінок допекла... За роботу візьмуся...

— Якраз дадуть тобі роботу!

— Не турбуйся, дадуть... Слюсар Черемов ще себе покаже. Ще не всі кісточки в мені поперегризали. Я ще своє зроблю, правда ж? — спитав він Людмилу, і в його каламутних очах раптом заяснів вогник.

— Правда, я думаю...

Стара кинула на неї ворожий погляд. Вона зв'язувала у вузлик якесь ганчір'я і, здається, лагодилася, нарешті, піти.

— Ну, я вже йду.

— Іди, іди!..

— Так, більше вже не прийду. Плакатимеш, на колінах прохатимеш,— не прийду.

— Ох, біжу, ох, уже мчу за тобою, сльози так з очей і котяться! Запам'ятай собі — це не жарт. Забудь і дорогу в цей дім, забудь, як тут двері відчиняються! Щоб і ноги твоєї тут не було!

— Не турбуйся, не прийду. Здохатимеш — не буде кому тобі стакан води подати — і тоді не прийду...

— Хвалити бога! Ну й вредна баба...— махнув він рукою, коли двері зачинилися за старою. Тепер він зовсім протверезився. Всміхнувся Асі.

— От і ви прийшли... А Вовка не дочекався... Мало доброго бачив у своєму житті Вовка, мало.

Він підійшов до небіжчика і обережно, незграбно погладив темне волосся.

— Чому ви не покликали лікаря? — суворо спитала Людмила.

— Лікаря... Та треба, звичайно, треба було... Тільки спершу думали, може, і так одужає, а покликати лікаря — зараз усі дізнаються, і вже нічого доброго з цього не вийде... А потім, уранці, одразу видко стало, що й лікар не допоможе, що це вже кінець... З гвинтівки куля...

— А самі вони стріляли? — тихо спитала Людмила.

— Аякже, стріляли, перші стріляли... Вова — ні, він тільки так, підручним був... А ті, як патруль підійшов, відразу почали... Отак хлопець і пропав ні за цапову душу. І моя провина, звичайно, моя провина... Як німці прийшли, я на село пішов, за цей — ну, як вона сказала,— за самогон узявся... А він з бабою залишився. Який там догляд!.. Ну, він уже й за німців почав... Завертівся, закрутився, відьма ще й під'юджувала; отак воно й пішло... без ладу... а вона ще й раділа, заробляла на хлопцеві. Йй — аби тільки антихрист, а на все інше плювати. А коли наші прийшли, йому вже і впину не було. До школи, каже, не піду, щоб мною там командували, вчитися, каже, не буду, краще ремесла навчуся... Шевцеві наче допомагав, але що це за навчання. Родич він нам, ну й тримав Вовку, але воно більше про людське око. А хлопець своє робив, я й не знав, які в нього справи, аж ось воно що вийшло... Куля в груди... Слюсаря Черемова, п'яниці, син — бандит... А мати хороша

була жінка, тиха така, і все, було, казала: «От Вова вченим стане, великою людиною буде...» — і не вийшло...

— А ви справді хочете на роботу?

— Аякже! Досить... Час братися... Адже завжди можна взяти себе в руки, хіба ж ні? А я ж іще за громадянської війни... Ні, треба братися...

— Зайдіть до нас, мій чоловік інженер, може допомогти. Слюсарі завжди потрібні.

— Ще б пак. А слюсар Черемов, він ще покаже... Он рука в мене яка!.. Робоча рука. Тільки якось воно без ладу пішло... То я прийду, неодмінно прийду...

— Ми живемо там, де швець, на третьому поверсі.

— Знаю, Вовка казав... Як він прохав, щоб баришня прийшла... Он і апельсин принесла...

Ася обережно підійшла ближче і запитливо глянула на матір. Людмила кивнула головою. Дівчинка поклала біля ніг вмерлого апельсин, золотаву, блискучу кулю, від якої мерхли бліді вогники свічок.

— То ми вже підемо...

— Так, так, душно тут, — сказав він, похмуро вдивляючись у загострене сине обличчя хлопчика. — Ех!..

Наче з чорної прірви розчахнулися двері в морозний вечір, ще рожевий від призахідного сонця. Людмила глибоко увібрала в легені повітря і знову подумала, що було легковажно тягти за собою дівчинку в цей брудний барліг. Але Ася серйозно йшла біля неї й лише за хвилину звела на матір прозорі, ясні оченята.

— Мамо, вони, сек... сек... так... ну, як же це звється?

— Сектанти.

— Так, так, сектанти, правда?

— Так, донечко.

— А чому?

Людмила розгубилася. Вона не знала, що на це можна відповісти.

— Як це — чому?

Але Ася вже сама знайшла відповідь.

— Це, мабуть, через війну. Адже він так сказав: «Побожеволіли баби через цю війну», — правда ж?

— Так, донечко, напевне, через війну.

— Але раніше, давно, таких було багато, правда ж?

— Багато, донечко.

— Я знаю, ми читали про цю ін-кві-зи-цію...¹¹ Правда, як добре, що вже нема інквізиції?

Вона на мить змовкла. Під ногами весело порипував сніг. Пахло холодом, свіжим вітром, який, навіть у морозець, приємно овівав щоки.

— А Вова вмер...— раптом сказала Ася, і губенята її скривилися, наче вона лагодилась заплакати. Видно, баби, що молилися в темній кімнаті, й сутичка вразили її дужче, ніж мертвий хлопчик, і вона лише зараз усвідомила, що він умер.

— Це теж через війну і через фашистів, правда ж, мамо?

— Так, так, донечко,— машинально підтвердила Людмила.

У неї було важко на серці. Які темні безодні людського горя, нещастя, безумства криються поряд, десь зовсім близько, а ти нічого про них не знаєш, і раптом вони відкриваються здивованим очам. Які спустошення вчинила рука війни, скільки завдала ран, що їх потім доведеться лікувати роками. Рани тіла, що загоюються в сто крат легше, і рани душі, що гниють, гнояться, сором'язливо приховувані під лахміттям пристойності.

— Добре, що ти пішла зі мною,— сказала Ася.— Одній мені було б трохи... моторошно.

— Так, донечко.

— А скажи, мамо, тобі було теж трішечки страшно?

— Навіть дуже.

— От бачиш. А ти ж доросла. Але він прийде до тата, його батько, правда?

— Думаю, що прийде.

— І тато порадить йому, куди піти працювати, правда? І він виправиться, правда? Я думаю, що він напевне виправиться. І всі потім виправляться, правда?

— Як це — всі? — не зрозуміла Людмила.

— Так, що не буде ніяких поганих людей, правда?

— Так, донечко.

— І поганих людей набагато, набагато менше, ніж хороших? Правда? Фашисти і ще там якісь, а так хороших більше, правда ж?

— Звичайно.

— Тому що, наприклад, у нас у школі... Всі кажуть, що Левко нехороший хлопчисько, а він зовсім не такий вже, а так тільки любить дражнитися, зате він допома-

гає своїй мамі, я бачила, як він носить воду з колодязя, і в нього є така маленька сестричка, то він ходить з нею гуляти, бо лікар сказав, що вона рахі... рахітик і треба, щоб вона гуляла. І Вовка... Як ти думаєш, мамо, адже він не був уже такий зовсім поганий, правда ж?

— Звичайно, ні.

— От бачиш, і той, його батько, сказав, як воно було до війни. Значить, якби не війна... А як ти думаєш, мамо, коли б ти поговорила раніше, ну, перед тим, з Вовкою, може б, він і виправився? Га?

— Може...— тихо сказала Людмила і, наче дитина звинувачувала її в чомусь, одразу ж додала: — Тільки, бачиш, я ж не знала.

— Так... А якби знати... якби завжди знати, можна б допомогти, правда?

— Так... якби завжди знати...

— І знаєш, мамо, я думаю, може, Текля Андріївна теж не така вже погана, а тільки так, через те, що була в Ленінграді.

— Вона просто хвора, ненормальна, розумієш?

XII

Ася серйозно прямувала поруч з матір'ю.

Сніг радісно рипів під ногами. Людмилі вперто спадало на думку, що вона десь у чомусь помилилась, що треба було інакше підійти до Олексія. І чому, що б вона не робила, про що б не згадувала, думки її вперто поверталися весь час до цієї одної справи? Ішла війна, тремтіла наче в пропасниці земля, сотні проблем чекали свого розв'язання, а проте особисті, власні, людські справи займали стільки місця. Так, напевне, набагато більше, ніж раніш, і не тільки в неї одної. Куди не глянь, всюди так було. Наче війна, замість знецінити особисті людські переживання, збільшувала їх, вимагала для них місця й уваги, вимагала для них часу й зусиль, домагалась їх розв'язання. Коли в титанічній боротьбі зводився дибки світ, вперто, тривожно жадало свого місця в цьому світі мале людське серце, і хотілося, вперто, розпачливо, наполегливо хотілося крихти щастя, крихти тепла, відчутти рідне плече, хотілося внутрішнього

спокою, віри в це звичайне мале людське щастя, зв'язане тисячами ниток з великими справами, невіддільне від них, що становило їх складову частину, внутрішню, непомітну для людського ока.

І добре було, що можна оце йти по засніженій вулиці міста, відчуваючи в долоні малу ручку дівчинки з ясними очима.

Йй згадався похмурий, жаский спів, слова про загибель, що насувалася на землю, про морок, який охопить світ, поглине й затопить його. Ні, ні, ця загибель була загрозою, яка вже минула, хвилию, що ринула назад, відступила перед ясною, незламною силою віруючої людини. Тільки вірила вона не в апокаліптичних потвор, а в золоте, яскраве, тепле, живлюще сонце. Тепер минула небезпека, що загибель насунеться на землю, охопить світ темрявою, поглине його й затопить. Ні, ні, загроза ця минула, вона була вже хвилию, яка відпливала на захід перед незламною силою людей, що вірили в свою перемогу, в золоте тепле сонце. До цього сонця дріботіли малі ніжки Асі, яка поважно вдивлялася ясними, прозорими оченятами в сутінки, що густішали над білою вулицею. До цього сонця мусить іти й вона, Людмила, так, як ішла досі, як ішла ціле своє життя. Її гарячою хвилию охопила раптова незборна любов до цього міста, покаліченого рукою ворога, до цієї землі, по якій рік тому ступали чоботи ворога, а тепер вільної, своєї, найкращої в світі, рідної, ласкавої землі. І Олексій — Олексій теж знайде свою дорогу, ту дорогу, якою йшов ціле життя. Зникне тінь смутку в його очах — в Олексієвих сірих очах, і все буде, як раніше. Ні, ні, ще краще, ще повніше, бо вони дивилися вже в обличчя смерті, бачили її високу чорну хвилю, яка могла залити, знищити, поглинути все, і знали вже ціну життя, і ціну смерті, і ціну свободи, і ціну сонця, і ціну любові. «Може, це тому, що я вже не така молода?» — подумала Людмила. Але ні, це було саме тому, що життя, яке вони раніше приймали, як само собою зрозуміле, тепер ставало дорогоцінним скарбом.

— Тут гарно, правда ж, мамо? — запитала Ася. Людмила очутилася від задуми й стисла руку дівчинки, що тепло і затишно лежала в її долоні. Так, навколо стояли засніжені дерева, тягнувся широкий білий бульвар, над яким уже снувались тіні вечірнього присмерку, але ще

десь невловно тремтів у повітрі ледве помітний рожевий відблиск сонячного проміння, і сніг, що приглушував кроки й гуркіт коліс, повивав місто вчистою лагідною тишею. Навіть кістяки розбитих будинків втратили свої гострі контури, зливаючись з померхлим небом.

— А навесні тут, напевне, будуватимуть, правда, мамо?

— Так, так, донечко. Напевне.

— І відбудують такі самі будинки, правда?

— Такі самі... А може, ще кращі. Архітектори зроблять плани, а потім прийдуть робітники, інженери, майстри й будуватимуть, будуватимуть ще краще.

— Так, так, напевне буде ще краще.

У серці спалахнув вогник раптової радості. Ах, що означали ці дрібні труднощі, прикrostі, турботи, коли вже незабаром, вже скоро... І що принесе мир, який отот настане? Людмила почувала: вона несе в своєму серці частинку того, що принесе цей мир, який вже йде широкими кроками, вже лунає в переможних вигуках, уже бринить в простих словах зведення,— він уже близько, поруч, і всі відчувають на обличчі його теплий подих.

— Татка ще, певно, нема дома,— сказала Ася.

Обличчя Людмили змерхло. Ну, так, Олексій... Болісно затріпотіло серце. Знов дрібні уколи, знов його насуплене обличчя, знову претензії.

І раптом вона перестала думати про Олексія. Пригадала не розумом, не думкою, а якимось чисто фізичним відчуттям: «Породи мені сина, Людо, я страшенно хотів би мати ще й сина».

Як давно це було! Так, так, вони хотіли мати сина. І тепер, ідучи з Асею, вона відчула раптову поривну тугу за немовлям — маленьким, безсилим, що потребує невпинних турбот, ніжного догляду. Ася виросла. Вона вже мала своє власне життя, інше, відмінне, вже мала свої власні думки, прагнення, свою власну дорогу. І вона піде цією дорогою. І мати день у день ставатиме їй дедалі менш потрібною. Подумати тільки — колись вони чекали, щоб маленька голівка досягла стола. Дівчинці так страшенно хотілося побачити, що там на столі. Не так, щоб її підняли й показали, а самій, як дорослій. І Олексій сміявся з зусиль малої, яка переводила на батька потемнілі оченята й казала жалібно:

— Не мозу...

А тепер вона йде поважно, і скільки вже бачили ці ясні оченята! Метушню евакуації, тріскучі морози, тиф, що валив з ніг, розпач людей, що втратили близьких. Разом з усіма мале створіння переживало надії й смутки, розпач і нещастя. І воно зростало — швидше, ніж росло б в інших умовах. Було щебетливе, лагідне, веселе, але на дні ясних оченят таїлось недитяче розуміння того, що життя — це тяжка й серйозна справа. Так, так, дитя росло, крило в собі вже цілий світ, в якому не все могла осягнути Людмила, новий, інший, свій власний світ. І як тоді хотілося, щоб воно росло, щоб почало ходити, говорити, щоб можна було з ним розмовляти, як рівний з рівним,— так тепер було шкода, що не можна взяти малу на руки, заспівати їй колискової пісеньки, притулити до себе, захистити. Вона, її дочка, вже йшла в життя, воно здіймало її на чимраз вищій хвилі, і участь Людмили в цьому всьому ставала дедалі менша, дедалі дрібніша.

А їй так хотілося крихітних рученят, беспорядних і безсилих, каламутного погляду малих оченят, що ледве-ледве розрізняє предмети й людей, першої усмішки, безпомічної й безмежно довірливої.

Як же це так, Олексію? Невже ти забув про наші розмови, що буде син, забув про те, що вже були навіть суперечки про ім'я для нього, хоч його ще не було на світі.

«Війна»,— казала собі Людмила, але це була неправда, це не заспокоювало. Війна наближалася до кінця, і саме тепер вона бачила навколо, як, ніби бажаючи надолужити втрати на землі, всі жінки палко прагнули дітей. Вагітна була лікарка, завідувачка пункту переливання крові, вагітні були й лаборантка, й дружина двірника з будинку напроти. Вони не думали про те, що чоловік, який приїхав додому на короткий час, який несподівано проїздом заскочив додому на одну добу, може, вже ніколи не повернеться. Вони не думали про те, що було тяжко,— кожна пелюшка ставала проблемою, проблемою було мило і молоко, навіть звичайний тальк для присипання. Вони хотіли родити. Були серед них слабкіші й старші від Людмили — вони теж хотіли дітей. І кожна пишалася своєю вагітністю — наче природа дужче промовляла в них материнським інстинктом.

А в неї, в Людмили, був чоловік, вона заробляла, у них був дах над головою. І Олексій так хотів раніше мати сина...

Людмила машинально стиснула ручку Асі, ніби відчуваючи якусь провину. Але ні, ні, Ася зростала, Ася була вже велика, а в серці, в тілі, в мозку жила туга за малим дитям, за немовлям, якого вона так давно вже не притискала до грудей; так давно не відчувала дотику кумедних маленьких рученят, схожих на рожеві пелюстки. І кінець кінцем — невже для неї нема права на дитину, на любов, на нормальне життя, яким живуть інші люди? Адже Олексій не загинув, Олексій живий, з нею — на її щастя випав у лотереї життя великий виграш, — і що з того? Осуга гіркоти, лихі слова, ворожість — і нічого більше.

Раптом Людмила відчула гнів на чоловіка. Яке він мав право псувати своє й її життя? Яке мав право жити так, як жив? В ім'я чого вона повинна зносити його похмурий вираз, його вередування, його істеричні вихватки?

Але начебто друга Людмила, спокійна й розумна, придивлялася до цих думок збоку й усміхалась іронічно: ох, Людо, не вдавай, не вигадуй, адже це дуже просто, ти закохана так само, а може, й більше, ніж тоді, коли ти виходила заміж за Олексія, коли народила йому дитину, коли ви розмовляли про сина.

Це було саме так. Тільки тепер пізнали вони ціну життя, пройшовши крізь смерть. І тільки тепер пізнали ціну любові. Хіба це не безглуздо, що довелося прожити стільки років, щоб тільки тепер збагнути це? Тільки тепер знаєш, що це було життя понад усяку міру чудове й багате. Навчання, праця на селі під час колективізації, Олексій, робота, — повне, по вінця повне, кипуче життя. А вони приймали це як належне.

Та ні, зараз життя не було повне. Було невдоволення, і почуття кривди, і жаль. Ася — так, Ася. Але ж Людмилі хотілося ще самій кохати й жити своїм життям, а не задовольнятися тим, що вона в міру своїх сил допомагає й дивиться збоку, як росте, розвивається і відходить чимраз далі інша людина, хоча б ця інша людина була її власною дитиною.

І знов защеміла в серці туга за немовлям. І тому

Людмила відчула себе наче ввійманою на гарячому, коли ввечері прийшов Олексій і важко опустився в крісло.

— Погода, видно, змінюється, в голову наче хто гвіздки вбиває.

Людмила відразу заклопоталась.

— Я зроблю тобі компрес.

Вона клала білу марлю йому на голову й намагалась уникнути його погляду, щоб він не прочитав в очах тих вечірніх мрій. Олексій помітив її збентеження, і відразу думка побігла темною стежкою підозрінь.

— У тебе руки тремтять.

— Ні, ні, це так.

Олексій сперся рукою на бильця старого крісла і, ніби цілком змучений своїм болем, стежив за нею з-під примружених повік. Яка вона була гарна, Людмила! Удавано байдужим тоном, нібито між іншим, кинув:

— Що ти робила сьогодні?

Людмила здивувалась. Він давно вже не цікавився тим, що вона робить. Давно перестав питати, куди йде, коли повернеться, що робить. Вона підняла вгору брови, Олексій міцно стиснув пальці. Так, шукає слів, думає, що сказати, як збрехати. У кого ж могла бути, з ким? Був, кінець кінцем, хтось інший чи ні? Так, довідатись, негайно ж, цієї хвилини, і нехай все скінчиться відразу. Раптом він подумав, що вона може сказати йому просто в обличчя, без відмовок: так, я була там і там, а ти чужий мені, і все між нами скінчилось. Йому стало страшно цієї думки. Ні, хай буде все, що завгодно, аби тільки мовчала, аби тільки зараз не сказала нічого. Ах, як боліла голова! Ні, не можна було зараз думати про щось, не можна було б зараз витримати ніякого удару.

Але Людмила, здавалося, не мала ніякого наміру завдавати йому будь-яких ударів. Вона сіла віддалік. Чому так далеко? Йому хотілося, щоб сіла зовсім близько, відчути тепло її рук, тепло подиху, запах волосся. Так, як вони сиділи раніше, рука з рукою, коли щастям проймає свідомість, що вона тут, поруч, близька й рідна. Але не можна навіть сказати: «Сядь біля мене». Вона підійме високо брови з виразом здивування, нічого на це не відповідь і буде далі сидіти так само, відокремлена від нього столом, спокійна, стримана, далека.

Нестерпно боліла голова. Тепер той біль, який спо-

чатку доводив його до божевілья, з'являвся дедалі рідше, але час від часу це ще бувало, і Олексій почував себе цілком безпорадним, безсилим, як покинута дитина. Так, так, Людмила змінювала компрес, запарювала міцний чай, давала йому порошок, але їй не спадало на думку, що, може, більше б допомогло, коли б просто поклала йому на чоло холодну дужу руку.

— Чому ти нічого не кажеш? — запитав він охриплим голосом.

— А тебе це не дратує?

— Ні, навпаки.

Людмила розповіла йому про Вовку, обережно вибираючи слова, стежачи уважно за виразом його обличчя. Так страшенно не хотілося їй докорів, глузувань, ущипливих зауважень. Ще жили теплим вогником в серці ті думки, і білий засніжений вечір залишив по собі чистий ясний слід чогось дивно вродистого. І думки, ні, не думки — туга за дитиною, яку вона відчула раптом з такою силою, ніби щільніше зв'язувала її з Олексієм. Ніби це не з своїми думками була розмова, а з Олексієм про те, давно забуте, загублене в минулому, про їх маля, Олексієве та її, про маленького, рожевого, пухкого синочка.

Але докорів не було. Олексій слухав. Так, так, це була правда — вона не ходила до коханця, не зустрічалася ні з ким, вона була з Асею, все було саме так, як вона казала. І Олексій відчув полегкість і начебто сором за свою підозру. Підлі, низькі, гнітючі були ревності, вони принижували людину, ганьбили її, тьмарили серце, мучили, і несила було з ними боротись. А може, й справді нема нікого, і це все — лише витвір його хворої фантазії, ніхто не увійшов у життя Людмили. А якщо так — значить, ще не все втрачено і ще може бути так, як було.

— Так, так.

Людмила здивувалась. Олексій притакував, кивав головою, але був якийсь неуважний. Про що він думає, дивлячись кудись у далеч неуважним поглядом?

Як добре, що це було так, що була вона з Асею.

Голова переставала боліти. Олексій зняв компреса.

— Я зараз тобі зміню.

— Ні, не треба. Вже добре, вже пройшло.

— Так швидко? — здивувалась вона.

— Так, дякую тобі, Людмילו.
Він простягнув руку, ніби хотів стиснути її долоню.
Вона не зрозуміла. Рука Олексія впала.

XIII

— Втомились, Олексію Михайловичу? Я зараз, зараз, ще тільки пару штрихів.

Професор Демченко відступив на півкроку — більше не було місця в тісній кімнаті — і примруженими очима став придивлятися до ескіза.

— А я ще, мов на злість, далекозорий, — це вже від старості... Добре, що хоч невеличкі малюнки... Тут є один мій учень, дуже здібний, то він на подвір'я виходить, щоб подивитися на свою роботу... З четвертого поверху вниз, бо в кімнаті немає місця, щоб подивитися як слід... Ну, нічого, війна скінчиться, і тоді...

Олексій справді почував себе трохи втомленим. Він уже вдруге позував старому художникові, який за всяку ціну хотів намалювати голову Олексія. Невідомо чому це нерухоме сидіння на місці стомлювало дужче, ніж якась робота; саме в цій спокійній тиші спадали на думку всі неприємні речі й прикrostі. Але з чемності він запротестував:

— Втомився? Ні, ні, чому?

Старий похитав головою.

— Я бачу, я добре бачу. У вас дуже мінливе обличчя, Олексію Михайловичу, відразу видно... Ну, вже досить, це тільки так, ескіз.

Олексій без особливого зацікавлення глянув на малюнок. Він здався собі зовсім не схожим. Але старий, видно, був задоволений.

— Коли-небудь я вас попрошу ще раз. Але це вже потім, потім. А зараз я вам покажу ще кілька малюнків, якщо хочете... Поки світло є, можна глянути.

Він став витягати по одному малюнки, відкривши великий, окутий залізом чемодан. Олексій звернув увагу на якийсь темний рулон.

— А це що?

Професор несподівано зніяковів:

— Це так... стара моя робота... Копія одна... Це ще в Петербурзі, в інституті... Я за неї медаль одержав...

Скільки ж це років тому? П'ятдесят, може, більше. Ще зеленим юнаком, як то кажуть... Я заховав так, на пам'ять...

Він не квапився показувати, але Олексій наплюгав.

— Покажіть, Андрію Федоровичу.

— Ну, що ж...

Старий обережно взяв коричневий рулон і став поволі розгортати його довгими тонкими пальцями. Поклав полотно на стіл, притримуючи долонею краї, що вперто скручувались.

З темного тла дивилися прозоро-зелені очі, руде волосся вибивалося з-під чорного мережива. Вона всміхалася чарівним усміхом, лукавим і наївним водночас, що ніби затаївся на рожевих устах.

— Це невідомого художника, італійська школа... «Дама з трояндою».

Вони стояли поруч і дивились у зелені мінливі очі, на усміх незнайомої, звабливий і спокусливий. Сива голова похилилась, на устах старої людини з'явилась щира дитяча усмішка.

— Смішно мені так дивитися зараз, Олексію Михайловичу. А тоді я, студентом, був закоханий в цю даму. Можете сміятися, справді був закоханий... Зеленим юнаком ще. В Петербурзі, в галереї.

Олексій мовчав. Так, це була вона, «Дама з трояндою»...

— Медаль одержав...— повторив професор.— Сподобалася всім, а це просто малював закоханий, розумієте? І от, лежить тут у мене, п'ятдесят років...

— Гарна копія,— сказав трохи охриплим голосом Олексій. Художник зрадив.

— То ви знаєте оригінал?

— Так, я бачив у музеї, теж за студентських років.

— І запам'ятали?

— Запам'ятав.

Як же можна було не запам'ятати?

Але це вже не було любовне побачення. Олексій піймав себе на тому, що дивиться на портрет з усміхом, схожим на усміх старого художника — розчуленим і поблажливим. Розвіялися, зникли пахощі того почуття. «Дама з трояндою» була добре знайома і водночас далека, наче знайдена раптово в старій скрині іграшка

дитинства. Не линув від портрета неспокій, а навпаки, погляд зелених очей лягав лагідною ласкою.

Професор придушив краєчок полотна книжкою і скрутив обережно цигарку з рожевого папірця, набираючи махорки з дерев'яної коробки.

— І от я вже стара руїна, а вона така сама, як і тоді,— мовив він з усміхом, заліплюючи папірець.— І буде така сама і через сто, і через двісті років... Якщо не загинула десь під час війни. Мистецтво, Олексію Михайловичу, мистецтво! Ну, покладемо назад...

Професор став скручувати полотно, яке сухо зашелестіло в його обережних долонях.

— Так, це, власне, початок моєї роботи... А закінчити б я хотів тим, про що вам розповідав... щоб колись глянули на нього люди і відчували те, що відчуваемо сьогодні ми — подих величі, величі наших часів. Цим я хотів би закінчити.

— Ви ще намалюєте багато речей, Андрію Федоровичу.

— Багато? Ні, ні. Я хочу намалювати тільки одну велику річ. На більше життя не вистачить, та й не потрібно це. Одне таке полотно залишити після себе, щоб воно справді жило. Про наших людей. Ну, це вже як буде майстерня. Тепер, мабуть, недовго чекати. Я ходив, мене дуже добре прийняли, обіцяли, що при першій можливості.

Олексій засміявся.

— Скільки разів вам це обіцяли, Андрію Федоровичу?

Старий обурився.

— Обіцяли, обіцяли... Це не так легко, я ж розумію, що не легко... А я собі тим часом ескізи роблю, обмірковую, готую. Адже я працюю не тільки в майстерні чи дома. Ти навіть сам не помічаєш, а воно зростає, дозріває, народжується... Я собі на скрипці граю, а воно тим часом...

Хтось постукав у двері. З'явилася Людмила. Олексій підвівся з крісла.

— Немає тут Асі?

— Ні, заходьте, заходьте, Людмило Олексіївно. Вони побігли кудись з Дунею, певне, собачку на прогулянку повели.— Зайдіть,— запропонував художник.

Олексій простяг йому руку.

— То я вже піду. Дякую вам, Андрію Федоровичу.

— Приходьте, приходьте, я ще щось там знайду, оглянемо, поговоримо,— запрошував старий. Людмила стояла зніяковіла.

— Ти підеш додому?

— Так.

Вона не знала, чи йти їй з ним разом, чи залишитись, але художник уже проводив Олексія в коридор.

— То й я піду,— сказала Людмила ніяково. Професор підсунув їй крісло.

— Сідайте, я покажу вам ескіз, оце тільки-но скінчив. Мені б хотілось, щоб ви побачили.

Це був Олексій? Так, без сумніву, Олексій.

— Ну, як, схожий?

— Схожий... Звичайно... Тільки...

— Що тільки?

— Це начебто не його вираз.

Художник знов почав скручувати тонку цигарку з рожевого папірця. Він не дивився на Людмилу.

— Не його вираз?

Так, це був Олексій. Далеко дивилися очі й біля уст була болісна рисочка, але в обличчі було щось м'яке, майже дитяче, незважаючи на суворість правильних чоловічих рис. Невже він міг бути таким?

— А ви придивіться, Людмילו Олексіївно, придивіться добре... Мені здається, ескіз вийшов гарний... адже не в тому річ, щоб віддати схожість з фотографічною точністю. Схожість полягає в чомусь іншому. Якби не це—досить було б фотографії... Та навіть і фотографія... Треба схопити найістотніше, основне, чи в даний момент, чи взагалі.

Людмила підозріливо глянула на нього. Старий говорив поволі, замислено, наче думав про щось інше, що водночас було щільно зв'язане з предметом їх розмови. Він глянув на неї, і вона усміхнулась, але художник не відповів їй усміхом. Людмила побачила суворість в його звичайно добродушних очах і внутрішньо насторожилась. Чого він хотів? Про що вони розмовляли тут з Олексієм?

— Що ви саме вважаєте за невластивий йому вираз?— запитав він раптом, відкладаючи цигарку на край глиняної надбитої попільнички.

— Не знаю... Мені важко сказати...

— Чи не вважаєте ви, Людмило Олексіївно, що Олексій Михайлович погано виглядає? — перескочив він раптом на іншу тему.

— Погано виглядає?

Людмила здивувалась. Вона якось не думала про це.

— Спочатку його дуже мучив біль голови. Тепер уже краще.

Професор махнув рукою.

— Біль голови... Ні, я не про це... Ви коли-небудь придивляєтесь до нього по-справжньому, Людмило Олексіївно?

Людмила спалахнула.

— Ні, не гнівайтесь, я стара людина, і ви знаєте... Я радий, що ви зайшли... Мені вже давно хотілося поговорити. Олексій Михайлович часто заходить сюди до мене... То я подумав — чи ви придивляєтесь до нього часом, не так як звичайно під час розмови, але збоку, несподівано, коли людина сама з собою, коли вона не думає, що на неї дивляться, не прибирає спеціального виразу?

— Не розумію.

— Не розумієте? Подумайте, коли ви розмовляєте з дитиною, з ним, зі мною, підсвідомо чи свідомо ви кожного разу буваєте інакша, правда? Придивіться, хоча б на вулиці. От я собі так часом сідаю в сквері, влітку, на сонечку... Іде хтось, іде, як звичайно... Наближається — і вмить людина стає іншою. Сидить на лаві старий незнайомий чоловік — але вже треба інакше іти, інакше переставляти ноги, інакше вимахувати руками, інакше тримати голову... Ви зверніть увагу, це цікаво... Я собі сиджу й дивлюся... Мало хто пройде так, ніби нічого немає. Всі, майже всі... Один старається виглядати краще, ніж він є, легше переставляти ноги, вище тримати голову. А другий, навпаки, — здається йому, що на нього дивляться, що його критикують, і ноги в нього плутаються, і він горбиться, і видно, що людині хочеться якнайшвидше минути тебе... Для художника це цікаво, дуже цікаво. Так само й для кожного...

— Я бачу Олексія щодня.

— Щодня... Ох, дорога моя, цим так багато і так мало сказано... Ви мені пробачте ще раз, але мені хотілося б, щоб ви глянули на Олексія Михайловича не так, як щодня, а отак собі, звичайно, по-людському.

Людмила відчула, що їй пересихає в горлі. Образа й гнів запалили в її очах раптові вогні.

— Не розумію, Андрію Федоровичу. Може, ви хочете закинути мені щось у ставленні до Олексія?

— Дитино моя, не треба гніватись.

— Я не гніваюсь.

— А я бачу, що гніваєтесь. Ну, звичайно, старий гриб стромляє носа в чужі справи, можна образитися, і все. Але я знаю вас обох стільки років, і тому мені хотілося б...

— Ні, ні, Андрію Федоровичу. Тільки, бачите, нелегко мені... Олексій повернувся такий... чужий,— вона довго шукала відповідного виразу.— Що ж я можу тут зробити? Ці роки війни...

— Роки війни...— протягнув старий, беручи цигарку, яка диміла в попільничці блакитною хмаркою.

— Я розумію, але ж... так воно якось погано складається,— вимовляла Людмила уривчастим голосом, відчуваючи на очах небезпечну вологу.

Так, їй не було навіть з ким поговорити, не було кому признатися і раптом захотілося заплакати перед цією старою доброю людиною, поскаржитися на свою долю, на своє змарноване життя, на цього Олексія, такого жорстокого і завжди роздратованого.

— Я...— почала вона, але художник підняв руку.

— Мені його шкода, Людмило Олексіївно, мені його дуже шкода.

— Олексія?

— Так, саме Олексія Михайловича.

Людмила підвелася.

— То це я? Виходить, це я винна?

— Не знаю, хто тут винен, я не суддя, Людмило Олексіївно. Тільки йому треба допомогти, неодмінно допомогти. А ви кажете — не його вираз... Коли він сюди приходить, у нього такий вираз... Отже, якщо ви... Думаю, що це саме його справжній вираз, а не той, якого прибирають, побачивши глядача, котрий сидить на лаві...

— Значить, я — такий глядач?

— Ні, ні... не треба нервувати... Бачите, для тих, що там на фронті... Не можна нам забувати ні на хвилину, що вони пережили...

— Ми теж немало пережили,— відповіла Людмила поривчасто.

Художник поклав їй долоню на плече.

— Ми? — усміхнувся він.— Так, так, тільки чи можна це порівнювати? Ні, ми навіть не маємо на це права... Одному довелося жити так, іншому — інакше, але ж це не те, не те, Людмило Олексіївно... Я тут розмовляв недавно з одним хлопцем, колишнім моїм учнем...

— Він розповідав вам?

— Не в тому річ, розповідав чи не розповідав... Що ж тут можна розповісти? Не вірю, щоб можна це було розповісти. Нічого не зробиш, Людмило Олексіївно, треба розуміти, багато розуміти... І не забувати... Подумайте трохи про це, добре?

— Подумаю,— сказала Людмила сухо й поспіхом прощалась. Вона йшла по сходах, сповнена гіркоти й образи. Так, так. Олексій ходив туди, розмовляв, почував себе, видно, краще, ніж удома, і старий вважав його за жертву її, Людмили. А вона вже ладна була розплакатися перед ним, розповісти про своє нещастя, почути якесь добре слово. От як легко було судити... Ні, йому, цьому старому, не спало б у голову поміркувати, як вона живе, що думає і відчуває. Йшлося лише про Олексія... А їй здавалося, що художник так добре ставиться до неї й до Асі. Там, в евакуації, вони жили якийсь час поруч, і старий був такий співчутливий, ніби розумів усе. А зараз наче вона була винна в тому, що Олексій завжди роздратований, злий, що з ним не можна porozумітися. Людмила відчула себе раптом нещасливою аж до глибини серця. Чого він хотів, навіщо, власне, показував їй ескіз голови Олексія? Вираз... Головним виразом Олексія була гримаса нудьги й роздратування. А якщо старий хоче дошукуватись...

Двері їй відчинила Ася.

— А за татком сюди прийшов один товариш, і татко пішов з ним.

— Який товариш?

— Не знаю, але татко відразу вдягнув пальто й пішов.

— Він нічого не казав?

— Казав, що не знає, коли повернеться.

— Ну, добре,— відповіла Людмила машинально і, кинувши оком на годинник, побачила, що треба вже йти

на роботу. Але і дорогою, і в амбулаторії її не залишало почуття образи. Ніхто не хотів, не міг зрозуміти, що вона теж заслуговувала на співчуття і в тому, що діялось, не було її провини. Незважаючи на всі труднощі, на всі суперечності, вона, як могла, створювала умови, в яких жив Олексій, намагалася, щоб він якнайменше відчував нестатки війни, старалася, щоб було чисто й затишно. «Що ж я можу ще зробити?» — роз'ятрювала сама себе гнівними думками. Чого від неї ще вимагали? Вона не влаштувала скандалів, не сварилася з чоловіком, хоч причин для сварок було більше ніж досить. Вона стежила, щоб він ходив до лікаря і на цю свою електризацію. Хто міг їй закинути, що вона не була такою дружиною, як треба? Це Олексій змінився, це Олексій став такий, що з ним було тяжко. Хворий? Звичайно, він хворий, але ж причиною всього були нерви; та, зрештою, можна було краще тримати себе в руках. Тепер усіх мучили нерви, навіть без контузії. Кінець кінцем, це все триває так довго, і зовсім не видно, щоб Олексій хотів вилікуватись. На ці госпітальні процедури доводилося виряджати його майже силоміць, і вона вже кілька разів чула від нього запах горілки, не кажучи вже про один чи два випадки, коли він напився п'яний, хоч добре знав, як це йому шкодить. Коли б він був тяжко хворий, легше б сказати собі: забудь про все, віддай цій хворій людині все своє життя. Але тут, де людина нічим не відрізнялася від інших, тяжко було нагадувати собі весь час, що вона хвора. Ніколи невідомо було, де закінчуються наслідки контузії і де починається звичайний егоїзм і небажання зважати на інших. Сестрою-жалібницею можна бути в госпіталі, але вічно бути нею дома — на це ні в кого не вистачило б сил.

Записуючи чергового донора, Людмила машинально кинула оком на записане вгорі число минулого дня. Петро повисло в повітрі. «Що це була за дата?» — злякано силкувалась вона пригадати. Так, справді, вчора був день народження Олексія. Невже він пам'ятав про це? Раніше вони завжди пам'ятали про день народження кожного. А тепер це зовсім зникло з пам'яті. Невже й він не звернув на це уваги? Що ж, кінець кінцем, в цьому віці день народження перестає вже бути радісним святом, та й не час пам'ятати про такі речі,— заспокоювала вона сама себе. Незважаючи на це, прикрє почуття

залишилося десь глибоко на дні серця, хоч за роботою вона хутко забула, з чого все почалося. З присмаком гіркоти й прикрості поверталась вона додому. Те, що Ася вже спала, а в кімнаті не було світла, вона відчула як полегкість.

— Це татко? — обізвався сонний голосок.

— Ні, донечко, це я. Спи, спи.

— Я сплю, я тільки так.

Людмила поволі роздяглась, борючись з гнітючим почуттям пережитої недавно кривди. Вона витягла шпильки з волосся і, кладучи їх перед дзеркалом, машинально кинула оком на гладеньку, блискучу поверхню. І несподівано зупинилась, придивляючись до цього начебто чужого обличчя. Це було суворе холодне обличчя, і Людмила мимоволі пригадала трохи жалібну й водночас смутну усмішку, з якою Олексій дивився з ескіза Демченка. Але раптом помітила, що сиве пасмо у волоссі виразно збільшилось. Так, без сумніву, вона починала сивіти. Людмила відкинула пасмо сивини набік з почуттям, дуже схожим на задоволення. Це сиве пасмо було найкращим доказом того, яким було її, Людмилине, життя. Йй ще рано було сивіти... А Олексій зміг помітити це лише через місяць після свого приїзду. І як спокійно, без подиву, без жалю він зауважив тоді: «У тебе вже сиве волосся, Людмило». І напевне не подумав, чому з'явилося це сиве волосся і що треба зробити, аби сивини не більшало. А тим часом зрадливе пасмо все розросталося... Ну й нехай, вона зовсім посивіє, з мстивою радістю думалось їй, наче це мало дошкулити Олексієві, відплатити за його ставлення до неї. Вона загасила лампу й лежала, силкуючись заснути, переконаючи сама себе: як добре, що Олексія ще нема і не треба було проводити з ним перед сном якоїсь, напевно, прикрої розмови.

* *

*

Тим часом Олексій сидів у кабінеті секретаря обкому. Глибока зморшка перетинала йому чоло. Він кусав губи.

— Ви повинні оглянути все детально, — казав секретар, походжаючи по кімнаті, заклавши руки за спину. — Спочатку треба взагалі вирішити, чи варто все це робити. Тепер думки розбіглися. Нам пропонували вже ви-

бирати інше місце й починати будувати наново. Але ви самі розумієте, що означає в цих умовах починати наново. Тут, можливо, хоч що-небудь пощастить урятувати. Зрештою, в такому стані, як зараз, важко навіть визначити, що є, а чого нема. П'ять тонн толу зробили своє.

Олексій не чув, що йому казали, певніше, чув, але перто думав про інше.

— А я думав...

— Що?

— Що я зможу ще повернутися на фронт.

Виходить, вирішили, що він уже може працювати. Але якщо так, тим більше може повернутися туди, до своєї частини, до своїх. Він злякався паперів, які лежали перед ним на столі. Вони здалися йому кайданами, якими от зараз скують йому руки. Влізти в цю справу — байдуже, зрештою, яку — означало ствердити рішення, що залишало його на цивільній роботі. Це означало відступити, погодитися із своєю долею. А там, далеко, ішли солдати шляхами ворожої землі, лунали пісні, мчала крилатим вихором перемога по країні ворога. Невже він справді не здатний ні до чого, якщо в такі великі дні повинен сидіти тут і порпатися в якихось руїнах?

Секретар зупинився.

— Олексію Михайловичу, адже справа стоїть саме так. Ми не на те клопоталися, щоб тепер відпустити вас. Тим більше в цих умовах.

— Чому?

— Бачите, справа нелегка. Адже ви колись працювали на електростанції...

— Що з того?

— У нас мало спеціалістів. І зрештою... От я розмовляв уже з кількома. Вони злякались. Робота тяжка й відповідальна. Не менш, ніж на фронті.

Олексій зневажливо всміхнувся.

— Не усміхайтесь. Це не перебільшення. І не тільки я так думаю, найкращий доказ — те, що вас дозволено тут залишити.

Олексій хмуро дивився в підлогу.

— Поміркуйте. Однаково ми вас не відпустимо. Як не це, то знайдемо щось інше. Тільки шкода — час минає, робота стоїть. Я думаю, що ви не злякаєтесь. Адже навіть не знаєте, про що йдеться.

— Я не боюсь... Тільки...

— А ви спробуйте без «тільки». Я думаю, що ця робота саме для вас...

Олексія охопив гнів. Робота! Справжня робота була для нього там, на заході.

— Не всім тут у нас подобається ваша кандидатура,— спокійним голосом продовжував секретар.— Але я думаю, що тут матиме значення не стільки досвід, скільки рішучість і натиск... Адже я знаю вас уже давно і вважаю, що саме ви підходите.

Олексій почав прислухатись.

— Шкода буде, як ви не згодитесь. Я не думав... Вже двоє підвели мене, а робота чекає.

Олексій неохоче нахилився над столом і присунув до себе план. Дивно було тепер, через стільки років, знову побачити лінії й rischi, квадрати й прямокутники, про які він не думав стільки часу. На нього війнуло спогадом давніх днів, і він аж здивувався, що не забув мови чорних знаків, які рясніли на аркуші паперу. Що там казав секретар? Злякалися... Ану, треба подивитися, що тут є такого страшного.

Секретар знову почав ходити по кімнаті розміреними повільними кроками.

— Якщо ми не пустимо електростанції, місто просто замре... Знали німці куди влучити...

Олексій, начебто не чуючи, водив олівцем по плану. Раптом він підвів голову.

— Котли?

— Невідомо.

— Турбіни?

— Сумнівно. Найшвидше — знищені. Середній корпус найбільше пошкоджений. Стіна завалилась, всередині невідомо що. Треба роздивитися на місці, ви перегляньте це зараз, потім познайомитесь докладніше із звітом комісії. Досить безнадійним, треба визнати.

Олексій щось напружено обчислював.

— По-моєму, тут занадто обережний підхід. Можна було б сміливіше діяти.

— Ми на це й розраховуємо, Олексію Михайловичу, саме на цю сміливість. Тут потрібна людина смілива, але водночас і розважна. Останнє слово належатиме вам — якщо ви це зможете підняти, ми спробуємо.

— Так,— сказав Олексій начебто з ваганням. Але той перебив його:

— Потім — це ляже цілком на вашу відповідальність, Олексію Михайловичу. Не захоплюйтесь фантазіями. Якщо немає можливості, краще відступити.

Секретар підійшов і якусь хвилину стояв тихо, заглядаючи через плече Олексія в плани. Раптом Олексій відчув на плечі його руку.

— Ну як, Олексію Михайловичу?

Голос був лагідний, дружній. Олексій завагався.

— Я не вимагаю, щоб ви вирішували так, відразу. Придивіться, розгляньте, подумайте, може, справді немає ніяких можливостей і вся наша розмова піде марно.

— Мені здається, можливості є. Я, звичайно, повинен роздивитися на місці й докладніше познайомитися із звітом.

— Ну, звичайно. Скільки днів вам потрібно?

Олексій про себе став обчислювати. Адже він не ризикував нічим; піти, подивитися, сказати свою думку — ще не означало дати згоду. Бо згода — це був відступ від того, що вабило його з непереможною силою. Ні, ні, він не міг відступати. Але піти, взятися тимчасово до цієї справи... Чому ж, він може показати, що не лякається серйозної справи.

Секретар заглянув у календар, що стояв на столі.

— Через тиждень, у вівторок, засідання планової комісії. Ви встигнете за тиждень? Звичайно, йдеться тільки про висновок — ремонтувати чи будувати наново.

— Я встигну.

— Ну, в такому разі ми чекаємо. Подзвоніть, якщо потрібні будуть додаткові пояснення або ви самі дійдете раніше якогось рішення. На все добре.

Олексій вийшов у темряву. Віяв вітер, кидаючи в обличчя дрібним мокрим снігом. Звідси було близько додому, але Олексій повернув у протилежному напрямку. Він нахилив голову й підняв комір, захищаючись від докучливого снігу, що заліплював очі. Вітер роздував поли шинелі, жалібно рипіли дерева на морозі. Очі з зусиллям призвичаювалися до темряви, що панувала в сонному місті. Раптом напроти заманячів невиразний силует; перехожий виразно уповільнив кроки, побачивши Олексія. Олексій усміхнувся, побачивши, як той далеко обминає його, сходячи на брук.

Вулиця йшла вниз, минала розвалені паркани, бігла біля якихось занедбаних скверів, де ледве манячіли

наполовину засипані снігом кущі, і Олексій подумав, що справді не дуже розумно йти зараз туди, на далеке передмістя. Але він не міг повернутись додому. Залишилось після розмови з секретарем піднесення, яке вимагало руху, повітря. І непереможно, незрозуміло тягло його до того місця, яке він щойно оглядав на планах, хоч добре знав, що в темряві нічого побачити не зможе.

Вулиця знову повернула вбік. Де, власне, це мало бути?

Раптом Олексій побачив високий паркан, який тягнувся довгою лінією.

Він перейшов на другий бік вулиці й задер голову. В темряві замаячили за парканом невиразні руїни, як пощерблені вершини скель. Олексій сперся на мур будинку й дивився. Там, за парканом, дрімали в темряві руїни електростанції, мертві й чорні, засипані снігом.

Він пам'ятав цю електростанцію ще до війни. Гули машини, сновигали люди, гуркотіли колеса, із свистом летіло в печі вугілля, бігли по рейках вагонетки. Звідси, з цього місяця, вставала над освітленим містом золотисто-рожева заграва, яка була ніби невід'ємною частиною нічного неба. А тепер...

Але в темряві, власне, нічого не було видно. Наче гірський ланцюг, невиразно виступали якісь далекі нереальні обриси. А може, й не було нічого — сліпила нічна завірюха. Може, там зяє чорна яма, страшна прірва, в яку навіки провалилося те, що колись збудували, піднесли, звели з небуття людські руки? Провалилося все в таємничу глибину землі, і колишеться там чорне озеро, смоляне, німе, відбиваючи в собі невидні зараз зорі. Замкнена на сім замків таємниця крилася за високим парканом. Навколо стояв щільний, мовчазний морок. Він не давав відповіді напруженим очам, не давав відповіді наполегливому тривожному запитанню людського серця.

Раптовим поривом знявся вітер і кинув йому в обличчя снігом. Олексій закашлявся. Сльози виступили на очах. Поруч почувся кроки. Блиснув ліхтар.

— Ваші документи?

Він мокрими руками витяг документ з кишені. Ті уважно, довго роздивлялись його, читаючи півголосом, і, нарешті, віддали.

— Чи не краще б іти додому? — з притиском запитав молодий солдат. Олексій усміхнувся.

— Я не п'яний, товаришу, я зовсім не п'яний.

— А чого ж це вам так захотілося вночі гуляти? — запитав другий, освітлюючи ніби ненароком постать Олексія.

Олексієві раптом захотілося розповісти цим людям все. Адже йому ні з ким було про це поговорити, ще ніхто не знав того, що сталося.

— Тут напроти електростанція,— почав він, і солдати, які вже повернулися, щоб іти, зупинились.

— Ну, й що з того? — запитав різко старший.— Відомо, що електростанція.

— Я буду її відбудовувати,— несподівано для самого себе заявив Олексій. Солдат здвигнув плечима.

— Це ще не причина, щоб тут стовбичити вночі. Я вам раджу, громадянине, йти краще додому. Вже пізно.

— Справді,— покірно згодився Олексій. Він ще раз кинув погляд на темні обриси, що здіймалися в небо за парканом, і рушив назад.

«Навіщо я це сказав?» — замислився раптом.

Адже він ще нічого не вирішив, нічого не обміркував... І, по суті, нічого ще не знав.

Ні, знав одне: там, за парканом, в сніговій імлі лежить таємниця, і ця таємниця вабить його до себе з дивною силою. Це були вже не плани на столі в секретаря. Мертві були лінії й ризики... А тут кликав його до себе якийсь голос і обіцяв щось, і наказував. Що ж це був за голос?

Вітер підганяв, підштовхував, віючи в спину. Вулиця тяглася як чорний тунель, темрява обліплювала обличчя, здавалося, ще густіша, ніж там, на площі.

— Тут не буде темно,— сказав Олексій раптом цій глухій хмурній вулиці. Голос залунав несподівано гучно, відбився луною від стін, ніби вони відповідали йому.

І відразу Олексій пригадав, що це означало зректисся походу перемоги.

Але там, за парканом, лежала сонна потвора, яка могла ожити, а як ні — вкриє її сніг, розмиють дощі, розвіє вітер. І це залежало від Олексія.

Майже безнадійно,— так казали вони. Ану ж як не безнадійно, як він доведе їм, що це зовсім не так?

Олексій дійшов до дверей будинку, але довго не міг постукати. Стояв, дивлячись у темряву. В густій темряві мертвим сном спало місто. Тільки вітер гуляв невидними в темряві вулицями і рипіли, стогнали гілки дерев майже людським голосом.

XIV

Дзвінка не було. У сірих сутінках зимового дня Олексій довго стояв, стукаючи затерплим кулаком у дерев'яну хвіртку. Нарешті, всередині щось заворушилось, зарипіли дошки.

— Хто там?

— Свій, свій, відчиніть!

— Свій... Всі свої...— бурчав за парканом неприязний голос, але вже зарипіли засуви, і поволі відчинилася хвіртка. За нею з'явилася людина в довгому, до землі, кожусі.

— Що там?

— Я повинен оглянути електростанцію, я інженер. Моє прізвище Дорош.

Старий скося придивлявся до нього з-під кошлатої шапки, яка майже зливалася з кущуватими бровами, однаковою з нею кольору.

— Електростанцію?.. Перепустка є?

— Перепустка? Звичайно, є, є...— пригадав Олексій, витягаючи папірця з кишені. Старий, стоячи у хвіртці, прочитав її уважно, потім ще раз придивився до прибулого.

— Ну, як? — роздратувався нарешті Олексій.

— Та... можна... Тільки що з того? Ходять і ходять, дивляться й дивляться, а діла немає. З оглядин вона не виросте.

— Побачимо. Ви можете мене провести?

— Чому ні? Можна й провести... Тільки хвіртку замкну.

Олексій став роздивлятися. Тут, за парканом, все виглядало гірше, ніж він міг уявити вночі. Будівля, яка маячила на тлі сірого неба, тепер виявилася купою руїн. Тоненький шар снігу не міг приховати сталєних прутів, що стирчали як ребра кістяка, розбитих рам, височезних куп заліза й цегли, що стриміли звідусюди.

— То як, почнемо з головного корпусу?

— Нехай буде з головного.

— Треба сюди, тільки обережно, тут скрізь ями.

Сторож пішов наперед, великий і незграбний, як ведмідь, у своїм величезнім кожусі. Він щось бурчав гнівно собі під ніс, і Олексієві захотілося його розважити.

— А ви самі хто?

— Хто я? Сторож. Доглядаю тут.

— Давно працюєте?

Той через плече оглянувся на Олексія і якусь хвилину не відповідав йому, ідучи вперед величезними кроками.

— Давно... Давно й недавно, це як хто вважає... Я тут з перших днів...

— Після приходу наших?

— Після якого приходу?

— Як після якого? — не зрозумів Олексій.

— Ах, це... як німців вигнали... Але я раніше... Я був уже тоді, як її будували...

— Електростанцію?

— Ага...

— А потім?

— І потім... Весь час.

— А при німцях?

З-під сивих брів впав на нього неприязний погляд. Старий не відповів.

— Ось тут головний корпус. Котли.

— Котли? Де ж вони?

Сторож здвигнув плечима.

— А хто їх знає? Три котли були. А що зараз, я ж не рентген, щоб бачити.

Олексій уважно придивлявся до руїн. Старий сперся на палицю і теж дивився.

— Там, де ці балки,— перший, а праворуч — ще два, один за одним.

— Можна тут ближче підійти, подивитися?

— Чому ні? Можна, але там нічого не видно. Хіба я мало там ходив? Цемент і залізо... А що під ними — невідомо.

Вони обійшли навколо того, що було колись будівлею. Висока, кількоповерхова стіна була нахилена все-редину, мертво зяяли отвори порожніх вікон.

— Ця похилилась, а друга завалилася зовсім,— пояснив сторож, але Олексій бачив це й сам. Вигнулися залізобетонні колони, в спазматичних конвульсіях скрутилися товсті сталеві рейки, як розчепірені пальці стирчала з руїн арматура. Коли вони обійшли навислу, похилену набік стіну, що трималася якимось чудом, перед їх очима з'явилася велетенська піраміда руїн, в якій важко було що-небудь побачити.

— А там турбіни,— пояснив сторож. Одна з турбін лежала повалена набік. Олексій, обережно ступаючи, підійшов по купах битої цегли. Він поклав долоню на тіло машини й відчув холод, який пройняв його тремтінням.

Сиві брови ворухнулися.

— Оглядали, кажуть,— нічого з неї не буде... А я знаю?.. Інженери, вчені люди оглядали... Тут підкладали тол — бачите, як вирвало?

Величезні вирви зяяли в землі, і все навколо було пошарпане й погрижене, наче промчав тут велетенський скажений пес, хапаючи гострими іклами, рвучи й жбурляючи геть, і знов шматуючи безтямною пащею все, що траплялося йому на бігу. З-під землі вивалились нагору бетонні плити, як величезні уламки скель. Поряд глибокої вирви громадились розбиті вагони, дивно сплюснені, наче вони були зроблені з м'якого пластиліну.

— Сюди підвозили вугілля. А звідси — нагору.

Але тепер не було, власне, ні верху, ні низу. Будинки змішалися, як здушене могутньою долонею тісто. Олексій дивився, не розпитуючи далі. Сторож зупинявся, спираючись на кий, потім знов ішов уперед, рухом звертаючи увагу Олексія на несподівані ями під ногами, і час від часу давав скупі пояснення:

— Головний цех там, де вирва... Тут трансформаторна. Згори начебто не дуже зруйновано, але всередині нічого не залишилось. Тут була контора.

Він втер з вусів вологу, що сідала на них краплинками, і сказав, ніби вагаючись:

— Тут можна увійти всередину. Я поклав дошки.

— Ходім,— зразу згодився Олексій.

— Тільки... Там, може, щось заміновано.

— А ви ходили туди?

— Чому ні?.. Я щодня ходжу.

Олексій здвигнув плечима.

— Сюди?

— Сюди, сюди, по цій дошці.

Вони перейшли по вузькому містку, перекинутому над вирвами, з яких стирчали на всі боки уламки заліза й бетону. На другому поверсі збереглася майже непошкоджена зала. В середині було порожньо, тільки під великим отвором у стіні лежало щось, виблискуючи металом.

— Акумулятор... З того будинку вирвало, пробило ним стіну й аж сюди жбурнуло.

Старий стукнув палицею об темну поверхню. Йому відповіла глуха луна.

Олексій обійшов навколо акумулятора, силкуючись побачити крізь зяючі рани в стіні те місце, звідки перенесло його потужною силою вибуху. Сторож, начебто відгадуючи думки, перервав мовчання:

— Бачите, як зметикували, щоб розтрити красуню... За два дні перед тим, як прийшли наші, за два дні...

— А електростанція весь час працювала?

— Працювала...— неохоче протяг старий.— Аякже, наші як відходили, тільки так, аби-аби пошкодили, щоб хутко можна було відремонтувати... А ті... п'ять тонн... І знали, де саме закласти...

— В той час ви теж були сторожем?

— Сторожем? Чому?

— Ну, працювали ви тут чи ні?

— А хто вам сказав, що я працював? Ні... Я так собі ходив, дивився, що і як... Що ж вона, бідна, могла зробити? Наказали працювати, то й працювала...

— Хто? — не зрозумів Олексій.

— Як хто? — здивувався старий.— Електростанція, хто ж інший? Треба було краще стежити за німцями, відомо було, що збираються тікати... Не догледіли красуні нашої, ні... Ох, як воно тут вибухало, здавалося, все місто в повітря злетить... Не догледіли,— бурчав він начебто сам до себе і раптом затримався, повернувшись до Олексія.

— Ну, то як, ще будете оглядати?

— Буду, звичайно...

— То ходім...

Він пішов уперед, якоюсь площею, заваленою уламками цегли, розкришеним цементом.

— Це подвір'я?

— Подвір'я, аякже... Тут квіти росли, дерева... Бо я трохи й садівник, траплялося працювати... То тут клумби були, грядки... Петунії там, тютюн... Липки прийнялися добре. І от...

Він махнув палицею над засипаним уламками бетону й цегли довгим прямокутником.

— Там вода проходила далі, для охолодження.

— Підійдімо ближче.

Старий похилив голову, ніби міркуючи, і ще раз уважно придивився до Олексія.

— А ви, товаришу інженер, вибачайте, на електростанції коли-небудь працювали?

— Працював і на електростанції.

— Де ж це?

Олексій назвав місто. Сторож зневажливо скривився:

— Знаю, знаю... Яка там електростанція!.. Тільки й того, що велика. Оце то справді красуня була, на всю країну... А зараз усі тільки ходять і ходять, а користі ніякої нема...

— Багато ходять?

— Аякже... Прийде один, другий, погляне, подивиться, і тільки ти його й бачив... Не мине трьох-чотирьох днів — інший лізе... Не при вас кажучи, товаришу інженер, тут уже й такі інженери були, що їм курники будувати, а не до цієї роботи братися...

— Ви думаете? — усміхнувся Олексій.

— Що ж, я сьогодні на світ народився? Бачили й ми дещо... Вже й інженери бували всякі... Але тут не тільки інженери... Такі приходять, що зовсім без поняття... Ти йому про котел, а він рота роззявив і слухає, наче казку... На акумулятор дивиться й питає, що це? А лазять, чорт їх зна, чого лазять. Роботи в них ніякої нема, чи що?

— Адже треба оглянути.

— Тут не кіно й не театр, щоб оглядати. Хочеш робити, то роби, а як ні, обійдеться й без оглядин.

— Як без оглядин? — засміявся Олексій. Старий засопів.

— Та я не кажу, щоб зовсім так... Але ж прийдуть та й підуть, а тут знову сніг усе засипає. Оце з них тільки й користі.

Він здвигнув гнівно плечима і рушив уперед. Олексій ішов за ним, сковзаючись по вкритих снігом уламках заліза.

По руїнах вони вилізли на невеличкий пагорбок, який, видно, був колись корпусом, а тепер лежав купою уламків неподалік від решти головних будівель. Олексій затримався, щоб перепочити. Звідси він міг оглянути всю просторинь.

Кам'яна пустеля віяла холодом. Що можна зробити з цих руїн, до чого взятися, за що схопитись? Що виявиться під купами уламків? Чи, може, вона була мертва навіки, ця красуня, подолана силою п'яти тонн толу? З чого починати — і чи взагалі є рація й можливість починати що-небудь у цих руїнах?

Сторож мовчки стояв за ним, оглядаючи добре знайому йому картину.

— Тоді, як почали будувати... Ми сюди прийшли, тут скрізь було порожньо... Я перший копати став, для фундаменту...

— То ви тоді не були сторожем?

— Ні, фундамент клав, потім стіни будував... Чим я тут тільки не був! Це вже на старість мені довелося сторожувати... А я біля котлів працював, і в слюсарні... Я сам з фаху слюсар... Але доводилося всяко, як там траплялося... О, бачите, з того кінця починали, там, праворуч... Глина м'яка була, врізалась лопата, наче в тісто.

Він кивав головою в кошлатій шапці, сірі очі його сльозилися від пронизливого вітру, який зривався несподіваними поривами, крутив сипкий сніг, і знову вщухав, ніби гублячись у купах руїн і заліза.

Олексій заклав змерзлі руки в кишені пальта й блукав очима по руїнах. Раптом пригадав, як стояв уночі там, напроти, і дивився на це, мов на зачароване верхів'я скель. Але тут, за парканом, виявився цвинтар.

— Як перший котел ставили, тоді, давно, брата мого забило... Досвіду не було, будували, ще не дуже вмійучи... Тоді він і загинув, жінка залишилась, дітей п'ятеро, — тихим, приглушеним голосом казав старий. Олексій мимоволі слухав його, не відриваючи очей від руїн. Так, це все виглядало гірше, ніж на планах, — і ті, які

думали, що тут нічого не пощастить зробити, можливо, були не такими вже песимістами.

— Тут я й оженився з прибиральницею одною. Добра була дівчина, з села тільки-но прийшла...

У глибині головного корпусу відірвався від руїн шматок бетону і впав униз з глухим стогоном. Приглушена луна ледве чутно покотилася навколо.

— Отак ще часом падає... Тоді, як ми будували, стінка завалилась, придушило мене. Але витягли, нічого... Трохи тільки шкіру подряпало...

Несподівано Олексій побачив у розбитій темній рамі одного з будинків уламок шибки. Він тримався невідомо яким чудом, дивний і незрозумілий серед цих руїн. Сторож простежив за поглядом Олексія.

— Все тут злетіло, до десятої вулиці жодної шибки не залишилось, а це ось тримається... Як ми будували... тоді із склом було суцужно... Вже й збудували, а вікна порожні, аж недобре дивитись.. А потім, як засклили, дні саме теплі стояли, весна... Як заблищало сонечко в шибках, кажу вам, на всю країну такої краси не знайдеш... Добре скло тоді привезли, чистеньке, аж любо було на шибки глянути.

Він згорбився, дивлячись кудись далеко поперед себе. Здавалося, міг би стояти так годинами, без кінця дивлячись на хмурний краєвид, засипані снігом пощерблені стіни, захаращене уламками подвір'я, вирви, що зяяли в землі.

— Зайдімо ще з того боку,— мовив Олексій.

— З того? Можна й з того. Туди вугілля подавали, тільки зараз рейок нема, все полетіло. Але подивитись можна, чому ні?

Купи землі раптом заступила глибочезна вирва. Рештки рейок стирчали, наче списи, націлені кудись з німою погрозою. Сніг тут був темний, змішаний з рештками вугільного пилу. Олексій помітив, що всюди видно було сліди ніг, засипані снігом і зовсім свіжі.

— Що це, тут недавно оглядали?

— Тут? Ні, тут нікого не було, де там, незручно. Там, ближче, по головних місцях, ще ходять, а в цю діру нікому не хочеться... Далеко, і по цих дошках трудно пройти, та й цегла осипається, як ступиш...

— Але ж тут хтось ходив?

Сторож занепокоївся.

— Хто ходив? Де?

— Всюди. Хіба ви не бачите слідів?

Старий повів очима за рукою Олексія й здвигнув плечима:

— Та це ж мої сліди. Бачите, валянци.

— То ви тут завжди ходите?

— А чому ж би мені не ходити? Така вже моя робота — ходити й доглядати. Треба глянути, де і як... Тут моє місце. Нудно в будці, то я вже так ходжу й дивлюся на красуню. Ех...

— Далеко їй до красуні,— зауважив Олексій. Старий скоса глянув на нього бистрим поглядом майже прикритих навислими бровами очей.

— Далеко? А може, й недалеко, хто знає... Може, далеко, а може, й близько. Звідки я це можу знати, я не вчений... На це є інженери, спеціалісти, вони знають... А на мій розум, той другий котел, всередині, повинен бути ще нічого,— перескочив він несподівано.

— Всередині? — здивувався Олексій.— Але ж там все завалене.

— Саме тому... Там сипало зверху, а він, може, стоїть як треба... Хто його знає...

— Турбіни, здається, остаточно зіпсовані?

— Може, й не зовсім... Я не знаю... Ті люди, що приходили, теж так казали. Тільки все тут кругом за-сипане, як його вгадаєш?

Олексій подумав хвилину.

— А ви як думаєте, можна відремонтувати?

— Турбіни?

— Ні, ні, електростанцію, все, розумієте?

— Що там я? Я не вчений... Спеціалісти, інженери ходили, то вони знають.

— Але ви, ви самі що думаєте?

— Мене ж на комісію не кликали... Я собі проста людина.

Олексій роздратувався.

— Добре, добре, але ви щось про це думаєте чи ні?

— Про що?

— Ну, про електростанцію.

— Чому б то я не думав про електростанцію... Я тут перший лопату встромив, як фундамент клали... Все життя, можна сказати, тут... Все життя... І жінка моя,

що при німцях умерла, тут працювала... І син, що в армії... Всі тут, на електростанції...

— Ну, то що ж, можна відремонтувати чи ні?

Старий підняв кущуваті брови. Пронизливі сірі очі вп'ялися на одну мить в зіниці Олексієві, але відразу побігли вбік, до руїн.

— А нащо воно вам потрібне, те, що я думаю? От ви прийшли, як усі приходили, та й знов підете... А тут сніг буде сипати на неї, дарма що там машини десь лежать, прийде весна, дощі — хіба воно все не псується? Певне, що псується...

— А якщо я не піду? Якщо я прийду і ще, і ще раз? І не тільки я, але прийдуть сюди інженери, робітники, багато людей?

— На комісію?

— Ні, не на комісію. На роботу.

— Це ж як, ремонтувати?

— Так.

Старий міцніше сперся на палицю, але мовчав. Олексій здвигнув плечима.

— От, який ви, діду, впертий. А мені б хотілося знати, що ви думаєте, саме ви. Адже ви тут все знаєте...

— Ви мене по правді питаєте?

— По правді, по правді.

— А навіщо вам це?

Олексій розсердився.

— Не знаю навіщо. От просто хочу знати, що ви думаєте.

Так було й справді. Йсму здавалося — дуже важливо, надзвичайно важливо те, що скаже цей дід-мороз. І хоч старий виводив його з рівноваги своїм повторюванням запитань та вдаваною глупотою, він конче мусив добитися свого.

— Ну, коли вже так... Що ж там?.. Як на мене, хоч я проста собі людина, не вчена... Але на мою думку... вилікувати можна. От і котел там, мені здається, цілий, і турбіни... Тут казали, що вони знищені, але звідки це відомо? Ви тільки майстрів запитайте, таких, що біля них все життя ходять, ті скажуть... Інженери... Ну, певне, знають, але трапляється, що й інженер помиляється... Як на мене, то й стіни можна підняти, і паса ще цілі. Як воно дивитися згори, то може... Але я її знаю... Міцна во-

на, міцніша, ніж здається... Тут ще багато дечого можна знайти, якщо цей смітник розкидати...

— Отже, коли б це від вас залежало, ви б ремонтували?

— Що ж... хочуть на іншій, голій місці починати... Але такого другого не знайдуть, ні... Вже тут обрали тоді, як починали будувати... І наново тяжко буде... А вона ціла, тільки тут треба відкопати, тут підірвати, тут підперти, там підняти, тут залікувати, і це не те, що наново починати... І фундаменти, і все... Як на мій розум, то можна ремонтувати й треба ремонтувати.

— Ану, спробуємо,— сказав Олексій. Старий випростався.

— Цебто як?

— Спробуємо ремонтувати. Не святі горшки ліплять, так? Треба ще подивитися плани, обчислення, порахувати, що буде краще, як вигідніше.

— А воно так і буде вигідніше, не бійтесь... Як же, другої такої не бувало... Вона своє покаже, вже я її знаю...

Олексій струсив з себе сніг, що засипав йому пальто і шапку.

— То ви вже йдете? — спитав старий злякано.

— Так, треба. Я завтра знову прийду, огляну креслення й прийду вже з планами.

— З планами? Можна... Ходили тут і з планами.

— Ви мені там дещо покажете, як з тим котлом і проходи...

— Можна... Можна й на плані, чому ні?.. То ви завтра прийдете?

— Прийду, в таку пору, як сьогодні.

— Ну,— старий рушив за ним, тягнуци за собою палицю, що чіплялась за каміння,— може, прийдете, а може, й ні.

— Звичайно, прийду,— запевнив його Олексій і ще раз, вже стоячи в хвіртці, оглянувся на електростанцію. По спині йому побігло тремтіння. Сірі, похмурі здіймалися руїни під тонким шаром снігу. Чорно зяяли вирви в стінах, наче ями беззубих старечих уст.

Олексій, зітхнувши, вийшов на вулицю. Хвіртка навіть не зарипіла. Старий стояв у проході і, спершись на палицю, довго дивився йому вслід. Лише коли силует Олексія зник за поворотом, він повернув і поволі став

замикати за собою ворота, які ще пахли свіжою живицею. Він змерз, але не пішов до своєї будки, а знову побрів на подвір'я, до розбитих корпусів. Довго стояв там мовчки, ще більше схожий на казкового діда-мороза, і сива голова в кошлатій шапці хиталася злегка туди й сюди.

— Як же воно буде? — запитав раптом голосно, і від похиленої стіни полинув відгомін, наче луна чи зітханьня.

Олексій просто звідти пішов вивчати плани. З великих аркушів паперу встала перед ним електростанція, така, якою вона була колись, — «красуня» Євдокима Галактіоновича, старого сторожа. Вставали склепіння, несхибно сплітались перекриття, підносилися вгору стіни, лягали в землю фундаменти, здіймалися димарі. Так було колись. Про те, що було зараз, промовляли невпевнені звіти, де біля кожних двох ліній стояв у дужках знак запитання. Але красномовніше за всі звіти промовляло те, що він сам бачив, — купа руїн.

З другої кімнати з'явився інженер, один з членів комісії. Він заглянув Олексієві через плече.

— Оглядаєте? А на місце коли підете?

— Я вже там був, — буркнув неохоче Олексій.

— Вже? — здивувався той. — Ну, і як?

— Ще нічого не знаю.

— Там, у зеленій папці, є висновки Городовенка. Як на мою думку, найбільш конкретні.

— Я бачив, — буркнув Олексій, не маючи особливої охоти продовжувати далі розмову. Він бачив ці висновки, справді найбільш конкретні: будувати електростанцію на новому місці; без сумніву, в руїнах нічого не залишилось цілого, і витрати не виправдають себе.

— То що ж?

— Не знаю, побачу.

— Завтра чи післязавтра буде той, з Києва, — мовив інженер.

Олексій підняв голову.

— З Києва? Хто?

— Ну, той, як його... Вадов.

— А він чого?

— Запросили його приїхати. Напевне, щоб узявся за цю роботу.

Олексій відчув, як йому холонуть кінчики пальців.

— Так, я щось чув,— сказав трохи охриплим голо-
сом і демонстративно заглибився в розкладені перед ним
креслення. Той постояв ще з хвилину, але, бачачи, що
Олексій не виявляє ніякої охоти підтримувати розмову,
повернувся до себе.

Олексій напружено міркував. Що ж це може бути?
Адже його викликали тільки вчора, ні про якого Вадова
навіть мови не було. Йому сказали: вирішуйте, роздив-
ляйтесь, скажіть свою думку. Отже, як воно буде?
Для кого і за кого він мав вирішувати? За себе чи за
того Вадова? Зрештою, це, мабуть, непорозуміння: що
там знав цей Іванченко. Не може бути, адже йо-
му, Олексієві, запропонували подати комісії свої вис-
новки.

Він заглибився знову в колонки цифр, в павутиння
сплутаних ліній. Можливо, що старий мав рацію,— зда-
ється, тол було підкладено далі, і головний котел міг
зберегтися під руїнами. Фундамент під турбіною. Він
теж міг бути непошкоджений. А зрештою,— виявиться
потім. Треба тільки розкидати, знести всі ці кубометри
каміння, заліза, цементу.

Олексій не пішов додому на обід. Коли він з'явився
увечері, Людмила мовчки, що було гірше, ніж докір,
поставила перед ним тарілку. Але зараз Олексій навіть
не звернув на це уваги. Він їв машинально, цілком по-
ринувши в свої думки. Людмила поглядала на нього
збоку, упевнившись, що сьогодні він, здається, ще не-
чемніший, ніж завжди. Наче її зовсім не було в кімна-
ті. Він не реагував навіть звичайним своїм роздратован-
ним рухом, коли з коридора рипнули двері і в шпарині
з'явилася чорна плетена хустка Теклі Андріївни та її
гострий мишачий ніс.

— Можна, Людмילו Олексіївно? Я прийшла запита-
ти, чи не могли б ви, душечко, позичити мені чорних ни-
ток? Обірвалася лиштва на спідниці, а тут і ниточки
нема...

Людмила пішла в кухню шукати ниток. Олексій на-
віть не оглянувся.

Текля Андріївна зітхала, пильними очима стежачи,
як Людмила відкривала картонну коробку.

— О, бачу, у вас є й гудзички... А я шукала, не мог-
ла ніде знайти, відірвався гудзик від светра, на сходах

так темно в нас, я шукала, шукала й не знайшла... А ці майже такі самі, як мій...

— Один?

— Один, один, душечко, саме біля коміра обірвався. Я чула, як упав, мацала, мацала — нема, наче крізь землю провалився.

У двері постукали.

— Олексію, хтось до тебе,— гукнула, не обертаючись, Людмила. Олексій підвівся з-за стола і з подивом побачив на порозі кожух з жмутками вовни, яка вилазила з численних дірок, настобурчені вуса, бороду й брови під кошлатою шапкою. Не було тільки палиці.

— Євдоким Галактіонович? — з зусиллям пригадав він ім'я сторожа.

— Так, це я... Вибачайте, товаришу інженер, але я хотів...

Текля Андріївна з неприхованою, настирливою цікавістю придивлялась до прибулого. Олексій хутко взяв його за руку.

— Заходьте, заходьте.

Старий заклопотано оглянувся.

— Валянци в мене мокрі, натопчу вам...

— Нічого, нічого, заходьте!

Він потяг його в кімнату й старанно зачинив двері. Підсунув старому стільця.

— Я хотів...

— Як же ви мене тут знайшли?

— Та я... через бюро... Адресу мені дали, бо завтра вранці треба мені посвідку одну віднести... Отже, я подумав... Ви завтра прийдете?..

— Звичайно, прийду, так ми й умовились.

— Бо я собі думав... коли б випадково... Мені піти треба недалечко, відразу за рогом. Отже, ви, може, прийдете, а мене не буде...

— Нічого, нічого, якщо вас не буде, я почекаю.

— Ну, то добре, я тільки так, про всяк випадок.

Він устав, шурхаючи валянцями. Справді, під стільцем темніли дві мокрі плями. Старий задкував до дверей, плутаючись у полах кожуха.

— Я буду рівно о дев'ятій,— заспокоїв його Олексій.

— О дев'ятій... Я вже встигну повернутися, напевно встигну... Вибачайте, я тут перешкодив вам, але це тому...

— Нічого, нічого, до завтра.

Олексій провів старого на сходи, переслідуваний қолючим поглядом Теклі Андріївни, яка вже сиділа на низькому стільчику біля теплої печі, і трохи здивованим поглядом Людмили.

У нього не було сумніву, що старий брехав. Звичайно, йому нікуди не треба йти, не треба відносити ніякої посвідки — просто хотів упевнитися, чи Олексій справді прийде, чи не передумав, оглянувши ще раз плани. Він не хотів чекати до ранку, йому треба було переконатися зараз, негайно, чи прийде Олексій, як обіцяв, чи ні. І Олексій раптом відчув себе зв'язаним з цією старою людиною якимись незрозумілими міцними путами.

І коли він зайшов у кабінет секретаря, щоб повідомити про свою згоду взятись до цієї роботи, йому здавалося, що весь час дивляться на нього очі старого. Лише виходячи з обкому, він остаточно усвідомив, що з ним сталося. На мить завагався, наче хотів повернутись назад. Але ще жило в ньому тепло потиску руки й теплий погляд людини, яка йому вірила. Не можна зрікатися своїх власних рішень через п'ять хвилин. Адже він був дорослою людиною, і не загіпнотизував його цей Євдоким. Він, Олексій, сам добре знав, що робить...

В серці боролися два прагнення — він з подивом помітив це. Адже, кінець кінцем, то була величезна й відповідальна робота. Від нього залежало, чи оживе та сонна потвора за парканом, чи остаточно вкриє її сніг, розмиють дощі. Майже безнадійно... А він може довести, що не безнадійно, що там можна дещо зробити... Занадто молодий... Яке значення мав його вік? Не конче треба мати сиве волосся, щоб уміти працювати.

І раптом Олексій згадав своє передчуття там, перед портретом дами з трояндою, що з ним має статись щось добре. Невже це і є те добре? Хто знає, що криється за парканом? Може, щось більше, ніж залізо і цемент, ніж фундамент і стіни.

Олексій повертався додому. Людмила, напевне, сидить і чекає, щоб з крижаним виразом обличчя, тоном зразкової дружини запропонувати йому чаю. Ні, немає чого розповідати Людмилі про все.

Він ледве знайшов у темряві двері. Не світилася в них ясна шпарина, всередині було темно. Олексій неспо-

дівано відчув глибоке розчарування. Напевне, вже сплять обидві — адже давно пробило дванадцятю.

Він скинув черевики в кухні, щоб не збудити нікого. Роздягнувся в темряві й тихо ліг у ліжку. Відразу ожили звуки нічного життя будинку. Хтось спотикався на сходах, голосно лаючись. Промчали галасливо коти. Монотонно капала вода з давно вже зіпсованого крана. Але Олексій з подивом помітив, що це його не дратує, як звичайно. Даремно шукав себе самого, того давнього, пригніченого, роздратованого Олексія, якого всі нічні звуки ще недавно доводили до божевілля. Що сталося? — здивувався на хвилину.

Людмила, ну, що вдієш? Ні, він не скаже їй нічого. Тільки Ася,— усміхнувся у темряві. Така велика робота й така маленька дівчинка. Але, мабуть, тільки їй можна було б це сказати. Вона зрозуміє.

І Демченко,— пригадав Олексій, уже напівпірнувши в дрімоту. Засинаючи, він весь час згадував, що завтра треба встати раніше і обійти все з планами та обчисленнями в руках. Ще раз згадав свою частину й здивувався, що його тягне до цих руїн за парканом, ніби якоюсь чарівною могутньою силою.

* * *

— Там засідання,— сказала секретарка, підводячись з крісла.— Він зайнятий.

Олексій вийшов, але вже з під'їзду повернув до кімнати друкарок.

— Можна подзвонити?

— Дзвоніть, дзвоніть,— згодилася знайома білява дівчина.

— Я хотів з вами поговорити,— сказав Олексій в телефонну трубку, намагаючись говорити спокійно.

— Добре, тільки бачите, я зараз дуже зайнятий. У вас там уже все підготовлено?

— Так, майже все.

— То, може, ми поговоримо вже на комісії, га? Олексія наче хтось облив холодною водою...

— На комісії?.. Я думав, раніше...

— Бачите, так склалося, що я ніяк не можу...

— Отже, тоді в п'ятницю?

— Так, якщо я не виїду на кілька днів.

Олексій поволі поклав трубку. Де ж поділося те радісне піднесення, з яким він сюди йшов? Що, власне, сталося? Звичайно, для тієї людини електростанція була тільки частиною величезного господарства, вона могла займати тільки частину його часу і думок. Але Олексій раптом відчув себе начебто вибитим з колії. Він важко став спускатися вниз.

Біля під'їзду зупинилось авто, невеличка зелена машина, що, як скло, виблискувала новим лаком. З неї вискочив високий чоловік в шубі, в білих бурках.

— Вадов! — промовив хтось за спиною Олексія. Високий чоловік, перескакуючи через двоє східців, побіг на гору. Олексій помітив його рожеві від морозу щоки й чорні брови, що дуже відрізнялися від каштанового волосся, яке вибивалося з-під хутряної шапки.

Отже, це так. Приїхав Вадов. Справді, приїхав. Що ж тепер буде?

Олексій зупинився і став чомусь пильно роздивлятися авто.

Він стиснув кулаки. Йому здалося, що він ненавидить цю людину більше, ніж ненавидів будь-кого в житті. Ішов, тяжко ступаючи по снігу.

Нарешті Олексієві зробилося трохи легше. Насамперед ще нічого невідомо. Напевне, того Вадова викликали раніше, а тепер скажуть, що вже не треба. Може, й так. Адже йому, Олексієві, доручили взятися до цієї роботи й вирішити все...

На подвір'ї його раптом зупинив міліціонер, який жив у флігелі.

— Олексію Михайловичу...

— Що сталося?

— Нічого, нічого... Я тільки хотів порадитися з вами в одній справі...

— Тоді ходім до мене.

— Ні, ні... Може, тут... Я тільки на хвилинку.

Олексій почастував його цигаркою і, закурюючи, став чекати. Той кінцем чобота розгрібав сніг і начебто придивлявся, чи не з'явиться щось з-під нього. Видно, йому тяжко було говорити.

По двору з галасом пробігли діти з рожевими від холоду личками. Міліціонер повернув голову, чекаючи, поки вони вибіжать з воріт.

— Бачите, в мене такий клопіт, що я вже й сам не знаю. От я й подумав... може, ви мені що порадите.

Олексій усміхнувся. Він не міг дати ради собі, а тут прохали поради в нього...

— Бачите, ось що... Я оженився. У жінки був від першого чоловіка син, а зараз ми маємо доньку. Вже три роки... Малий звик до мене... І я, не можна нічого сказати, звик теж... Жінка в мене хороша — і хазяйка, і так взагалі... А тут...

— Ви посварилися з нею?

— Ні... Чого нам сваритися? Ми спокійні люди... Тільки от що... Її чоловік знайшовся...

— Її чоловік?

— Так... Пропав він безвісти ще з самого початку. А зараз лист є, він у полоні був...

— І що ж, він приїхав?

— Ні... Ще ні, але незабаром приїде... Що ж тоді буде? Нещастя може статись...

— Ви повинні з ним поговорити по-людському, погодитись якось.

— По-людському... Різно воно тепер буває...

— Що ж я вам можу порадити?

— Я тільки так... Адже ви інтелігент, Олексію Михайловичу, на війні самі були, то я думав... Бо мені немає з ким порадитись.

— Важко щось тут сказати. А дружина ваша як?

— Що ж, жінка як жінка... Плаче, й годі. Зовсім змучилася від усього цього. І я теж не знаю, що робити.

— А вона...— почав Олексій і зупинився.

— За ким дужче побивається? Не знаю, важко сказати. Ми вже так звикли, загинув — і край. А тут маеш...

— А він що за людина?

— Що ж — людина як людина... Жили вони непогано... А тут ще син... Хлопець батьком мене зве, малий ще був, то й звик. А тепер як? Хороше хлоп'я, розумне таке...

— Почекайте, поки він приїде, поговорите з ним, і ви й дружина. Якось воно буде.

— Жінка там хотіла зайти до Людмили Олексіївни поговорити.

— Так, так,— зрадів Олексій, начебто це знімало з нього потребу давати раду.

— Бо воно жінкам начебто легше порозумітися... Тільки, може, Людмила Олексіївна зайнята?

— Ні, ні, вона, напевне, матиме час,— заспокоїв його Олексій, думаючи водночас, що він навіть не знає, коли Людмила повинна йти на чергування.

— То жінка сьогодні знайде.

— Добре,— скінчив Олексій розмову й подав руку на прощання. На нього глянули змучені, злегка почервонілі очі.

— Ви дуже схудли.

Міліціонер здвигнув плечима.

— Що ж... І це все, і служба...

— Робота тяжка?

— Звичайно... Нас тепер мало, а тут, у місті, відомо, що діється... Ось минулої ночі я затримав одного, мішка ніс. Кажу: показуй, що там. Він нахилиється, ніби щоб мішка розв'язати, а я дивлюся — він за халяву рукою, а за халявою фінка. Коли б відразу не помітив — випустив би мені тельбухи.

— Так, так,— машинально притакнув Олексій, бо йому знову виринув перед очима Вадов. Він подумав, чи не піти на електростанцію, але зараз там нічого було робити. Отже, він вирішив, незважаючи на все, негайно взятися до роботи й приготувати висновки на ту п'ятницю, для комісії. Нехай собі Вадов буде чи не буде, а він робитиме своє.

Олексій порозкладав папери на столі й не відірвався від праці ні тоді, коли прийшла Людмила, ні тоді, коли постукали в двері й з'явилася дружина міліціонера. Людмила старанно замкнула двері в кімнаті, і Олексій чув з кухні тільки відгомін їх розмови, яку вони вели пошепки.

Дружина міліціонера була ще зовсім молода, і чорні очі надавали їй смуглявому обличчю якоїсь несподіваної південної краси. Тихо, крутячи в пальцях хустку, вона оповідала Людмилі свою історію.

— І тепер... Як же воно так? Я одружена, і дитина є, а чоловік живий і повернеться. Що ж мені робити?

Вона підняла на Людмилу очі з безпорадним запитанням.

— А ви... а ви... цього нового чоловіка, тобто теперішнього чоловіка, кохаєте?

Жінка зашарілась.

— Як же ні? Адже я вийшла за нього, він мені по-добався... Добра він людина... І синка дуже любить, і ніякої різниці, можна сказати, між ним і Софійкою не робить, начебто вони обоє його...

— Ну, тоді що ж,— поясніть вашому першому чоловікові, що так життя склалося...

Жінка заплакала.

— Як же воно так? Степан стільки років мучився на чужій землі, в неволі... І тепер прийде, а я йому ніби чужа? Може, він хворий, може, поранений був або що?

— Ну, тоді скажіть тому, з яким живете зараз, що повернетесь до першого...

— Аркадієві? Він плаче й плаче: кинеш ти мене, каже, самого залишиш... Він добра людина, лагідна така, аж дивитися шкода, як мучиться... І дочка в нас...

— Але ж якось це треба вирішити?

— А... по закону воно як буде?

— По закону? — Людмила замислилась.— Не знаю... Хоча, почекайте, по закону, мабуть, перше одруження важливе, адже розлучення не було.

— Яке там розлучення? Загинув, і край...

— Повідомлення про смерть ви мали?

— Ні... Мало тоді пропало, ще з самого початку? Він у київським оточенні був, то я вже так і думала, що загинув... По закону... Тільки як я Аркашу покину?

Людмила нарешті роздратувалась:

— Ви повинні якось вибрати: що ж це — обох кохаєте, чи як?

Жінка замислилась, дивлячись кудись у куток над пічкою.

— Обох? Може, й обох... Бо як я подумаю, що Степан... Але й Аркаша... Ні, ні, як же можна вибрати? Бо і той, і той чоловік... І діти ж... синок і дочка...

— Але ж ви не можете жити всі вкупі?... Ну, а як воно буває в інших? Адже таке сталося не тільки з вами.

— Певне, що не тільки зі мною... Воно по-всякому буває... От у нас на фабриці одна заміж вийшла, чоловік повернувся — того застрелив... Його в тюрму посадили. А вона з дитиною, і вагітна.

— Невже обов'язково треба стріляти? — зауважила Людмила.

— Певне, що ні... Буває інакше: прийшов, побачив, плюнув і пішов... А друга знов, теж у нас на фабриці, чоловіка покинула, хоч куди кращий був, а той перший — п'яниця і ледар, але вона таки з ним пішла...

— Ну, бачите... Якось можна влаштуватися.

— Так... Тільки, як же воно: Аркаша такий, що йому хоч і не кажи... І який Степан приїде звідти? Майже чотири роки... Раніше він був ніжний такий, делікатний...

— А ви почекайте, поки він приїде. Тоді й вам буде легше щось вирішити.

— Як приїде, може... А як вони будуть стріляти? Степан делікатний такий, але запальний, нічого не скажеш... Аркаша спокійна людина, скандалів не любить, але хто знає, що може статись?

— Це вже ви мусите пильнувати, щоб нещастя не було.

Вона крутила в пальцях хустку. Сльози лилися їй з очей тихо, без ридань, без хлипання, двома невпинними струмками. Вони зволожували довгі чорні вії, зіплювали їх стрілами.

Обидві давно вже забули, що Олексій може їх чути, і розмовляли вголос. Спочатку Олексій хотів був гримнути, щоб було тихо, але раптом його зацікавили слова, які долинали крізь двері. У голосі жінки була така дитяча безпорадність, такі лагідні ноти, що він мимоволі став прислухатись. Що відповідь їй Людмила? Ні, хіба це було потрібно? Він забув, що сам не зміг нічого порадити міліціонерові, і відчув навіть злість на Людмилу; чого та не може відповісти як слід? А що, власне, він хотів од неї? Хоч би заплакала разом з тою жінкою, стала б співчувати, розчулилася б над її долею. Але в голосі Людмили було саме роздратування й нічого більше.

Людмила справді дратувалась. Вона дивилася на заплакану сусідку, і здіймалися в ній злі, болісні думки. Цю жінку, яка сиділа напроти, кохали обидва — і той, що знайшовся через чотири роки та відразу повідомив її, що живий і повернеться, і той, другий, що прийняв її дитину як свою і мучився тепер від самої думки, що їм, може, доведеться розлучитися. «Спробувала б ти так, як я,— хотілось їй гукнути в заплакані чорні очі.— Спробувала б ти так, як я,— чекати й дочекатися, щоб чоловік, якого ти кохаєш, не мав для тебе в серці нічого —

ні співчуття, ні приязні, щоб ходив по домі як чужий — роздратований і лихий. Спробувала б ти так, як я...» — І власні переживання здавалися їй далеко більшими, ніж чиясь нещастя. Що ж тут було? Горе від надмірної любові — хоч, зрештою, чи була це справжня любов? Для неї існували обидва чоловіки, і вона обох кохала, — що ж то було за кохання? Жоден з них не заповнював її серця, її думок, вона не могла зважитись кинути когось із них... Лише зараз збагнула Людмила, начебто це було її заслугою, що Олексій був одним-єдиним в її житті й ніколи не заступав його ніхто інший, ба навіть ніхто просто не існував для неї, хоч вона зустрічала таких, які були й розумніші, й кращі від Олексія. Але Олексієві це було байдуже, це його не обходило, нічого не означало для нього. От і зараз сидить там за дверима і, напевно, сердиться, що хтось до неї прийшов. Вона мимоволі знов перейшла на шепіт.

Олексій даремно прислухався: за дверима слів дружини не було чути. Він знову нахилився над своїми обчисленнями, але йому заважала думка про Вадова. Знов зринуло перед ним його почервоніле від морозу обличчя і сріблястий іній, який осів на хутрянім комірі. Ніби якимось зловісним передчуттям вколело в серце. Він відганяв від себе ці думки, але вони раз у раз поверталися до нього.

На другий день увечері боком всунувся до кухні Євдоким. Він з-під брів дивився на Олексія і знов став завзято опиратися, коли той майже силоміць потяг його до кімнати.

— Сідайте, сідайте, Євдокиме Галактіоновичу.

Старий важко опутився на крісло й грубими пальцями поволі став брати з коробки тютюн, яким почаствував його Олексій. Поволі скручував цигарку і закурював її, не дивлячись на хазяїна. Олексій знов відчув неприємне побоювання і начебто з остраху притамував питання, яке вже хотів кинути. Якусь хвилину тривало ніякове мовчання. Нарешті, старий одвів очі від сивих кілець диму в повітрі й сірі його очі з-під наїжених брів глянули на Олексія.

— А сьогодні знов були.

— Хто був?

— Ну... всі... І якийсь новий, спеціаліст, кажуть.

— В шубі?

— Аякже, в шубі... Ви його знаєте, Олексію Михайловичу?

— Ні, бачив тільки,— буркнув Олексій. Він поклав цигарку, помітивши, що пальці його тремтять.— Отже, були? І що?

— Та як звичайно... Походили, походили, поговорили й пішли.

— Ага.

Він дивився на стіл, де лежали нотатки, аркуші планів, але не бачив нічого. Що ж це було, що це мало означати?

— Отож я хотів запитати... Бо як знову почнуть лаяти, дивитися... Знову нічого не вийде, чи як? Може, на весну все залишать, коли дощі підуть?

Олексій хотів відповісти, але в горлі пересохло, і він тільки кашлянув.

— Як же це так? Ви ж казали, що будуть ремонтувати, а тепер знов усе спочатку?

— Нічого не знаю...— глухим голосом сказав Олексій.— У п'ятницю комісія, на п'ятницю я повинен все приготувати, а там... не знаю.

— У п'ятницю? Значить, у п'ятницю щось вирішать?

— Так обіцяли.

— Ага... А цей новий звідки?

— З Києва.

— З Києва?.. Інженер?

— Інженер, звичайно.

Старий докурив цигарку й став її старанно гасити в попільничці. Знову підвів очі на Олексія.

— То як же воно буде, Олексію Михайловичу?

— Треба почекати до п'ятниці.

— До п'ятниці?.. Хай буде до п'ятниці... Тільки коли б знову чого не вийшло...

— Що ж може вийти? Комісія ухвалить, і візьмемось до роботи.

Але в голосі його не було переконання. І коли старий вийшов, він насилу зміг знову взятися до праці. Раптом набридло йому все. «До п'ятниці»,— заспокоював сам себе. Так, це мало настати дуже швидко. А до п'ятниці треба приготуватися, треба зуміти відповісти на всі запитання, захистити свою позицію, хоч би що говорив Вадов. Невідомо чому, він уявив собі відразу, що той

буде проти ремонту, що він підтримає тих, які вважали відбудову за неможливу.

Ні, він не міг працювати. Олексій одягнувся й виїшов. Ноги самі понесли його в знайомому напрямі. Те місце, біля якого він ще зо два дні тому проходив байдуже, тепер стало рідним і близьким. Там, за парканом, під шаром снігу лежали руїни, які можуть підвестися. Там, за парканом, таїлося під уламками життя, яке можна було викликати звідти, дати йому змогу розвинути, зрости, завітнути.

Олексій думав про електростанцію не як про мертву річ, а як про живу істоту, обдаровану силою зростання, силою розвитку, що зараз була скаута кайданами руїн, і здавалось, мучилася не менше, ніж мучився він сам. Там, за парканом, було зараз і його життя.

Розміреними кроками походжав туди й сюди мріючи. В цю хвилину він забув про Вадова... Вже гули в вухах мотори, вже кружляли колеса, вже червоною загравою палали печі й летіло в них чорне вугілля, вже сновигали навколо люди, обслуговуючи могутні машини, вже кипіло життя за парканом, на всьому просторі, зрительному страшними вирвами.

Він опам'ятався лише тоді, коли вже стало темніти, і рушив назад. Тепер йому працювалося краще — на білих аркушах паперу зростала електростанція, підіймалися вгору з-під уламків цегли, воскресали окремі її частини, деталі. Він випив чаю, не кидаючи роботи. Не помітив запитливих поглядів Людмили, звернених на його креслення, і тільки махнув рукою, коли вона запитала, чи він ляже зараз спати. Олексій майже до ранку сидів над роботою і, коли нарешті підвівся з-за стола, відчув біль у спині, млюсть у руках і ногах, але водночас світ здався йому раптом новим і радісним. Вранці знову побіг знайомими вулицями і, чуючи за собою повільні кроки старого сторожа, обійшов ще раз всю територію, зупиняючись, придивляючись і торкаючись де-не-де рукою залізних балок, холодного цементу мурів, шорсткої поверхні розбитих цеглин, які стирчали з-під снігу.

Так минув час до п'ятниці. Коли вже так починала боліти спина, що не можна було далі сидіти над роботою, він схоплювався й біг за високий паркан. Його тягло туди мов гіпнотичною силою, кликало, вабило, хоч

хвилинами він впадав у розпач, натрапляючи на якусь перешкоду, здавалося б неподоланну, на якесь нове пошкодження, нові труднощі. І потім, сидячи над паперами у себе в кімнаті, боровся із сумнівом, поборював його нехшибним обчисленням, твердою волею, незламним опором. Витягав книжки й сліпив очі при блідому вогнику газової лампи, до ранку вивчаючи вдруге таємниці бетону, заліза й сталі.

Олексій і незчувся, коли настала п'ятниця. Увечері мовби зовсім про це не думав. Але вранці його збудив наче поштовх у груди. Він схопився на ліжку. За вікном ще стояла темрява, але натерті фосфором стрілки годинника показували ранкову годину. Він устав, навпомацки одягнувся й побіг до електростанції. Ще було занадто рано, ще нікого не було на місці — треба було чимось заповнити цю пару ранкових годин, аж поки він не довідається, на яку годину призначено засідання комісії.

Олексій ходив туди й сюди. Зовсім не хотілося розмовляти із сторожем, занадто мучив гарячковий неспокій. Гарячі й холодні хвилі бігли по тілу, він розстібав шинель, бо його наче пекло жаром, але через хвилину холод проймав аж до кісток, і він задеревілими пальцями насилу знаходив петлі від гудзиків.

Нарешті вже можна було подзвонити. Олексій зайшов до аптеки й тремтячою рукою, помиляючись, набрав знайомий номер. Він потрапив до якоїсь приватної квартири, де його вилаяли за неуважність. Він забув навіть перепросити й знову набрав номер. Ні, ще нема. Через півгодини.

Ці півгодини тяглися як цілий рік. Він доходив до рогу і знову повертався назад. Годинник уперто стверджував, що це забирало не більше ніж три хвилини. Він уповільнював кроки, зупинявся, без кінця читав афішу, що висіла на паркані, не розуміючи жодного слова. Так минуло півгодини. Треба почекати ще кілька хвилин. Наче тягнучи сам себе за комір, він пройшов раз і другий, минув аптеку, знову зупинився перед афішею, але нестерпіння підганяло його чимраз швидше.

— Так, прийшов,— почув Олексій, і пальці його, що стискали трубку, похололи.

— О котрій годині?

Здалека долинула відповідь.

— Сьогодні не вийде. Я заїхав тільки на один день і повинен знову їхати. Доведеться трохи зачекати, я повідомлю вам.

Він вийшов, забувши подякувати, забувши хоча б кивнути дівчині за прилавком. Зупинившись перед аптекою, він застібав давно застебнуту шинель. Пальці безпорадно блукали по холодному металу гудзиків. Що ж тепер? Що буде тепер?

Олексій не відступився. Увечері дзвонив знову. І наступного дня. Відповіді були непевні, невизначні. Невідомо коли... Йому повідомлять, треба зачекати.

Знову повернулися думки недавніх днів. Пльоннути на все, добиватися, вимагати, щоб направили назад в армію! Відчути на обличчі вітер далеких земель, побачити навколо себе обличчя солдатів, виконувати й віддавати накази, говорити мовою, якою «сьогодні» — означає сьогодні й «завтра» — означає завтра.

Але ці думки мали вже інше забарвлення, ніж оті, недавні. Бо там, за парканом... Так, адже й тут можна було боротися й перемагати! Кликали темні руїни, вабили чарами небезпеки, ризику, передчуттям інших, відмінних, але таких самих великих переживань.

Ах, цей бридкий пацюк у приймальні!.. Цікаво, як він виглядав би в хвилину атаки, коли з горлянки вихоплюється дикий лемент, коли широко розплющені очі вкриває червоний туман люті, а за спиною зростають крила й людина охоплена одним-єдиним поривом! Він ненавидів боягузів, які не знали вогню й диму, які причаїлися й пережили період грози, дбайливо оберігаючи своє паршиве кубельце. Вадов — старанно виголений, підстрижений, вимитий бицюга, який міг би голіруч тягти гармату з болота. Закучерявлені, наманікюрені друкарки, оті крутихвістки, що дрібними кроками бігають по коридору! Обличчя його блідло від ненависті, від гніву й зневаги. Ні, не тут — справжнє діло було там, де ще гриміли постріли й лилася кров. Ні, не тут, там були справжні люди — чоловіки, жінки, що йшли на смерть, віддавали життя, люди, що не знали дрібних інтриг, бюрократичних формул, сидіння на стільцях до мозолів. Ні, не тут — там було справжнє життя.

Можна було, власне, махнути рукою й чекати або пльонати на все. Та незрозуміла впертість, наче жадоба якогось приниження, бажання випити до дна призначе-

ну йому гіркоту штовхала його весь час туди, до приймальні, де завжди були зачинені двері кабінета й дерев'яний сухий голос раз у раз відповідав одне й те саме.

Над довгим носом неприязно зводилися на нього безбарвні очі.

— Я ж казав вам: не сьогодні й не завтра. Приходьте через... чотири дні.

— Через чотири, і знову через чотири, і знову через чотири?

Маленький чоловічок знизав плечима і вийшов з-за столу, щоб поскладати папери у шафі, яка стояла в кутку. Олексій побачив, що носатий тягне за собою ногу, підстрибуючи на ній, наче підбита палкою гава, і, невідомо чому, це сповнило його ще дужчою люттяю. Що ж, у нього була ще додаткова причина — врятуватися від фронту, — огидна потвора!

Наступного дня йому вже в коридорі сказали, що нікого немає. Білява дівчина, мабуть, поспішала — вона кинула йому це повідомлення на ходу.

— А той... клишоногий тут?

Вона обвела його колючим поглядом.

— Який це клишоногий?

— Ну, той... там, — Олексій махнув рукою у бік приймальні.

— Ви б могли чемніше говорити про інвалідів Вітчизняної війни.

— Про яких це інвалідів?

— Геннадій Архипович був поранений під Курськом, — сказала сухо дівчина.

Олексій стояв приголомшений.

— А ви теж були під Курськом? — спитав він іронічно, дивлячись на її старанно завиті кучері.

— Ні, я була в загоні Ковпака, — відповіла вона й зникла за дверима друкарського бюро.

Олексій почував себе так, наче його обпекли окропом. Він поволі йшов вулицею вниз, і його терзала лють, що не знаходила собі виходу. Носатий виявився інвалідом з-під Курська. Завита лялька — бійцем партизанського загону. Що ж, тим гірше, якщо навіть і вони так забюрократились.

Олексієві здавалося, що, коли б не це зволікання, там, за парканом, уже клекотіли б котли, бігали б вагонетки, синіми блискавицями спалахували б розподільні

таблиці. Двері до кабінета секретаря були не тільки дверима, вони були начебто воротами в інше життя, в справжнє життя, які тепер замкнені наглухо. Дні тяглися без кінця, здавалися віками. Знову почалися напади болю голови, і Олексій не раз годинами крутився в ліжку, стискаючи зубами подушку, щоб не кричати. Знову вдерлися в життя краплини, що капали вночі із зіпсованого крана, звуки кашлю, стогони, чапання капців Теклі Андріївни, вічно той самий ритм життя будинку, знайомий і набридлий до краю. Його дратував і злостив кожен рух Людмили — так, вона мала свою роботу, свою справу, тих своїх приятельок, які його старанно уникали. Йому не хотілося навіть заходити до Демченків — спокійні очі старого художника здалися йому раптом занадто наївними. Тільки Ася була така, як завжди, кумедна й зворушлива із своїми веснянками на носіку. Але й Ася, і Ася перейде кінець кінцем до їхнього табору — до всіх цих байдужих, паперових, бездушних людей.

Він перестав ходити на площадку електростанції. Йому було соромно дивитися у вічі сторожеві: він не знав, що йому сказати, як пояснити. І знов, як порятунок, як щастя, як здійснення мрії, зростав перед ним фронт.

Але побіжна надія розвіялася як дим. У військкоматі йому відповіли:

— Нічого не можемо зробити, звертайтеся до обкому. Ви їм потрібні.

Олексій поборов гнів. Він чудово розумів, що як заговорить зараз, станеться щось непоправне, він неодмінно скаже таке, за чим доведеться зараз же пошкодувати.

Щоб заспокоїтись, він не пішов додому. Вулицями, що йшли вниз, пішов за місто. Дмухав пронизливий вітер, шарпав віти голих дерев, жбурляв в обличчя пригорщі сипкого снігу. Ноги грузли в снігу, але Олексій вперто брів далі, аж поки не вийшов на берег річки.

Закута кригою, засипана снігом, вона тяглася в далечінь, як біла долина. Зривався на ній, здіймався і летів униз дрібний сухий сніг. Олексій ішов уперед, підставляючи обличчя під удари вітру.

Звідки дме цей вітер, що поривчасто свистить у гілках? Звідки сипле сніг, який б'є в обличчя гострими, мов скло, сніжинками? Що там червоніє вдалині, на високих березі? Може, то німецькі позиції? Тут, збоку, за засніженим горбочком прилягли свої. Через хвилину залунає холодне повітря громом пострілів, застогне земля, злетять угору чорні фонтани вирваних брил, зацокотять кулемети.

На мить Олексій відчув дивну полегкість, несподівану радість, яка підхопила його раптово. Йому захотілося гукнути на повні груди, щоб аж луна покотилася глухою пустою. Але він зразу отямився. Далеко-далеко, за сотні й тисячі кілометрів звідси гуркочуть гармати. За сотні й тисячі кілометрів сидять солдати в землянках, за стінами розбитих будинків, ідуть асфальтованими шляхами, які засипає летючий сніг. А тут, за спиною в нього, тихо стоїть місто, за високим парканом з дощок, що пахнуть ще свіжою живицею, лежать руїни електростанції, покашлює в своїй будці Євдоким Галактіонович...

Олексій зупинився. Віяв вітер, линув хвилями сипкий сніг, дрібний, як борошно, здіймався білою заслоною, лягав хвилясто на землю. Аж ось його підхоплював вітер, хапав несподівано, перекидав з місця на місце, скидав униз, де білою смугою позначалася замерзла річка. Олексій відчув смертельну втому від цієї пустки, від цієї, здавалось, одвічної тиші, якої ніхто й ніщо не може порушити.

Раптом Олексій спіткнувся. Черевик зачепився за кістку, яка стирчала з замерзлої землі. Олексій нахилився і впізнав людську гомілку. Хто ж це був, хто поліг тут — свій чи ворог? Не було навіть сліду могили. Розмили землю осінні дощі, і виткнулася з неї людська кістка, біла й блискуча.

Олексій глибоко замислився, дивлячись у землю. Не над цією кісткою. Над якоюсь власною своєю справою, докучною і болючою. Глухе мовчання стояло над рівниною, і безшелесно падали сніжинки, що опускались на землю і здіймалися знову в повітря, німі, примарні.

XV

Зал був переповнений. Офіцери, робітники, якісь сумнівні суб'єкти в ватянках, старі й молоді жінки. Шепіт змовкав, коли падало запитання, й озивався знову, коли лунала відповідь. Судили цілу банду. Олексій байдуже слухав, як по черзі викликали обвинувачених. Нарешті пролунало знайоме прізвище. Петько недбало підвівся, і Олексій побачив його гострий профіль, скуйовжене волосся над лобом, згорблену спину.

— Нежонатий.

— Як нежонатий? Ніколи не були одружені?

— Ніколи не був одружений,— повільно, чітко повторив Петько, дивлячись просто в обличчя судді.

— Ви колись жили в Полтаві?

— Так.

— І стверджуєте, що не були одружені?

— Так.

— Але ж... але ж...— суддя шпортався в паперах.— У нас тут є документи, свідчення: Полтава... вулиця... будинок номер... Петро Обод, одружений.

— Я ніколи не був одружений.

— А ви знаєте Тамару Степанівну Торчук?

Худі плечі піднялися ще вище. Голос раптом охрипнув. Але обвинувачений тим самим тоном повторив:

— Не знаю я ніякої Тамари Степанівни. Не розумію, в чому річ. Чого ви причепилися до мене? Я ніколи не був одружений.

— Висловлюйтесь ввічливіше. Ніхто до вас не чіпляється. Адже ви приховуєте, що були одружені. Ви були одружені з Тамарою Степанівною Торчук, яка під час окупації жила з гітлерівськими офіцерами і з одним з них втекла, коли наближалися наші війська.

— Нічого про це не знаю. У мене ніколи не було дружини.

— Цікаво,— озвався суддя до колеги тоном, в якому не було й нотки зацікавленості. І відразу ж запитав інше: — Коли ви дезертирували з армії?

Хтось за спиною в Олексія глибоко зітхнув. Закутана в хустку бабуся тихо плакала, витираючи рукою червоні очі. І раптом Олексій зрозумів, що в залі сидять не тільки байдужі глядачі, приваблені сенсацією. Деякі з

цих людей так чи інакше були зв'язані з тими, що сиділи на лаві підсудних. Може, тут були матері, дружини, сестри, коханки, може — таємні співники, яким доки що пощастило уникнути долі заарештованих, що з ними разом вони вершили свої темні справи, чинили нічні напади — співники, з руками, липкими від крові, так само як руки оцих сімох, що опинилися за ґратами. Олексій намагався впізнати серед підсудних того, другого, якого він зустрів тоді в темряві. «Якщо знайомий, треба його шпокнути...» — пролунали у нього в вухах слова, сказані тоді, на безлюдній вулиці. Ні, він міг би впізнати його хіба що з голосу. Може, це отой високий молодий хлопець, а може, вусатий з перев'язаною рукою, а може, рудий з обличчям морської свинки. А втім, це не мало ніякого значення. «А що ж має значення, що, власне, має значення?» — з болем, напружено думав Олексій і шкодував, що прийшов сюди, хоча, коли він дізнався про суд, наче якийсь владний наказ штовхнув його: треба піти!

Виступали свідки. Пограбовані на вулиці, тероризовані на квартирі, що зазнали матеріальної і фізичної шкоди. Тихим, рвучким голосом давала свідчення жінка — її чоловіка вбили бандити, коли грабували квартиру. Давала свідчення якась бабуся, у котрої жив один із злочинців. Нарешті виступив кремезний чоловік, і Олексій довго мучився, згадуючи, звідки він знає це обличчя. Але прізвище йому нічого не сказало.

— Слюсар я, слюсар...

Ну, звичайно ж, це той чоловік, якого Людмила просила влаштувати на роботу. Вовчин батько.

— Воно було так...

Слюсар довго й плутано переказував історію свого сина, вбитого місяць тому, але по суті це не дало сліdstву нічого нового.

Очевидно, суддя хотів з'ясувати, чи пограбували гастроном члени цієї ж банди, ті, які ще залишалися на волі, чи, може, в цьому брала участь інша банда.

Але слюсар знав небагато або знав більше, ніж хотів сказати. Він плутався, кахикав, часто повертався до того, що вже оповідав.

Петько помітив Олексія і глумливо глянув на нього злими, вовчими очима. Вузькі губи бандита скривив усміх. Олексій зрозумів, що означає цей усміх. Бандит

знущався з нього, капітана Дороша, колишнього свого командира, товариша, з яким разом боровся й поневірявся в оточенні. Сміявся з нього, з його мирного життя пристойного громадянина. «Ну що ж, може б, і ти поскаржився, може б, розповів, як підіймав ручки вгору в темному провулкові, як тобі присвічували в очі ліхтариком, а ти навіть не міг сягнути в кишеню, бо в ній не було револьвера»,— промовляли очі Петька.

Олексій одвів погляд. Мов живі, зринули в пам'яті лісові галявини, грім пострілів, мандрівки по болотах, глумлива, зухвала усмішка, з якою Петько зустрічав небезпеку, його непохитна відвага, його відчайдушна мужність.

Ні. Він не хотів бачити того Петька, який сидів зараз на лаві підсудних. Він думав про ті давні, зниклі в далекому минулому часи, про нескінченні дороги, про снігові хуртовини, про рани, що їх вже ніхто не пам'ятав, про страхіття, які вже не існували. Він думав про того Петька, який пробивався крізь кільце ворогів, стріляв без промаху, затирав свою рану мохом, ішов уперед без утоми, ділився з товаришами останнім шматком хліба й останньою крихтою махорки.

Олексій знову глянув на Петька. Ні, на обличчі того не було усмішки. Воно дихало люттю, ненавистю, що вразила Олексія. Той дивився на нього, як на смертельного ворога. М'язи щелеп напружились, стислися, очі немов запали ще глибше, і вовчі риси проглянули виразно, разючо нагадуючи трикутну голову звіра.

Один за одним промовляли свідки. Олексій став уважно прислухатися. З цих свідчень зростає похмурий, кривавий образ грабіжника, бандита, нелюда. Чимраз більше крові налипало на худі, вузькі пальці з потовщеними суглобами. Чимраз більше обвинувачень лягало на його згорблену спину. Це він організував, він умовляв, він керував зухвалими нападами. Ті дні, в лісах і трясовинах, були лише практикою для бандитизму в місті, серед своїх.

І водночас Олексій усе думав про ту, про Тамару. Прізвище було інше — ну, ясно, вона змінила прізвище, щоб заховатися від чоловіка, та й не тільки від чоловіка. Виходить, правда, що вона жила з гітлерівцями. Тільки суддя помилився — не пощастило їй втекти. Її кинуто десь по дорозі, як кидали таких «друзин». Чи знав про

це Петько? Безперечно знав. Через те, мабуть, він так уперто заперечує, що був одружений. Отож, значить... так, це безперечно була його дружина; і без фотокартки, яку Олексій бачив у неї, він був би впевнений, що чоловік, про якого розповідала Тамара, і Петько — одна й та ж сама особа.

Виступали ще свідки. Згорблена бубуся, і молодий хлопець, якого умовляли вступити до банди, і директор гастронома, під час нападу на який застрелили Вовку Черемова. А Обод слухав і глумливо посміхався. Він дивився на свідків, підтакував, киваючи головою, і здавалося, наче він спостерігає якесь видовище, що зовсім його не обходить. А ні в кого ж не було сумніву, що вже давно, вже з самого початку, в цьому залі причаїлася смерть, що для більшості підсудних, які сиділи на лаві, звідси буде тільки один вихід — неминучий, невідпорний. І Петько мусив це відчувати, мусив знати краще, ніж інші. І все ж таки глумливий посміх не зникав з його уст. Лише, коли очі його випадково зустрічалися з Олексієвими очима, посміх зникав і вовче обличчя дихало ненавистю.

Із слів свідків виникав, зринав перед очима хмурний світ, від якого тхнуло кров'ю і вбивством. Десь у темних завулках, у руїнах будинків, в ярах за містом чаїлася, чатувала підступна смерть, гнилий чорний туман, що про нього нічого не знало нормальне життя, осяяне денним світлом. Тут панували свої закони. Не братерство, а жах об'єднував цих сімох, які сиділи зараз поруч, на видноті в усіх.

Олексій слухав. Так, це був Петько. Такий самісінький нахабний і сміливий тут, як і там, перед обличчям ворога. У свідченнях різних людей Олексій упізнавав влучні удари Петька, підступні плани, зухвалу безтурботність — усе таке, як там. Адже Петько чесно бився в ті похмурі дні! А може, лише смакував велику пригоду? Мужність вела його на боротьбу або ж потворна насолода від небезпечної боротьби?

Свідки все промовляли. Петько посміхався. Олексій дивився на інших бандитів. Ясно, що отаманом був Петько. Ті поводити себе інакше. На їхніх обличчях знати було й острах, і втому, й тупу байдужість. Тільки один, наймолодший, час від часу обмінювався з Петьком поглядом, і, начебто відбиток посміху того, блідий відблиск

його освітлював тоді запалі щоки підлітка. Так, Петько був його ватажком, і цей худий хлопчак ладен був йти за ним скрізь.

І де ж була тут Тамара, яке місце посідала вона в житті цього чоловіка? Він викреслив її, викреслив ту, що жила з гітлерівцями. Що примусило його зректися дружини: ображене почуття зраженого чоловіка чи ненависть, ненависть до ворога, якої вони навчилися там, в лісах оточення? А коли він дізнався — чи не штовхнуло його ще й це на шлях злочинів і вбивств? Олексій з прикрістю згадав, як він розчулився тоді, як Тамара здалася йому беззахисною, нещасною дитиною. А вона жила з гітлерівцями! Ні, ні, нехай дарує, хто хоче, нехай забуває, але він бачив згвалтованих і потім убитих дівчат, майже дітей. Тут не могло бути ні пробачення, ні виправдання. Олексій з огидою подумав, що розмовляв з нею, сидів поруч, гладив її по голові.

Оголосили перерву. Олексій вийшов на вулицю подихати свіжим повітрям.

Найкраще було б піти додому. Але щось неперемож-но вабило досидіти до кінця — дізнатися, як судилося скінчити своє життя цьому Петькові, з яким ще так недавно і так безмежно давно єднала його доля в дні боротьби й грози. Хоча заздалегідь було відомо, що кінець може бути тільки один.

Він помітив, що народ потроху повертається в будинок суду, і пішов слідом за всіма. Зал гудів притишеними розмовами, та ледве з'явилися судді, залягла тиша. Ще раніше Олексій помітив погляд, що його Петько кинув кудись у юрбу. Цей погляд когось відшукував, комусь наказував — значущий, владний. Так, ще не всі сиділи на лаві підсудних, ще хтось зважився прийти сюди, де вирішувалася доля його спільників. І раптом Олексієві здалося, що обличчя й постать Петька втрачають свою вовчу подобу. Ні, це не був оскірений вовк. Павук страшний і огидний, який таємно снував свої тенета! Липкі, чіпкі нитки тяглися до напівзруйнованих льохів під руїнами будинків, проходили крізь юрбу, яка щодня збиралася на товчках усіх базарів міста, звертали в шинки й пивниці, снувалися на горища, добиралися, як виявилось із свідчень, і далі й вище — до три- й чотирикімнатних квартир, — єднали цілком несподіваних людей — інвалідів, покалічених на фронті; старих сек-

танток, дружин службовців, що прагнули дорогих панчіх і нарядів, молодих хлопців і дівчат, яким нудно було в рідному домі, де вони, полишені на самих себе, починали з катання батьковими машинами й пияцтва, а закінчували знайомством та спілкуванням з таким оце Петьком. Павук дістав належне. Але ще тяглися по місту липучі нитки — посів війни, гіркий і задушливий, що труїв серця, калічив душі.

Війна збирала свій урожай не тільки там, на бойовищах. Вона збирала його й тут, у залі суду, де Олексій гостро, до болю відчув, що кров'ю забруднені руки не тільки тих, чий прізвища названо сьогодні вголос. Поряд з ним, позад нього слухали з буденними, начебто байдужими обличчями люди, для яких те, що відбувалося тут, було не показовим, прилюдним процесом, а справою, що глибоко, боляче вражала їх, справою, від якої залежало й їхнє життя. Хто з них? Може, ця баба, запнута хусткою, може, цей молодий, кирпатий хлопець, може, цей непевного вигляду жевжик у вузькій куртці? Дивилися, слухали. Сьогодні — ті, завтра — вони. Посковзнетесь нога в крові, несподівано викаже недбало кинутий клаптик паперу, барвисте кашне, носовичок з міткою, пряжка пояса. А може, спільник злякається, схоче врятувати свою голову. Або не витримає, здригнеться від лементу жертви, від крові — і зникне бандитське нахабство, прокинеться людське почуття — й край, кінець усьому. Олексій всім тілом відчував, що десь тут, у залі, дихає причаений жах — тремтять напружені нерви, трусяться руки, чекаючи удару, який от-от впаде і на них. «Чорна змія»... Голова була відрубана, але змія ще жила, ще звивалася, лаштувалася плазувати в мороці вулиць, ховатися в норах, у закапелках міста.

Оборонець промовляв сухо й монотонно. Та, по суті, важко було щось сказати. У залі лунав дедалі голосніший шепіт. Ніхто не слухав оборонця. Липуча нудьга охопила юрбу.

— Слово має обвинувачений Обод.

Петько звівся недбало, важко, наче йому не хотілося обтяжувати себе зайвий раз, не хотілося клопотатися. Глянув навколо.

— Слово — а що тут казати? Я ні за чим не шкодую: пожив, і досить.

Юрба загула.

— Тихо! — гримнув суддя.— Інакше накажу звільнити зал.

Всі змовкли. Знов оголосили перерву. Але ніхто не виходив. Усі чекали, коли повернуться судді, щоб оголосити вирок.

— Ідуть!..

Слухали в глухій тиші, в напруженні. Суддя читав повільно, чітко.

— Правильно! — гукнув хтось.

Люди виходили, голосно коментуючи справу. Щупленька тремтяча бабуся витирала мокрі очі брудною хустинкою.

— Розстріляють... Ну й що? Мало, мало,— повісити їх треба!..

Олексій вийшов з залу суду якимось внутрішньо спустошений. Ні, він не жалів Петька. Тільки щось тінню й похмурим, болючим тягарем лягло на серце.

— Швиденько впоралися,— сказав хтось за його спиною, і Олексій здригнувся. Він упізнав цей голос, що запов йому в пам'ять, відбився в мозкові раз і назавжди. Олексій пішов повільніше. Так, це був той, бандит, який тоді хотів застрелити його. Він залишився на волі.

Двоє випередили Олексія, не звернувши на нього уваги. Ні, Олексій не помилився, адже ще там, у залі, він був певен, що впізнає голос. І він упізнав його — «чорна змія» була ще не вбита. Вона ще жила, ще лагодилася плазувати по темному місту... А могло ж бути й не темно... Могло ж бути й не темно.

XVI

Незважаючи на темряву, Олексій пішов до електростанції, де не був уже давно. Пустка, сніг, тиша. Але все це могло бути зовсім інакшим.

Олексій сперся на дошки паркана й бездумно задивився в темряву.

Не хотілося думати, не хотілося нічого почувати.

Він опам'ятався лише тоді, коли почали мерзнути ноги й защипало холодом змерзлі пальці. «Час іти додому»,— подумав він. Так, адже був дім і Ася. Так якимось сталося, що він не бачив її два дні. А зараз вона вже, певно, спить.

Та Ася не спала. Саме тоді, коли вона глянула на годинник і вирішила, що час лягати, хтось постукав у двері. Вона хутко схопилася з-за стола, за яким вчила уроки. Лише відчинивши двері, згадала, що забула запитати, хто це, як її завжди вчила мати. Але вже було пізно. Високий чоловік у пальті з хутряним коміром стояв на порозі.

— Тут живе Олексій Дорош?

— Тут. Але татка немає.

— Ага, ти його дочка?

— Так. Вам, товаришу, потрібен татко?

— Так. Не знаєш, коли він буде?

— Не знаю... Може, зараз, а може, й пізніше... Я ніколи не знаю, коли татко прийде. А ви, може, почекаєте трохи? Мама незабаром прийде.

— Мама працює?

— Звичайно. Мама біо... біолог, але зараз вона працює на пункті переливання крові,— бо тепер війна, отже, треба працювати, правда?

— Звичайно,— усміхнувся гість і розстебнув пальто. Очі його впали на розкладені на столі зошити.

— Ти уроки вчила?

— Так. А ви, може, вип'єте чаю?

— Чаю?

— Ну, да. Бо зараз холодно, а в мене саме є окріп, пічка горить. То я зараз заварю чаю.

— Ого, а ти вмієш заварювати чай?

Ася образилась.

— Звичайно, вмію... Я зовсім не така мала, до війни була мала, а тепер вже ні. І чай заварювати зовсім не так важко...

— Можливо... А от уяви собі, мені з цим ніколи не щастить. Завжди якийсь незапашний виходить, блідий.

— Бо спочатку треба нагріти чайник, і води треба налити тільки на саме денце, а вже потім долити. Мене мама навчила. Тільки цукру в нас нема, ви без цукру будете пити?

— Давай, давай, я завжди п'ю без цукру.

— Правда? А я люблю тільки з цукром. Але зараз війна, то можна й без цукру. А після війни знов буде цукор.

Гість усміхнувся.

— Після війни? Звичайно, буде.

— І вугілля 'буде, і все, правда ж? Страшенно невідно топити дровами. Стільки їх іде! А вугілля — раз накладеш — і вже гріє. Ви любите, щоб було тепло?

— Мабуть, усі люблять, щоб було тепло.

— Всі? Ні... У нас в школі є така дівчинка, Люба, то вона каже, що спека гірше від морозу. А ви де працюєте?

— Я? В обкомі партії.

— Ага... Я знаю, це по дорозі, як іти до школи. То ви з обкому до татка?.. Де ж це татко? — занепокоїлась вона раптом і стала прислухатись. На сходах залунали чийсь кроки.

— Може, це татко іде? — запитав гість, гриючи пальці на склянці, яка просвічувала барвою рубіну.

— Ні-і... Татко ходить зовсім інакше. Я відразу пізнаю.

— Страшенно темно у вас на сходах.

— Ну, певне... Раніше там ставили каганець. Але його завжди крали, то тепер і не ставлять. Коли б уже швидше було світло... А так нічого не видно, і на сходах завжди брудно, і коти скрізь ганяють. А якби було світло, було б зовсім інакше.

— Можна й без світла прибрати вдень, коли видно.

— Там ніколи не буває видно. І потім у нас на сходах зовсім не можна прибрати. У нас біля самого дому, може, ви бачили, цілі купи глини, її всі тягнуть на черевиках. Тепер ще нічого, але восени, як ішов дощ, можна було втонутися. Чому тих ям не позасипають? Адже ви працюєте в обкомі, то, може б, сказали. І перед самим обкомом, на тротуарі теж такі ями... Одна дівчинка в нас у школі мало ніг собі не поламала....

— Війна, дочко...

— Війна? Я знаю, що війна, тільки невже не можна позасипати тих ям або сміття прибрати? Я думаю, що можна — правда ж?

— Гм...

— То я вам ще наллю чаю.

— Не треба, досить, дякую...

— А татко завжди п'є дві склянки. Дорослі взагалі люблять чай, правда ж? А до війни я пила какао, і часом навіть з пінкою. Я дуже люблю з пінкою.

Гість оглянув кімнату.

— Чому у вас такі плями на стіні?

— То в нас труби тріскаються, а з них вода ллє. Он там, у кутку, зовсім зелено. А в кухні ще гірше. Неприємно, як труби тріскаються, правда? І тих труб теж не можна полагодити. Тут був слюсар, то він казав, що як з тих труб буде так лити, то й будинок може завалитись... О, а це йде Текля Андріївна, я завжди її пізнаю, вона так кумедно чапає ногами і шурхає рукою по бильцях.

— Хто це Текля Андріївна?

— Вона над нами живе, знаєте? І в неї всі, як є, помиралі під час війни. І вона тепер трохи не... ненорм...

— Ненормальна?

— Так. Але як усі вмерли, то можна бути ненормальним, правда чи ні?

— Так, так. А звідки ти взяла ці три веснянки на носу?

Ася образилась.

— О... ніде не взяла... Вони завжди були. І потім їх тільки три... А влітку, як я засмагну, то зовсім нічого не видно, тільки трошечки.

— Але ж ні, це дуже гарно, такі три плямки.

— Справді?.. Ви з мене смієтесь. А в нас у школі є одна дівчинка — Мура, то вона вся у веснянках, вся, як є... Це ще гірше, ніж у мене, правда? Тільки вона дуже хороша дівчинка і зовсім не сумує, що в неї ті веснянки.

— А ти?

— Мені часом... трошечки шкода... Бо з мене хлопці сміються. А це ж неприємно, правда?

— А як у вас у школі?

— У школі? Якби там топили... Мені тепло, в мене є валянци, бачите, он там у кутку. Гарні валянци, правда? Але як у кого немає валянцив, то страшенно ноги мерзнуть. В нас усі застуджені. А це ж неприємно, як так носами шморгають...

— Дров нема...

— Нема? А я бачила, як ми восени на екскурсію ходили в ліс, там багато, багато дров — уже давно лежать, їх снарядами наламало...

— Бачиш, мала, транспорту нема.

— Транспорту? А в нас у школі є одна, то в неї тато десь працює директором. У них стільки дров, що вони навіть продавали. Це ж несправедливо, правда? І ще

одна тут у нас живе, то вона одержує стільки консервів, що навіть продає на базарі...

— А ти звідки про це знаєш?

Дівчинка надула губки.

— Як звідки знаю? Сюди приїжджають машиною і привозять їй, це всі бачать... А вона потім іде на базар і продає. Це теж несправедливо, хіба ж ні?

— Звичайно...

— От бачите... Оце вже йде татусь, о, чуєте?

— Нічого не чую.

— А я чую. Він тільки-но увійшов у двері. А тепер почне йти сходами. Маму і татка я зразу чую, раніше ніж інших. Чому? Це смішно, правда? А тепер він уже йде по сходах. Татко завжди перестрибує через дві сходи. Його відразу можна впізнати. А ви знаєте мого татка?

— Знаю.

— Це добре. То я піду відчиню двері.

Ася хутко побігла до дверей і, відчинивши, стала на порозі.

— Чого це ти вибігаєш на сходи? Застудишся,— занепокоївся Олексій.

— Ні, ні, я тільки на поріг.

Вона поклала палець на губки.

— Там до нас прийшов один товариш з обкому, чекає тебе,— шепнула вона таємниче.

— З обкому?

— Так... Сидить і чекає.

Серце Олексієві раптом затріпотіло. Не скидаючи пальта, він зайшов у кімнату.

— Ви давно прийшли?

— Давно? — секретар кинув оком на годинник.— Ого, уявіть собі, мені здавалося, що зо дві хвилини... А воно вже більше ніж півгодини... Телефону у вас нема, а я проїздив мимо й думаю: чого там чекати до завтра, зайду. Ми тут з дочкою вашою розмовляли. Цікава мала.

— Сідайте, сідайте,— запрошував Олексій зніяковіло. Секретар засміявся.

— Та я ж сиджу. Ну, Олексію Михайловичу, треба братися до роботи.

— До роботи?

— Чого це ви так дивуетесь? Може, ви передумали?

— Ні, ні, тільки... Я думав...

— Навалилося стільки всяких справ, що в мене й хвилини вільної не було... Я лише сьогодні повернувся з відрядження. А далі вже не можна відкладати. Завтра скличемо комісію, треба обговорити. Навіть не стільки обговорити, скільки схвалити рішення, як саме братись до роботи. Це ваше старе приміщення?

— Ні... Те знищене.

— Тіснувато тут у вас.

— Нічого, нічого,— сказав приголомшений Олексій. Але секретар уже вставав.

— Отже, завтра об одинадцятій. Візьміть з собою всі свої нотатки, приготуйтеся, треба буде наших зубрів трохи потрусити. Боятися, а тут немає чого боятись. Взяти бика за роги, й край!

— А... Вадов?

— Що Вадов?

— Він... не візьметься до цього?

— Вадов? Чого він має братись? Він сюди приїхав зовсім в інших справах. При нагоді я показав йому й електростанцію. Він теж такої думки, що можна ремонтувати. Але незалежно від нього...

Олексій відчув раптом дивовижну легкість і водночас підозрілу вологу на очах. Йому хотілося сісти й заплакати щасливими дитячими сльозами.

— Вже стільки часу... Я думав, що нічого з того не вийде...

— Стільки часу? — здивувався секретар.— Адже це лише кілька днів... Хоч ви маєте рацію. Кожен день багато важить. Але тепер ми надолужимо, правда ж, Олексію Михайловичу?

— Правда,— сказав Олексій із запалом і ледве стримався, щоб не кинутись на шию цій майже незнайомій людині. Йому хотілося обняти його, говорити якісь безглузді зворушливі слова.

Але він угамував цей порив і тільки міцно потиснув руку гостеві.

— Отже, я чекаю вас завтра. Знаєте що, може, ви прийдете... о десятій, добре? Ми поговоримо спершу вдвох. У вас усе готове?

— Все, все, вже давно.

— Ну, то добре. Візьміть з собою. У мене є одна думка, я не знаю, як... Ми переглянемо разом, перш ніж

почнеться засідання... Буде сильна опозиція, треба триматись.

— Так, так...

Двері зачинились. Ася з зітханням полегкості підвелася із стільця, на якому весь час сиділа тихенько, як мишка, спостерігаючи батька й гостя, даремно силкуючись вгадати, про що вони розмовляють.

— А зараз ти, може, вип'єш чаю?

— Ні, ні, донечко, треба працювати.

— То ти собі працюй, а я тобі поставлю склянку. І не вечеряв, і цілий день тебе немає.

Олексій схопив її, коли вона проходила біля нього, і підкинув угору.

— Ого, яка важка...

— Еге ж... А як я була мала, ти мене часто підкидав, правда? Я пам'ятаю.

— До самої стелі. А зараз уже не зможу...

— І не треба... Ти, татусю, страшенно давно вже не був такий веселий, так?

— Так... ах, мала, робота є, велика робота, чуєш?

— Яка робота?

— Ого, ні, я тобі нічого не скажу... сьогодні. Це таємниця. Побачиш, це буде як казка...

— Яка казка?

— Це буде остання казка Шехерезади, пам'ятаєш?

— А ти ж казав, що забув ту казку про Шехерезаду.

— А зараз оце й буде вона, та сама, яку я мав розказати тобі тоді, давно...

— Перед війною?

— Перед війною.

Дівчинка заплескала в долоні.

— Ох, татусю, як чудово. Правда? Коли ти мені розкажеш?

— Через деякий час. Ти скінчила вже уроки? Забирай все швиденько із стола, дай мені місце.

Дівчинка поскладала зошити й книжки, поглядаючи збоку на папери, які Олексій розкладав на столі.

— Це й є твоя казка?

— Це тільки буде казка, донечко.

— А коли?

— Коли? Коли? — Олексій не відповів. Він уже забув про дитину.

Ася вийшла навшпиньки й стала мити в кухні посуд.

Олексій узяв у руки олівець. Переглянув ще раз цифри, записи. Але виявилось, що він знав уже їх напам'ять. Зараз йому нічого було робити. Про себе він повторив усе, що треба було завтра сказати, але було це схоже швидше на мрії, ніж на дискусії. Високим льотом стін, чудесним сплетінням перекрить, сліпучим світлом, гудінням і мелодією могутніх машин вставала перед ним воскресла з мертвих, відновлена, в сто разів краща, ніж раніше, «красуня» старого Євдокима Галактіоновича. І на обличчі Олексія зяянів новий усміх, щасливий, м'який, який опромінював очі глибоким прозорим світлом.

XVII

У ці дні сумнівів, перед остаточним вирішенням, Олексій не раз думав: як добре, що він не сказав нічого Людмилі. Здавалося, йому ще тяжче було б, коли б і вона знала, як згасає в ньому надія, що спалахнула на хвилину.

На цьому, ґрунті знову почалися непорозуміння. Людмила не могла збагнути, куди й чого ходить Олексій, звідки він повертається так пізно, втомлений і роздратований. Вона помітила, що чоботи в нього тепер завжди мокрі. Де він міг блукати цілими годинами?

— Завтра треба буде піти по ордер на дрова. У мене саме чергування, доведеться тобі це зробити.

— Завтра? Коли?

— Від дванадцятої до другої видають.

Це саме був той день, коли Олексієві сказали: «Подзвоніть завтра між дванадцятою й другою. Можливо, він приїде ранковим поїздом».

— Не можу. Я буду зайнятий.

Людмила прикусила губи й скося глянула на чоловіка. Так, він навіть цього не хотів зробити. Чим же він міг бути зайнятий? Ну й нехай, вона попросить когось-небудь з товаришок. Зайнятий...

Людмила добре знала, що Олексій не був винен у тому, що сидить без роботи. Висновок лікарів був несприятливий: лікуватися і чекати.

Вона співчувала йому, жаліла спочатку, а потім потроху звикла, що чоловік сидить дома, що йому нема до чого прикласти рук. Вона звикла просити його викону-

вати дрібні доручення, які раніше завжди були її справою — одержати картки, сплатити рахунок, викликати слюсаря. Адже мусив бути якийсь розподіл праці. Її ображало, що Олексій завжди робить це з прикрістю, неохоче. І справді, Олексій вбачав у цьому свою деградацію і не хотів їй піддатися, не хотів знаходити в цій біганині, в улаштуванні дрібних щоденних справ виправдання свого існування. Людмила не хотіла цього зрозуміти. І поволі, підсвідомо, зростала в ній легка зневага до безробітного чоловіка, який був на її утриманні. Однаково чому, але факт залишався фактом: Олексій не працював, а вона бігала на чергування, заступала інших, аби хоч що-небудь заробити, хапалася за всяку роботу, яку тільки можна було дістати. Олексій не знав про це нічого, та вона й не хотіла, щоб він знав. Останнім часом ходив кудись чимраз частіше, подовгу не бував дома — видно, знайшов собі якесь товариство, в якому почував себе краще. Людмила не раз думала, чи не слід було б, незважаючи на все, поговорити про розлуку. Адже в усьому цьому не було найменшого сенсу. Розуміється, Ася. Але що давало Асі вороже мовчання, яке панувало між ними, ті дрібні ущипливі зауваження, які вона щодня чула? Але Людмила не хотіла признатися сама собі, що вона зовсім не впевнена в тому, чи дитина віддає перевагу саме їй. Ще невідомо, яку відповідь дала б Ася, коли б її запитали, з ким з батьків вона хоче залишитись. Адже вона обожнювала свого батька, щодо цього Людмила не мала найменших сумнівів. Може, саме тому й виникла в неї думка про розлуку — щоб мати дитину для себе, тільки для себе.

Мала завжди чекала, коли прийде батько, її личко променіло, коли вона його бачила, вона підводила на нього ясні оченята з такою довірою, що в серці Людмили часом скипав гнів. Звичайно, це було краще, ніж коли б у дитини народилася неприязнь до батька, коли б її мучила доля матері. Це все диктував розум, але звичайне материнське почуття наказувало мати дитину тільки для себе, незалежно від того, чи було б їй від цього гірше чи краще. Майже три роки вони жили вдвох — і це були нелегкі роки, — але досить було з'явитись Олексієві, і він начебто відібрав у неї серце дитини. І в непам'ять пішли пережиті ними довгі тяжкі дні. Ася ніжно любила матір, але в її ставленні до батька була особ-

лива ласка, що сповнювала Людмилу ревнощами. «Може, це мені тільки здається»,— потішала вона себе часом, але бачила добре, що це їй не здається. Ця ласка була в погляді Асі, в лагідному тоні її щебетання, в наївному рухові ручки, яку вона клала на долоню Олексія. Тим більше треба було все це скінчити, поки в дитини не відкриються очі, перше ніж прийде гірке розчарування і вона зрозуміє справжні взаємини батька й матері.

Звичайно, Олексій любить дитину. Так, він годинами міг сидіти й розмовляти з малою, а коли треба взяти ордер на дрова, то він був зайнятий,— ніби навмисне гнівно роз'ятрювала себе Людмила, з грюком зачиняючи за собою двері.

Таких дрібниць, що залишали в серці гіркий присмак, набралось за останні дні несподівано багато. І Олексій теж мимоволі гнівався на Людмилу, хоч вона не знала нічого, не мала й гадки, які тяжкі дні він переживає, не знала з його власної провини. Але в серці залишалося неприємне почуття.

А коли вже справа була ясна, коли можна було сказати: Людмילו, я маю роботу — велику, чудову роботу,— сталося так, що вона повернулася змучена і, ледве увійшовши в кімнату, зробила якесь ущипливе зауваження.

Олексій скипів і одразу замкнувся в собі. Ага, нехай буде так. Вона сама по собі, він сам по собі. Він не скаже їй нічого — ні слова. Буде робити своє, а вона нехай думає, що все залишилось, як раніше.

Здійснити цей намір виявилось легше, ніж йому здавалося спочатку. Людмила цілий день була на роботі — і не могла відразу помітити, скільки часу він проводить поза домом. І, зрештою, праця захоплювала його цілком, все, крім неї, здавалося йому дрібницями. Він начебто перестав думати про непорозуміння з дружиною — справжнє напружене гарячкове життя точилось там, за високим парканом, і кожен день приносив щось нове.

Зникали купи руїн. Несподівано відкрилися проходи, площадки, зростали купи очищеної, придатної для вжитку цегли. І найважливіше — виростала, підіймалася похилена стіна. Помалу, сантиметр за сантиметром вона підводилась, ставала як треба. Ще один натиск, ще одне зусилля — і стіна стане на старе місце, і прилади сповістять про перемогу людини над матерією.

Дні стояли холодні, насичені блакиттю, і на останніх вцілілих деревах Євдокима Галактіоновича лежав іній, пухнастий, оксамитний, наче квіти в травні. З тієї хвилини, коли Олексій відчиняв хвіртку в високому паркані, немовби овівало його інше повітря, чисте й цілюще. Біля нього дріботів старий сторож, здіймаючи полами довгого кожуха сніговий пил, і поспіхом повідомляв про все, що сталося за той час, коли Олексія не було тут.

— Слухаю, спати не можу — чи не тріщить часом? Але ні. Як тільки розвиднілось, іду, дивлюсь — стоїть, як стояла. Ще крихту, ще трошечки — і стоятиме така, як була... Там розколина є така невеличка, збоку, в правому кутку, ви бачили, Олексію Михайловичу?

— Бачив, але це не зараз. Це й раніше було.

— Звичайно, не зараз. Тільки залікувати треба буде.

— Залікуємо, залікуємо, — відповідав весело Олексій. Назустріч ішла група робітниць.

— Як живете, дівчатка?

— Нічого, помаленьку, — відповідали вони змішаним хором, а та, що йшла попереду, з обличчям, червоним від холоду і круглим, як місяць, сміялась, показуючи сліпучі зуби.

Такі були його робітниці. Дівчата, хатні господарки, дружини червоноармійців, дружини офіцерів — мобілізовані на цю роботу. В занадто великих валяннях, в чоловічих куртках, в коротких кожушках, в зав'язаних навхрест хустках, з синіми від морозу руками, вони завзято працювали на руїнах. Тільки де-не-де походжав поміж ними чоловік, кваліфікований робітник чи майстер. Першого дня, як йому показали це військо, як потім сміявся Олексій, він побачив в одній жінці невиразну схожість із Ніною. Це йому здалося начебто відповіддю на власні думки.

— Ну як, відбудуємо? — запитав він непевним ще голосом. І вони відповіли йому весело, переступаючи з ноги на ногу, б'ючи червоними руками одна об одну:

— Аякже, відбудуємо, чому не відбудувати?

Олексій виліз на купу уламків і виголосив коротку промову. Жінки слухали його уважно, але не занадто серйозно, пересміюючись між собою. Він зрозумів, що немає чого багато говорити. Вони були готові робити все, що треба.

І ось тепер могутня стіна, похилена вибухом, стояла струнко. Ще один-два сантиметри — і стоятиме так, як раніше. По вузьких рейках котилися навантажені уламками вагонетки, з-під завалів каміння й цегли поступово з'являлися повалені набік турбіни. Змінився вигляд руїн. Вже не вкривав корпусів лінивий сніг, вже сновигали всюди постаті людей, вже підвелися вгору величезні купи скалля і з-під руїн з'являлися обриси того, що залишилось цілим. Якби більше кваліфікованих, дужих робітників! Але здавалося, наче світ був населений самими жінками. Чоловіки були в армії. Жінкам доводилось учитися наново, і не раз Олексія брав страх, коли він думав, що їм доведеться обслуговувати прислані вже, складні машини, які повинні були дуже прискорити роботу. Та він хутко навчився шанувати наполегливу роботу своїх робітниць, їх веселу безтурботність, їх червоні від морозу руки. Проте ретельність жінок-робітниць не зменшувала гострої потреби в кваліфікованій робочій силі, і Олексій часто хапався за голову.

— Нічого страшного, Олексію Михайловичу, покажете нашим жінкам. Трохи майстрів є, вони зрозуміють, ось побачите... Жінки у нас нічого.

— Я знаю, що нічого... Але одне — цеглу носити, землю копати, а інше — біля машини стояти.

— Зуміють і це, от побачите. А потім і кваліфікованих дадуть, адже вам обіцяли.

Відтоді, як почалася робота, Євдоким Галактіонович став непоправним оптимістом. Наче перестали існувати для нього будь-які труднощі.

— Нічого, нічого, це тільки так здається, а як ти пійдеш до неї — вона сама допоможе...

Олексій уже звик до його уявлення про електростанцію, як про живу, обдаровану розумом і магічною силою істоту. І сам він часто пристосовувався в розмовах із сторожем до його тону.

— Так-то воно так, тільки чи не втне вона нам якоїсь штуки?

Старий обурювався:

— Якої штуки? Що, не знаю я її? Ого — стільки років... Знаю, та ще й як... Більше в ній життя, ніж в людині якій. От побачите, вона ще своє покаже.

Робота йшла. Але на дні серця ще жила тривога.

Що буде далі? В якому стані виявляться котли й турбіни?

— Ану ще!

— Поволі, поволі.

— Спиніться на хвилину.

— Давай, давай!

— Го-оп!

Тріщали блоки, рипіли канати, бряжчали ланцюги, аж поки згори не долетів пронизливий вигук:

— Досить! Уже!

Олексій біг по балках і дошках, вже призвичаївшись до цієї акробатики. Він побачив на власні очі: висок показував пряму, зовсім пряму лінію. Рівну-рівнісіньку.

— Ану, баби, ура! — охриплим дискантом скомандував Євдоким, і хор жіночих голосів злетів у блакитне повітря:

— Ур-ра-а!

Стіна стояла. Пряма, висока — єдина, що залишилась від усїєї величезної котельні.

Олексій сів на уламки цементу, ноги його підгиналися від щасливого тремтіння. Тільки тепер починалася справжня робота. А скільки було розмов про цю стіну, там, у кабінеті! Як сперечалися, як доводили, що вона понівечена, що її треба висадити в повітря.

Він хутко побіг до сторожової будки і подзвонив:

— Миколо Ярославовичу, є стіна, вже стоїть, готова!

— Вітаю! — обізвався здалеку теплий голос. — Виявляється, що ми мали рацію, так? Ну, тепер, значить, можна братися до котлів.

— Так, негайно, — відповів Олексій і пішов назад. А що, коли там, під купами скаля, під горами руїн нема вже нічого — самі уламки, потрошені, ні до чого не придатні? Щось невідоме таїлося під руїнами, якась таємниця, замкнена на сім замків. Якщо котли знищені — звідки їх узяти, звідки їх зараз дістати? Знов доведеться все відкладати.

— Котли, можливо, в порядку, Олексію Михайловичу, — зустрів його інженер Розанов. — Той, усередині, напевне. А що ж нам — поки що і з одним котлом пустити можна. Не так це багато, але все-таки дамо світло. Тим часом вистачить... А той, другий, либонь, і відремонтувати можна, побачимо... То ми зараз будемо котел розкопувати, так?

— І турбіну.

— Звичайно, і турбіну. Зараз я розставляю людей,— сказав інженер Розанов.

Олексій кивнув йому головою. Він любив цього тихо-го спокійного хлопця, який ніколи не захоплювався, не декламував, але працював завжди вправно, спокійно, невідступно. Він з'являвся раніше, ніж приходили робітники, і йшов додому останнім. Свої пропозиції, обмірковані, видно, вночі, він викладав Олексієві якимсь полохливо й не-сміливо, але вмів їх наполегливо боронити. Олексій був щасливий, що має саме такого заступника. Ці двоє — Розанов і старий сторож — додавали йому певності й зав-зяття. Щоправда, Розанов був розважливий і ніколи не захоплювався оптимістичними передбаченнями.

Проте стіна стояла, пряма, рівна, а про цю стіну ка-зали, що її вирівняти неможливо.

— Це не глина, а бетон, ви забуваєте про це, това-ришу,— безапеляційно стверджував тоді товстий, сивий архітектор Солом'яно. Але виявилось, що залізобетон теж можна випростовувати.

Водночас Олексій добре знав, що стіна була дрібни-цею проти того, що мало настати далі. Турбіни, котел — нерви і серце будови, що мали гнати по ній червону живу кров; що буде, як їх нема? Одне тільки втішало, що, коли б довелось будувати нову електростанцію, однаково довелось б добувати для неї нові турбіни й нові котли. Але це була невелика втіха — швидше са-мообман, ніж щось істотне. Бо Олексій знав, що ані про нові турбіни, ані про новий котел зараз не може бути й мови. Отже: або — або.

Дівчата вже клали на носилки й тачки розбиті плити бетону, вже вантажили їх на вагонетки.

— Обережно там, не поріжтеся склом,— кинув Олек-сій на ходу.

— А ми обережно,— сказала поважно якимось старша жінка, з очевидним зусиллям розгинаючи спину. Ні, більшість з них не була одягнена так, як треба для цієї роботи. З подертих чобіт, коли вони схилялись, оголя-лись червоні литки без панчіх, руки вони замотували шматтям, надівали старі подерті рукавиці, з яких вила-зили пальці, а найбільш витривалі безтурботно хапали обмерзле каміння голими руками, темними від холоду, з порепаною до крові шкірою. А проте вони працювали,

працювали не згірш від чоловіків,— пильно, сумлінно, добре. Не ухилялись від роботи, не скаржились. А робота була нелегка — і виконували вони її за інших — за тих, які ще билися там, далеко на заході, або вже лежали в землі.

Олексій полюбив своє жіноче військо, хутко навчився розрізняти обличчя, знав уже багато імен, пам'ятав, де котра стоїть, що робить. Він любив їх більше, ніж похмурого майстра Фаб'юка, який ходив по руїнах із згаслою люлькою в роті й зневажливо спльовував, начебто все це його зовсім не обходило. Проте Олексій мимоволі шанував його за роботу.

— Золоті руки,— зітхав Євдоким,— золоті руки, ви бачили, Олексію Михайловичу, як він узявся?

— Ех, коли б нам хоч з десяток таких...

— Нічого, нічого, і без десятка робота йде... Не бійтесь, Олексію Михайловичу, місяця-двох не мине, як наші баби зовсім як інженери будуть... тут одна така, я вже її запримітив, спритна дівка, ух, яка спритна!.. Я їй там показую дещо, побачите, незабаром її й на майстра можна буде поставити...

— Таке кажете...

— Ось побачите, а тоді скажете... Дівка — як золото.

— Щось вона вам, видно, сподобалась, Євдокиме Галактіоновичу, глядіть, щоб весілля незабаром не справили,— пожартував Олексій.

Старий образився.

— А ви, Олексію Михайловичу, із старого не смійтесь. Яке мені там весілля... І дівка не те, щоб... худа, як тріска... Це вже не для мене... Я так тільки тому, що вона тямуща нібито...

— Ага, тямуща? — усміхнувся Олексій.

— Аякже... А про щось інше, то вже не час зараз думати, були часи та минулися. То я зараз тільки придивляюся: котра тільки каміння носити, вагонетки штовхати, а котра на щось краще придасться. Бо шкода таку, яка може щось інше робити, біля лопати залишати.

— Так, правильно,— згодився Олексій.

Старий кашлянув і скося глянув на Олексія.

— А я собі ще думаю, Олексію Михайловичу, як ви щодо прапора?

— Прапора?

— Атож... Бригада в нас є — найкраща... Отже, якби

їй прапор, вона б ще краще працювала... Воно вже так є — робота роботою, а як бачиш, що оцінили тебе, визнали, то воно й веселіше... Й інші б теж підтягнулись... То ви, може, там у міськкомі сказали б. Що ж це — на інших будівництвах є, а ми що, гірші?.. Воно й нашим дівкам слід...

— Правильно,— згодився Олексій.— Я сам і не подумав про це.

— До всього не додумаєшся. А я собі так ходжу, придивляюсь, непогано б там прапор поставити, в тій бригаді, що біля казана робить.

На стежці, яка раніше була засипана скалками, чорніла збоку якась яма.

— Що це?

Старий неохоче глянув туди.

— Це? Канал такий... Треба замурувати, бо звідси в місто можна вийти, в садку одному вихід є... Може знайти хтось, влізе на територію... І не доглянеш...

— А ви, бачу, знаєте цей хід.

— Знаю... Чого б я мав не знати? Тільки тут раніше стінка стояла і ґрати були,— а ґрати можна було підняти, як хто знав, ну й пролізти сюди...

— Коли?

— Та... за німців,— буркнув неохоче старий.

Олексій раптом щось пригадав.

— Почекайте-но, почекайте... Ви тут бували за німців? Ви ж тут не працювали.

— Звичайно, не працював. А бути — бував...

— То ви цим каналом проходили? — догадався Олексій.

— Авжеж... Вночі найзручніше було... Помаленьку собі пройду й вилізу. Вартові, правда, стояли, але не тут, а з другого боку. А я обійду, було, подивлюся...

— І що ж?

— Ну, що ж? Працювала, бідна, працювала — як же їй було не працювати? Наші, як відходили, трохи підірвали, щоб відразу можна було відремонтувати... Фріци й пустили машини...

— І не спіймали вас ні разу?

— Коли б спіймали, мене б тут тепер не було... Як же, територія електростанції, всюди вартові стояли... Я часом думаю: побачать, почнуть стріляти... Небезпечно було, звісно, але тягло, ох, як тягло... Хоча б

подивитись... А потім вже не врятували ми її, небоги... Ех, що там говорити, коли вже робота йде, Олексію Михайловичу. Тепер аби до котлів докопатись.

— До котлів?.. Тільки що нам ті котли скажуть?

— Що ж вони мають сказати? Той, скраю, то, може, і розбитий... Але всередині...

Цей котел, наче цвях, стримів Олексієві в мозку. Хоча хвилинами його охоплювала радість, що перший крок уже зроблено, перший пункт плану уже виконано — стіна стоїть. Струнка, цілісінька, рівна і тільки збоку виблискуює латка свіжого цементу, яким укрито несподівано невелику, не загрозливу розколіну.

Людмила не знала нічого — ні про стіну, ні про котел. Вона знала одне: Олексія ніколи не буває дома. Дім для нього ніби не існує. І чимраз частіше виникала думка поговорити про розлучення. Бо ж ясно, що Олексій знайшов собі когось іншого. Звичайно, вона не повірила випадково кинутій фразі: у мене є там одна робота. Минуло стільки місяців хвороби, роздратування, і раптом так недбало, мимохідь мовити це, начебто про якусь дрібницю. Він брехав, напевне, брехав. Не переконали її навіть гроші, які Олексій приніс і віддав їй на господарські витрати. Можливо, це старий борг, який повернув йому хтось.

Так, очевидно, все скінчено раз і назавжди. Хтось з'явився в житті Олексія, і, звичайно, це вже не Ніна, фронтова далека пригода. Тут, у цьому самому місті, була жінка, якій Олексій віддавав весь свій час.

Болісно, з напруженням уявляла собі цю іншу жінку. Напевне, вона молода, молодша від неї, Людмили.

Вона почала примічати в себе зморшки навколо очей, пошерхлі губи, запалі щоки. Надходила старість, це не підлягало сумніву. А те, чому вона старішала, не відігравало ніякої ролі. Тяжке й безбарвне було життя без любові, і непотрібним ставали і блиск очей, і м'яке волосся, і лукавий вигин уст в усміху. Зрештою, була евакуація, сибірські морози, степові вітри, тиф, постійне хвилювання за здоров'я Асі, вічна турбота за завтрашній день, біль у серці при кожному зведенні. І навіть раніше, не таке вже легке було життя. Адже доводилося завжди боротися за нього, ще з дитинства,— і вона любила цю боротьбу, обирала нелегку й нерівну дорогу. Але раніше був Олексій — і саме тому так радісно й пере-

можно йшли вони обоє вперед. А тепер Олексій, видно, забув про це. Не мали для нього значення ті давні дні, які з'єднували їх не тільки коханням, а й дружбою, не мали значення її болі й тривоги, її вірність і чекання. Так, без сумніву, та, друга, напевне, молода й весела. Може, така, як колись Катерина? Адже спочатку подобалася Олексієві саме Катерина — щебетлива, усміхнена, весела... І в Людмилі зростав гнів, раптова ненависть до цієї незнайомої, уявлюваної суперниці. Вона осипала її найгіршими назвами, які раніше ніколи навіть не спадали їй на думку. Вона — злодійка, та незнайома, бо вкрала в неї чоловіка й батька Асі. І як принижувало це Олексія. Пішов шукати молодшої в цей тяжкий час, що лягав каменем на плечі, в цей час, коли навіть наймолодші старілися від переживань і турбот протягом року, місяця, тижня. Невже справді нема в людині ніяких інших цінностей, крім незаслуженої, нахабної, визивної молодості?

Хвилинами Людмила соромилася власних думок. Але вона не вміла захиститись від них.

Раніше їй здавалося, що це якось зміниться, обійдеться,— і от Олексій знайшов собі іншу. Крадькома, з-під опущених вій вона стежила за його обличчям у ті короткі хвилини, коли він бував дома, шукаючи на ньому слідів, поцілунків тої, незнайомої, жінки. В інтонації голосу Олексія вона даремно ловила інтонації чужого голосу.

Але, крім підозри, крім догадок, власне, не мала нічого. Але цього так багато і водночас так мало. Жодного доказу, крім постійної відсутності. Коли, власне, Олексій бував тепер дома? Але, видно, нове кохання захоплювало його цілком, забирало всі його думки, весь час. І чому він не скаже чесно й одверто: «Я знайшов собі іншу, молодшу, кращу, і йду до неї»? Ні, мовчить, мучить її, змушує догадуватись довго й боляче, замість відразу розрізати цей болючий чиряк. Та коли в нього не вистачає мужності, вона візьме це на себе.

Вона вже вирішила, та легше було вирішити, ніж виконати. Людмила даремно чекала слухної хвилини. А може, зволікала сама, боячись, що Олексій згодиться, і тоді вона прискорить катастрофу. Але ця катастрофа раніше чи пізніше мала настати, і їй до болю хотілося, щоб це сталося швидше, але водночас брав острах, що

тоді вже не залишиться ніякої омани, ні тіні надії, ні тіні сумніву.

Нарешті нагода трапилась.

— Я не знаю, чи повернуся на ніч додому,— сказав Олексій одного разу, виходячи з кімнати.— У мене спішна робота.

Людмила мовчки прийняла це повідомлення. Олексій справді не повернувся на ніч. Не приходив він і другого дня, й наступної ночі.

Там, за парканом, ставили риштування, щоб підняти турбіну, і Олексій боявся відійти хоча б на хвилину. Він разів зо два заснув у будці Євдокима, готовий кожної хвилини схопитися й бігти туди.

Він прийшов додому лише третього дня вранці. Людмила була ще дома. Вона відчинила йому двері з крижаним виразом обличчя.

— Я прошу тебе, дай мені води, я хочу вмитися. І сніданок, коли можна. Мені зараз треба знову йти.

Людмила налила води й мовчки запалила примус. Поставила на стіл чай, нарізала хліба. Олексій їв поквапно, не дивлячись на неї. Людмила з застиглим обличчям спостерігала тіні на його щоках, пульсування жилки на скронях. Вона кілька разів розкривала рота, але слова завмирили на устах. І тільки побачивши, як Олексій спокійно намазує маслом хліб і наливає собі чаю, вона не змогла далі витримати. Його поведження здалося їй виявом найглибшого цинізму.

Олексій пив чай. Він думав про котел. І раптом знову вибухнула радість — стіна стоїть: пряма, струнка, наче ознака того, що все піде добре. Ця радість раптом збудила в ньому ніжність до Людмили. Які в неї синці під очима, вона погано виглядає. Може, хвора?

Саме в цю мить Людмила підвела на нього очі. Коричневі цятки на блакитному тлі — Олексій помітив це в сотий раз, наче щось добре знайоме і водночас цілком несподіване.

— Олексію, я мушу з тобою поговорити.

— Поговорити? Про що?

Людмила розтирала на скатерці крихту хліба.

— Про що? Про те, про що давно вже треба поговорити... Чи не вважаєш ти, Олексію, що все це досить безглуздо?

— Що все? — не зрозумів він. Думки його були такі заплутані: робота, котел, стіна і цей раптовий порив ніжності.

— Наше життя. Адже ми зовсім чужі одне одному, — казала Людмила тихо, через силу. Та коли їй пощастило вимовити перші слова — відразу стало легше. Раптом спали на думку всі образи, всі кривди, не висловлені досі, і вона вже не могла стримати слів.

— Ти, видно, вже влаштував своє життя інакше... Я не маю наміру... Але навіщо нам мучитись? Треба з'ясувати цю справу... Якщо людей ніщо не з'єднує, смішно, щоб цим зв'язком ставало спільне приміщення, спільні дрова. Тим більше, що ти...

— Що я?

— Що ти, очевидно, знайшов уже людину, яка тобі більше підходить...

— Ти збожеволіла?

Олексій був такий далекий від думки про будь-яку іншу жінку, що аж остовпів. Він дивився на неї, розкривши рота, і забув навіть поставити на блюдечко склянку з чаєм, що пекла йому пальці.

— Ні, я не збожеволіла. Навпаки, мені здається, що я виявляю зараз більше розуму, ніж будь-коли.

— Про що ти, власне, говориш?

— Здається, я висловлююсь цілком ясно. Про розлучення.

— Про розлучення?

— Чому ти повторюєш кожне слово?

Олексій раптом відчув несподіваний і безглуздий напад сміху. Ось сидить проти нього Людмила з глибокою зморшкою між гарними бровами й говорить дурниці поважним чужим голосом. Це здалося йому якимось диким безглуздим жартом. Якби ця розмова сталася раніше, коли він ще почував себе змученим, нещасливим і нікому не потрібним, він напевне реагував би на неї інакше.

Але тепер на території електростанції роїлися люди і стояла стіна після стількох днів непевності, тривоги, страху, стояла ясна, висока, дивно випростана. Життя усміхалося палким, повним обіцянок усміхом, а тут проти нього сиділа Людмила, знайома до кожної рисочки в обличчі, до кожної волосинки на голові, його власна дружина, і говорила якісь неймовірні, безглузді речі.

Олексій і справді не витримав — засміявся колишнім своїм безтурботним сміхом.

Людмила гнівно схопилася з місця. Олексій поставив склянку і, щоб угамувати зрадливий раптовий сміх, що, як він почував, повинен був образити Людмилу, витяг цигарку. Сірник тріснув, і головка відлетіла геть. Другий засичав, спалахнув блакитним вогником і згас у чорній смужці кіптяви. Він узяв третього.

— Перестань! — гукнула Людмила, вже не володіючи собою, і вихопила в нього з рук коробку. Червоні плями виступили в неї на чолі, губи тремтіли. Він ніколи ще не бачив її такою. Вона наче знесамовітала.

— Що ти робиш? — запитав він без гніву, почувавши, як усе ще тремтить у ньому від стримуваного сміху.

— Що я роблю? А ти що робиш? Не хочеш навіть відповідати, не хочеш навіть звернути увагу на те, що я кажу. Смієшся як ідіот, наче тут є щось кумедне.

Людмила відчула дику божевільну злість. Вона перестала бачити Олексія. Очі їй наче повила червона мла. Вона знала їх, ці напади гніву, успадковані від батька. Вони траплялися в неї двічі чи тричі в житті, і вона в такі хвилини боялася себе самої. Здавалося, вона в цю мить може вбити, задушити людину, не усвідомлюючи, що робить.

— Бо це просто смішно, — сказав Олексій, і червона мла зникла. Людмила побачила, як він начебто виступає з далечини. Олексій сидів спокійно, похиливши трохи голову набік, і незапаленою цигаркою стукав об стіл.

— Що смішно?

— Все, що ти сказала.

— То це смішно? — шепнула вона, відступаючи.

— Звичайно. Випий води, посидь п'ять хвилин, поміркуй, і ти побачиш, що це смішно.

Людмила стиснула руки. Олексій устав і взяв пальто.

— Що, ти хочеш іти?

— Я повинен. Уже пізно, я не можу запізнюватись. І ти, мабуть, теж повинна йти.

— Про мене не турбуйся... Куди це ти так мусиш поспішати? Я вимагаю, чуєш, вимагаю, щоб ти залишився і довів цю розмову до кінця.

— Яку розмову?

— Про розлучення.

Олексій спокійно застебнув пальто й узяв шапку.

— Я не маю наміру взагалі про це розмовляти.

— А я хочу, щоб ти розмовляв. Ми повинні розійтися, чуєш?

— Тепер, негайно? — пожартував Олексій, лихий сам на себе. Але він не міг угамувати припливу раптової безтурботної легковажності.

— Тепер, зразу, негайно, — гукнула Людмила з таким гнівом, що його теж охопила злість. Він надів шапку.

— Ти просто здуріла, — сказав він брутально і вийшов. Дзвінко залунали кроки на сходах. Людмила стояла, остовпівши, біля стола і машинально перебирала китиці скатерки.

Олексія овіяло морозне повітря вулиці, і він зненацька усвідомив, що сталося. Мимоволі хотів повернути назад, але ні, не можна було спізнюватись, саме сьогодні повинні були привезти новий кран, зовсім нове чудо. Вивантажуючи, його могли ненароком пошкодити.

Правда, в спірці з Людмилою він, Олексій, поведився як божевільний, але ж треба розуміти, що бувають речі, важливіші від родинної колотнечі, — розгнівався раптом, наче Людмила могла щось знати про кран, коли вона навіть не знала, що він відбудовує електростанцію, взагалі не знала, що в нього є якась робота. І тут усвідомив, що взагалі весь цей час забував про Людмилу. Так, зовсім забував про її існування. Раніше думав, мучився, сварився з нею, але з того часу, як його захопила електростанція, дружина начебто перестала існувати. Вона перестала дратувати його, і виявилось, що це дратувала не так вона, як бездіяльність, безглузде чекання, нез'ясована ситуація. Олексій силкувався пригадати, про що розмовляв з нею протягом цього останнього місяця, але йому нічого не спадало на думку. Так, вони просто не розмовляли, хіба випадково обмінювались думками про буденні справи. «Як це могло статися?» — міркував він напружено, але водночас почував, що справа була проста. Адже він навіть не сказав їй нічого про свою роботу. Чому — зараз і сам не розумів. А потім уже пішло: робітники, стіни, котел — кожна хвилина, кожна думка були захоплені цим, ні для яких інших переживань не залишилося місця. Олексієві стало соромно. І чому вона справді почала цю розмову

не тоді, коли вони сварилися, коли боляче ранили одне одного, а саме тепер, коли протягом довгого часу він не міг пригадати жодної серйозної суперечки між ними, але водночас не міг пригадати й жодної розмови. Розлука... Вони досі жили, як розлучені, але в той же час Олексій не міг уявити, що сталося б, якби Людмила справді зникла з його життя? Йому здавалося, що вона була, існувала завжди — байдуже, жив він з нею чи ні, але вранці чув, як вона встає, як одягається; сидючи за столом, бачив її проти себе, уночі чув її подих. Адже останнім часом все було добре. Та насправді це зовсім не так.

Те, що він мав роботу? Ну, правда, але ж вона про це не знала. Те, що він переживав великі зрушення, надії, тріумф і страх, ніяк її не стосувалося, було від неї замкнене на сім замків.

— Який я йолоп! — вимовив він майже вголос, аж якийсь прохожий підозріливо оглянувся на нього.

Олексій прискорив кроки. Вже здалеку побачив біля воріт машину з високим плечем крана і вмить забув про все. Він майже біг, хоча вже бачив, що встигне, що буде на місці, перше ніж почнуть вивантажувати, і встигне дати розпорядження, показати, як знімати кран обережно, щоб не пошкодити.

...Людмила почувала себе такою схвильованою, що не могла працювати. Вона боялася, що переплутає етикетки, переплутає пробірки. Вона нічого не могла зрозуміти з ранкової сцени. Чому Олексій сміявся? Може, це просто нервово? Що це за дикий спосіб реагування на серйозні справи? І нічого іншого не знайшов, як тільки сказати, що вона здурила. Сльози образи виступили їй на очах. Здається, вона помилилася. Треба перевірити. Не можна думати про сторонні речі. Адже з її провини може вмерти людина. Напруженим зусиллям волі вона затамувала хвилювання. Через деякий час відчула, що її хвилювання минає.

— Людмילו, ти бачила сьогоднішню газету?

— Ні, а що?

— І чоловіка свого не бачила?

— Якого чоловіка?

— Твого. Хіба ти не знаєш? Ось дивись.

Газета зашелестіла в її руках. Так, це був Олексій. Руїни, уламки, стіна з отвором порожніх вікон, а під сті-

ною Олексій та ще якісь люди. Лише тепер вона побачила заголовок: «Електростанція воскресає».

Нічого не розуміючи, Людмила пробігла очима статтю... «Як стверджує інженер Дорош...»

Що це за інженер Дорош? Так, звичайно, Олексій. Відбиток був досить невиразний, але помилки бути не могло. Це був його рух голови, трохи схиленої набік, його силует... Отже, це так? І раптом зринула радісна думка: значить, нема ніякої іншої жінки. Значить, він просто ходив на роботу. Її охопив раптовий порив радості, за який вона негайно вилаяла себе. Ну, й що з того? Адже справа повертається ще гірше. Ось працює вже цілий місяць, до нього ходять газетярі, пишуть про нього, він їм розповідає про свою роботу, надії. Його оточує багато людей, він з ними розмовляє, розгортає свої плани, а вона й не знає нічого. Здавалося, що він і досі ніде не працює, чекає, мучиться. І раптом велика робота. Адже тут виразно написано: велика й відповідальна. Так, так, Олексій збирався дати місту світло, але про це знали всі, крім неї. На мить Людмила відчула ніби докір сумління. Ось чому Олексій так сміявся. Вона шукала суперниці, а він просто поспішав на роботу. Так, це звучало, як слова Олексія з тих, давніх, днів: «Ми дамо місту світло!» Як по-дурному, по-міщанськи вона закинула йому суперницю, якої насправді не існувало. Але яке право він мав сміятися! Адже не сказав їй ні слова, сам ховався від неї? Правда, вона не питала його, але ж це теж не було б ознакою особливої делікатності, якби вона щодня запитувала чоловіка, котрий так мучився із своєї бездіяльності, які його плани щодо роботи. Отож йому зовсім не було чого сміятися. Але якою ж вона виглядала дрібною і дріб'язковою, хоч був винен саме він, а не вона.

— Ти нам не казала, що твій чоловік відбудовує електростанцію,— промовила лікарка, схиляючись над мікроскопом. Людмила почервоніла.

— Це так тяглося, невідомо було...— белькотіла вона, почувавши, як у неї червоніють вуха.

— Ну, час уже, нарешті, взятись до цього,— сказала та.— Умерти можна від цих ламп. Хоч би гас був справжній, а то якесь мастило, тільки коптить весь час.

Подзвонив телефон, лікарку викликали до начальни-ка, і Людмила вільно зітхнула. Вона склала газету,

глянувши ще раз на фотографію. Увечері Олексій при-йде з роботи — і що буде тоді? Починати наново ранкову розмову? Сказати, що він її зневажає, якщо навіть не повідомив про свою нову працю? Мовчати у відповідь на той дурний недоречний сміх, на це очевидне глузування з неї? Навіть те, що в нього немає іншої жінки, нічого, по суті, не змінює. Може, він міг так жити — але вона, Людмила, вже так жити не могла.

Вона старанно різала папір на рівні смужки. «Дамо місту світло!» — ах, як це патетично! Та зразу ж уся внутрішньо скорчилась. Це були такі дрібні, пласкі думки. Олексій міг ставитися до неї як хотів, але працювати він умів, це вона добре знала. І якщо сказав саме так, а не інакше, то, хоч би там що, доб'ється свого. Раптом її охопив жаль за тим Олексієм: гордим, близьким, коханим Олексієм. Адже саме таким Олексій виринав із щойно прочитаних нею слів, які назавжди відбилися в її пам'яті. Той Олексій, зухвалий, готовий на все, в якого вічно роїлися сотні великих планів.

Що ж їй тепер робити? Не можна продовжувати ранкової розмови з того місця, на якому вона обірвалася. Треба якось інакше. А тоді доведеться почати з признання, що вона була винна: повелася, як причіплива, ревнива жінка, що шукала всюди коханки, якої зовсім не існувало. А може, взагалі не повертатися до цієї теми? Ні, не можна. Бо треба ж усе якось з'ясувати. Досить боягузливо ховати голову під крило. Тим більше, що тепер сили їх рівні: у нього є праця — цікава й відповідальна, і вона ніколи не зможе потім собі дорікати, що покинула його в найтяжчу хвилину.

Вона раптом почула себе малою, слабкою і глибоко скривдженою. Їй хотілося плакати, кинути цьому недоброму Олексієві в обійми й виплакати, виплакати за весь час. Вона була смертельно втомлена. Але ні, не можна наражатися знову на його безпричинний, безглуздий сміх. «Мені немає навіть де поплакати», — подумала Людмила, чуючи бистрі, дрібні кроки лікарки, яка поверталась до свого мікроскопа.

«Ні, я не буду починати наново, нехай тепер він починає, — вирішила Людмила. — Я буду мовчати, ніби нічого не сталося, ніби зовсім не було між нами тієї розмови».

XVIII

Олексієві жили набрякли на чолі. Він вп'явся очима в малого чоловічка, який сидів за столом і безтурботно палив цигарку, уважно придивляючись до подвійної блакитної смужки диму.

— Я вас питаю, буде цемент чи ні? Що я, власне, повинен робити з тим, що ви мені прислали? Тиждень біганини, чекання, а потім ви мені привезли чортзна-що. У мене робота затримується, розумієте?

Волчин здвигнув плечима.

— Що я можу зробити? Я дав вам такий цемент, який одержав сам.

— Це, на вашу думку, цемент?

— Ну, навіщо так перебільшувати... Звичайно, цемент не перший сорт... Але використати його можна.

— Цікаво, на що? Щоб стіни почали валитися, перше ніж муляри вийдуть з будинку?

— Відразу й валитися... А втім, може, й так.

— І хіба тільки цемент? Залізо прислали — полови-на нікуди не годиться. Брухт, та й годі.

— Хіба я в цьому винен? Що є, те й даю. А ви даремно так хвилюєтесь, Олексію Михайловичу. Я розумію все, але як нема, то нема.

— Невже справді нема? Ні, ні, я вас питаю, поклавши руку на серце, не вже справді немає?

— Що ж... Ви, Олексію Михайловичу, дивна якась людина... Невже немає?.. Може б, і знайшлося, коли б пошукати, я там знаю одну людину, вона могла б... і трохі кращий цемент, тільки треба його дістати.

— То діставайте.

— Я? Яким способом? От якби ви, Олексію Михайловичу, схотіли...

— Та я не тільки хочу, я добиваюсь, кричу, благаю.

— А навіщо це все? Тут криком нічого не зробиш. Навпаки, добрим словом — ти мені, я тобі, як воно буває між людьми... Робота у вас величезна, Олексію Михайловичу, а так не можна, як ви хочете... З людьми треба по-доброму, тоді дещо знайдеться... А так, на самих ордерах та нарядах далеко не зайдеш...

— Я не розумію, власне, про що мова...

— Ох, як з вами тяжко... — скорчився малий чоловічок за столом. — От я, наприклад, чого хочу? Сам

хочу жити й іншим теж дати. Невелика мудрість, але діло йде...

Олексій невиразно догадувався, про що йдеться, але ще сам не хотів признатися собі в цьому.

— Ну, добре, але що це все має спільного з цементом?

— З цементом?.. От, наприклад, у вас є грузовики... Правда?

— Звичайно.

— Ну, от. І бензин вам дають, а це ще важливіше. Є одна така людина, вона могла б вам дати добрий цемент, тільки треба... Бо в тої людини є всякі свої справи, отже, якби ви дали їй грузовик, вона б відразу інакше заговорила...

Олексій стиснув кулаки.

--- Це не мої грузовики і не мій бензин.

— А хто ж каже, що ваші? Якби ваші, ніхто б тоді й не просив. Що своє, те своє... А так і ви будете мати цемент, і людина клопоту позбудеться.

— Але ж це, товаришу Волчин, зветься просто зловживанням.

— Ох, зразу й зловживання... Всі так роблять. Інакше б нічого не вийшло. Треба ж якось улаштуватися. А у вас чим далі, тим буде гірше... Зараз ви ще справляєтесь, а як почнете будувати, то нізашо не вилізете.

— Ваша контора зобов'язана постачати нам матеріали.

Волчин випнув губи, випустивши цілу хмару диму.

— Ну так, звісно, так... Контора зобов'язана постачати те, що вона має... А що ми маємо? Нічого... Такий цемент, як ви бачили... А цегла, а залізо, а дошки? А потім почнуть всякі там рами, фарби, лак... Нічого цього немає... Ви забули, що зараз війна.

— Яка ж ви тоді контора? І для чого сидять тут ці десятки працівників?

— Контора як контора... А працівники — за штатами. Тільки, бачите, все залежить від того, як підійти: офіційно чи по-людському.

— Що ви звете по-людському?

— Ну, Олексію Михайловичу, навіщо так хвилюватись? Ніхто вас ні до чого не змушує. Але я вам розкажу таку річ. Є один інженер, ви, напевне, його знаєте... У них там теж з матеріалом було скрутно... Та от в

одному місці ремонтували одній людині дачу... Там матеріал був... Ого-го-го, ще й який матеріал... Отож той інженер посилав туди своїх людей на роботу, зате в нього із матеріалом було легше.

— Як це на роботу?

— Ну... Там у нього ціла хмара людей, дівчата сільські, хто їх там рахує? Вранці прийдуть, виконроб їх запише, а потім гайда туди, в інше місце. І всі були задоволені... І дачу швидко збудували, й інженер дефіцитний матеріал одержав.

— І виконроб на безплатній робочій силі заробив, так?

— Кожен мусить жити, Олексію Михайловичу.

— І ви не боїтесь?

Волчин глянув на нього щілинками примружених очей.

— Чого ж мені боятись? Я своє роблю, не краду... Тут уже не один на мене скаржиться... Та куди ж вони підуть? До мого начальника. А мій начальник знає мене вже двадцять років. То він вислухає все, а потім, як зустрінемось, сміється: «Знову були, Стьопо, знову мені на тебе в жилет плакали». От і все. А я вам по-доброму раджу, Олексію Михайловичу. Ще зараз, на початку, воно так-сяк... Але потім ви з цього не виліжете... То вже краще вам зразу з людьми стосунки налагодити, щоб кожен був зацікавлений... Бо як людина не зацікавлена,— ви самі розумієте... На зарплатню зараз жити важкувато, отже, треба якось улаштуватись... І вам самому теж було б легше.

— Я такої полегкості не хочу.

— Як хочете, як хочете... Я вам тільки раджу...

Волчин устав.

— Це бандитизм!

— Я вас прошу не ображати мене, Олексію Михайловичу. Я старий досвідчений працівник і, крім подяки, за свою працю досі нічого не мав. Ви гарячкуєте, це ваша справа, але я рішуче прошу ставитись до мене як слід. Я на службі й ображати себе не дозволю.

Олексій вийшов скипівши. Найгірше, що не мине й дня, як справді знов доведеться дзвонити або ходити до цього Волчина. Знову не буде дощок, цементу, гвіздків, знову доведеться бігати, марнуючи дорогоцінний час, щоб вижебрати те, що належить по закону, що було

потрібне, потрібне, зрештою,— чорти б усіх забрали,— не йому особисто, а для електростанції.

Майстер Фаб'юк з вічною люлькою в зубах зайшов до маленької, нашвидкуруч збитої з дощок контори, яку Олексій спорудив біля сторожевої будки, і спитав:

— То з цементом як? Чекати чи цей брати?

— На якого чорта брати? Щоб завалилось? Адже відразу все завалиться.

— Певне, що завалиться,— згодився Фаб'юк.— А інший буде?

— Мусить бути, я на голову стану, а буде.

— А Волчин що каже?

— Волчин бандит! — гримнув Олексій. Фаб'юк пересунув люльку в куток рота й мовчав.

— Ви його знаєте?

— Хто ж його не знає... Він у тій конторі вже п'ятнадцять років сидить... Певне, що знаю...

— П'ятнадцять років? Більше він уже не буде там сидіти.

Фаб'юк підійшов ближче.

— Товаришу інженер, сидів і ще буде сидіти... Нічого ви йому не зробите...

— Чому ж це так?

— Та... Знайомства має, різним людям послуги робить. Ніхто його не зачепить.

— Що ж ви мені хочете сказати, що вже немає порядних людей?

— Хто ж це каже? Тільки воно тепер так... Не завжди відразу скажеш — де порядний чоловік, а де не порядний... Ось я сам працював, квартиру ми там одну ремонтували... Там усе було: і алебастр, і кахлі, і цемент, і вапно, і фарби. І хутко все зробили — оком не змигнути... Виходить, усе гаразд... А як до чого прийде, Волчин і нагадає, як він це приміщення ремонтував, як стався, як бігав. Бо коли б не він,— ще й досі ремонтували б: адже й фарби немає, і клею нема, і алебастр дефіцитний... А Волчин уміє постаратися, і дістати, і догодити. То вже потім людині незручно його зачіпати... Будівельна контора сьогодні — ого-го!..

— Ну, що ж тоді робити? Теж красти? — вибухнув Олексій.

Фаб'юк оглянувся, шукаючи, куди можна плюнути,

але свіжі дошки підлоги були такі білі, що він не зважився.

— Він і не краде. Тільки ви краще з ним не воюйте. А то ще з'їдять вас, товаришу інженер...

— Як це з'їдять?

— Ну... Постараються, щоб хтось інший прийшов на ваше місце, легший, як то кажуть, на руку... Кожен хоче заробити, а тут робота така величезна, скількох людей біля неї можна прогудувати... Отож вони сюди когось свого впхнуть, який з ними інакше буде розмовляти.

— А ви теж так улаштуєтесь?

Фаб'юк вийняв люльку з зубів.

— Я? А нащо? Я спеціаліст — після роботи завжди можу заробити, скільки хочу. Мені кожен заплатить, бо де там чекати, поки житлокооп щось відремонтує. Отож і йдуть до мене. Роботи стільки — аби впорався... То вже мене ці шахер-махери не цікавлять.

— Я теж не маю наміру ними цікавитись.

— Ви — інша річ. Що я? Майстер. Свое зробив — і пішов. А ви роботою керуєте. Роботу не зроблено, кого притягнуть до відповідальності. Фаб'юка? Ні... Інженера Дороша запитають, чому робота не посувається... То ви вже краще з ними не заводьтеся, товаришу інженер, бо важко буде... На нарядах далеко не заїдете,— повторив він несвідомо слова Волчина.

Олексій здвигнув плечима.

— Я ж його обізвав бандитом, мабуть, все одно не схоче допомогти.

— Ні... Він не такий вразливий... Мало хіба його лають? Спокійна людина, не злопам'ятна. Ну, то як із цементом буде?

— Почекаємо ще до завтра, я сьогодні постараюся щось зробити.

Фаб'юк вийшов, тяжко ступаючи. Олексій присунув до себе телефон і почав дзвонити всюди. Відсилали його з установи до установи, від начальника до начальника, але він заповзвся добитися свого.

Тепер уся робота розподілилася на дві частини. Одна — це була справжня робота. Торохтіло скалля, звальоване в залізні вагонетки, рипіли крани, сновигали всюди жінки, як мурашки. Це було ясне, просте, переконливе.

І були ще телефони, біганина, чекання в приймальнях, переговори з установами, із заводами, був, нарешті, Волчин і десятки таких, як він. Це все забирало безліч часу, нервів та енергії. Та Олексій хутко збагнув, що йому весь час доведеться провадити цю війну, яка дає дуже незначний ефект, бо всюди, мов на липке павутиння, натрапляв він на дружні зв'язки, на товариські стосунки, спільні інтереси.

Підсвідомо весь цей клопіт він намагався зіпхнути на Розанова, але з цього мало що виходило, бо той не вмів сваритися, не вмів бити кулаком об стіл.

Але, незважаючи на все, робота тривала. Прокляли нову лінію вузькоколійки. Надіслано нові загони жінок, з обкому прислали бригаду молодих техніків-комсомольців. На будівництві кипіло життя, бряжчали лопати, білим віялом здіймався дим від дрібних вибухів, рипіли крани, звідусюди котилися вагонетки з уламками, з гуркотом висипаючи свій вміст у великі вирви, які залишилися від вибуху.

Але й тут весь час виникали труднощі. Під горами скалля натрапили на щільний шар повалених вибухом стін, монолітний, як застигла лава. Не брав їх ні лом, ні кайло. Треба було висаджувати в повітря потроху, дуже обережно. І знову зростали гори скалля, які, здавалось, не скінчаться ніколи, а всередині зяяла глибока вирва, що нібито йшла аж до середини землі, заповнена уламками та щільною масою бетону.

— Де ти? Чи ти є там? З'явись нарешті! — ніби закликав Олексій ту темну річ, яка повинна була лежати там унизу та яка, може, завтра чи позавтра вирине звідти. Він кликав той котел, мов кохану жінку. Ні, це не котел лежав там унизу — це лежало тремтяче серце, живе серце міста. Олексієві здавалося, що коли б він зіскочив униз і почав сам викидати уламки, то міг би зробити більше, ніж зробила досі протягом майже місяця вся громада робітників. В усьому тілі напружувалися мускули, він почував у собі на мить дику, непереможну силу, хижу й поривну. Кинутися вниз, вп'ястися нігтями, викидати вгору каміння, щоб полетіло з ями фонтаном, відчутти долонями тепле лиснуче тіло — чому тепле? Адже котел лежить там холодний і мертвий, це Олексій його відживить, Олексій його зогріє, примусить запалати жарким, непереможним полум'ям.

— Ох, чекає він там, мабуть, бідолаха, чекає,— зітхав Євдоким, який стояв поруч, спершись на свою палицю. Олексій навіть не запитував хто. Знав, що вони обидва думають про одне й те саме, що думки їх збігаються. Наче мріяли про живу істоту, близьку, жадану, рідну. Як на ворога, дивився на розбиті, непотрібні вже тепер плити бетону, що захарашували дорогу, на стоси уламків, на покручені рейки, що заважали хутко викидати скалля. Тут, на руїнах розбитої електростанції, Олексій знову знаходив самого себе, свою молодість, яка рвалася вперед у зухвалім пориві. І знову лягав на серце темний неспокій: а що, як там нема нічого, саме скалля й уламки? Але старий сторож начебто читав його думки.

— Ось дивіться, Олексію Михайловичу, як ця стіна завалилась. Кажу вам, він там під нею лежить, от побачите.

Олексій випростався й обережно почав сходити по руїнах. З другого боку між балками й рихтуванням відкопували турбіну. Вже вийшла на світ більша частина великого сірого тіла, на якому виразно можна було побачити ями й шрами, завдані вибухом. Розмір пошкоджень, проте, можна буде виявити тільки тоді, коли турбіни стануть так, як слід. Але Олексій вже зараз почував, що з турбінами не все гаразд. Він і поспішав, і водночас радий був би відтягти останню хвилину, коли зможе прочитати на металі несхибний вирок.

Олексій погладив чавун, який обпік йому холодом пальці. Старий дріботів за ним, не кажучи й слова. Щодо турбін в нього теж не було великих надій. Адже їх повалило набік, вирвало з фундаменту, придушило горами заліза,— він боявся так само, як і Олексій. Обидва ходили навколо турбін мовчки, мов біля тяжкохворого, про якого знають, що він от-от умре, але ще не хочеться сказати собі це, не хочеться висловити те, що має статися.

Олексій хутко йшов додому, тяжко ступаючи по снігу, який рипів під ногами й таємничо виблискував в одсвіті майже невидного в небі, вкритого сивою млою й прозорими хмарами місяця. Небо було майже біле, і вулиця, здавалося, тяглась кудись у безвість у м'яких лагідних сутінках.

Біля воріт він зустрів Людмилу з Асею.

— Ви куди?

— Ми ходили гуляти, правда ж, татусю, як зараз гарно? Мені завжди здавалося, що я не люблю зими, але глянь, як чудово, правда? Може, навіть краще, ніж улітку... Хоча ні, влітку краще...

Знадвору долинали звуки гармонії.

— А в них знову грають,— сказала Ася.

— У кого?

— У міліціонера. У них тепер весь час грають і приходять гості... Ти хіба не знаєш?

— Ні...

— Це приїхав до них чоловік міліціонерші... Ти знаєш, він загинув, а потім виявилось, що він живий. А вона вже має другого чоловіка, а той оце приїхав, то вони весь час грають і танцюють, а потім плачуть...

— Хто плаче?

— Ах, який ти... Ну, не гості, а вони... міліціонер, і міліціонерша, і той чоловік...

— Звідки це ти знаєш?

— Як звідки? Всі знають... І мені казала двірничка на Леся, а вона знає. У міліціонера є маленька дівчинка, я часом з нею граюсь. Ти любиш малих дітей?

Людмила засвітила лампу. Олексій з усміхом придивлявся до Асі. Але дівчинка вже забула про міліціонера. Її увагу привернув клопоть розграфленого паперу, який лежав на столі.

— Ой татусю, зіграй зі мною в морський бій, поки мама тобі підігріє обід... Зіграй, добре?..

— Ну, що робити, давай уже...

Людмила з кухні дивилася на дві схилені над столом голови. Темна Олексієва й білява голівка Асі. Щось боляче вколало їй в серце. Нібито все було гаразд,— вони не поверталися більше до тієї розмови, і Олексій був зовсім інший, веселіший і чемніший, але вона почувала себе зараз начебто виключеною з того кола, що ним світло, падаючи від лампи, окреслювало дві голови,— біляву й темну, схилені над столом.

Аж сюди чути було знадвору звуки гармонії. Людмила раптом пригадала, що кілька разів зустрічала на подвір'ї дружину міліціонера, але та пройшла боком, не дивлячись їй в очі, наче хотіла уникнути розмови. Зайнята своїми справами, Людмила не звернула на це

уваги, але тепер згадала й високого худого чоловіка, який стояв біля порога флігеля, тримаючи на руках закутану в хустку дитину.

А тим часом у флігелі рипіла охриплим голосом гармонія, і Фросина танцювала з другим чоловіком, спотикаючись об ноги гостей. Степан, перший чоловік, сидів на ліжку і грав, схиливши голову на плече та вп'явшись очима в цю свою і не свою дружину.

— Ну, випийте, Ларисо Семенівно,— зупинився раптом міліціонер і налив горілки в грубі зелені склянки. Двірничка випила, голосно ковтаючи, і за сільським звичаєм вихлюпнула решту під стелю. Молоді дівчата, які юрмилися в кутку, зареготались.

— Випий, Степане,— частував міліціонер, і той, відклавши гармонію, хмуρο вихилив чарку.

— Ех,— зітхнув він. Міліціонер сів біля нього й обняв за плечі.

— А ти не зітхай, не зітхай... Що ж...

— От захотілося казна-що плести,— перебила його дружина.— Як танцювати, то танцювати... А то...

— А так, правда... Давай, Степане, вальсика, знаєш, того, що вчора...

І Степан грав вальса. Фросина танцювала з вусатим слюсарем з будинку напроти, а міліціонер різав ковбасу на грубій тарілці. Нарешті, двірничка встала.

— Куди ж це ви? Ще рано.

— Рано не рано, а час уже йти...

— А завтра заходьте, Ларисо Семенівно, заходьте.

— Та що ж, зайду, обов'язково зайду...

Вона вийшла на поріг і здвигнула плечима. Біля дверей своєї кімнатки зустрілася з Людмилою.

— Я хотіла вас просити, Ларисо Семенівно, позичте мені на вечір балію, я хочу сьогодні дещо випрати.

— Беріть, беріть, вона мені сьогодні не потрібна.

Двірничка витягла балію з темного кутка, викинувши з неї якесь ганчір'я. Сюди звуки гармонії доходили виразніше.

— Бач, розважаються,— сказала двірничка, зробивши рукою рух у напрямі до флігеля.

— Де це?

— Та де ж? У міліціонера... Перший чоловік повернувся.

— І що ж?

— Та нічого. Вона з дітьми в кухню перейшла, а ті удвох на одному ліжку сплять, і як не на роботі, то зразу гармонія... А потім сидять, плачуть усі троє...

— Що ж робити...

— А хто ж їй винен? Чого це їй так припекло зразу чоловіка шукати? Не можна було почекати? Ні, одружилась, тільки-но той загинув, та ще й дитину привела, а тепер — маєш... От відлущував би добре, як слід, а то... Фросинко та Фросинко — і той і той перед нею, як ті цуцики, скачуть... Кумедія... А нащо воно? Я ось двадцять років без чоловіка живу, і нічого. Закортіло, бач... Ще й до нещастя, гляди, дійде...

Людмила мимоволі окинула поглядом стару жінку із згорбленою спиною і зморщеним, начебто із старого ганчір'я зробленим обличчям.

— Що ж, молода жінка...

— Ну й що, як молода? Кожен був молодий, а за двома не ганявся... А воно буває, що старіша більше подобається, ніж молода... Бо й статечніша людина, і смак у житті знає... А молоде — дурне і нещастя, гляди, наробить...

В Людмили не було охоти провадити далі цю розмову. Вона взяла балію і вийшла.

Там, напроти, відчинялися двері, і з кімнати хмарою ввійнула пара, освітлювана лампою, що стояла всередині. По двору шкутильгала в той бік, плутаючись у довгій спідниці, Текля Андріївна.

— Хто там? — занепокоїлась Фросина.

— Це я, душечко, прийшла запитати: чи немає в тебе випадково трохи гасу, бо я хотіла чайку на примусі нагріти, а гасу нема... Здавалося, ще є трохи в пляшечці, а там вже ні краплини... То, може, я в тебе нагрію, у тебе в печі горить... Я принесу чайничок.

Міліціонерша, кинувши похмурий погляд на стару, стала наливати гасу в невеличку пляшечку.

— А ти не турбуйся, душечко, я тут собі біля печі присяду, погріюсь, поки чай закипить.

— Ні, ні, в нас тісно...

— Мені небагато місця треба... Ось тут у куточку собі сяду...

— Беріть гас і йдіть собі,— гостро обірвала її Фросина.

— Що це ти, Фросю,— підвівся з-за гармонії Степан. Але стара перелякалась і задріботіла до виходу.

— А чого їй тут треба? Що їй тут робити? — обурилась Фросина.— Чого ото сидіти та підглядати? Я вже її знаю, нічого доброго вона не принесе...

Текля Андріївна поволі зачинила двері й рушила нагору. Але їй не хотілося йти додому. Біля дверей Дорошів вона зупинилась.

— Пробач, душечко, бачу, в тебе світиться, то я й зайшла... Чи немає в тебе випадково свічки шматочка? Останній недогарок скінчився, а зараз ще рано, ані спати лягати, ані в темряві сидіти... Дозволь, я зайду, бо сходи такі круті, задихалась я...

Людмила неохоче випросталась над балією.

— Сідайте, сідайте, тільки свічки, здається, нема...

— А ти що переш? Хіба мило сьогодні давали?

— Давали.

— Біда з милом... Хоч як пильнуй, хоч як заощаждуй, виходить так швидко, що й незчуєшся... Мокре?

— Не дуже.

— Бо минулого місяця таке мокре було, що страх... Відразу в воді розповзається.

— Можна підсушити.

— Підсушити... якщо є запас... Але так...

Вона зігнула.

— Ну, у вас, мабуть, не так вже й багато того прання.

Людмила з раптовою злістю почала терти Олексієву сорочку. Не минає й дня, щоб ця стара не припленталась...

— А я випадково зайшла до міліціонерші, тої, що у флігелі, знаєш, душечко? Що воно в світі діється? Один чоловік і другий чоловік, танцюють, п'ють — звідки ті гроші на все беруться?

— Мабуть, той привіз.

— Перший? Але ж як воно так? Всі вкупі... І співають, як на весіллі.

Людмила розсердилась. Комір був брудний, темна смужка навколо ніяк не хотіла піддаватися її зусиллям.

— А що вони повинні робити? Стрілятися, чи що?

Стара замахала руками.

— Що ти, душечко, що ти... Але ж треба якось побожому...

— Люди тепер не вірять у бога.

— Я це знаю, знаю... Тільки чи легше їм від того? Не легше. То нехай вже кожен собі живе, як знає...

— Я теж такої думки,— гостро обірвала Людмила. Її дратувала ця розмова, хотілося чути, про що розмовляють Ася та Олексій, певніше, про що розмовляє Олексій з Асею. Текля Андріївна помітила її погляд.

— Олексій Михайлович дома сьогодні?

— Звичайно, вдома.

— Так, так, душечко... З донечкою собі сидять удвох... Приємно подивитись.

Людмила мимоволі кинула погляд у кімнату. У світлому колі від лампи, як у теплих обіймах, дві голови — білява й темна. Ася щось із сміхом доводила батькові. Сміявся й Олексій.

— Гарна у вас донечка, Людмילו Олексіївно. Тільки...

Людмила підвела на неї очі.

— Що?

— Навіщо вона до того міліціонера ходить? Я бачила, як вона гралася там з дитиною...

— Нехай собі грається.

— Ну, звичайно, я ж нічого не кажу, душечко. Тільки чи це добре? Як же — така сім'я...

Людмила не відповіла. Вода вже прохолола. Вона підійшла до плити й долила окропу з казанка.

— Бо тепер воно так — хтозна-де ходять, хтозна з ким водяться, і нічого доброго з цього не виходить... Раніше...

— Раніше було колись, воно минуло й не повернеться, Текле Андріївно. А... нині інакше...

— Я це знаю, душечко, знаю,— зітхнула стара.— Я нічого, так тільки... Ви вже повечеряли?

— Вже.

— Треба й мені піти щось приготувати... Хоч на ніч воно шкодить... То як же із свічкою?

Свічка була, Людмила добре пам'ятала, що свічка лежала в шухляді. Але вона не могла більше знести цього жебрання... Тим більше, що там, нагорі, напевне стоїть цілий ящик свічок, ніяк не менше.

— У мене немає. В нас лампа є, нащо нам свічки?

— Ні шматочка?

— Ні шматочка,— відрубала Людмила рішуче, див-

лячись в очі старій. Текля Андріївна зітхнула й тяжко підвелася з місця, обскикуючи чорний светр.

— То я вже піду, привіт Олексієві Михайловичу.

Людмила буркнула щось невиразне і з полегкістю замкнула за нею двері.

Якусь хвилину вона ще чула ледве помітний запах нафталіну й чогось кислого; цей запах завжди залишала після себе Текля Андріївна. Вона відчинила квартиру. В теплу кухню хмарою війнуло чисте морозне повітря, і Людмила втягла його повними грудьми.

— Мамо, мамо, дме в ноги. І ти застудишся, адже стояла над балією, а тепер квартиру відчинила!

— Зараз, зараз зачиню.

Якусь хвилину Людмила бачила повернуте до неї личко Асі. Usta були в тіні, освітлений згори малий носик, здавалося, був ще більше задертий вгору, ніж завжди. Кіски кумедно стирчали набік. Але білява голівка вже похилилася, і Ася гукнула з триумфом:

— «А — 6»!

— Влучила! — смутно ствердив Олексій.

— Ура! Знайшла, ага, знайшла! А що ти тепер скажеш, татусю, якщо я тобі скажу «Е — 2»?

— Скажу, що ти промазала...

— Ох...

— Ну от... А як там у тебе «Б — 6»?

Людмила намилювала хусточки. Вони сидять тут, грають у кумедну дитячу гру, і Олексій зовсім не нудьгує. Забув про весь світ і грає, як малий хлопець. Наче був не батьком, а ровесником своєї дочки. Вона аж позаздрила на хвилину, що ці двоє сидять так у цілковитій згоді, а вона тут над балією.

Але вона не вміла навіть грати в цей морський бій. Розмовляти з Асею Людмила могла завжди, але її ніколи не цікавили дитячі гри, які мала так любила. А Олексій захоплювався, спалахував азартом, сердився, коли програвав. Ось він сидить, як хлопчисько, і ставить на папері крапки — той самий Олексій, який сказав: дамо місту світло!

На темнім кучерявім волоссі лампа запалила ясні цятки. Часом Олексій, обмірковуючи хід, насвистував крізь зуби. Його правильно окреслений профіль то виринав із затінку, то знов зникав у міру того, як він похищувався на крислі.

І раптом Людмилу її власна кімната, блаженська, темна, вогка, вразила несподіваним затишком. Від печі линуло тепло, і ці дві голови, схилені над столом, здавалось, були намальовані на полотні. Так, Ася вже велика. Перед війною Олексій міг з нею гратися хіба що в схованки. А тепер вони сиділи як рівні.

— Іди, Людмилу, зіграй разом з нами, кінчай уже це прання,— несподівано покликав Олексій. І Людмила здригнулась, наче спіймана на гарячому. Бо ж не могло бути сумніву, вона кохає Олексія з його посвистуванням крізь зуби, з недбалим похитуванням на кріслі, того Олексія, який мудрував над якимись клітинками дитячої гри. Обережно, поволі, немов виконуючи дуже відповідальну роботу, вона стала зчищати однією рукою мило з другої й уважно стежила за каламутними бульками, які лопалися на поверхні води. Відчула себе якоюсь тяжкою, незграбною, несподівано набагато старшою не тільки від Асі, але й від Олексія, котрий міг з таким запалом поринути в гру, над якою зараз схилялися обидві ці голови — білява й темна, що їх вона кохала найбільше за все в житті.

XIX

Котел виринав з руїн, немов виростав поволі. Олексій уже й хвилини не сидів у конторі біля воріт. Тепер кожний рух кайла, лома, лопати мав бути надзвичайно обережним, треба було відчувати рукою, несхибно вимірювати оком, де можна вдарити дужче, а де треба просто відгорнути. Люди пригадали, як декому з них довелося відкопувати своїх рідних з-під уламків розбитих будинків — обережно, щоб не поранити, не покалічити, не спричинити обвалу цегли й скалля, які щохвилини могли завалитися й засипати вдруге, цього разу вже востаннє. Вони працювали поволі, забувши, як перед цим поспішали. Відкопували котел так, начебто це була не мертва річ, засипана руїнами великого будинку, а жива, близька, рухлива істота.

Олексій сам узявся за лопату. Його мучила ця гарячка чекання й побоювання, що люди можуть покалічити той, можливо цілий, котел, що вони до ран, завда-

них вибухом, додадуть нові. Так, Євдоким Галактіонич мав рацію. Котел був цілий. Він перележав, заховався під шкаралущею цементу, під укриттям залізних рейок, під стосами цегли, під скалками битого скла. Наче тіло допотопного мамонта, вилазив він з землі, і його відкопували обережно, як експедиція в далекій тундрі вибирає з промерзлої землі поживклі кістки мамонта, намагаючись не подряпати їх. Котел виринав із землі. Не поранили його удари вибуху, він лежав під руїнами, як у футлярі. Маленьким, незначним здався зараз Олексієві перший його триумф — випростання стіни. Легше було поставити нову стіну, дрібницею було її врятування проти того, що електростанція одержала тепер.

На височезній горі уламків, викинутих з ями, поставили червоний прапор. Прийняла його бригадирша, чорноока весела дівчина, улюблениця Євдокима.

І цей червоний вогник видно було тепер з усієї території електростанції. Він тріпотів на вітрі, на сірому тлі руїн, красномовно щось промовляючи, безнастанно закликаючи всіх до праці.

Олексій здалеку вітав його очима. Чи не був це той самий знак, той самий заклик, що його він чув тоді, коли крізь вогонь і воду, по лісах і болотах, крізь вороже кільце проносив прапор своєї дивізії, захований на грудях під шинеллю?

Між тим бойовим прапором і цим невеличким прапорцем був нерозривний зв'язок — вони були з'єднані навіки, міцно. Дорога була пряма, і вони стояли на ній, як дороговкази, той великий, вишиваний золотими літерами, і цей маленький — скромний і простий. Олексій згадував той час і свою тодішню обітницю. Не було вже в серці щемливого болю. Мрія здійснювалась у напруженій боротьбі з руїнами, в завзятих сутичках з труднощами, в кипучому переможному житті, яке почалося для нього тут, за високим дощаним парканом.

Скінчивши з котлом, Олексій з подвійною енергією взявся за турбіни. Спочатку за одну. З неї одвалили накидані зверху брили й плити та підкопалися під могутнє, повалене набік тіло. Люди рили, як кроти, промерзлу тверду землю, в якій під ударами лопат дзвеніли уламки заліза. Турбіну підперли балками, приготували канати й линви, підвезли кран.

І тут сталося нещастя. Олексієві здавалося, що він все обчислив, усе перевінив, усе передбачив. Але, видно, одну петлю накинули дуже близько до краю. Спорснув канат, і, підважена вгору, відірвана від землі одним краєм, машина звалилася з гуркотом вниз, аж застогнала під нею земля. І у відповідь на гуркіт потривожених руїн залунав пронизливий людський крик.

Людмила в цей час була в себе на роботі. Настали вже дні, коли війна ставала для багатьох чимось далеким, майже нереальним. Там, далеко, ще кипіла боротьба, ще гриміли постріли, але тут, за тисячі кілометрів,— так, це були вже тисячі кілометрів від фронту,— люди майже її не відчували. Певніше, переживали, бачили насамперед труднощі повсякденності. Хвилинами Людмила дивувалась, як швидко люди призвичаїлись до перемоги, вони наче вrostали в неї, вважали за цілком нормальну, само собою зрозумілу.

Але вона, працюючи без перерви в інституті переливання крові, відчутно, реально бачила, що війна триває, що не легка ціна перемоги. Були, здавалося, хвилі перепочинку, коли роботи було менше, коли бої відбувалися з меншим напруженням, і хвилі піднесення, коли від них вимагали чимраз більше і більше.

Саме зараз здійснювалась, наростала хвиля боїв. Не легко, мабуть, було там, на німецькій землі, посуватися вперед.

Наполегливо, вперто, нетерпляче надходили вимоги: більше крові, більше, ще більше. Перев'язуючи руку донора, зливаючи кров в ампули, Людмила думала, що це тільки тисячна частина тієї крові, яка там, під похмурим Берліном, летиться тепер струмками, всмоктується в землю, промочує бинти, рине на руки санітарів і хірургів. Всіх працівників завантажили додатковими годинами праці, викликали старих донорів, шукали нових. Від світанку до ночі йшла робота, невинними шеренгами проходили люди, наповнювалися ампули, невинним червоним струменем линула кров. А там, на фронті, було все мало й мало, наче треба було заповнити озеро, з якого крізь зірвану греблю потоком випливає вода, і ніяк не можна її зупинити. Гостро, як ніколи, відчула Людмила війну. Вона підійшла близько в усім її страхоті. Не допомагав поспіх, не допомагали всі зусилля. Весь час летіли до них з фронту наполегливі вимоги.

Людмила працювала тепер з ранку до вечора. Коли вона заплющувала повіки, в очах мерехтіли червоні струмки, що заповнювали скляний посуд; довгі ряди цього посуду тяглися, зникали й виринали знову. Отак, як тоді, коли вона ще дитиною в рідному селі ходила по ягоди з ранку до ночі, поки назбирає повний кошик. А потім увечері, коли заплющувала очі, вривалася під повіки зелена просторінь, поцяткована краплинами ягід, мучила, не давала спати. Тільки тепер це були не червоні ягоди, це була кров, яку надсилали під Берлін.

В ці тяжкі дні, коли в голові шуміло від цілоденної праці, а ввечері ноги тремтіли від утоми, далеко відійшли всі особисті тривоги, особисті переживання. Це була знову інша Людмила, яка боролася за чуже, а не за своє життя, і не було часу роздумувати, переживати справжні й вигадані нещастя. Всі почуття притупилися, крім одного: потрібно відповісти на цю настійну вимогу, треба допомогти, врятувати, дати більше, більше, більше!

* *
*

Вона почула про це на вулиці, коли в обідню перерву йшла додому. Спершу це не дійшло до свідомості. Лише відійшовши пару кроків, вона пригадала слова, що випадково почула від жінки, замотаної в хустку. Людмила бігцем повернула назад. Жінки ще стояли на тротуарі.

— От нещастя, таке нещастя!

— Де? — запитала вона, ледве переводячи подих.

— Та на електростанції. Машина завалилась, кажуть, задушило інженера чи когось там... Ой, народу біля електростанції!..

Людмила кинулася бігти. Черевики сковзалися по обмерзлім бруку. Хустка зсунулася з волосся і впала, вона навіть не помітила цього, не нахилилася, щоб підняти. Хтось даремно гукав їй услід:

— Ей, громадянко, хусточку, хусточку загубили...

Вона бігла щодуху. Пальто в неї розстебнулось, волосся розсипалось. Перехожі здивовано оглядалися на неї, але вона не бачила нікого й нічого.

Ще здалеку помітила натовп перед брамою. Кинулася між людей, безтямно проштовхуючись.

— А ви чого штовхаєтесь? — обурився хтось.

— Гляньте яка... Куди це ви так поспішаєте?

— Це інженерова дружина, пропустіть її,— обізвалася якась жінка, і натовп розступився. Ворота були розчинені, велика карета швидкої допомоги стояла на подвір'ї. Людмила кинулась просто туди, де стриміла повалена турбіна і юрмилась робітники. Тут почула голос Олексія:

— Обережно, обережно...

На носилки клали тіло людини, біліли бинти, підходили санітари з новими носилками. Олексій командував з застиглим обличчям. Він був без шапки й сам допомагав класти покалічених на носилки. Молода дівчина на носилках протяжно стогнала, і Олексій упізнав у ній ту, яка першого дня, коли він сюди прийшов, засміялась до нього, ідучи на чолі юрби,— бригадиршу, що прийняла від нього прапор. Але тепер обличчя її було сіре, землисте, і очі запали в чорні ями.

Олексій нахилився, щоб підняти носилки. Та хтось із робітників раптом відсторонив його. Олексій випростався й тут побачив Людмилу. Вона стояла, прихилившись до стіни, з розсипаним волоссям, з некритою головою, в розстебнутім пальті. Напіврозкриті уста начебто застигли в мовчазнім покрику. Він навіть не здивувався, що вона тут, і знову схилився над кимось, що лежав на носилках, а потім, забувши про неї, пішов з інспектором праці в контору. Один убитий, троє поранених — турбіна не давалася легко. Олексій здригнувся, ступивши на червону пляму на снігу. Лише сівши на лаві в своїй імпровізованій конторі, він відчув смертельну втому. Беззвучним охриплим голосом диктував свідчення до протоколу.

— Ну що ж, Олексію Михайловичу, нещастя є нещастя, завжди може трапитись, у вас і так ще досі було нічого... У цих умовах могло бути гірше,— сказав інспектор, але Олексій ніби його не чув. Він машинально кивнув головою.

Землисте обличчя пораненої дівчини переслідувало його, наче якийсь страшний докір, хоч він не був винен. Та, зрештою, й ніхто не був винен. Адже такий випадок міг статися й раніше, могла завалитися стіна, яку підводили, могли обірватися повислі вгорі уламки цементу, коли відкопували котел, робота відбувалася в руїнах,

на ґрунті, зрито́му яма́ми, провалля́ми засипаних льохів, підступними щілина́ми і розколина́ми. Ніхто не був винен — так, але ж факт залишався фактом: один убитий, троє поранених.

Євдоким, закутаний у свій кожух, повернувся від воріт, де розганяв цікавих, які коментували недавню подію, хоч авто швидкої допомоги вже давно від'їхало. Покашлюючи, він тупцяв по конторі й скоса поглядав на Олексія. Інженер сидів біля стола, тупо дивлячись в одну точку.

— А ви, Олексію Михайловичу, пішли б краще додому відпочити трохи. Вже й темно, працювати не можна...

— Додому? — Олексій відірвав безтямний погляд від якоїсь невидимої точки. — Ні, ні, я зараз...

Він вийшов, сторож подріботів за ним. У надвечірніх сутінках темною брилою стирчала повалена турбіна. Десятки ніг вже стоптали сніг, і тільки в одному місці, на білій поверхні, червоніла невеличка плямка, надзвичайно яскрава, несхожа на слід крові. Сторож торкнувся долонею турбіни.

— От тепер видно... Понівечило зовсім.

— Нічого з неї не буде, — сказав глухо Олексій, а у вухах ще лунав пронизливий гуркіт машини, що раптом обірвалася вниз, розтрощуючи по дорозі ламкий цемент.

— Хто знає? — відповів тихо Євдоким. — Поки її не підняли всю, не обстукали, не вислухали, хто це може знати? Зараз начебто справді... Але ж це тільки один бік. А як там знизу, з другого боку, — невідомо... Вона ще може показати, ого, ще й як може...

Олексій засунув руки в кишені пальта й стояв мовчки. Останні робітники виходили рипучою хвірткою біля воріт.

Так, так, інспектор праці міг казати, що хотів. Євдоким міг заспокоювати його, але Олексій зрозумів добре, чому не дали йому сьогодні нести носилки. Обличчя робітників були похмурі, вони мовчки уникали його погляду. Що б там не було, він відповідав за життя й здоров'я цих людей, і хоч, може, не був винен, але провина лягала на нього. Так кінець кінцем і мало бути — повинен же хтось відповідати і за добре, і за погане.

Морок насувався дедалі швидше, густішав, лягав

тінню в ямах, засновував обриси порепаних стін, повз по снігу, осідав під ногами, як темна пліснява.

— Малий день тепер,— зауважив Євдоким.

— Треба буде поставити динамо та лампи й працювати вночі,— вирішив Олексій.

— А певне, що так... Тоді, коли її будували, ми працювали цілу добу... Тоді, коли мого брата придушило...

«Правда,— пригадав раптом Олексій.— Багато років тому на цьому самому місці теж гинули люди, а проте потім електростанція дала світло, яке палало стільки років».

— У нас ще нічого,— знову, ніби читаючи його думки, мовив старий.— Тоді гірше було... Тоді, як стіна завалилася, десятьох на місці вбило... Робота є робота... І без того часом не обійдеться... Це вже так. А дівчина, може, й виживе... Міцна дівка, сільська... Така, як і моя була тоді, коли ми тут будували...

— То я, може, справді піду,— вирішив, нарешті, Олексій, почувавши, як знову його охоплює непоборна втома. Євдоким затупцяв коло нього.

— А певне, певне, треба йти... Холодно стає, піду й я, дрівець у пічку підкину.

Лише по дорозі додому Олексій раптом усвідомив, що Людмила була під час цього випадку на території електростанції. Він напружено пригадував: так, він помітив її лише тоді, коли переносили поранених у карету. В уяві побачив такою, як вона стояла проти нього, з розсипаним волоссям, із смертельно блідим обличчям, з очима, втупленими в нього, з устами, начебто застиглими в мовчазнім покрику. На мить виринула перед ним виразно, виразніше, ніж тоді, коли він справді побачив її.

«Вона мене кохає»,— вразила його раптова думка. Тоді навіть не подумав, звідки вона взялася, немов і зовсім не помітив. Але зараз побачив її обличчя до найменших подробиць.

«Людмила мене кохає»,— подумав Олексій ще раз майже вголос. Так, у цьому обличчі було все — і переляк, і радість, і найбільша, найглибша близькість. Може, тому він і не здивувався, чому дружина опинилася тут, адже ясно, що вона мала бути біля нього, коли сталося нещастя. Він сприйняв це, як цілком ясне й зрозуміле, несподівано для себе самого.

Так дивно складалося все з того часу, як він приїхав додому. Несподівано пригадав почату нею розмову про розлучення, якої вони так і не довели до кінця. Людмила не поверталась до цього, він теж не згадував. Життя йшло, наче все було гаразд, і останнім часом навіть пливло нібито рівно, але вони жили, як чужі люди. Раптом Олексій відчув, як стислось йому серце. Адже Людмила була не тільки товаришем, матір'ю його дитини. Вона була ще й жінкою — теплою, ніжною, рідною. Він відчув давно забуту тугу за її теплими обіймами, за пахощами волосся, дотиком уст, що м'яко піддавалися поцілункові.

Перед ворітьми будинку стояла, притулившись до стіни, Фросина. Олексій засвітив ліхтарик, обминаючи зрадливі ями в тротуарі біля входу, і раптом побачив, що закутане в хустку обличчя молодої жінки мокре від сліз, а очі тупо дивляться кудись у далечинь.

— Що сталося, Фросю? — запитав він, зупиняючись.

— Нічого, — відповіла жінка, не ворухнувшись. Вона тремтіла від холоду, руки, що стискали хустку, були зовсім сині.

— Чого ви тут стоїте? Холодно, вітер. Ідіть додому.

Вона глянула на нього і, не чекаючи запитання, сама сказала напівшепотом, немов довіряла якусь таємницю:

— Степан поїхав.

— Поїхав? — Олексій спочатку не міг зрозуміти, про кого вона каже. Лише через хвилину пригадав, що міліціонера звуть якимось інакше. Отже, значить, це той — перший... — Ага... — сказав він невпевнено. — Куди ж поїхав?

— На село, до себе... Там його батьки...

— Надовго?

Сльози на обличчі жінки висохли. Байдужим суворим голосом кинула:

— Назавжди.

— А... син?

— Саша зі мною. Діти повинні бути з матір'ю, — твердо сказала вона.

— Так, так... Тільки чого ви тут стоїте? Застудитесь, холод такий. Бачите, ви й валянців не наділи, замерзнете в туфлях...

— Що там мені... Нічого не буде до самої смерті. Я міцна...

— Ну, ну, однаково треба йти додому, нема чого тут стояти. Чоловік дома?

— Дома, де ж йому бути? Цілий день чергував сьогодні.

— Ну, от...

Олексій обережно підштовхнув її до воріт. Вона неохоче скорилась і йшла поруч нього по двору важкими нерівними кроками.

— До побачення, Фросю. Ідіть додому, все буде добре. Гаразд, що ви вже якось надумали.

— Надумала?..

Вона повернула до флігеля. Перше ніж дійшла до дверей, перше ніж затихли її кроки в розмоклих калюжах двору, Олексій забув про неї. Він пригадав ясно й відчутно теплу долоню Людмили, її ніжну شوку, на яку падало розсипане пасмо волосся.

Її, напевне, немає зараз дома. Вона, мабуть, повернеться пізно, як тепер поверталася щодня.

Ася вже спала і, запитавши сонним голосом: «Це ти, татусю?» — знов закуталася в ковдру аж до самого носика. Олексій став ходити по кімнаті. В ньому тремтів неспокій, дика втома, яку шохвилини змінювало нервово піднесення. Нестерпно душила тиша порожньої кімнати. Хотілося з ким-небудь поговорити — байдуже з ким, — когось слухати, аби тільки не було цієї тиші, цього мовчання. Йому хотілося бачити людей, рух, життя, — поки прийде Людмила. Думки були нечіткі й плутані, і Олексій зрозумів, що обмірковувати якийсь план зустрічі — річ даремна. Треба чекати, поки відчиняться двері, поки з'явиться в їх темнім прямокутнику білява голівка під шерстяною хусткою, — і тоді все буде ясно. Але Людмила ще там, на роботі, і, певне, не прийде скоро. Куди піти, що робити? Вже пізно, ніхто не зрадіє пізньому гостеві, тим більше, що єдина, власне, людина, до якої можна піти, це Демченко. Але старий художник лягав спати з курми і тепер уже, напевне, бачив другий сон...

З несподіваною полегкістю почув стукіт у двері. Байдуже, хто це, аби озвався до нього людський голос.

— Людмила Олексіївна вже прийшла? — боязко запитала Тамара.

Олексій завагався. З усіх людей у світі йому найменше хотілося бачити саме її. Ні тепер, ні будь-коли. Він зовсім забув про неї, не бачив уже давно, а може, прос-

то не помічав, захоплений своїм котлом, турбіною, електростанцією. А вона була, жила поруч нього — та, що гуляла з німцями. От стоїть, зачинає за собою двері з очевидним наміром залишитися в кімнаті.

— Дружини нема,— сказав він, не вітаючись з нею, холодно й сухо. Подати руку — ще цього бракувало! Він почував до неї огиду.

— То я, може, почекаю? — сказала Тамара і, не чекаючи запрошення, сіла в крісло якимось боком, незручно, поставивши всередину носки витертих лакованих туфельок.

— Я давно вас не бачила, Олексію Михайловичу,— промовила, скидаючи хустку з голови.

Олексій скося придивився до неї. Ніс у неї був червоний від холоду, одна щока більше нафарбована, ніж друга. Вона здалась йому брідкою.

— Я працюю, на роботі з ранку до вечора,— буркнув, думаючи, що б таке взяти в руки, як би переконати її, що він зайнятий і їй нема чого тут робити.

Але Тамара не звернула уваги на його нечемний тон.

— Так, так, я знаю. Читала в газеті, що ви працюєте на електростанції.

— Ого, ви читаете газети? — запитав він ущипливо.

Тамара образилась.

— Що ви кажете? Чому ж я не повинна читати? Звичайно, читаю... Не завжди, правда, бо важко дістати... Але мені показувала Текля Андріївна.

— От як. А ви ще працюєте в своїй артілі?

— Так... Роботи багато, я б хотіла кудись перевестись, якби знайшлося щось краще...

— А що ви вмієте робити?

— Що я вмію? Моя одна подруга, теж у нас шила, пішла секретаркою... Добре влаштувалась, і не так нудно працювати, як у нас... Тільки треба мати щастя, а в мене ніяких знайомств нема.

— Справді? А ті знайомі з фронту?

— Які знайомі? — здивувалась вона.— Ах, правда, я вам тоді казала... Ну, що ж, це не такі знайомства. Щось там прислати чи зайти, як прийдуть,— це так, але допомогти вони не можуть... Треба знати тутешніх, місцевих людей, які б, де треба, підказали, підштовхнули... Я навіть тут в одне місце їздила, казали мені, що є одна така посада, але спізнилася, вже зайнято. Хоч не

знаю, може, краще тут залишитись? Чи виїхати? Я вже й сама не знаю.

Вона сперлася підборіддям на складені на столі руки і говорила начебто сама до себе, не звертаючи уваги на Олексія, з очима, втупленими кудись у просторінь.

— Хоча... це, зрештою, однаково... Тут чи десь в іншому місці... Що має бути — все одно буде...

— Що ж з вами таке має бути?

— Я ж вам тоді казала, Олексію Михайловичу, — шепнула вона, лякливо оглядаючись на двері. — Тоді ввечері, коли ви зайшли до мене... Тільки ви, напевне, вже не пам'ятаєте...

— Ні, пам'ятаю, — відповів Олексій. — І ви весь час так боїтесь?

Тамара здригнулась.

— Ні... ні, ще більше... Ще більше... Я вже сама не знаю, що робити, думаю, мабуть, збожеволію... Від такого можна збожеволіти, правда? Цілими ночами не сплю й хвилинки. Лише як розвиднятись почне — засинаю. А потім я на роботі, вдень немає часу виспатись. Може, через те я така слаба. Ходила до поліклініки, але ж не скажеш там, що і як... Нерви, кажуть... Я й сама знаю, що нерви. Відпочити порадили. Як відпочити, коли це через те?.. Цілий день тільки про одне думаю: ось настане ніч... Сиджу біля свічки й чекаю, чекаю...

Олексій устав і пройшовся по кімнаті. Вона повела за ним поглядом з-за складених долонь, не повертаючи голови, на якій проти світла лампи виразно видно було чорне внизу волосся фарбованої блондинки.

— То ви все-таки не читаєте газет, Тамаро Степанівно.

— Газет? — здивувалася вона. — А при чому тут газети?

— Ваш чоловік — Петько?.. Петро Обод?..

Вона підвелася, смертельно збліднувши.

— Мій чоловік?

— Так. А ви — Тамара Обод, так же ж?

— А ви звідки знаєте?

— Так от... Саме цей Петько був одним з ватажків банди «чорна змія», розумієте?

Вона розкрила рота і широко розплющеними, божевільними очима втупилася в Олексія.

— Петько?

— Так, Петько.. Ви знаєте, що їх заарештували?

— Кого?

— Його і ще кількох.

Тамара так вцепилася в край столу, що збілили пальці.

— Петю?

— Так.

— Коли?

Його здивувало звучання її голосу. Голос був тихий, але в ньому тремтів крик, що от-от міг зірватися з уст, від яких відлинула вся кров. Яскрава помада товстим шаром лежала на цих безкровних устах.

— О, вже досить давно... Місяців зо два буде.

— І він у тюрмі?

— Ні.

— Втік?

Олексій підійшов ближче. Що б там не було, важко раптом узяти й бухнути всю правду. Щось утримувало його.

— Сідайте.

Тамарині очі розширилися, чоловічки стали величезними, майже поглинули ясне кільце райдужної оболонки. Вона напружено дивилась на нього.

— Ви можете спати спокійно, він уже ніколи не потурбує вас.

В його голосі бриніла лютя. Петька немає, а ця ще тиняється по світу і фарбує губи огидною жирною помадою, носить шовкові панчішки та ще й мріє знайти якусь протекцію, щоб одержати місце секретарки.

— Не потурбує?

— Так...

— Це ж чому?

— Його немає на світі,— сказав Олексій.

— Кого немає?

— Петька.

Напружений вираз раптом зник з її обличчя. Вона сіла й спокійно сказала:

— Це неправда.

— Як — неправда?

— Я ж знаю, він живий. І прийде. Може, сьогодні, може,— завтра.

— Яким чином?

— Я знаю, почуваю. Бо якби було так... Ні, я знаю, він десь тут, близько, я почуваю. Вдень ще нічого, а вночі почуваю... Якби його не було, я б так не боялася.

В Олексія морозом сипнуло по спині. Він згадав, що коли вона вперше розповіла йому про свої жахи — вона казала те ж саме: він не загинув, він живий, я почуваю — він десь близько. І справді, він був тоді близько: в тому самому місті, на тій самій вулиці зупинив тоді Олексія.

Олексій відігнав ці думки. Дурниці, — адже тепер зовсім інша річ.

— І у ворожки я була... І Текля Андріївна ворожила... Випало: брюнет з поганими намірами — поблизу, і нещастя над головою...

Він підійшов до полиці й порився у своїх паперах. Незрозуміло, навіщо, зберіг маленьку газетну вирізку, коротеньку інформацію, що завершувала епопею страхить, якийсь неймовірно давній період його життя, що зараз здавалось йому чіємось чужим життям.

— Ось прочитайте...

Він поклав на стіл вирізку. Вона читала, повільно, беззвучно ворушачи губами, як малописьменна. Ще їй ще раз. Водила по рядках пальцем з занедбанним манікюром, — кривавий лак облупився на нігтях. Наче прочитати ці кілька рядків про винесений і виконаний вирок було їй неймовірно важко.

— Про кого це? — спитала голосно й суворо.

— Як — про кого? Ви ж прочитали?..

— Петро Обод... мало хіба Петрів Ободів?..

— Можливо. Але це — саме він.

— А ви звідки знаєте?

— Я його бачив.

Вона знов підвелася.

— Де?

— Там, на суді.

— А звідки ви можете знати?

— Ви ж показували мені фотокартку. Ні, вам нема чого турбуватися, Тамаро. Можете спати спокійно, його вже немає.

Вона конвульсійно стисла в руці вирізку.

— То це — правда? Я вас прошу, Олексію Михайловичу, кажіть правду... Я вас прошу, скажіть мені: це правда? Навіщо ви пішли на цей суд?

— Бо я теж знав його, — неохоче признався Олексій.

— Ви? Коли?
— Там... В оточенні...
— Ви... з Петьком?..
— Так. Тому не може бути ніяких сумнівів. Скінчилися ваші жахи.

Тільки тепер помітив він, як Тамара тремтить. Дрібне тремтіння охоплювало її помалу, починаючи з ніг, струшувало дрібними, болючими конвульсіями. Зуби застукотіли. Напнута на плечі хустка впала долі. Вона стисла пальці так, що кістки хруснули.

— Що ж тепер буде?

Вона невидючими, страшними очима дивилася на Олексія.

Він знизав плечима.

— Що з вами діється? Заспокойтеся, все буде гаразд. Ви одужаєте, поздоровшаєте, будете жити нормально, як усі люди, без цього вічного жаху.

— Як усі люди? Як усі люди? Значить, він ніколи не прийде? — сказала вона раптом сухим, байдужим тоном.

— Ніколи,— підтвердив Олексій.

— То як же я житиму?

— Тобто як? — здивувався він.

— Значить, він ніколи, ніколи не прийде... Петько... Убили його... убили... убили... За віщо його вбили? — скрикнула вона так, що Ася ворухнулася в своєму ліжечку й щось забурмотіла крізь сон.

— Як — за віщо? Ви ж прочитали, тут написано...

— Що написано? Значить, так — можна прийти, взяти людину, й її ніколи вже більше не буде?..

Нічого не розуміючи, Олексій налив склянку води.

— Заспокойтесь, Тамаро. Випийте води.

— Я не хочу заспокоюватись. Не потрібна мені ваша вода... І ви знали й нічого не сказали мені, ні слова, і пішли видивлятися, як його судять?

— Я не думав, що вам буде приємно на це дивитися.

— Це вже моє діло, приємно чи ні... Але, виходить, що я його вже ніколи не побачу...

— Тамаро...

— Так! А він сказав — прийду. Що б не сталося, прийду. І я вірила йому, і чекала, чекала, а тепер виявляється, що хто хотів, міг піти туди, бути там, тільки не я... Як же це? Адже він сказав: що б не сталося, прийду.

— Тамаро, ви ж так боялися, що він раптом прийде...
— Це моя справа. Шкодную, що з дурної голови ска- зала вам про це...

Сили раптом залишили її. Вона згорбилася, зів'яла.

— Ви не гнівайтесь, Олексію Михайловичу, я вже зовсім з глузду з'їхала.

— Тепер ви можете отямитись, відпочити,— сказав Олексій.

— Як же це? Ні, ні, не може бути, що його так про- сто взяли й розстріляли... Це якась помилка, якимось жах- ливе непорозуміння.

— Але ж ви знаєте. Вони вбивали людей, грабували, влаштовували напади. Ви ж не дитина. Ви розумієте, що цьому треба було покласти край.

Вона схилила голову, та Олексій не відразу догадав- ся, що вона плаче. Крупні сльози капотіли на стіл: од- на за одною, все швидше й швидше.

— Не плачте. Адже так краще,— сказав він з зу- силлям.

— Краще? Може, й так, може, краще...

Вона обтерла очі рукою, як дитина, і раптом заспо- коїлась.

— Не гнівайтесь, Олексію Михайловичу, я така зму- чена. Це все нерви, звичайно, нерви... Я вже піду. До Людмили Олексіївни в мене немає, власне, ніякої спра- ви. Я тільки так, хотіла зайти на хвилинку. То я вже пі- ду. Справді, так буде краще, звичайно...

Олексій не затримував її. Вона тихо причинила за собою двері. Олексій узяв книжку і став читати якісь заплутані формули з механіки, але недавня сцена не давала йому спокою. Він нічого не міг зрозуміти.

Не минуло й десяти хвилин, як на сходах залунали кроки вгору й униз. Олексій почув схвильовані голоси, збентежений гомін. Він вибіг на сходи. Звідусюди вибі- гали сусіди, важкі кроки лунали знизу, підіймаючись по сходах.

— Обережно, обережно повертайте.

— Вище, вище...

— Підійміть-но з того боку...

Олексій побачив двірничку, яка задкувала по схі- дцях, і шапку міліціонера. Вони вдвох та ще якісь жінки щось із зусиллям несли по вузьких сходах.

— Що сталося?

— Це та з дванадцятої квартири кинулась у вікно,—
відповів міліціонер.

— Тамара?

— Так. Обережно, вище, вище.

— Поранена?

— Де там! На місці. Ще б пак, четвертий поверх.

Олексій відступив. Вони пройшли коло нього, відчинили двері кімнати. В обличчя Олексієві війнув запах дешевих пахощів і холодний протяг з відчиненого на-
встіж темного вікна.

Ноги Тамари в шовкових панчохах були оголені ви-
ще колін, з перехиленої назад голови звисали пасма во-
лося, з якого повилітали шпильки. Уста були широко
розкриті, немов для крику. і яскрава помада виблиску-
вала на них в миготливому непевному світлі свічки, як
краплини незастиглої ще крові.

XX

У весняні дні відбувався ремонт нового приміщення.
Він посувався повільно, наче на злість. Бували дні, ко-
ли робітники взагалі не приходили,— їх забирали на
іншу роботу. Або приходили і, нічого не роблячи, блукали
з кутка в куток, чекаючи матеріалу, якого не привезли.
Олексій лаявся й злостився, але це мало допомагало.

— От коли б Волчин допоміг,— розтягнуто поясню-
вав йому виконроб,— то було б легше. Постарався б, ді-
став... А так... Звідки я візьму? Нема й нема. От коли б
Волчин...

— Дайте мені, будь ласка, спокій з вашим Волчи-
ним.

— Я ж нічого не кажу, Олексію Михайловичу. Тіль-
ки, наприклад, коли б ви попрохали Волчина...

— Краще нехай іде так, як зараз, але без Волчина.

— Ну, певне... Це вже як ви хочете... Що ж я...

Олексій здвигав плечима.

— Ні, я не можу, в мене вже нема терпіння. Два мі-
сяці, а можна було б зробити за два тижні. Людо, я те-
бе прошу, подивися, що там робиться? Бо я ще комусь
наб'ю морду, і буде скандал. Краще ти сама знайди по-
дивися.

І Людмила ходила. Вона ставала на порозі, звідки видко було всі три кімнати, які без меблів здавалися меншими, ніж були справді. Пахло свіжим вапном, під ногами тріщали шматки штукатурки, лежали дошки. Людмила любила мріяти, сидючи на цих дошках. Ось вони утрьох, давня щаслива родина — вона, Ася і Олексій,— переходять у нове приміщення. Ах, як чудесно могло б тут бути! Можна справді почати нове життя. Невідомо, хто тут жив раніше, як проходила чиясь доля, чії очі вдивлялися крізь туман сліз у малюнок на стінах. Чії руки натискали клямку, щоб застати дома смук або нещастя? Всі клямки прикручено наново. І ніхто раніше не виглядав крізь шибки когось на вулиці з жахом, надією, розпачем, бо ці шибки щойно привезено з фабрики. Так, так, це могло бути як казка, як щастя,— але вона із старого приміщення переносила з собою сюди, між ці веселі нові стіни, свій давній біль, давню турботу, щоденний смуток життя, свою самотність, бо, хоч Олексій був біля неї, вона, незважаючи на все, була самотня.

Нагорі, в цьому самому будинку, ремонтували приміщення для професора Демченка. Гляне старий на зелений газон, побачить, як завітнуть у червневому сонці білі акації. Ася з Дунею вибіжать у сквер бавитися з чорною собачкою, яка вже підросла й бігала, перевалюючись, мов качка. Можна буде з вікна дивитись, як кумедно підстрибують їх коротенькі біляві косички. Скільки б радості могло тут бути, коли б не те, що мучило її повсякчас.

Вряди-годи Людмила натрапляла тут на Теклю Андріївну. Стара дріботіла по сходах, зупинялася біля відчинених дверей на першому поверсі і, незважаючи на тепло, закутана в свою стару чорну хустку, стояла мовчки й похмуро, жувала беззубим ротом невідомо які слова.

Вона не просила нового приміщення. Хтось сам згадав про неї. Дали їй кімнату з кухонькою — ясну, велику і вже відремонтовану, бо артилерійський снаряд, пошкодивши вищі поверхи, обминув бельетаж. Вона стояла й дивилася, як фарбують стіни у веселий кремовий колір, як бризкає фарба на шибки двох вікон, і бурмотіла, жувала щоразу впертіше. Безкровні губи ворушилися, обличчя морщилось, збігалося в кулачок. Раптом

стара хутко поверталась і дріботіла до себе в темну, вогку кімнатку біля самого горища. Зачиняла двері на ключ і, сідаючи за вкритим плюшевою, з'їденою мілліо скатеркою столом, поринала в похмурі думки.

Ні, вона не просила цього нового приміщення. Їй дали без її прохання. Вона обережно відчиняла свої чемодани, розкривала дверцята шафи, оглядала запаси.

Зима не минула безслідно. Те, що восени було сухе, чисте, обіцяло надовго зберегтися,— не витримало вогкості й виявляло незаперечні ознаки розкладу. Борошно зволожувалось, і треба було весь час його просушувати: хто знає, чи не зіпсувалися консерви в банках. У новім приміщенні можна було б усе це розкласти, очистити, висушити. Там було тепло й сухо. Можна б перекласти, пересипати, заховати як слід.

Але як перенести ці запаси? Як перевезти все те, що вона тягала мовчки, крадькома, день у день — загорну-те в хустку, заховане в бездонних кишенях поруділої спідниці? Назбиралося всього багато, і скільки тепер доведеться ходити, щоб попереносити це все непомітно! Адже то були вже не торбинки й пакуночки,— а мішки, коробки, стоси. Ніяк було це все перенести самій. А найняти людей — довідаються, побачать те, про що навіть догадатися ніхто не міг. «Може, відберуть?» — думала стара з ваганням, невпевнено. А якщо й не відберуть, то ці самі люди, носії чи візники, прийдуть уночі, уб'ють її чи задушать, перше ніж вона встигне крикнути, винесуть, пограбують, заберуть.

Вона підходила до вікна. Темний колодязь подвір'я відокремлював її від найближчого даху. Тут ніхто не міг підкрастися. А там? Нижній поверх, вулиця. Кожен міг стати навшпиньки, заглянути. Чи може вона бути там певна, що ніхто не побачить всього? Хоч би як завішувати вікно, завжди можна знайти шпаринку, вистежити, як вона пересипає борошно, як обтирає запліснявіле сало. Легко вирізати шибку, вийняти вікно з рами, залізити й пограбувати.

Вона зачиняла двері на ключ, запинала вікно і при миготливім вогнику свічки знову, в сотий раз переглядала свої скарби. Так, так, тут могли запліснявіти, згіркнути, зогнити, а там будуть під постійною загрозою. Вона тяжко опускалася в крісло й плакала старечим хрипким плачем без сліз над розв'язаним мішком борошна,

над пачками какао, над глечиками топленого масла. Що робити? Боже, скільки цього всього було,— часом вона собі сама не вірила, що змогла стільки настягати, дістати, здобути. Стара забувала, що чай пахне милом, що крупі вже зіпріли, а ковбаса стала твердіша, ніж залізо,— все це були скарби, неоціненні скарби — запорука життя, тепло, ситість, найвище, найбільше щастя.

Вона забувала, що давно не їла всіх цих чудес, що жила вижебраними, випроханими шматками хліба, тарілками ріденького супу, непідсолодженим чаєм. Тут, серед усіх цих мішків, ящиків, слоївків, почувала себе могоутньою.

Вона ніколи не доторкалася до кільця ковбаси, яку точили черв'яки, і з неї вже сипався білий сухий пил. Вона вдавала, що не бачить цього. Тремтячими пальцями визбирувала хробаків з манних крупів, обдурюючи сама себе, що це нічого, що це лише грудочки. Хвилинами, як темна страшна хмара, нависала над нею свідомість того, що її скарби починають псуватися, що йде неухильний, безжалюїний процес руйнування. В кутку протікала стеля, темніли вогкі великі плями, в завжді вологій підлозі завівся грибок, і невидимо, невідступно проникала вогкість у шафи, скрині, в усі схованки. Вона марно провітрювала, просушувала свої запаси. Ця темна кімната, до якої ніколи не заглядало сонце, мокра й похмура, була ворогом її скарбів. А там було світле сухе приміщення. Тільки як, о господи, перенести туди все, що вона мала?

Стара мучилася день і ніч. Їй здавалося, що вона чує працю нищення, тиху, завзяту, підступну. Гризуть, точать у мороці маленькі, майже невидні щелепи. Звиваються хробаки, проникаючи вглиб мішків, риють коридори в білому пшеничному борошні, в темній гречаній крупі. Бринять прозорі крильця борошняної молі, невидимих, незнаних паразитів — грабіжників, які зазіхають на її добро.

Стара крутилася з боку на бік, вставала, запалювала свічку, перетягала мішки, розв'язувала їх, пересипала крупі й борошно гарячково, до втоми. І знову лягала, але в кімнаті стояв шелест, шерех, шепіт, якого не почуло б жодне людське вухо, але вона чула виразно. Тривала праця нищення, і ніяк було її припинити. Існував тільки один спосіб — той єдиний, що був нездійснений.

А там, у новому приміщенні, скінчили вже фарбувати стіни. Дівчата помили підлоги й вікна. Веселе весняне сонце вигравало на стінах ясними струмочками, наче хвильки води. Коричнева смужка вгорі, наївні пташки на гілках з симетричними чотирма листочками промовляли про щось миле й щебетливе. А коли слюсар вставив замок у двері, коли змінили дверцята в кухонній плиті,— все було готове. Текля Андріївна спокійно прийняла це повідомлення, наче нічого не сталося. Вона навіть не поділилася ні з ким цією новиною. Коли Людмила зустріла її й запитала, як справа з ремонтом, стара здвинула плечима:

— Ремонт... Хіба ви не знаєте, як тепер працюють? Адже ваше теж ще не готове. У вас чоловік інженер, а що ж я, стара баба, нікому не потрібна... Хто там для мене буде поспішати?

— У нас зовсім інше — капітальний ремонт, а там унизу тільки фарбували.

— Фарбували, фарбували... Хто їх знає, коли вони скінчать!

Вона прискорила кроки, щоб позбутися запитань. Навіть сама собі не хотіла признатися в тому очевидному факті, що кімната вже готова і в неї можна негайно переїздити. Перед двірничкою, перед сусідками нарікала на ремонт, на те, як там тягнеться робота, аж поки сама не повірила, що кімната справді ще не готова. З упертістю маніяка повторювала собі, що це буде невідомо коли, що вона ще має час, може, щось зміниться, щось переінакшиться — само, без неї. Стара із подвійним завзяттям сновигала по місту, добуваючи нові продукти. Дали кімнату — очевидно, хтось згадав про неї. Отже, треба було використати джерела, до яких вона досі не могла досягнути, і ті, які ще не цілком висохли. З самого ранку починала свою мандрівку. Добиралася до директорів, до їх заступників, помічників, до завідувачів крамниць, до великих і дрібних службовців. Викладала перед кожним свою хмурну справу, своє нещастя, про яке тяжко було слухати. Оповідала із стриманими зітханнями, з гідною повагою, без сліз і пхикання про смерть чоловіка, сина, дочки, зятя, онука. Просила, жebraла, канючила ордери, записки, дозволи. Не гребувала нічим. І їй давали — з жалю, із співчуття, в пам'ять не тільки її померлих, але й усіх померлих в

страшні дні війни. І вона брала. Зносила все до своєї нори, як той ретельний ховрашок. Худла, жовкла від своїх вічних турбот, від цілоденної біганини, чекання, носіння. Вона навіть втратила давню свою непереможну пристрась до цукерок. Вже несмачним здавався їй вижебраний чай. Вона сохла, голова починала невпинно тремтіти, останній корінь зуба, який стримів у безкровних яснах, викришився, шлунок майже не перетравлював їжі. Але тим більше, тим палкіше опановувала її жадова володіння, тим більше п'янили вигадані бенкети, які могли б бути, коли б вона тільки схотіла, коли б тільки ворухнула пальцем, коли б тільки відкрила ту чи ту бляшанку, відрізала б той шматок, відкубрила б якусь пляшку. Хоч якраз пляшку вона зважилась відкубрити. Після довгої, довгої боротьби з собою. Правда, це була не їжа, а лише горілка, менш цінний продукт, придатний хіба що на обмін. Але вона відкубрила. Її одурманили, потягли до себе міцні пахощі. Налила кухоль, випила помалу, смакуючи. По тілу розіллалося живе, швидке тепло. Налила ще раз, знов випила. Повільно, смакуючи, цмокаючи губами.

І з того дня вже не могла втриматися. З розпачем, майже із сльозами, бачила, яка кінець кінцем мала пляшка. Ледве горілка зогріла, ледве принесла відчуття сили, як у пляшці вже показалося дно. А пляшка приносила не тільки тепло. Вона давала блакитну імлу, крізь яку не чути було, як шарудить черва в мішках з борошном, як капотить вода в кутку за шафою. Вона давала сон — глибокий. Ніби криючись від самої себе, тремтячими руками витягала корок. Ковтаючи слину, слухала булькотіння рідини, що переливалася в кухлик. Піла, примружившись. Старанно ховала пляшку в кутку шафи, за платтям. Але їй так і кортіло — знову взяти, випити. Аж поки пляшка не порожніла. Потім день-два вона боролася з собою — і відкубрювала нову. Спокуса була дужча за скупість, і опір дедалі слабшав. Тепер стара часто спускалася сходами невпевненою, хиткою ходою, тримаючись за поручні, і двірничка, виглядаючи з-за дверей своєї комірчини під сходами, зловтішно повідомляла своїй квартирантці, прибиральниці Дусі:

— Стара знов нажлуктилася. Дивись, дивись!..

— А мені що... На мої п'є хіба?.. Нехай собі п'є.

— На твої! — зневажливо знизувала плечима двірничка. — Багато б вона випила на твої...

Коли виїхав Степан, скінчилися дармові почастунки на квартирі в міліціонера, і двірничку дратувала нечуливість пожилеців, котрі не хотіли догадуватися, що й вона не відмовилася б від чарчини.

— От, кажуть, рівноправність... Де ти її бачила, рівноправність оцю? Якби мужик був двірником, мало хіба його частували б? А мені скаже хто колись: «Ларисо Семенівно, може, вип'єте чарчину?» Ні... Ледве що — до Лариси Семенівни, а щоб почастувати — де там... А якби мужик був, — не бійсь, не раз і не два випив би за тиждень... Ось тобі й рівноправність...

Дуся зітхала й чухала розпатлану голову. Сама вона не пила й не розуміла, який у цьому смак.

— А я морозиво їла б та їла. А горілки не люблю. Гірка вона, й голова відразу болить.

— Морозиво... Та я дитина, чи що: морозиво їсти... А горілка — тут не смак потрібний, смак — пусте. А от гріє, і настрій від неї добрий, яке хоч горе зап'еш.

— Ех...

— А ти не чухайся, не чухайся, як корова об тин, — на роботу спізнишся.

— Не спізнюся.

— Ну, ну, ти вже краще йди, — бурчала двірничка. — Бачиш, стара вже подалася, а ти ще вилежуєшся.

— Стара — їй не спиться.

— Зранку встигла набратися... І що воно тільки в світі діється, — зітхала раптом двірничка, забуваючи в пориві раптової добротності про щойно проспівану хвалу горілці.

А стара пила. Це помітили вже всі пожилці, помітила й Людмила, яка спершу думала, що Текля Андріївна — хвора. Та червоні жилки на обличчі й носі, гострий дух алкоголю розвіяли всі сумніви... Кербудша Євгенія Трохимівна, яка нещодавно заступила свого попередника, котрий втік од четвертої дружини, нерувала.

— Он стара тепер день у день п'яна, ще скандал вибухне... Мало було клопоту з Тамарою, з іншими... І квартира її там уже, певно, готова, а вона не переїздить...

— Ремонт? Який там ремонт... Невідомо, коли він скінчиться, — захищалася Текля Андріївна від цих атак.

Але кербуд не поступалась. Тим більше, що мала якісь наміри щодо кімнати старої. Кімнатка була поганенька, це правда, але тепер не такі часи, щоб люди вередували. Мати дах над головою — це вже щастя. Отже, не пошкодувала часу й сама пішла перевірити, як стоїть справа з ремонтом.

Йї пояснили, що кімната вже давно готова. Вона переконалася водночас, що незабаром мають скінчити ремонт ще двох приміщень — для Дороша та Демченка, й радісно побігла назад.

Після довгого стукання Текля Андріївна зважилась нарешті висунути голову в коридор.

— Хто там?

— Пустіть, Текле Андріївно, у мене до вас є справа.

Стара вийшла за поріг і зачинила за собою двері, лякливо притримуючи рукою клямку.

— Там у мене не прибрано...

— Нічого, байдуже, я тільки...

— Ні, ні... Краще тут...

— Ну, як вам хочеться в коридорі стояти, будь ласка, мені однаково. Отож справа така, Текле Андріївно. Вже два тижні, як ваша кімната готова. Кажали, що коли ви не переїдете до кінця цього тижня, вашу кімнату заберуть.

— Як заберуть?

— Ну так, що ж ви думали: дві кімнати тримати — і тут, і там? Не такі тепер часи... І в мене вже є квартирант на цю кімнату, отже, прошу не тягти, а збирати речі — і гайда...

— Речі? Які речі? — злякалася стара.

— Ну, меблі, що там у вас є...

— Нічого я не маю... Звідки? Нічого, нічого... Там столик поламаний, шафа... Але речі... Звідки ж я можу мати якісь речі?..

— Це мене зовсім не обходить, маєте чи не маєте. Але до суботи звільніть кімнату, — сказала кербуд і з піднесеною головою зійшла вниз.

— А ви тут чого? — запитала вона підозріливо, побачивши на площадці Фросину в напнутій на плечі квітчастій хустці. Відтоді, як трапився випадок з Тамарою, Євгенія Трохимівна завжди боялась якогось нещастя і в кожному квартирантові вбачала можливого самогубцю. Але Фросина гнівно відгризулася:

— Що ж це, стояти вже не можна? З вулиці я при-
йшла, чи що?

Кербуд поміркувала якусь хвилину.

— До Дорошів?

— До неї!...— буркнула неохоче Фросина і вже зовсім
вирішила була повернути назад, коли з кімнати вигля-
нула Людмила.— Я до вас... Хоча не знаю, може, й не
слід... Може, ви зайняті...

— Заходьте, заходьте,—запрошувала Людмила. Фро-
сина зайшла і якось злякано зупинилась на порозі.

— Нікого нема?

— Нікого.

Вона підозріливо оглянулась і потягла здивовану гос-
подиню в куток, до печі. Людмила лише допіру помітила
її пошерхлі порепані губи, сині кола під очима.

— Що сталося? Ви хворі?

— Ні, чому? У мене прохання є до вас... Велике про-
хання. Тільки, може, вам тяжко, то я...

— Та я ж навіть ще не знаю, в чому річ.

— Я хотіла вас попрохати, якщо зможете, Людми-
ло Олексіївно, ви завжди так по-людськи до мене... А тут
так вийшло... Мені обов'язково потрібні сто карбован-
ців... Я вам поверну, через кілька днів поверну... Так ме-
ні прийшлося...

— Сто карбованців? Звичайно... Зараз я подивлюся.
А ви тим часом присядьте, Фросю.

— Нічого, я постою,— відповіла та похмуро, кутаю-
чись у хустку, наче їй було холодно. Великі темні очі ди-
вилися вбік, уникаючи погляду Людмили.

Людмила перелічила потерті папірці. Фросина взяла
їх, не дивлячись, тремтячими пальцями.

— Дякую... Через пару днів, ну, може, за тиждень...

— Не поспішайте. Можете й пізніше віддати.

— Пізніше? Ні, навіщо?.. Думаю, що через тиждень
я встигну.

Вона повернулась і, не прощаючись, зникла в темря-
ві сходів. Людмила на хвилину стурбувалась. Фросина
виглядала так дивно. Хоча, може, й справді була хвора,
а може, їй було неприємно — адже вона вперше зверта-
лася з таким проханням до Людмили. Може, новий
якийсь клопіт з чоловіком, може, нове ускладнення?

Вона хутко забула про свої спостереження, бо прийшла Ася й наповнила кімнату веселим щебетанням. Потім з'явився Олексій, і треба було йому підігрівати обід.

Лише на другий день вранці вона пригадала Фросину і знову занепокоїлась. Хто знає, що там діється? Людмила вирішила зайти до них, довідатись.

Коли вона постукала в двері флігеля, відчинив їй неголений, нечесаний міліціонер. На ногах у нього були самі шкарпетки. Невеличка затишна кімната зяяла пустою, на підлозі лежало сміття, на столі громадилися брудні тарілки з застиглими рештками їжі.

— Фросини нема? Я на хвилинку до неї.

Міліціонер підсунув їй стільця і з-під волосся, що падало йому на чоло, глянув на неї почервонілими очима.

— Ні... Нема... Виїхала...

— Виїхала? — здивувалася Людмила.— А вона ж ще вчора була в мене.

— Ну, так... А ввечері зібралась і поїхала... Як я вночі прийшов зі служби, її вже не було... Листа тільки залишила, що їде на село, до нього.

— До кого?

— Ви ж знаєте, Людмילו Олексіївно: Степан на селі, там його батьки живуть, колгоспники... То він там, з ними...

— А діти?

— І дітей забрала...

— Дівчинку теж?

— І дівчинку... Діти повинні бути з матір'ю, пише... І дивіться, свою та їх одержу забрала, а більш нічого не рушила. Гроші були дома — і ті залишила... Не знаю навіть, як вона могла виїхати... Може, Степан їй прислав, чи що... Але ні, здається, не писав до неї.

— Гроші вона в мене позичила, — тихо, після деякого вагання сказала Людмила.

— У вас? То ви знали?

— Ні... Просто прийшла, попросила позичити на кілька днів...

— Так, так... — начебто ствердив міліціонер і тупо задивився кудись поперед себе.

— То як же тепер буде? — ніяково запитала Людмила, яку вже почало гнітити прикре, напружене мовчання.

— Як буде? Ось так... Підеш собі на службу і прийдеш, нікому буде навіть тарілки супу подати, в печі запалити... Ані поговорити ні з ким, ані з дітьми погратися... Таке життя...

— Але ж дочка ваша.

— Моя... То й що ж? Я хіба її народив, я її годував? Певне, без батька дитині погано, але без матері ще гірше... Що ж я їй тут дам? Сама буде дома сидіти? Мене цілими днями, а то й ночами нема... Діти повинні бути з матір'ю, написала... Правильно, діти повинні бути з матір'ю. А я що? — запитав він раптом і глянув на Людмилу з таким пронизливим боєм, що їй защемило серце.

— Адже ви молода ще людина, знайдете когось іншого...— намагалась вона його втішити.

— Іншу? Певне, що можна... Тільки це вже не буде Фросина... І вже до серця так не припаде ніколи... Ні, я вже знаю, як буду Фросю згадувати, іншій зі мною життя не буде... То вже краще нехай так... Нашо людину мучити?

— Може, вона повернеться?

— Повернеться? То чого ж би вона їхала? Ні, ні, я вже знаю... Спочатку, як Степан поїхав, я думав, все якось обійдеться... Але де там, наче та хмара ходила, а як прийду, бачу — плакала. Зі мною — ні, а як прийду, дивлюся: очі зовсім запухлі. І казати нічого не хоче. То, мовляв, голова боліла, то зуби. А де там, зуби — як камінці, ні плямочки. Бачив я: з нею щось не гаразд, що це саме так скінчиться... І не сказала нічого, — збралась, і край. Не повернеться вона, ні, не повернеться. А хоч би й повернулась, то її завжди туди буде серце тягти. Він був перший, що ж, так, видно, мусило бути — перший, то вже його право більше... І малої мені шкода, дівчинки, — ваша Ася тут з нею часто гралася, розумне таке, аж дивно... А що ж тепер?

Він втупив погляд у дошки підлоги, де валялися, видно, кинуті під час пакування, якісь ганчірки. Людмила сиділа мовчки, не знаючи, що сказати. Міліціонер нарешті підняв голову.

— То вже так треба якось жити. От грошей трохи зберу, пошлю для малої, їм там теж, певно, не так легко. А вам я віддам... Скільки вона у вас взяла?

— Ні, ні, — зніяковіла Людмила. — Адже вона позичила в мене і, напевне, пришло, ви про це не турбуйтеся...

— Як же, взяла — треба віддати...

— Це вже наша справа. Ви краще дочці пошліть, як будете мати.

— Дочці?.. Та певне... Бач, яка — взяти не хотіла, а дома були, я їй завжди всі гроші віддавав... Залишила, ані копійки не взяла... Ось брошку їй подарував, як дочка народилась, і ту брошку залишила... А я їй лихого слова за все життя не сказав, знала, що як сама хоче, так і зробиць... Чому ж це не можна було по-людському, як звичайно... А так... тишком-нишком... Коли я був на службі...

— Їй теж, мабуть, не легко було...

— Не легко... А мені? Тільки й того, що написала... Багато хіба напишеш? Три роки жили ми з нею, три роки... І лихого слова ніколи... А поїхала, наче й забула все. Ех, Людмила Олексіївно, які жінки... Хоч би сказала — так і так...

— Вона ж написала.

— Написала... Написати легко... От приходжу, темно, холодно, наче рік ніхто не живе... Тільки й того, що цей клаптик на столі... Як собаці кістку... А я ж ніколи нічого. І навіть брошку залишила; це вже я не знаю, як так можна... Що ж я — не людина, чи що, як од мене річ, то вже й викинути можна?

Міліціонер помітив, що він ледве вдягнений.

— Пробачте, Людмила Олексіївно, бо я через те... Як прийшов після роботи, відразу ліг спати, але який там сон... Вибачайте.

— Нічого, нічого, це дурниці,— заспокоювала його Людмила.— А я вам раджу — ви їй напишіть. Не конче люди повинні з гнівом розлучатися. Їй там теж не легко. Почекайте трохи, як заспокоїтесь, напишіть...

— Ви так думаете?

— Напевно. Добре діло зробіть. Вони там обое про вас думають, і їм теж не весело...

— Може, й так... Адже вона жінка добра, собаку бездомного і того б не скривдила... І Степан хлопець добрий, товариш... Певне, що й їм...

— От бачите,— зраділа Людмила.

— То ви радите написати?

— Неодмінно...

— Фросю, так і так, я на тебе зовсім не гніваюсь, а гроші треба було взяти. І про брошку теж...

— Можна й про брошку...

— Так, я напишу... Певне, що треба написати, щоб вона вже нічого не думала...

— Вона, певне, турбується, як ви тут...

— Турбується? А може... Бо три роки — це не три дні, і ніколи й слова лихого... Сердечна вона жінка, і Степана їй так шкода було... Певне, він перший, то воно так і повинно бути... Ех, і мала моя... Хоч, хто знає — на селі дитині краще буде, а потім вона, може, й згодиться віддати. Правда?

— Може. І ви теж зможете поїхати до дитини, подивитися, як вона живе...

— Ні... Краще не треба... Бо знову почнеться... Я вже знаю: як із Степаном буде — за мною заплаче. Зі мною зійдеться, то її за Степаном такий жаль візьме, що не витримає... Вже хай краще так, адже він перший.

XXI

На розмоклих вулицях пахло весною. Вона мчала з теплим вітром, дихала в темряві ночі. В калюжах відбивалося чисте небо, десь здалеку линув, ніби ледве чутний звук меланхолійної мелодії, гомін птахів, що летіли з півдня, з вирію. У кімнаті ще більше тхнуло холодом, ніж узимку, наче мороз вилазив із стін пронизливою вогкістю, темними плямами на стелі і в кутку за шафою. Та надворі вже подихало в обличчя іншим повітрям. Ася рішуче протестувала, коли їй наказували надягати зимове пальтечко, і, користуючись з неважності Людмили, вибігала надвір у самому платтячку.

Олексій помітив весну не з блакитного чистого неба, не з набряклих бруньок на гіллі, не з пташиного щебету. Робітничі на будівництві поскидали кожухи, залишили дома валянци. Зникли іній і сніг, що вкривали руїни, виразніше, гостріше виступали їх гострі злами, купі уламків, чорні діри щілин у пошматованій землі.

Але водночас виразніше вимальовувалося те, що вже було нове, готове чи наполовину готове, те, що зросло з руїн і серед руїн: корпус головного цеху, дебели фундаменти під машинами, вузькоколійка, якою піде вугілля. Весняне сонце ніби виявило виконану працю, показало всім, що саме вже встигли зробити на електростан-

ції. Довшим став день, і робота йшла швидше, наче соками життя набрякли не тільки дерева, а й людські руки.

Велике тіло турбіни лежало на площадці. Тепер, коли її підняли, очистили, зняли шар землі, пилу, цементу, виразно виявились усі пошкодження, глянули людям в очі чорними ямами дір, глибокими западинами металу:

— Не годиться нікуди,— вирік інженер, викликаний для консультації.

Прийшла комісія. Оглянула з усіх боків могутнє тіло, наче темну, звалену вниз вершину гори. Секретар хитав головою.

— Ну що ж, Олексію Михайловичу? Здається, не дуже...

— Може...— хрипким голосом запропонував Олексій,— може, однак, зробити ще одну спробу. Нехай приїдуть з заводу, хай ще вони оглянуть, так би мовити, практичніше підійдуть до цієї справи.

— Практичніше? — ущипливо зауважив інженер-консультант.— Що ж тут може бути практичного? Зруйнована остаточно, й нічого з неї зробити не можна.

— Але ж...

— У кожному разі, викликайте, нехай приїдуть, щоб у нас було цілком чисте сумління,— вирішив секретар, і Олексій зітхнув вільніше. Він чіплявся за цю тоненьку ниточку надії, оманливу й нереальну. Може, ті, що цілими роками мали справу з турбінами, помітять ознаки життя в тому, що йому та іншим здавалося пораненим смертельно, мертвим навіки.

— Авжеж, нехай вони подивляться, постукають, скажуть своє,— підтакував Євдоким, обережно обмацуючи своєю довгою палицею погнуту поверхню.— Інженери — інженерами, а нехай ще робочий народ подивиться. Мало хіба вони їх зробили, випустили в світ?

— Ви думаєте, що можна?

— Нічого я не думаю... Тільки як стіна витримала і котел залишився цілий, то чому ж турбіна не може? Кажу вам, не підведе вона нас, ні...

Тепер Олексій чекав остаточного вироку. А поки що й далі воював за матеріали, за робочу силу. Після того скандалу Волчин ставився до нього начебто спокійно; але сухо: коротко і стримано з'ясовував справу, з байдужим обличчям виписував ордери і не заводив ніяких роз-

мов на інші теми. «Нема»,— казав сухо і схилявся над своїми паперами на ознаку того, що розмову скінчено.

Але ж Олексій знав, що матеріали є, що вони повинні десь бути. Доходили до нього чутки, звідкись з боку, через майстрів, через того самого Євдокима, що такі самі балки, яких він не міг дістати, лежали на складі й чекали на когось, «людянішого», ніж Олексій, що для когось іншого знайшлися прогоничі, яких для нього теж не було. Більше того, для ремонту приватних приміщень був і алебастр, і труби, і та вогнетривка цегла, в якій йому відмовляли. Хвилинами охоплювала слабкість. Плюнути на все, згодитися на брудні махінації Волчина, дати йому державний бензин, якого він так вимагав, позичити вантажні машини для влаштування якихось таємних справ для якихось невідомих людей, згодитись підписати роздутий рахунок, заплющити очі на фальшиві цифри...

«Всі так роблять»,— повторював собі слова Волчина, але не міг цьому повірити. Коли навіть дехто так робить, то він не може цього зробити. Майстер Фаб'юк філософськи дивився на його боротьбу з самим собою.

— Ви, Олексію Михайловичу, дивіться... як знаєте. Труби є, я вам кажу. А ви вже як хочете. Мені що там? Тільки ж робота стане...

— Робота не стане.

— Хіба?

— Не стане, я вам кажу.

Майстер здвигав плечима.

— Тим краще... І дощок теж скоро не буде, Олексію Михайловичу.

— Будуть і дошки.

— Гм...

Олексій розсердився.

— Вам що, теж процент дають?

— Мені? Процент? А мені це навіщо? В тюрму лізти? Ні, я ще своїми руками зароблю, що мені треба.

— Тюрми боїтесь, а мені радите...

— А це вже інша справа. Ви в тюрму не підете. От Волчин... Вже він, як з ким приятелює, то й допоможе, коли що, не бійтесь... А я що ж? Я — маленька людина.

Пробував Олексій піти іншими шляхами. Але, мов на скелю, несподівано натрапляв усюди на того самого Волчина.

- Ви, товаришу, зверніться до Волчина.
- Якщо буде розпорядження Волчина...
- Волчин мені нічого не казав...
- Це од Волчина залежить...

Виявилось раптом, що всі нитки збігаються в одних руках, як сітка павутиння збирається в одному центрі, де сидить павук, що чигає на здобич. Невідомо чому, цей малий, хитрий, зморщений чоловічок обертався на могутню силу, хоч на це не давало підстав ні його становище, ні він сам. І Олексієві чимраз тяжче було переступати поріг будівельної контори, де, зрештою, Волчина дуже рідко можна було застати. Або вийшов, або зараз прийде, або його саме викликали, або він ще не прийшов, чи поїхав на будівництво, а на яке саме — невідомо. Було ще сто інших причин, які викладала дерев'яним, незаперечливим тоном пухка секретарка. У кімнаті, в коридорі десятки людей чекали Волчина з філософським спокоєм. Вони курили цигарки, дрімали, розмовляли між собою, протяжно позіхали. В Олексія не було терпіння на таке чекання. Він вибігав і мчав далі, а коли через дві чи три години повертався, вважаючи, що, може, цього разу йому пощастить,— бачив у кімнаті ті самі втомлені сонні обличчя. Тільки туман від цигаркового диму був ще густіший і темніший, і секретарка ще сухіше кидала холодну відповідь:

— Невідомо. Ще нема.

Олексій скоро помітив, що службовці, які працювали в цій фантастичній конторі, дивляться на нього з глузливим усміхом. Він бачив, як приймали деяких,— хоч це були люди, котрі працювали на дрібних будівництвах чи взагалі невідомо що робили. Але секретарка щодо окремих осіб заходила так далеко, що виносила їм навіть стільці, обіцяла, потішала, пояснювала, що от-от зараз, що Волчин оце тільки вийшов: «Коли б ви, товаришу, прийшли на п'ять хвилин раніше». Або: «Чому ви не подзвонили, я б зараз усе влаштувала, поки він був, а так — треба почекати»...

Розанов був терплячіший. Але й він час від часу бунтував:

— Цілий день пропадає! Адже його ніколи не буває.

Та, проте, Волчин був. Під сонною поверхнею майже мертвої контори, де десятки людей сиділи бездіяльно, голосно розмовляючи на всю залу, позіхаючи, лузаючи

На Другому Весоюзному з'їзді письменників.

нашіння, відбувались якісь жваві справи, зав'язувались якісь нитки, пахло бензином, талонами на чоловічі костюми, на дамські пальта, комбінаціями з американськими консервами, картоплею, горілкою. Не мало це нічого спільного з офіціальними функціями контори, але Олексієві було ясно, що саме ця робота, прикрита вівскою на дверях, становить справжнє заняття багатьох з цих людей, і насамперед самого Волчина.

— Невже справді нічого не можна йому зробити, чорти б його забрали! — нервував він.

— Руку він має, Олексію Михайловичу, ще й яку руку, — зітхав Розанов.

— Яку руку? Ви бачили, ви знаєте?

— Ні, звідки... але всі кажуть...

Справді всі казали. А насамперед казав сам Волчин — одверто, виразно, не криючись. Він охоче розповідав, як на нього писали скарги, і нічого з того не вийшло, бо Миша тільки сміявся з таких заяв. Він усіх звав на ймення: Миша, Стьопа, Аркаша, Саша, Сеня... На прізвище звав тільки своїх підлеглих або тих, яких уважав нижчими за себе.

— Що тут можна зробити? Ви чули, що він розповідав учора? — неохоче буркотів Розанов на гнівний вигук Олексія.

— Так, розповідав, — сумно стверджував Олексій, і раптом осяяла його несподівана думка. — А що, як тільки розповідав? Хто саме досі перевіряв усі історії Волчина, невідомі руки, які нібито його підтримують, його протекції? Що, як підтримують і захищають люди, такі, як він, якась незначна дрібнота, а решта — вигадка, легенда, котру створює він сам?

Олексій написав довгу мотивовану заяву про всі свої труднощі, про всі історії в будівельній конторі й надіслав секретареві.

Але майже того самого дня забув про це. Приїхали з турбінного заводу спеціалісти оглянути покалічену турбіну. Оглядали повільно, старанно. Перекидалися час від часу скупими словами — вусатий майстер, молодий високий технік і присадкуватий інженер, що скидався на ковала. Олексій тремтів від нетерпіння, але не хотів їм перешкоджати запитаннями. Вони заглядали всюди, торкалися до залізних частин, мов до живого тіла. Фаб'юк стояв збоку придивляючись. І Олексій помітив, що май-

стер, який начебто байдуже ставився до роботи, нервуеться не менше від старого Євдокима, що без упину тупцяв дрібними кроками навколо, обходячи невеличку групу, щохвилини запалював свою вічну люльку величезною, як револьвер, запальничкою і покашлював частим хрипким кашлем. А ті не поспішали.

Дивились, оглядали, радилися між собою. Нарешті інженер випростався.

— Ну, можна спробувати.

Олексій відчув дике хвилювання, що перехопило йому подих.

— Отже, як?..

— Роботи багато, але можна,— ствердив вусатий майстер.

І долю турбіни було вирішено. Не можна було ремонтувати її на місці, треба було відвезти туди, на завод.

Євдоким занепокоївся.

— Як же це так, Олексію Михайловичу? По дорозі ще станеться що-небудь... Як же її звідси? Чи не краще, щоб вони прислали сюди своїх?.. Тут спокійніше було б, а так — кудись везти...

— Нічого не вийде, старий. Треба, щоб робили в себе, на місці. Нема чого непокоїтись, заберуть і привезуть нову-новісіньку.

— Коли б то...— зітхав Євдоким.— Ну, певне, люди досвідчені, відразу видно, як оглядати взялися... Але воно таки краще було б у нас. Ану ж як заберуть і десь інде віддадуть?.. Хто їх там знає?

— Що ви, що ви? Турбіна наша, ніхто її не може забрати.

— Наша вона, наша, але люди тепер такі... Хто їх там знає?..

— Не бурчи, старий, все буде гаразд.

— Та хіба вже так, як ви кажете, Олексію Михайловичу,— зітхнув Євдоким і пішов на своє місце в будку. Але багато разів протягом наступних днів Олексій бачив, як старий ходив на площадку, де ще зберігалися відшунені в розм'яклій землі могутні обриси турбіни. Він копався там палицею в грязюці, буркочучи щось собі під ніс. Здавалось, наче в нього забрали якийсь дорогоцінний скарб. Мало не щодня він заходив до Олексієвої

контори і, стоячи біля порога, спираючись на свою палицю, тяжко зітхав.

— Що там, Євдокимє?

— Ну, що, Олексію Михайловичу, відомостей ніяких нема?

— Яких відомостей?

— Та воно нібито... про турбіну...

— Почекайте, почекайте, ще занадто рано.

— Як же воно? Коли ж це її забрали? Здається, вже тиждень або й вісім днів.

— Порахуйте — поки доїхали, поки вивантажили, поки взяли до роботи.

— Та певне, їм нічого поспішати... Що їм до цього?..

— Не бурчіть, не бурчіть, Євдокимє, все буде гаразд.

Олексій з огидою подумав, що йому знов доведеться йти до Волчина, бо замовлені вже давно труби не надходили до електростанції. Він потягся до телефонної трубки, але відразу опустив руку. Волчин з принципу не підходив до телефону, а секретарка мала одну стереотипну, не залежну від обставин відповідь: «Нема, невідомо коли буде». Отже, він надів шапку й вийшов з контори. Просто в обличчя йому війнув вітер, водночас теплий і холодний, рвучкий і веселий, як дитячий сміх.

Біля дверей кабінету Волчина не було нікого. Олексій здивувався, побачивши на місці пухкої дами юнака без лівої руки.

— Товариш Волчин у себе?

Той глянув на нього уважним, довгим поглядом.

— Ні... Нема...

— А коли він буде?

— Коли буде?

Олексій тільки тепер побачив злякані погляди, спрямовані на нього крізь відчинені двері сусідньої кімнати. Всупереч звичаєві, там було тихо, тільки покvapно стукотіла машинка й рипіло перо. Він збагнув — тут щось сталося.

— Я вас, здається, виразно запитую, коли буде Волчин?

— А ви хто такий?

— Інженер Дорош з електростанції.

— Ага,— юнак підвівся.— Сідайте, будь ласка, від Марченка зараз вийде відвідувач. Начальником контори з учорашнього дня призначено Марченка.

— А Волчин?

— Волчин сидить,— байдуже відповів секретар. Олексій аж підскочив на стільці.

— Сидить?

— Чого це ви так дивуетесь?

— Ні, ні, я зовсім не дивуюсь, навпаки... Тільки...

Виявилось, що сидить не тільки Волчин. Мов камінь, що, падаючи з гори, тягне за собою цілу лавину, він злетів із свого місця й потягнув за собою інших. Не допомогли ні Миша, ні Стьопа, ні Сеня, ні Саша, що, зрештою, як виявилось потім, зовсім його не знали. Олексій тріумфував — недовго, правда, бо довідався, що коли він писав свого листа, в цей час уже відбувалося слідство в справі Волчина.

Але з подивом побачив, що є багато таких людей, які жалкували за Волчиним,— все ж таки, мовляв, легше було дістати що-небудь: як постаріється — завжди допоможе... А тепер тільки те, що є... Правда, тепер усього було більше, але, незважаючи на це, дехто шукав інших шляхів, на вигляд легших, і знаходив їх.

— Так, так, Марченко — чесна людина, але якийсь такий... нежиттєвий...— казав дехто.— От Волчин — той спритний був, з-під землі вмів викопати.

— Не для всіх,— гнівно відгризався Олексій.

— Та певне, що не для всіх... Кожен шукає своєї вигоди... Як же інакше жити?

— Тепер так всюди, даремно ви нервуєте, Олексію Михайловичу,— заспокоював його обережно Розанов.

— Не розумію. Адже ви не крадете, а могли б... Чому ж виправдуєте інших?

— Я не виправдую. Тільки що робити, коли воно вже так є?

— Так? Ні, зовсім не так. Бандита, який грабує громадян, розстрілюють, але тих, що систематично обкрадають державу, важче виявити, щоб покарати.

Тільки приходячи на роботу, Олексій дихав легше. Хутко сновигали робітниці, зносячи цеглу, працюючи біля кранів. Тупцяв всюди Євдоким, закоханими очима оглядаючи свою «красуню», яка день у день підносилася, зростала, змінювала обличчя. Тихо, вправно працював Розанов, порався майстер — золоті руки — Фаб'юк, з захватом працювала вся група молодих техніків, що їх дали йому на допомогу. Вони не думали про те, що паль-

течка в них підбиті вітром, що черевики давно вже вимагають ремонту, не думали про пайки, про талони, а думали про електростанцію. Таких людей Олексій зустрічав щодня там, на станції, де вивантажували дошки й сталеві балки, в складах, на заводах, які виконували замовлення для електростанції. Але Волчин ще й досі існував, хоч і сидів у тюрмі. Такі, як він, ще сновигали де-не-де, спритно вилазили, пнулися вгору, обмотували людей своїми послугами, своєю допомогою, своєю доброзичливістю. Вони зв'язували нитки в якусь таємну, підземну систему злочинства й грабунку, спритно стираючи межі між чесним і нечесним, між власним і чужим.

Треба було відмахуватися від них, наче від мух, які набридливо дзижчать навколо. Олексієві здавалося часом, що він міг би дійти до вбивства, коли б не вірив, що це минеться,— як війна, як повінь, як пожежа. Розвіється разом з вітром під чистим могутнім подихом життя, лопне, як чиряк, і не залишить навіть сліду.

— Ти знаєш, Людо,— почав він, отямившись від замислення, коли одного вечора Людмила ставила перед ним чай на стіл. Раптом він помітив, що зве її Людою, як раніше. Зупинився й глянув на неї. Людмила запитливо дивилась на нього, тримаючи ложку в руці. Він помітив, що під очима в неї синці і вся вона якась маленька, втомлена, постаріла. Обережно торкнувся її руки.

— Поклади цю ложку, сідай тут. Знаєш, Людо, я давно хотів... Адже це все безглуздо. Ти ж знаєш, ти добре знаєш...

— Що саме, Олексію?

Він дивився вбік, на склянку з чаєм, світло лампи відсвічувало в склянці чаю круглим маленьким сонцем. Вступивши очі в цей хиткий одблиск, Олексій тихо мовив:

— Не так усе вийшло... І все це було зовсім не потрібне... Ти ж знаєш...

— Що знаю?

Голос був хрипкий і здушений. Олексій ніяково поклав руку на її долоню, що лежала на скатертині. Долоня здригнулась, вона була зовсім холодна.

— ...що я люблю тебе, Людо. Що я тебе завжди любив.

Він не зважувався глянути на неї. Його вразило раптове мовчання. Чому вона не відповідає? Чому нічого не

каже, начебто й не почула його? Олексій прикусив губи. Що зараз буде? Може, він помилився там, на подвір'ї електростанції? Може, це зовсім не так?

І раптом відчув, що вона припала обличчям до його плеча. І перше ніж міг зрозуміти щось, побачив, що спина її здригається від раптових стримуваних ридань і на руку йому капає тепла волога. Вперше в житті бачив, що вона плаче, і це зворушило його несподівано й глибоко.

— Людо, що ти?

Він обняв її й знову здивувався, яка вона маленька. Як дівчинка. Відчув тепло її плечей і, нахилившись, торкнувся устами волосся. Воно пахло давнім знайомим запахом, легким і ніжним.

— Людо!

— Так, так, Олексію, так.

— Не плач, не плач.

— Це нічого, Олексію, ти не звертай уваги... Це нічого, нічого...

Він підняв її обличчя й зблизька глянув в очі. Знайомі, ах які знайомі коричневі цятки на блакитному тлі і вії, зліплені сльозами, і високе ясне чоло з коротенькими кучериками на скронях.

— Людо!

Вона пасилу всміхнулася крізь сльози. Він міцно обняв її другою рукою, і на нього знизу глянули блакитні очі з коричневими цятками.

— Бачиш, Людо, я вже давно хотів... треба...

— Нічого, нічого, Олексію, вже добре, вже все добре. Не треба ні про що казати, не треба нічого згадувати. Думай, що ти лише сьогодні приїхав, чуєш? Сьогодні приїхав, сьогодні повернувся, і все добре, Олексію, ох, як добре.

— А як буде з нашим розлученням? — усміхнувся він лукаво. Вона поклала йому палець на губи.

— Ми умовились, що ти сьогодні приїхав. Нічого не було, нічого досі не було... Навіщо згадувати? Так краще.

— Нічого не було? Дуже багато було, Людо.

— Але тепер ми будемо говорити тільки про справжнє, про вартісне, про те, що зостанеться навіки, добре? Не згадуймо того, Олексію. Зрештою, між нами було стільки безглузлого й дикого, і ми обоє були винні, правда?

— Добре, Людо. Я приїхав лише сьогодні. Покажись мені, яка ти. Адже я тебе так давно не бачив.

— Не варто дивитись, Олексію. Тепер усе буде інакше. Тоді ти подивишся, добре?

— Ні, мила, ти завжди та сама, завжди однакова. Пам'ятаєш, як колись вичитувала мені за Катерину? Як звалися ті квіти?

— Де? — не зрозуміла вона.

— Ну, там, у парку, на лавці, — червоні такі...

— Ах, так, канни...

— Я ж тоді вже кохав тебе, Людо.

— Ну, вже й тоді.

— Так, так, напевно тоді... Канни, звичайно... Тоді подумав, що ти можеш бути моїм великим коханням... А виявилось більше — що ти моє життя...

— Олексію!

— А тепер ми знову вкупі, мила моя... Чого ти знову плачеш?

— Нічого, нічого, Олексію... Це так...

— Не треба... Адже все добре, правда?

— Так, так, Олексію.

Йй хотілося без краю повторювати його ім'я. Виразно, голосно: Олексію, Олексію. Лягало це ім'я на уста найсолодшим, давно забутим, але завжди живим у серці поцілунком. Вона знайшла давнє місце на його плечі, на яке звикла спиратись головою, з якого бачила знизу чорні Олексієві вії. Знайомий потиск руки, коли пальці спочивали в його дужій долоні, переплітаючись з його вузькими пальцями. Так, він повертався до неї, той давній Олексій, той самий аж до кумедних подробиць, такий, як раніше, перше ніж настали злі дні, що невідомо звідки взяли, невідомо чому тривали так довго.

— Ми були безмежно дурні, Олексію, — промовила вона раптом з таким глибоким подивом, що Олексій за-сміявся.

— Ох ти...

Тепер, коли він дивився на неї зблизька, виразно видно було сліди, що їх залишив час і тяжкі дні. В ясну буйному волоссі, пухнаста гушавина яких завжди так його захоплювала, сиве пасмо, помічене ним раніше, було ширше, ніж здавалося на перший погляд. І на чолі між бровами з'явилася пряма глибока зморшка — нова риска, якої раніше не було. І щоким втратили свою

колишню ніжну свіжість, свій дівочий овал. Але саме це сповнювало його новою, незрозумілою ніжністю, робило Людмилу ще ближчою, ще ріднішою. Хто знає, може, коли б ці роки минули для неї безслідно, коли б вона була така, як раніше, квітла непереможним здоров'ям, буйною пишною молодістю, може, тоді їм було б тяжче знайти одне одного.

Олексій відчував, як біля його плеча тривожно б'ється її серце. Воно стукало голосно, нерівно, але в міру того, як він гладив її волосся, заспокоювалось поволі, набирало рівного правильного ритму.

— Я повинен стільки тобі розповісти, Людо.

— Так, так, Олексію.

Але тепер їм не хотілося говорити. І раптом Олексій зрозумів, як далеко відійшли ті дні — морок лісів, темрява поразки. І вже, власне, не було слів, якими можна було про це розповісти. Давні події вже втратили своє колишнє значення, начебто були за якимись дверима, що замкнулися назавжди. Про що ще треба розповісти Людї? Про свою тугу за фронтовим життям? Але зараз ця туга була лише спогадом.

— Як я кохаю тебе, Людо, — вимовив він поволі з глибокою певністю.

Вона усміхнулась. Так, так, це було саме те, що треба було сказати в цю мить, чого не можна було відкласти.

Досить було цього єдиного слова, щоб змінилося все життя. Знайшлися в ньому нові барви й звуки, і тиша лягала на серце, наче квітуча гілка бузку в ранковій росі.

Людмила з подивом відчула в собі нові сили. Ні, неправда все те, що їй здавалось раніш. Вона не була стара. І не постарілося серце, і очі засвітилися новим блиском поверненої воскреслої молодості, і навіть сиве пасмо, здавалось, було не таке помітне. І нічого було дивитися в дзеркало, треба було побачити себе знову в очах Олексія — і виявилось, що вона гарна і, що б там не було, майже молода.

Хотілося якнайшвидше відкинути все старе, все, що зв'язувало з давніми днями, навіть той синій светр, який вона цілий рік носила на роботі. Навіть той вазон засохлої без сонця примули, брудні сходи, похмурі по-двір'я.

І Олексій почував це разом з нею. Тому він аж здригнувся, коли, прийшовши перевірити, чи справді закінчено ремонт у новому приміщенні, зустрівся на сходах з Теклею Андріївною.

— А ви тут до кого? — запитав мимоволі, хоч йому зовсім не хотілося починати з нею розмову.

— А я так... Кімнатку мені тут дали.

— Кімнатку? — протягнув Олексій, але стара вже відійшла дрібними непевними кроками. Олексій спохмурнів. Лише хвилину тому, нагорі, думав з радістю, що залишає за собою старий темний будинок, повний похмурих справ, будинок, де пережив тяжкі хвилини після повернення — непорозуміння з Людмилою, хворобу, хвилювання, цілий період, який з великою охотою викинув би з свого життя. Здавалось йому, що між тими двома приміщеннями — старим і новим — лежить начебто величезний простір, протікає глибока річка, яка відокремлює їх одне від одного, і не треба звідтіля, з темного берега, забирати в ці сонячні кімнати нічого, що могло б нагадати минуле. А тут проходила, як тінь, ця стара. Знов стирчатиме в дверях, знову боком сідатиме на крісло й голосно сьорбатиме чай, гріючи криві, вузлуваті пальці на склянці.

Але не було часу про це думати. Нсвеличкий білий клаптик паперу, телеграма з двома реченнями примусила його забути про все. Поверталась турбіна, відремонтована, готова. Вона поверталась назад, щоб її поставили на фундаменті, який змурували на давньому місці вправні руки робітників. Поверталась, щоб застугоніти в новому залі, як стугонить живе серце, і, як серце, оживити мертву досі будівлю. Олексій навіть боявся усвідомити, що саме це означає. Адаже по довгих місяцях праці, боротьби й сумнівів він доходив до остаточної хвилини, до тої хвилини, коли можна буде вже сказати не в майбутньому часі, а ясно й просто: даємо місту світло! Там, у новому приміщенні, єдине, що він встиг зробити, — це вкрутити лампочки. Не знав ще, коли вони наляжуться світлом. Але хотілось аж до болю бачити цю видиму і ясну ознаку того, що він вірить в швидке здійснення своїх намірів. Ось висять ці лампочки, зараз мертві й непотрібні, але вони запалають, мусять незабаром налитися світлом. Коли це станеться? Можна було сказати, що й через тиждень, і через два, і — хто зна, — може,

й через місяць, але йому хотілося, щоб вони вже висіли тут, хоч на столі копітиме лампа з тріскотливим гасом чи свічка, яка вмить запливатиме. Та треба чекати. Проводами, як тремтіння радості, побіжить струм. Дротики, холодні й неживі, спалахнуть золотистим світлом. Скляна груша, що заблещить, засяє як кристал,— здійснення його мрій.

— Треба переїжджати — та це вже ти сама, Людо,— сказав він, і Людмила кивнула головою. Вона знала про турбіну. Знала, що настав час найнапруженішої, найбільш гарячої роботи. Їй хотілося впорядкувати нове приміщення так, щоб Олексій прийшов на готове, щоб висіли вже завіски, стояв накритий стіл, щоб той день, коли все буде готове, став для них святом. Тим більше можна було про це думати, що стихлились тривожні вимоги звідтіля, з-під Берліна, наче там усе вщухло, увійшло в якусь нормальну колію, і це вже свідчило, що, може, все скінчиться незабаром.

Нагорі професор Демченко теж готувався до переїзду — урочисто, майже побожно. Були там дві кімнати, але була й третя з вікнами на дві сторони: майстерня. Те місце, де, нарешті, можна буде поставити велике полотно й створити найважливішу картину його життя — перемогу, пісню перемоги.

Тільки Текля Андріївна сиділа в своїй кімнаті, наче в темній норі, і навіть перестала бігати по місту. Вона намагалася причаїтись тихо, якнайтихіше, щоб не привертати до себе уваги. Але це не допомогло. Кербуд утратила кінець кінцем терпіння.

— Текле Андріївно, Текле Андріївно! Відчиніть!

За дверима панувала тиша. Але ще хвилину тому шелестів там папір і дріботіли тихі похапливі кроки. Отже, кербуд повела рішучу атаку.

— Відчиніть, бо покличу слюсаря.

Кроки зачапали біля дверей. Текля Андріївна повернула ключа, відсунула засув і визирнула в щілину.

— Текле Андріївно, я дала вам час до суботи. Минула вже не одна субота, а ви ще тут. Що ви собі, власне, думаете?

Стара із скреготом опустила ланцюг й обережно, боком вийшла на поріг.

— Я...

— Ну, що ж — ви, ви, адже я казала: двох кімнат

тримати не можна. І, зрештою, навіщо ви добивалися тієї другої кімнати, якщо сидите тут?

— Я зовсім не добивалася,— боязко вимовила Текля Андріївна.

— Справді, так вам і дали,— поглузувала Євгенія Трохимівна.— Тепер самі ходять і просять: є кімната, може, хто візьме?..

— Ні, ні, правда...

— Що за дурниці? Та, зрештою, справа зовсім не в тому; я вас запитую: коли ви будете переїздити?

Вузуваті пальці, що притримували клямку, почали гарячково тремтіти. Тремтіла голова з вузликом міцно скрученого волосся, проткнутих величезною погнутою шпилькою.

— Може, вам треба допомогти? Я пришлю двірничку, вона допоможе зібрати речі.

— Речі? Які речі? — захрипіла ламким голосом Текля Андріївна.— В мене нема ніяких речей. Звідки я могу мати якісь речі?

— Ну, може, візника покликати, візок який, чи що?

— Навіщо візок?

Поверхом нижче відчинилися двері. З них визирнула Людмила.

-- Текле Андріївно, ми сьогодні перевозимо наші речі вантажною машиною. Можемо взяти й ваші.

— Що, що?

— Таж ви чуєте,— обурилася кербуд.— Справді, товаришко Дорош, це буде найкраще. Адже це в одному будинку.

Текля Андріївна совиними витріщеними очима глянула на Євгенію Трохимівну. Вона плямкала блідими губами, голосно ковтала слину, що застигала в стиснутій горлянці.

— Ну, то як?

— Машина буде через годину,— кинула знизу Людмила.— Може, вам тим часом допомогти спакуватись? Я вже впоралася із своїми речами.

В круглих совиних очах блиснув вогник. Ах, от воно що — вони обидві змовилися, вирішили добратися до її запасів. Бач, як спритно: машина, послуга, а тепер ще й хочуть допомогти спакуватись. «Я тобі запакую,— злостилась вона.— Хотілося б тобі, звичайно. Твій Олексій і твоя Ася і за рік не з'їли б того, що в мене лежить... Але

не дочекаєшся ти, не дочекається ніхто, не побачите ні шматочка, ні крихти...»

— Ні, ні... Я якраз думала...

— Що ви думали?

— Бачите, Євгеніє Трохимівно, навіщо мені переїздити? Що мені потрібно, старій? Нехай там уже буде хтось інший, а я тут... Адже я весь час тут жила, звикла...

— Звикли? — здивувалась Євгенія Трохимівна. — До чого ви звикли?

— Ну... Я жила в цій кімнаті... І двір, і сусіди... А тут раптом... Як же воно так?

— Сусіди теж переїзжать.

— Що вдієш — одні переїзжать, інші залишаються... То я вже краще залишусь... Бо що ж?.. Не варто...

— Отже, остаточно: залишаєтесь чи ні?

— Я ж кажу: залишаюсь.

— Але я негайно, сьогодні ж, повідомлю, що ви не берете тієї кімнати.

— Чому ж ні?.. Треба повідомити, треба, звичайно... А я собі вже тут...

Кербуд здвигнула плечима й спустилася вниз. Постукала до Дорошів.

— Ви бачили, здуріла стара зовсім. Чого їй заманулося тут сидіти? Я оглядала ту кімнату, вона куди краща, ніж ця.

— Дивачка, та й годі,— сказала спокійно Людмила, зав'язуючи останній клунок. Ася шаленіла серед мішків з постіллю, що лежали на підлозі, посуду, складеного у велику каструлю, серед усього цього гарמידеру, який сповнював її гарячковим, веселим неспокоєм.

— А ви вже готові?

— Вже,— сказала, випростуючись, Людмила й окинула поглядом кімнату. Коли відсунули на середину шафу, ще виразніше стало видно всі вади. Ніша з вузьким віконцем, у якій спала Ася, тепер здавалася такою маленькою, що тяжко було навіть уявити, що там містилося ліжко дівчинки. Оголилися стіни з оббитою штукатуркою, з плямами бруду, з дірками після старих, невідомо коли і навіщо вбитих сюди гвіздків, вся огидність цього приміщення, прихована, старанно маскована, що тепер випливала на світло безсоромно й брідко.

Але, незважаючи на все це, щось здригнулося в серці Людмили, коли вона подумала, скільки днів і ночей

минуло тут. Тяжких днів і ночей — і, може, саме тому сумно було з ними розлучатись. Вони залишалися тут у брудних, посмугованих щілинами стінах, як щось чуже, непотрібне, а вони ж коштували їй стількох мук.

— Я ще піду попрощатися з Толею, ти знаєш, мамусю, я скажу, щоб він до мене приходив туди, на нову квартиру, правда? Бо в них така погана кімната... І ми будемо з ним гратися в садку, правда?

— Скажи, люба, звичайно, скажи.

-- Бо мені було б сумно, якби він зовсім зі мною вже не грався. Толя дуже гарний, тільки трохи несміливий. Через те він з тобою ніколи не хоче розмовляти. Але мені й Дуні розповідає дуже гарно. Ти знаєш, він уміє дуже гарно розповідати різні казки. Я дуже люблю казки, не такі, як татко розповідав мені перед війною, а інші, про звірят і про всяке таке... То я піду.

Малі ноженята застукотіли по сходах, і нагорі Текля Андріївна здригнулась, оглядаючись на замкнені двері. Але ні, це, мабуть, нижче. Вона поклала тремтячу руку на купу плиток шоколаду. Їй здавалося зараз, що вона здобула якусь велику перемогу. Хотіли її викурити звідси, але вона не далася. Не така вона дурна, відразу догадалася про все — бач, і кімнату дали без прохання, відразу й машина знайшлася — ого... думали, що на дурну натрапили. Не така вона наївна, розуміє дещо. Так, так, і машину дати, і ще допомогти спакуватись. А в цей час побачать, порахують, пронюхають, що там у мішках, у скрині, у вузликах, а потім скажуть комусь з тих людей, які готові були на все... Хіба ж це важко — увійти вночі, пограбувати, а потім — ділись, бери, скільки душа забажає. Ні, ні, її так не підманути...

На подвір'ї раптом заторохтіла машина, голосно вистрелив мотор. Внизу відчинилися двері, залунали на сходах голоси. Згори від Демченків теж зносили речі. Стара прислухалась. Ні, вони не змогли забрати всього відразу. Ася й Дуня з радісним писком бігали по сходах. Людмила, видно, поїхала з першою партією речей. Минуло чимало часу, поки знову запихкала на подвір'ї машина. Стара прислухалась. Люди відходили, люди виїздили, а вона залишалася тут, де була, в цій кімнаті, до якої вже, здається, так давно принесла перший пакунок продуктів і заховала в шафі. Вони виїдять, зникають, незабаром приїдуть нові, які нічого не знатимуть,

ні про що не догадуватимуться, і можна буде жити спокійніше. Тут вона господарня. І кинувши погляд у вікно, де на протилежному даху видно було переможний золотистий блиск сонця, стара ще раз з радістю пригадала, що тут дуже високо, і ніхто сюди не залізе. Усе те, що її оточує,— її, тільки її, і залишиться назавжди її власністю.

Внизу з гуркотом зачинилися ворота. Стара сіла зручніше, безвільно піддаючись дрімоті. Закутана в чорну хустку, з худим, загостреним носом, вона кивала головою над столом, як чорний великий птах, що дрімає над купою падла.

XXII

Людмила стояла біля розчиненого вікна. Здавалося, внизу лежить безбережне море, тихе, недвижне. Місто спало, закутане в темряву травневої ночі. Пахло вологою легких чистих дощів, гіркуватими пахощами каштанового листя, яке пізно розвинулось цього року. Ніде не видно було вогника, ніде не чути було кроків. Глуха, глибока тиша стелилася на землі. І тільки високо, там, де блідіше тоном небо здіймалося в глибочинь, непевно миготів блакитний вогник зорі. Лише за хвилину звиклі до темряви очі побачили, що цих вогників багато. Несміливі весняні зорі, не схожі на яскраві, іскристі зимові, на літні, що горять ясним блиском. Від землі, від неба, від міста, що спало глибоким сном, линув непорушний спокій.

Але в Людмили було неспокойно на серці. Вона ви-зирнула з вікна, відчуваючи на обличчі запашне, вологе повітря. Воно торкалося гарячої щоки, проймало холодом. Цей холод ішов звідкілясь з глибини, обсипав усе тіло тремтінням.

Там, далеко, в темряві, вирішувалась доля електростанції. Минули попередні терміни — сьогодні був ще один, вже останній. Олексія п'ять днів не було дома. У великій залі електростанції сьогодні мали пускати машини, і міські ліхтарі уперше повинні були спалахнути світлом.

Телефон мовчав. Людмила боялась до нього підійти подзвонити. Минула дев'ята година — світла не було.

О десятій вона наказала йти спати втомленій, заплаканий Асі, якій батько обіцяв на сьогодні останню казку Шехерезади. Але з того часу минула вже одинадцята й дванадцята, а місто ще спало в мороці. Десь там, у головному цеху, шалів, нервувався, впадав у розпач Олексій. Вона знала, чого коштує йому це запізнення, як мучать його запитання, з яким нервовим тремтінням зустрічає він дзвінки телефону. Тому сама намагалась не питати його. Поводилася з ним обережно, як з хворим, чекаючи того дня, який мусить настати пізніше чи раніше. Але, мов на злість, чим ближче був кінець, тим ставало тяжче. Не було якихось деталей, раз у раз виринали якісь дрібниці. Тепер Олексій визначив термін остаточний, певний. Ще вранці подзвонив і веселим голосом сказав Асі:

— Ну, мала, о дев'ятій дивись у вікно, побачиш казку Шехерезади.

Безжально, уперто, байдуже посувалися стрілки годинника. Пів на першу.

Там, у темряві, божеволіє, нервується Олексій. Пів на першу — холодним світлом миготять високо вгорі блакитні зорі. Густих морок лежить над містом. Сплять мертві вулиці.

Вона не могла витримати далі. Навшпиньки підійшла до Асиного ліжка. Дівчинка, здавалося, спала. Людмила накинула на плечі пальто й потихеньку вийшла з дому. Треба піти, треба бути там, з ним, треба сказати йому, що як не сьогодні, то завтра піде електростанція, і нічого, що зараз так тяжко. А зрештою, може, навіть і не треба казати ні слова. Тільки бути там, біля Олексія, близько, хай почуває, що він не самотній.

Двері стукнули ледве чутно. Ася вмить підвелася в ліжку. Так, мати пішла.

Вона встала й босоніж пробігла по кімнаті. Вікно було відчинене, і крізь нього пливла густа темрява. От тобі й казка — батько вже п'ять днів не повертається додому, а оце мати зібралася й пішла в цю чорну ніч. А й наказала спати, начебто вона й справді мала.

Дівчинка поспіхом стала одягатись навпомацки. Дорослі завжди були несправедливі — наказували їй спати, коли ніхто не спав. І мати пішла довідатись, що чути в батька, а її покинула саму. Звичайно, спати було неможливо. Вона знала, що мама однаково не візьме її

з собою. Ну й добре, піде сама, знайде дорогу навіть у темряві — хіба мало разів проводила батька, коли він після обіду ішов на роботу.

Обережно, навшпиньки, тримаючись за поруччя, Ася зійшла по сходах. Дім спав, ніде не чути було жодного звуку. Тільки з кімнатки двірника линуло в прочинену квартиру затьмарене сонне світло. З завмерлим серцем дівчинка пробігла біля віконця. Двірник спав, похитуючись на стільці. Перед нею була вулиця — мов у глибоку воду, Ася пірнула в темряву.

І відразу стало якось дивно й моторошно. Вона йшла так тихо, а луна розносила відгомін кроків, наче удари молота. Вулиця була схожа на вузький глибокий яр між височезними скелями. Ніде ні вогника — і чорні вікна вирізнялися на тлі темряви, мов згустки мороку, мов страшні очі невідомих, велетенських птахів. Ох, як голосно розлягалися кроки! І серце билось так, що чути було у вухах його розмірений голосний стукіт. Праворуч — звичайно, праворуч. Як дивно виглядало місто! Стільки разів вона ходила тут, бігала з Дунею, бавилася з дітьми, але зараз все було інше, незрозуміле, таємниче й чуже, ніби Ася піколи не бачила цих вулиць. На мить дівчинка злякалася, що заблудить. Вона здалася собі страшенно маленькою й покинутою в цій великій глухій пустелі, де всі спали. І матері не видно: мабуть, пішла дуже швидко, навіть луни її кроків не чути попереду. Ася вже пожалкувала, що вийшла з дому. Можна було спокійно лежати в ліжку, в теплі й затишку, а вони, нарешті, однаково прийшли б, і вона б знала, чому батько не додержав обіцянки й не було ніякої казки Шехерезади.

Але ні, не можна було повертатися. Вона вже, мабуть, пройшла половину дороги, і дім їх був такий порожній і глухий. А що, як двірник прокинувся і замкнув двері? Може, взагалі не схоче їй відчинити. І як сказати йому, чого вона опинилася в цей час на вулиці? Ні, вже треба йти вперед, до кінця, туди, де мати й батько.

Раптом вдалині залунав чийсь голос, приглушений і хрипкий. Хтось промовляв. Лише через хвилину Ася зрозуміла, що це радіо. «Так пізно?» — здивувалася дівчинка, але сьогодні все було таке особливе і незвичайне. Вона не дочула слів. Та від цих чудних незнайомих звуків їй чомусь стало ще страшніше. Вона прискорила кроки.

Раптом десь грюкнули двері. Це вже були не її власні кроки й не стукіт серця,— хтось ішов по вулиці. Вона злякалась і майже побігла.

Несподівано розірвалася заслона тиші, яка повивала землю. Десь в іншому місці грюкнули двері, потім ще і ще. Затупотіли кроки, за темними вікнами червонястим млистим світлом замиготіли вогники свічок. З завулку долинули голоси. І все це було дивне, незрозуміле, таємниче, ніби паличка чарівника збудила місто від сну.

Вийшовши з завулку на широкий бульвар, Ася побачила, що вона вже не сама. З грюканням відчинялися ворота, відчинялися вікна в темну ніч. Звідусюди лунали кроки. Здалеку линули якісь вигуки. Що сталося?

З правого і з лівого боку, куди не глянь, ішли люди. Вони спотикалися, наштовхувалися одне на одного, сміялися, гукали, кликали. Нечисленні спочатку перехожі збилися в юрбу й широкою лавою сунули бруком, займали тротуари. Хрипко, глухо промовляв щось гучномовець на площі й звідтіля линули вигуки, як під час демонстрації. Ася проштовхувалася вперед, здивована й злякана. Що це за люди?

— А ти чого під ногами плутаєшся? — гримнув на неї хтось у темряві.

— Я нічого, нічого,— пробурмотіла дівчинка злякано й поспіхом кинулася вбік. Тепер тільки один завулок — і перед нею вулиця, де електростанція, батько, мати.

Дівчинка бігла щодуху. Лише зараз помітила, що загубила беретик. Кіски її розплелися, було страшенно гаряче і щось аж кололо в боці за кожним кроком.

От уже видно високий паркан електростанції. Вона добігла до нього з останніх сил і застукотіла кулачками, забуваючи, що тут є дзвінок. З другого боку зачепали знайомі кроки. Сторож відчинив фіртку. Він не помітив її спочатку, дивлячись вище, в темряву.

— Євдокиме Галактіоновичу, це я...

— Тьху, а я злякався... Гляньте, якого маємо гостя! Людмила була вражена.

— Асю, що ти? Як можна? Чого ти встала?

— Я... я... не могла, мамо,— схлипнула дівчинка, вибухаючи плачем. Вона обняла матір і відчула з безмежним щастям знайомий запах і м'яку долоню на спітнілій голівці.

— Ех, ти...
— Навіть малому сьогодні не спиться,— сказав значущо Євдоким, і Ася заспокоїлась.
— Мамо, а де татко?
— Татко там, біля машин.
— А чому оце стільки людей на вулиці?
— Ти не знаєш, донечко?
— Ні... Як я вийшла, то нікого не було... А потім стало повно — стільки, що й пройти не можна.
— Війна скінчилася, моя дівчинко...
Ася застигла з розкритим ротиком.
— Війна?
— Так, так.
— То чого ж ти плачеш, мамо?
— Це нічого, нічого.— Людмила витерла обличчя подитячому, рукою.
— Такий вже сьогодні день, що люди плачуть з радощів,— знов пояснив Євдоким.— От біда, а нашому Олексієві Михайловичу й радіти ніколи.
— Може, піти туди? — запитала з ваганням Людмила.
— Ні, ні, не треба... Там таке робиться, таке робиться. Краще посидьте тут, на лавочці. Адже тепло зараз.
Людмила сіла, обнявши Асю. Дівчинка втупила очі в хмурні обриси будівлі, де миготіли непевні дрібні вогники.
Євдоким теж дивився в той бік, спершись на свою палицю.
— От о десятій вже здавалося — піде... І знову щось сталось... На Олексія Михайловича аж дивитися шкода — чорний, як земля... Можна сказати, нелегко було й раніше, але ці п'ять днів з людей всі сили вимотали... Інженерові нашому порошки давали, бо вчора аж зомлів. Олексій Михайлович куди дужчий... За всіх бігає, пораяється, але і йому далось взнаки, ой, далось...
— І що ж буде? — глухим голосом запитала Людмила.
— А що ж має бути? Піде наша красуня, не сьогодні, то завтра, а піде... Хіба мало було муки й тоді, в перший раз? Здається, все гаразд, аж бачать: ні, щось сталося, і ні з місця... Піде вона, чому ні...
І Людмила знала теж, що піде. Але водночас розуміла добре, що зовсім не однаково, коли це буде. Минав

термін, четвертий підряд, і це доводило Олексія до розпачу. А зараз — війна скінчилась і люди шаліли з радощів у темнім хмурнім місті. Вона розуміла, як страшенно хочеться Олексієві дати світло саме сьогодні, саме цієї ночі.

Невиразно долинали з далечини вигуки, пісні, гомін. Але тут була тиша. Глухо, з переборами починало щось гудіти у головнім цеху й змовкало знову. Невеличкий моторчик, який давав світло для праці, сопів і пихкотів щосили.

Та ось знову й знову поволі залунало могутнє гудіння. Рушили машини рівним, дужим ритмом.

— Ого, начебто пішло,— мовив Євдоким тремтячим голосом, і Людмила сильніше стисла долоню Асі.

Раптом несподівано, мовби вибухнуло полум'я, скляна зала заясніла яскравим, білим світлом.

— Мамо, глянь! — скрикнула Ася.

— Бачу, донечко, бачу,— з зусиллям шепнула Людмила. Крізь численні шибки високих вікон лилося блакитне холодне світло, іскристе, наче лід. Чути було гудіння машин, як биття велетенського серця.

— От світиться наша красуня, світиться, як брильянт,— бурмотів Євдоким.

І справді зала палала, як брильянт. Вона світилася в темряві, і незвичні очі з подивом, ніби наново виявляли красу світла.

— Красуня моя... Як іде... Я казав — що вона своє покаже... О, як рівненько... Молодець Олексій Михайлович, молодець, нема що й казати.

Раптом гостре полум'я світла, ніби оточене тремтячим блакитним пилом, знялося вгору. За ним друге. Вони схрестилися, здригнулись, знялися вище... І раптом з темряви виринув прапор. Гойдав його вгорі нечутний тут унизу легкий весняний вітер. По яскраво-червоному полотнищу линули золотисті хвилі, як на морі. Без кінця, без краю линули хвилі, ніби дихало все небо, і світло вихоплювало з мороку тільки невеличкий його край. Високо, урочисто, переможно палав прапор над темним містом. Він мінився, плив у глибочині неба, як вигук щастя з тисяч уст.

— Це казка Шехерезади, правда ж, мамо? — запитала побожним шепотом Ася.

— Так, так, донечко...

— І ти знову плачеш, така ти плаксійка зробилася, мамо, що страх!

— А ти дай мамі поплакати, це нічого, це від радості,— пояснив знову Євдоким і неспокійно затупцяв на місці.

— Бач, добилися свого... От, дали світло... За тими прожекторами було стільки біганини, розмов, але встигли... Саме на сьогодні... А на вулиці, може, й не пустять, почекають до завтра.

— Ні, ні, напевне сьогодні,— запротестувала Людмила. Адже вона знала свого Олексія. Він нізащо не поступиться, захоче, щоб саме сьогодні, в цю ніч перемоги запалало світло в місті.

Здалеку, по двору, осяяному промінням, що лилося з вікон, хтось ішов.

— Мамо, татко!

Людмила похилилася вперед. Але не могла рушити з місця. Спалахнули раптом ліхтарі біля будки, і в їх світлі вона побачила Олексія. Він ішов, згорбившись, глибоко запалі очі блищали ніби з чорних ям. Провалилися щокі. Він був якийсь інший, змінений, водночас постарілий і помолоділий, як смертельно втомлений юнак.

— Люда... От несподіванка! А я саме хотів дзвонити додому.

— Я не могла витримати.

Ах, які дужі були Олексієві руки, що могли відразу обняти обох — Людмилу й Асю! Яким спокоем і безпекою віяло від нього!

— Олексію, Олексію, яке щастя... І це саме сьогодні.

— Так, так, Людо.

Він захитався.

— Олексію!

— Ні, це нічого... Голова трохи запаморочилась. Ходім посидимо хвилинку.

Він тяжко опустився на лаву біля будки і сперся головою об стінку. Гуло, шуміло, дзвеніло у вухах, ноги раптом стали важкі, мов олов'яні. Швидко летів навколо світ, але над усім палав у безодні неба полум'яний стяг, крізь який линули, миготіли, пливли золоті хвили без початку й без краю.

— Ну що, мала? — запитав з кволим усміхом.— Бачила казку Шехерезади?

- Бачила, як загорілося світло.
- Ну от... Глянь, як горить.
- Казка Шехерезади? Ти ж обіцяв мені сьогодні.
- Ага... Бачиш, це було так...

Олексій замовк. Млость розливалася по тілу, тяжко було говорити. Але дівчинка потягла його за рукав.

— І що, і що?

— Бачиш, полинув по світу прах з гробниці Тамерлана, і в усьому світі залягла темрява. В мороці виводилися величезні отруйні павуки і снували свої тенета — щільні липучі нитки. В мороці народжувалися вовки, хижі й жорстокі, з пащеками, що дихали жадою вбивства, з'являлась зелена пліснява, сідала на білі стіни будинків, душила веселі, блакитні й рожеві барви в кімнатах, де жили люди. Питьма важким тягарем лягала на людські серця—бо Тамерлан ненавидів світло й сіяв птьму. І світло стало зникати, згасати, вмирати, не можучи звести подиху. Воно вже не горіло високим полум'ям, а лише жевріло слабеньким, кволим вогником. Воно ховалося по кутках, за запнутими вікнами, тремтіло від жаху, що прийде володар птьми й затопче, задавить, загасить.

— А потім, а потім що?

— А потім прийшли люди й почали боротися з темрявою. І запалало світло, запалало ясно, як смолоскип. Поховалися в темних норах злякані павуки, втекли в лісові хащі хижі вовки, зник з людських сердець смуток, і всюди палало ясне радісне світло.

Олексій замовк. Ася зітхнула.

— І це остання казка Шехерезади?

— Майже. А тепер я ще на хвилинку піду в цех, а ви почекайте, ми разом повернемось додому. Як це вам подобається?

— Разом? Ох, чудово, татусю.

— Ну, от. Чи ти знаєш, мала, що вже друга година? Це ж скандал, щоб діти не спали в таку пору.

— Але сьогодні зовсім інший день, татусю, і ти б сам не хотів, щоб я спала, правда ж?

— Ого, яка розумна... Певне, що не хотів би... Підемо зараз додому і, знаєш, що зробимо?

— Не знаю.

— Запалимо світло, розумієш?

— Яке світло?

— Електричне, е-л-е-к-т-ри-ч-не, справжнє світло, ти

вже, мабуть, забула, як це робиться? Повертають вимикач...

— Ох, який ти... Адже добре знаєш, що я пам'ятаю. Я ж бачила, як ти повертав вимикач.

— Гляньте, я й не думав...

Він пішов у цех. Гуло, калаталося велике серце машини, палала брильянтовим світлом електростанція. Високо вгорі миготіло полум'я прапора.

Євдоким стояв у мовчанні, спершись на свою палицю, і сива голова його хиталась.

— Що там, що там, гляньте!

Вони обернулися. На вулиці, в гіллі дерев блиснуло каламутне червоне світло. Воно з'явилося й згасло, начебто придушене. Морок став ще густіший, здавалося, він клубочиться, звивається, як хмара. Та ось знову виринув з темряви ряд червонястих каламутних куль, що тяглися низкою вздовж вулиці.

— Це ліхтарі? — ледве чутно прошепотіла Ася.

— Так, так, дивись.

Каламутні, червонясті кулі яснішали на очах. Дужчало світло, втрачало рудий відтінок — і раптом спалахнуло ясною сліпучою низкою.

Десь далеко залунали вигуки й ледве забриніла луна музики.

— Люди радіють.

— Так, донечко, радіють, сьогодні всі радіють.

Євдоким отямився від свого заціпеніння.

— Я подзвону в гараж, нехай дадуть машину, вже час вам їхати.

В цю хвилину підійшов Олексій.

— Ні, ні, діду, не треба. Я хочу пройти містом. Яка там сьогодні машина! Правда ж, Людо, підемо пішки?

— Так, так, звичайно. Тільки ти такий втомлений...

Він узяв її під руку. Ася причепилася з другого боку.

— Я теж так, як мама, я теж.

— Ану, спробуй.

Мала долоня спорскувала з батькового рукава, дівчинка мусила ставати навшпиньки, але не хотіла відступати. Сьогодні, цієї небувалої ночі, вона все одно йтиме з батьком під руку, як доросла.

На розі, біля ліхтарів, вони побачили юрбу людей. Хтось раз у раз підлітав угору й знову падав на підставлені руки.

— Качати лейтенанта! Ура, ура!

Тільки зараз стало чутно, яким гомоном сповнилося місто. Там, за парканом, гуркіт машин приглушував майже все. Але тут, на вулицях, все гомоніло й кипіло наче серед білого дня. Нікому не хотілося бути самому. Непереможно тягло до людей, до спільної, поділеної з усіма радості. Посеред бруку йшли юрби жінок і чоловіків, злітали пісні, зривались, плуталися одна з одною. Де тільки з'являвся військовий мундир, зразу знаходилися сотні рук, щоб підхопити його власника, і сотні горлянок кричали йому «ура». З будиночка на розі вийшов дідусь з пляшкою під пахвою і з чаркою в руці.

— Пийте, товариші, пийте! Ану, товаришу лейтенант, за перемогу, за мир!

Його, сміючись, оточила юрба.

— Пийте, наливайте повно, в мене ще є, я зараз винесу.

Звідкілясь узялася гармонія. На невеличкому майданчику вже танцювали пари, а крізь відчинене вікно великого будинку линули звуки рояля — хтось, з усієї сили натискаючи на педаль, грав перші такти кавалерійського маршу. Затрікотіли постріли.

— Чого це стріляють? — злякалася Ася.

— Це нічого, донечко, це з радості.

— З радості?

— Звичайно, це салют.

Грімилі постріли з гвинтівок, револьверів, хтось навіть випустив цілу чергу з автомата.

Людмила відчула, що зараз не вона спирається на руку Олексія, а він тримається за неї, наче боячись упасти. Вони посувалися дуже повільно, але Олексій ще уповільнив крок.

— Що, Олексію? Може, все-таки треба було взяти машину?

— Ні, ні, це нічого.

Млость повивала все тіло. Шуміло у вухах. Юрбу, що танцювала, марширувала, раділа навколо, було, наче крізь якусь млу, видно крізь миготливу сітку жовтих і чорних плям. «Коли б не зомліти», — подумав він і навіть посміхнувся безглуздій думці, що сьогодні можна зомліти. Але йти було чимраз тяжче! У центрі міста юрба густішала щохвилини. Люди йшли, штовхались, повертали раптовою хвилею. Ніхто не йшов у певнім на-

прямку, і трійку, що поволі посувалася вперед, штовхали, штурхали, збивали вбік. І ніхто начебто й не звернув уваги, що на темних вулицях раптом запалало світло, ніби всі вважали за цілком природне й нормальне, що коли скінчилась війна, то, як і раніше, повинні горіти на вулицях ліхтарі.

— Мамо, ти думала, що в місті стільки людей? — спитала, задихаючись, Ася, яка обома руками трималася за батькову руку, боячись, що їх розлучать.

Справді, здавалося, що вулиці повні до краю. Кожен майданчик, сквер, завулок колихалися морем голів. Стало так тісно, що вони вирішили затриматися під деревом, яке трохи захищало їх від юрби. Олексій примружив очі й крізь опущені вії напівпритомно дивився на рухливе гомінке море навколо. Його охопило дивне почуття, наче він плив на хвилі, яка раз у раз здіймалася вгору й падала вниз, наче він сам був частинкою цієї хвилі. А навколо палало світло, хоч ніхто не звертав на це уваги, палало сліпуче, жадане світло.

Раптом поруч з Людмилою виринув з юрби професор Демченко. Він був без шапки, і його сиве волосся блискувало, наче срібло.

— Дочекалися ми, професоре, — сказала Людмила, — тепер незабаром і син приїде.

Старий художник уважно глянув на неї, ніби про щось міркуючи. Повіки його дитячих блакитних очей почервоніли.

— Так... Тільки... він уже не повернеться.

— Чому? — здивувалася вона.

— Я не хотів вам казати, Людмילו Олексіївно, у вас сьогодні був такий урочистий, важливий день, і ви так його чекали... Може, й зараз не треба... Але що ж, я саме сьогодні одержав повідомлення про смерть сина.

Людмила застигла.

— Так... Він загинув там, у Берліні...

Людмила розкрила уста, але не знайшла слів. Схопила раптовим рухом його руку й піднесла до уст.

— Що ти, дитинко, не треба, — мовив він зворушений, але, перше ніж вона встигла щось сказати, їх розділила юрба молоді, яка співаючи ішла впоперек усієї вулиці. Лише через хвилину блиснуло десь біля ліхтаря його сиве волосся.

— Ох, — шепнула Людмила ніби з зітханням.

— Що? — запитав Олексій, який тільки зараз виринув з розколиханої жовтої хвилі й побачив її зблідле обличчя.

— Ні, ні, нічого...

Вона не скаже. Хай для Олексія цей великий день буде без болю й смутку. Адже навіть їй не хотів сказати старий художник, хоч вона бачилася з ним того дня кілька разів...

— Як ти себе почуваш, Олексію? — стурбувалася вона раптом, помітивши, що він знову заплющує очі.

— Добре... Ох, Людо, що за ніч!

Людмила тільки зараз збагнула, що це справді ще ніч. Запашна, оксамитна, волога травнева ніч. Та, глянувши вгору, помітила, що зорі починають бліднути. Далекий світанок вже линув свіжим повієм, пахощами молодого листя, пахощами землі, обрисами будинків, що виразніше позначалися в темряві. Ледве помітно почали мерхнути, ставати матовими ліхтарі. Настав новий день. Він приходив з піснями, з радісним гомоном юрби, яка роїлася на вулицях, в звуках музики—перший день, який був днем миру. І раптом вона збагнула реально, відчутно, наче це стосувалося її самої: ніхто вже не гине на полі бою. Вже не рве куля живого тіла, вже не рине кров з роздертих артерій, уже не падають з громом бомби на колони, що посуваються шляхами.

На розі гримів гучномовець, і натовп, невідомо в котрий раз слухаючи вивчене напам'ять повідомлення, вигукував «ура» і знов починав марширувати, співати, підкидати вгору в десятій раз тих самих офіцерів і солдатів, втомлених, спітнілих, щасливих і змучених безупинними оваціями. Останні зорі поволі пригасали в блакиті, яка виразно позначалася вгорі. Світанок був холодний, вологий од роси, і люди з подивом побачили свої обличчя в блідому ще світлі ранку. На сході з'явилася вузька, ледве помітна рожева смуга. Війнуло холодом.

— Ти змерзнеш, мала, ходімо уже додому.

— Ні, татусю, ні.

— Глянь, люди починають розходитись. А вдень, напевне, буде демонстрація, тобі треба виспатись.

Ася глянула на матір і побачила, що обличчя Людмили залите сльозами.

— Ох, знову... Чого ж ти плачеш, адже війна вже скінчилася?

— Бачиш, мала,— пояснив Олексій,— дорослі такі вже диваки: плачуть, коли треба сміятись...

— Адже війна скінчилась...

— Так, так...

— І тепер уже завжди буде світло?

— Так, мала. Бачиш, тепер, нарешті, вже справді остання казка Шехерезади. Вийшли люди, які люблять сонце, проти темних, захованих у мороці військ. Ясні люди перемогли темряву.

— Назавжди, правда?

— Назавжди, донечко, назавжди,— і буде палати світло, золоте сонце.

— Ох, татусю,— здивувалася Ася. — Яке в тебе обличчя? Глянь, мамо, який він...

Тепер, у ранковому світлі, обличчя Олексія виглядало справді жахливо — жовте й схудле. Піт зліпив волосся над чолом, повіки почервоніли, темна щетина стирчала на неголенім обличчі.

— Як розбійник, правда?

— Ох, що ти... Ні, ні... Тільки в тебе, правда, такий страшний вигляд...

— І тому треба зразу йти додому,— вирішила стурбована Людмила.— Міцніше візьми мене під руку, ось так.

— Яка ти сильна, Людо,— мовив він, як дитина. Людмила усміхнулась. Як радісно їй було, що вона може його підтримати, що веде його додому, свого великого чоловіка, який ледве тримається на ногах і хитається як п'яний.

Ася також притихла, мабуть, лише тепер зморила її втома цілої ночі. Коли увійшли в кімнату, вона відразу заснула, сівши на стільця. Людмила роздягла її й поклала в ліжку. Вона не прокинулась, тільки белькотіла щось, коли мати вкривала її ковдрою.

Мала забула навіть про те, що, прийшовши додому, вони мали засвітити світло. Забув про це й Олексій. Людмила підійшла й повернула вимикач.

Спалахнула лампочка. Вже так розвиднілося, що її світло здавалося блідим і збляклим. Видно було скручену розжарену дротинку. Олексій підняв змучені очі на цю ознаку своєї перемоги й усміхнувся. Таке маленьке, таке слабеньке було те світло в сяйві ранкової години!

Але Людмила відчула знову вологу на очах. Як дов-

го це було — вікна, запнуті ковдрами, вікна, заклеєні папером, а за ними лампа, що горіла з кіптявою, ледве пробиваючи морок, залишаючи в кутках павутиння темряви, миготливі свічки, які породжували на стінах хмурі фантастичні тіні,— життя в мороці, здушене, пригасле, жахливе життя в мороці.

— Привіт! — сказала вона блідому вогникові, безсилі проти ясного ранку.— Привіт, ти прийшов разом з доброю новиною, разом із щастям. І це Олексій, мій Олексій...

Олексій, не скидаючи пальта, сів біля розчиненого вікна. Він не мав сили рухатись і не розумів навіть, як хвилину тому ще міг іти по сходах. Наче зникли з тіла мускули й кістки, голова була чужа... Чорні й жовті плями миготіли в очах, що ятрились від безсоння, але спати зовсім не хотілося.

Ранок наливався світлом. Ледве вловна блакитна мла насичувала повітря. Десь високо пробився перший промінь сонця і осяяв цю прозору млу тремтячою теплою позолотою. Внизу ще лежала тїнь, трава в сквері була блакитно-срібляста від роси, наче вкрита інеєм. Холодом виділювали мокрі дахи будинків напроти. І раптом збількілася зірвалася зграйка голубів. Вони колом полинули вгору, здійсмаючись чимраз вище, аж поки досягли межі сутінку, минули її і забрали на крила невидиме ще тут унизу сонячне проміння. Зграя спалахнула рожевим, золотим блиском, мов висипані раптово в повітря троянди, сплетені вінком.

Олексій побіг поглядом униз, у росяну тїнь. Місто ще не заспокоїлось. Ще час від часу долинав здалеку сміх, біля вікон тупотіли швидкі кроки, пролунав постріл. Ще десь далеко гриміла пісня, відбиваючись від стін. Але вже прибували нові звуки ранкового життя. Гримів, торохтів віз по асфальту, йшли жінки з бідонами молока, з кошиками яєць на базар. Ліхтарі згасли. Чимраз вище здіймалося переможне сонце, аж поки його блиск не впав на повний роси сквер і не запалав у траві мозаїкою дорогоцінного каміння, тисячами діамантів, що вигравали пурпуровими, блакитними, зеленими вогнями.

А вище ще яскравіше й пишніше завітли барви. Біля кожної брами, майже з кожного балкона, з вікон горіщ звисали червоні прапори. Кількість їх збільшувалася щохвилини. Ті, що спізились, поспіхом затикали

держална в металічні кільця, відчиняли вікна — і звідти теж звисали прапори, аж поки не запалала, не заясніла вся вулиця червоним блиском, урочистою гамою.

Олексій дивився. Це був той самий прапор, винесений з безодні поразки, врятований на грудях, що грів під шинеллю в довгі холодні ночі на болотах, в довгі морозяні ночі в лісовій гушавині. Це був той самий прапор, який здіймався над його електростанцією в сьайві прожекторів, мов переможний поклик людської праці. Це був той самий стяг, який маяв у ясному небі, насиченому сонцем, мов забарвлений кров'ю серця.

«Хто ти? Чиї очі дивляться здалеку? Рипить шкіряна куртка, і червоним горить зірка на шапці... Це ти, комісарє Дорош? Скільки часу минуло з тих днів, поміж годиною, коли поклали тебе в чотири дошки соснової труни, й сьогоднішнім ранком, а проте зв'язані вони, ці години, міцними нерозривними путами. Привіт тобі, батьку, в світлі дня палає твій прапор і руки сина підносять його вгору, над блискавицями прожекторів... Як зійшлися наші дороги, суворий батьку! Це ж із твоєї смерті народилося моє життя.

Моряк Максим — синьо-зелений птах на грудях, з дзьобом, розкритим для пісні. Задушили тебе на шибениці, розтоптали тобі обличчя, потім присипали тебе на кладовищі тяжкими брилами глини, але хто здушить, хто подолає твою пісню, матросе Максиме? Лине твоя пісня в День Перемоги над світлом, і чують її всюди, до найдалших закутків землі. Твоєю піснею палає світло в містах рідної землі, твоєю піснею шумлять прапори.

А ти, маленька, квюла жінко, що, не змигнувши оком, дивилася просто в розлючені обличчя білих. Мамо, мамо, чи не ти була зі мною в ті ночі тривоги, в темних лісах поразки, ти — наймужніша з мужніх. Горить світло над дорогою твого сина, горить над його життям.

А де ти, бурлаче Артеме? Відпливла твоя доля широкими річками в далекі моря, але живе твоє просте чесне слово і твоя проста, чесна, тверда віра. Чи не вона була зі мною — зерно, кинуте в моє серце, яке дало врожай і горить сьогодні новим світлом, хоч тебе вже, напевне, нема на шумливих річках...»

Виринали обличчя людей, давно забутих, минали, згасали, відходили в прозоре світло, що сяяло за віконом. Яке ж воно було, яке було життя?

— Лягай, Олексію,— стурбувалася Людмила.— В те такий вигляд, наче ти встав з гробу.

— Ні... Іди сюди, Людо.

Не хотілося рухатись, не можна було рухатись, але водночас зовсім не хотілося спати. Занадто чудовий був цей день, і сонце, яке сходило в багрянці прапорів, і місто, яке зацвітало барвами.

Людмила підійшла до нього. Він сперся головою на її плече. Щасливий усміх з'явився на устах. Людмила поклала руку на його темну голову.

Як дивно склалося все,— Олексій боровся за свою електростанцію, уперто, завзято,— і вона не хотіла працювати, мов чекала, аж до цього дня, до цієї години, яка принесе звістку перемоги. І Олексієве свято зникло, розтопилося в загальнім святі. Ніхто навіть не звернув уваги на те, що запалало на вулицях світло, всі сприйняли це як річ природну, само собою зрозумілу. Людмила уявляла це собі зовсім інакше. А тим часом світло увійшло в місто, розігнало морок... Коли б на два, три дні раніше — яка була б радість.

На одну хвилину Людмила відчула жаль, наче Олексій не одержав того, що йому належало. Але, глянувши на його схудле, заросле обличчя, побачила свого Олексія, осяяного найглибшим внутрішнім щастям. Зникли глибокі риси на чолі, зникло легеньке викривлення правого куточка вуст, останній слід контузії. Людмила притулилася до нього міцніше. Зараз і вона побачила вулицю, що палахкотіла прапорами, червоний поклик перемоги, радісний блиск сонця, що засвічувало пурпурові іскри над брамами будинків. Війнув легкий свіжий вітерець. Заворушилися, заколихалися прапори, попливла вулицею святкова полум'яна хвиля.

Олексій устав. Відчув на обличчі цей ранковий подих як таємничий знак. Над червоною, залитою сонцем вулицею, обіймаючи рукою кохану жінку, відчув раптом з могутньою силою глибокий подих життя, його невимовну, щасливу, переможну міць.

0 ПОВІДАННЯ

Кордон

Вони йшли вже п'ять днів. Сморід пожарищ ятрив ніздрі. Дрібний рясний дощ згасив рештки вогню, чорні купи звуглілих балок вже не диміли. Від них ішов лише гіркий чад, який просякав повітря, наповнював його, був скрізь, нав'язливий і невідступний. Єдине, що вціліло,— димарі; вони стирчали вгору, як пальці неживої руки. У розчовганій грязюці, на вулицях малих містечок, валялися шматки бляхи, діряві горщики, потрошені меблі, первісного вигляду яких уже не можна було вгадати. Вітер важко перекидав з місця на місце мокрі, обсмалені клапті паперів. На обірваних електричних дротах висіло лахміття мундирів, пошматованих вибухами. Зграї мокрого вороння здіймалися з неораних

полів, з куп невідомо чого, що могло бути картопляним бадиллям, а може, й рештками людських тіл. Чорні птахи ліниво кружляли в повітрі, вітер шарпав їх, мов шмаття подертих мундирів, мов клапті обгорілих паперів.

У спалених селах, де залишилися тільки руїни окремих хат, запнуті хустками жінки уламками залізних прутів, обвугленими кийками розгрібали пожарища, шукаючи в попелі хоч якихось останків знищеного майна.

Дорога була піщана. Між селищами, певніше, між тими місцями, де колись були селища, іти було легше. Сотні ніг витоптали на мокрому піску стежки вздовж глибоких колій, що тяглися по середині шляху, вириті, може, колесами навантажених возів, а може, й колесами гармат. В кюветах і ген далі, на полях, де-не-де чорніли перекинуті бронемашини. Пошматована броня стирчала, мов цупке полотно.

Коли ж дорога увіходила в примарні містечка, де крізь чад пожарищ пробивався ще трупний сморід тіл, які розкладалися під руїнами,— пісок обертався на розм'яклу, липучу грязюку, що хапала за ноги, облипала чоботи, оближувала кожен крок. Доводилося обминати широко розлиті каложі: ноги грузили в темному багні, подекуди рудуватому, може, змішаному з кров'ю.

Вони йшли вже п'ять днів. Старші діти покірливо дріботіли поруч з батьками, тихі й перелякані. Менші, яких несли на руках, немов дедалі важчали, з-під вогкого шмаття, в яке вони були закутані, їх плач бринів слабенько й жалібно.

На ніч зупинялися в зруйнованих хатах, де рештки осілої на землю стріхи давали хоч якийсь захист від сльоти, від холодних подувів рвучкого вітру. Присівши навпочіпки, підстеливши дітям край власної спідниці чи полу куртки, біженці жували засохлий, як камінь, або мокрий від дощу, як губка, хліб. З уламків недогорілої хати, з останків того, що було колись столом, стільцем або шафою, намагалися розпалити вогнище. Гріли воду в облуплених емальованих кухликах. Потім засинали уриваним сном, здригаючись і стогнучи,— і раптом скрикували, вихоплені з дрімоти примарою несподіваного вибуху чи пронизливим виттям неіснуючої сирени. Тоді біженці схоплювались, злякано вдивляючись у темряву. Червоний місяць, який сховався десь за хмарами,

лякав привидом давно згаслих заграб. Вранці люди підводилися, з зусиллям випростовуючи наболілі кістки.

Взуття спадало з ніг, оголюючи брудні, зранені стопи, криваві садна, великі пухирі. Обличчя біженців змерхли й посіріли, промокла одіж втратила колір і форму. Вони були ніби часткою того, що їх оточувало: сірих полів, зів'ялих бур'янів, просякнених вологою руїн.

Зрідка на дорозі з'являвся німецький загін. Тоді люди мовчки відступали в кювети, міцніше притуляли до себе дітей, мимоволі втягуючи голови в плечі. Але переможці не звертали на них уваги. Вони марширували, міцно відбиваючи крок, їх обличчя були замкнені й не виразні, наче дерев'яні.

Нарешті, на шостий день, коли, минувши безнадійно широку рівнину, біженці вийшли на хвилясті поля, де обабіч дороги шелестіли бурими стеблинами невикопані картоплі,— за купами вже безлистих дерев вони побачили сріблясто-сірий полиск.

Це був Буг — прикордонна ріка.

Згорблена жінка, яка руками вигрібала з-під гички дрібні картоплини, коли її запитали, де дорога до броду,— махнула рукою навпростець.

Біженці зупинились. Навіть здалека було видно, що брід вартують. Туди й назад походжали німецькі солдати, диміло багаття, слабенькі вогники повзали по вологих трісках. Біля вогню сиділи великі вівчарки, яких солдати тримали на ремінцях.

Оце й був брід. Люди стояли, охоплені непевністю. Вітер шарпав лахміття, проникав крізь подерту одіж, дошкульно шмагав холодом втомлені, ослаблі тіла.

Німці помітили невеличку групу. Вони сміялися. Показували пальцями на обдертих жінок, з яких вітер, дощ і грязьока стерли індивідуальні риси, усіх зробили схожими на бабусь. На чоловіків, сірих, худих і промоклих. На дітей, що виглядали зараз, мов діти жебраків, яких ті позичають одне одному, щоб збуджувати в людях жаль.

Але зараз не було жалю. Він загинув у гуркотінні руйнованих міст, у полум'ї спалюваних сіл, під ударами прикладів, у гудінні літаків, що бриючим польотом мчали над дорогами. По дитячих тілах, кинутих на брук, промарширували тисячі чобіт. Багнети несхибним ударом встромлялися в черева вагітних жінок; гусениці

танків, що чавили людські тіла, були не байдужіші від облич танкістів. Жаль і співчуття згоріли в червоній пожежі жорстокості, розвіяв їх вітер, мов сухе листя, мов шелест чорних воронячих крил над могилами непохованих. Людське життя втратило всяку ціну, смерть стала буденним хлібом, тільки вона була доступніша, ніж хліб.

Біженці рушили навпростець. Тепер вони вже не трималися розмоклої дороги. Збившись у купку, так щоб відчувати плечем плече сусіда, начебто інстинктивно взявши всередину жінок і дітей, вони поволі брели картоплящем, спотикаючись у борознах, човгаючи підшвами подертого взуття, чіпляючись за мокрі пагони картопляного бадилля.

Несвідомо люди згорбились, скулилися ще дужче...

Ішли навпрямки, просто на слабенький відблиск води. Вибору не було. І з правого і з лівого боку диміли на березі вогнища, повільним кроком походжали німецькі вартові. Здригаючись усім тілом, до людей, що йшли полем, придивлялись німецькі вівчарки.

Тепер уже добре видно було все русло ріки. Дві тички з віхтями мокрої соломи, вбиті в дно, позначали брід. Далі виднілася невеличка мілина — піщаний острівець, з одним-єдиним голим кущиком лози. По той бік був радянський берег.

Біженці йшли картоплящем, внутрішньо застигли, напружені, щохвилини чекаючи знайомого покрику: «хальт!», знайомого клацання затворів.

Але, по суті, їм усе було байдуже. Ніщо вже не мало для них значення під сірим небом, яке мжичило без упину, на сірому картоплящі. Тільки ріка відсвічувала олив'яним блиском, що линув невідомо звідки, наче з її глибини. Дрібненькі зморшки зраджували мілину під водою, що широко розлилася тут. Наче піщаний поріг тягнувся навкоси, з берега до берега.

Ніхто не гукав «хальт». Німці сміялися. Вони придивлялись до кожного окремо, веселились, розглядаючи промоклу купку людей. Голосно реготали, обмінюючись між собою якимись дотепними зауваженнями.

Картопляще скінчилося. Далі був неораний берег, вкритий поруділою, висохлою травою. Певне, тут паслися влітку корови з села, що притулилося неподалік, під гіллястими голими тополями. Село було ціле: сіріли со-

лом'яні стріхи, порослі коротким мохом, звідси схожим на темні, розпливчасті плями.

Біженці йшли поволі, не відводячи погляду від западин та горбочків картопляного поля, від поруділої трави на прибережній смузі.

Німці на березі розступилися. Сміючись, вони показували руками на ріку, на брід. Обмінювались між собою зауваженнями, які ще збільшували їх веселість.

Під цей сміх люди дійшли, нарешті, до самої води. Недавно тут, мабуть, проїжджали вози: глибокі колії ішли просто вниз, зникаючи в каламутній сірій ріці.

— Мілко, мілко! — казали німецькі солдати, і чоловік, який прямував попереду, поборовши хвилинне вагання, увійшов у воду. Вона захлюпотіла, м'яко оповиваючи литки. Паличкою, знайденою щойно на картоплищі, чоловік намацав дно перед собою. І далі теж було зовсім мілко.

Захлюпотіло. Одне за одним біженці заходили в Буг. Жінки обережно шукали ногою дна, хоч той, що йшов попереду, весь час перевіряв глибочінь. Вода ніде не сягала навіть до колін. Вона була холодна й відразу ж промочила подерте взуття та ганчір'я на ногах у тих, які вже взуття не мали. Але для поранених, спухлих ніг цей вологий дотик був як полегшення.

Проте по спинах людей пробігало неприємне тремтіння. Тепер німці були вже позаду, біженці їх не бачили. Вони чули тільки незрозумілі слова жвавої розмови й вибухи теж незрозумілого сміху. Не думкою — тілом чекали на знайоме клацання затвора, на постріл у спину.

Але нічого не сталося. Спокійно хлюпотіла мілка вода під ногами. Грунт не тільки не опускався нижче, а незабаром почав здійматися на ледве-ледве прикриту водою піщану косу, що була наче розгалуженням, рукавом мілини.

Острівець був такий маленький, що біженці, навіть стоячи, зайняли його майже весь. Жовті скручені листочки верби ще лежали на піску. Виявилось, що острівець виростає з води якраз по середині ріки, хоч досі здавалося, що той, другий, рукав Бугу — вужчий.

Тепер від обох кордонів людей відокремлювала однакова відстань. Та не розлігся жоден постріл. І собак не спустили з ремінців. Перед біженцями стелилася

сама тільки смуга мілкої води, яку треба було перебрати, щоб дістатися мети.

Якусь хвилину всі стояли нерухомо, щоб перевести подих, отямитись від цього холоду, що біг по спині, від тремтливого чекання на смертельну небезпеку, гіршого, ніж сама небезпека, від подиху смерті, який, зайшовши в воду, вони відчували гостріше й дужче, ніж досі, мов щось незвичайне, хоча вже був час — цілих два місяці, — щоб призвичаїтись до смерті. Адже протягом цих двох місяців смерть була чимось природним, гострі риси її обличчя стерлися, бо на неї дивились щодня, бо вона стала невідступним супутником ночей і днів, до неї збайдужіли серця й очі, приймаючи її, як щось dokonечне й неминуче.

Але, може, тому, що на протилежному березі було життя, в самому існуванні якого вони зневірилися за два минулі місяці, — їх охопив крижаний страх, коли вони перестали бачити гітлерівських солдатів, відчуваючи, однак, за спиною їх присутність.

Та страх вже залишився позаду — на тій частині Бугу, яку вони перебрли. Тепер ще тільки перейти сіру смугу води, що блідо відсвічує олив'яним полиском, і вони на протилежному березі.

По той бік росли низькі лози й схилилися підмиті водою голі старі тополі. Чоловік з паличкою знову перший зайшов у воду. Дрібні грудки піску з шелестом посипалися з-під ніг людей, які рушили слідом за ним.

— Стій! Стрілятиму!

Люди нерухомо застигли, по коліна в воді. Там, під тополею, стояв радянський солдат. Його шинель зливалася з барвами піску, лози, замшілого стовбура тополі. Втікачі раніш не помітили його. Берег здавався їм зовсім пустинним. Лише коли солдат ворухнувся, підіймаючи гвинтівку, він зненацька вирізнівся, виступив із загального тла. Він стояв так близько, що можна було розрізнити червону п'ятикутну зірку на його шапці. Ніхто з людей не зрозумів покрику, не дійшов до них його зміст. Всі рушили далі, за своїм провідником.

— Стій! Стрілятиму!

Гвинтівка недвозначно ворухнулася. Втікачі зупинилися. Правду казав дядько, якого вони дві години тому зустріли в ліску. Кордон вже був на замку.

Проте чоловік з паличкою ступив уперед.

— Назад! Ні кроку далі!

Втікачі відступили на острівця. Збившись тісною купкою, ошелешено дивилися на близький берег, на радянського солдата, що цілився в них з гвинтівки.

Жінка в чорній хусточці, зав'язаній під підборіддям, раптом голосно заплакала. Нагадали про себе мокра одіж, промочені ноги. Холод проймав до кісток, втікачі тремтіли від холоду. Голосніше заплакали діти.

— Вертаймося,— сухо мовив чоловік з палкою. Люди колихнулись, хитнулись одностайним рухом, поволи повертаючись обличчям до того берега, з якого щойно прийшли.

Тепер гітлерівці стояли шеренгою біля самісінької води. Їх силуети чітко вимальовувались на тлі сірого неба.

— Вертаймося! — якимось мертвим голосом повторив чоловік з палкою.

— Хальт!

Клацнули затвори. Нахилилося десять гвинтівок.

— Мамо, що це? — раптом запитала дівчинка, закутана вовняною хусткою, навхрест зав'язаною на грудях.

— Вони нас не пускають.

— Хто нас не пускає?

— Німці.

— А ті?

— І ті нас не пускають.

Ноги підгиналися від втоми. Найбільш втомлені посідали хто де, на мокрому піску. Молода жінка, що несла на руках хворе немовля, намагалася погодувати його, закриваючи груди клаптями подертої блузки. Але немовля не хотіло ссати і тільки плакало слабеньким, стогнучим плачем. Личко в нього було червоне, а з крихітних губенят вихоплювався хрипливий свист.

— Треба спробувати ще раз,— обізвався хтось.

Чоловік з палкою знов повернувся на східну сторону острівця. Замахав рукою. Червоноармієць зійшов до самої ріки, вода, хлюпаючи, бризкала на його короткі чоботи, що ледве сягали до половини литок.

— Не можна! Розумієш, не можна! Кордон закритий! Буду стріляти!

— Воно вмере,— раптом голосно мовила жінка з немовлям на руках. Її чоловік якусь хвилину стояв не-

впевнено. Потім знов пішов на край острівця. Та ледве він зупинився над водою, дула десяти гвинтівок повернулися чорними отворами до мілини. Хтось схопив його за плече.

— Уб'ють!

Навіть звідси було видно, як сміються німецькі солдати. Великі собаки теж ніби чогось чекали. Хоч їх тримали на повідках, вони сиділи на місці, чуйно напружившись. Гострі сірі вуха стирчали вгору, шерсть їжилася на карку, агатові очі пильно стежили за сірою, безбарвною купкою людей, що тупцяла на піщаному клаптику, який ледь виставав з води.

Плинув Буг. Сіялася мжичка. Низько стелився дим німецьких вогнищ. Він не пахтів гострим чадом пожарищ — в ньому крився затишний запах дитинства, дух печеної картоплі, спогад про пастушу співанку, чувану десь у полі, пізньої осінньої пори.

Це ж тут, на цьому острівці серед Бугу, доведеться вмирати. Між небом і землею, в порожнечі, немов повислій серед планет. Між двома берегами, однаково далекими від острівця. Здається, пройти кілька кроків — і вже берег. Та це омана. Нема берегів — є тільки закриті кордони. Ось чому сміялися гітлерівці. Ось чому вони реготали так весело. Вони — знали. І обрали для них саме таку смерть. На піщаному острівці, де навіть не стане місця, щоб хоч вмерти лежачи. Де нема навіть жмені хмизу, щоб запалити найменший вогник. Де нема навіть тієї затоптаної картоплі, що невикопаною гнила на полях.

Повільно, спокійно плинув Буг. Плинув час. Хвилини? Години? Вони неухильно наближали до смерті. Виявляється, не там вона чекала на них, де її сподівалися найбільше. Не в рідному місті, що розсипалося руїнами. Не у вибухах бомб, не на вулицях серед розбитих барикад. Не на подвір'ях коло руїн, що обернулися на місце страт. А саме тут, на мілині Бугу. Ось чому сміялися гітлерівські солдати. Ось чому вони не спустили собак з повідків, спокійно дозволили біженцям іти через ріку.

Спершу повмирають діти. Потім умруть чоловіки. І вже згодом, одна за одною, серед трупів своїх рідних умиратимуть жінки. Буде мжичити дощ на непоховані тіла в лахмітті, сипатиме сніг на білі кістки, аж поки

припливуть весняні води, здійме темні хвилі ріка і змие все з цього нічийого острівця, мов непотрібне сміття, понесе по спінених, коричневій, мов кава, хвилі, потягне на дно.

Поволі над полями, над картоплищем, через яке вони йшли ранком, і ген на тому березі, від гаїв та вільшняків, разом із присмерком, який поволі спадав на землю, почала снуватися мла. Пасмами сідала у вибалках, довгим прядивом тяглася по рівнині. Чіплялася мокрими волокнами за чорне галуззя дерев.

Біженці мовчали. Тулилися одне до одного, щоб відчутти хоч крихту тепла. Хворе немовля раптом зайшлося гострим, свистячим кашлем. Жінка, що тримала його на руках, підвелася. Всі розступилися перед нею. Вона пройшла кілька кроків до східного берега, міцно притискаючи дитя до грудей. А потім піднесла його високо на руках і увійшла в воду.

— Зосю! — гукнув чоловік, але жінка не обернулась. Не пробуючи навіть ногою дно, рушила вперед. Невеличка юрба заколихалась. Одна за одною, намагаючись якомога вище піднести вгору дітей, жінки заходили в воду. За ними рушили чоловіки.

— Стій! Не можна! Назад! — знову залунало з берега. Червоноармієць вбіг у воду, аж поки вона не сягнула вище його низьких халяв.

— Стрілятиму!

Жінки ще вище підносили дітей. Несли їх, мов символ, мов клапті пошматованих прапорів. Мокрих, змерзлих, закутаних в лахміття дітей, що плакали вже ледве чуто.

— Стій, кажу!

Ніхто не спинився. Люди йшли, мов глухі, мов сліпі, не чули вигуків червоноармійця, не бачили дула гвинтівки. Лунко хлюпотіла вода, ріка стелилася в сутінках без блиску, мов сіра, матова бинда.

Де-не-де вода сягала майже до колін, течія, хоч і здавалася зовсім слабенькою, відривала ноги від дна, і пісок вгинався під ногами. Люди спотикалися. Брели поволі, з зусиллям. Та ось жінка, яка йшла попереду, тримаючи немовля над головою, раптом наче виросла, підвелася вгору над усіма. Підводна піщана коса стала вже така висока, що вода ледве сягала до кісточок.

— Не можна, кордон закритий, розумієш, кордон закритий! — гукав червоноармієць, бігаючи по березі. Тепер було видно, що він ще зовсім молоденький, з круглим обличчям і кирпатим носом — звичайний собі сільський хлопець у військовому обмундируванні.

Жінка з немовлям перша вийшла на берег. Відчула під ногами твердий ґрунт. Тільки зараз їй забракло сили. Вона незграбно осунулась долі, присіла, намагаючись не впустити на землю дитину.

Люди виходили на берег одне за одним. З лахміття лилася вода. Біженці спотикалися, падали на рятівний берег.

— Не можна! Кордон закритий! — метушився по березі червоноармієць, безпорадно вимахуючи гвинтівкою й плачучи від безсилої люті. Він витирав сльози ребром долоні, розмазуючи по обличчі брудні смуги.— Ах, тварюки, тварюки, адже кордон,— примовляв він тремтячим, охриплим голосом і швидко підскочив, щоб допомогти дівчинці в хустці, яка, спіткнувшись, впала біля самого берега і вже не мала сил підвестися з мілкої води.

— Тварюки ви нерозумні, тварюки! Людської мови не розумієте! Совісті у вас нема, от що! Тиждень тому кордон закрито, переходити не можна. Кажу по-доброму, а ви...

Смеркало дедалі швидше. На протилежному, далекому вже тепер березі яскравіше заблищали німецькі вогнища.

Жінка в чорній хустці стала на коліна. Спираючись долонями об побурілу, мокру траву, похилилася й поцілувала землю життя.

Ночівля

Ніч була темна, хоч в око стрель. Здавалось, ми посуваємось у чомусь густому й непроникному. Відсутність світла, відсутність навіть найменшого проблиску була вже начебто не темрявою, а щільною матеріальною субстанцією, яка заповнювала просторінь від землі до неба. І не видко було грані між небом і землею — все було однаково чорне. Безупинно сіявся дрібний, але рясний дощ, з-під коліс машини фонтанами бризкала рідка грязюка. Посувались ми ледве-ледве, навпомацки. Справді-бо, їзда з погашеними фарами була в ті часи мистецтвом, до якого ми вже звикли, але яке тієї ночі чомусь особливо давалося взнаки. Шофер кожної хвилини глушив мотор і виходив оглядати чи, швидше, обмацувати дорогу. Та проте ми вже не раз загрузали в багнюці і, на превелику силу вилазячи з неї, розпачливо штовхали машину, навпомацки ламаючи гілля кущів, що росли край дороги, й підкладаючи його під колеса, які сковзалися на одному місці. Ми з ніг до голови були забризкані грязюкою. Від утоми паморочилася голова, перед очима плавали барвисті кола. І темрява переставала бути темрявою. Вона ніби перетворювалась на миготіння дрібних цяток вугільного пилу, якихось несподіваних іскринок, що від них мимоволі примружувались очі, немов бажаючи захиститись від гострого дотику.

Ми надто промокли, щоб зважитись припинити подорож і заночувати в машині. До того ж зупинка на дорозі була не така приємна й не дуже безпечна. Хтозна, що могло статись у гаспидській темряві, на шляху, який потопав у глибокім мороці. Досі ми були певні, що встигнемо завидна добратися до найближчого містечка. Але виявилось, що дорога ще гірша, ніж здавалося напочатку.

Тепер ми взагалі перестали орієнтуватися, не уявляли, де ми зараз та скільки ще залишилося кілометрів, щоб дістатися до місця, де є люди, представники влади і хоч якийсь усталений порядок. Всі дороговкази й навіть стовпчики з кілометрами давно було вже знищено.

Дорогою ми досхочу наслухалися різноманітних і цілком вірогідних інформацій про підозрілих типів, які з'явилися невідомо звідки й сновигають скрізь, про чоловіків, перевдягнених на жінок, про спійманих парашутистів і навіть про якусь банду, що лютує в цих місцях. Вдень, як завжди буває, все виглядало зовсім інакше, але в нічній темряві набирало інших, грізних форм. Невідомо було, що причаїлось у мороці біля тебе, за всяку ціну хотілося, нарешті, до людей, до людських голосів, хоч до якихось ознак життя. Все навколо здавалося мертвим. Дощ не вщухав, грязюка дедалі густішала, калюжі глибшали.

— Тихо! Щось ніби чути!

Ми стояли по коліна в болоті. Вода в радіаторі закипіла, довелося заглушити мотор і чекати, поки він прохолоне. І тут до нас виразно долинуло протяжне завивання пса, що скидалось на вовче виття. Воно здійснювалося й опадало похмурим, глухим плачем, несамовите й зловісне.

— Село!

Ми знову рушили вперед. Собаче виття лунало дедалі чутніше, і, нарешті, ми швидше почули, ніж побачили,— бачити щось було майже неможливо,— що темрява обабіч дороги ніби погустішала. Так, це були паркани, не плетені з хмизу низькі плоти, а солідні дощані паркани. Ми опинилися в селі.

Ніде ні вогника. Та зрештою було вже пізно. В цю пору, напевно, всі вже давно спали глибоким сном, а якщо навіть хтось і не спав — все одно вікна були старанно завішані, з остраху перед бомбуванням. Ломитися в замкнені наглухо ворота? Хто ж нам відчинить? Люди зачинялися в хатах, ледве смеркало, ніч для всіх крила в собі можливу небезпеку. Хто ж схоче пускати до хати незнайомих людей?

Тут, вторуючи собаці, що завивав і досі, обізвався другий, до них приєднався третій...

Ці похмурі звуки, зловісні й тривожні, відновлювали в пам'яті легенду про собаче виття, що ніби віщує

нещастя і смерть. Але і без цього воно звучало досить-таки неприємно.

Раптом десь збоку замиготів каламутний вогник. Заясніло слабеньким блиском вікно хати, наче на шибки впав місячний промінь. Але ж місяця не було,— просто рядно, яким зсередини завісили вікно, було, мабуть, не дуже щільне.

Навпомацки ми відшукали хвіртку в паркані. Вона була не замкнена. Під ногами на садовій стежці зашелестіло листя. Хата стояла вглибині, і тому ми змогли побачити за високим парканом світло у вікні.

Відчинять чи не відчинять? Можуть просто загасити лампу, вдати, що сплять, і остання надія переночувати по-людськи або принаймні пересидіти під дахом до світанку — зникне.

Відчинили! Минувши невеличкі сінці, ми увійшли до хати. В обличчя війнуло задушливим теплом; якусь хвилину очі призвичаювались до світла. Після цілковитого мороку воно здавалося майже сліпучим, хоч горіла лише невеличка гасова лампочка.

В хаті було тільки двоє — жінка й чоловік — вже не молоді. Старий зліз з печі, стогнучи й кашляючи, одягнув чоботи й кожух і пішов разом з шофером відчинити ворота, щоб можна було поставити машину на подвір'ї. Жінка почала наставляти самовар.

Хата, видно, була заможна. На стінах поблискували золотистими ризами ікони, вишивані рушники облямували їх трикутною оправою. З печі звисала велика перина в клітчастій пошивці, на вікнах стояли фуксії, що квітнули буряково-фіолетовими дзвіночками. Господиня вийняла склянки з шафки, що висіла на стіні, і почала перетирати їх полотняною чистою ганчіркою.

Ми з зусиллям стягли мокрі чоботи, розмотали мокрі онучі. Господиня розтягла їх на полінах, покладених на ще теплу плиту, яку топили, мабуть, зовсім недавно.

Ми сиділи в лінивому заціпенінні на лаві біля столу, чекаючи, поки закипить самовар. Старий уже повернувся з двору, несучи кілька пшеничних околотів. Він скинув кожух, повісив на гвіздку. Підкручений вище гніт лампи загорівся ясніше й освітив усю хату: пучки сухого зілля за іконами, великий буфет, дзеркальну шафу.

Самовар шумів так багатообіцяюче. Було тепло, за-тишно й сухо. Яке несподіване щастя! — і як мало людині потрібно для цього щастя!

Обпікаючи губи, ми пили гарячий чай. Господиня накривала покладену на підлозі соломі тканим рядном, а потім ще другим з цупкого вибіленого полотна. З сусідньої кімнати чи, може, з комори винесла великі подушки в рожево-білу клітку.

— Велике ваше село? Бо поночі нам нічого не було видко.

— Аякже, двісті садиб.

— Колгосп багатий?

Старий уже лежав на печі, поволі попихкуючи люлькою. Господиня поралась біля самовара, підсуваючи нам бляшану коробочку з цукром.

— Колгосп? Та нічого, у нас колгосп — мільйонер. Тільки ж ми не колгоспники.

— Як це?

— Та так... одноосібники,— неохоче мовила господиня.

— І багато на селі одноосібників?

— Тільки ми одні.

Ось тобі й маєш! Справді, собаче наше щастя — на двісті хат одним єдиним одноосібник — і треба ж було потрапити саме до нього!

Ми презирнулись. Власне, мабуть, найкраще було б подякувати за чай і шукати ночівлі десь-інде.

Онучі на плиті парували, линула пара із склянок, чудове тепло розливалось по всьому тілі. Мокрі чоботи сушилися біля плити. Знову натягати їх на ноги? Знову виходити в чорну темінь ночі, плентатися між високими парканами, лякати людей, стукаючи в двері, мокнути під дощем, монотонне стукотіння якого в шибки добре було чути в хаті?

У нас не було сил починати все наново. Великі подушки на високій постелі гостинно надимали пухкі чевця. А, нехай буде що буде!

Розмова поволі зів'яла. Чай мав уже не такий привабливий смак, як напочатку. Обличчя господині здалося нам тепер менш симпатичним, а господар, який попихував на печі люлькою,— взагалі підозрілим.

Та все-таки можна ж лягти. Ні, не спати! Про спан-

ня і мови не може бути! Зрештою до ранку не так уже й далеко.

Не змовляючись, ми обережно повиймали під ковдрою револьвери з кобурів і поклали під подушки, напхвату. Тепер усе здавалося нам підозрілим. Чому старі не спали, коли спало вже все село? Чому рядно, яким завісили вікно, було таке тонке, що пропускало світло? Чому хвіртка не була замкнена на ніч? Може, старі на когось чекали? На кого ж вони могли чекати? Ні, звичайно, не треба спати. Тільки простягтися в теплі, під ковдрою, відпочити.

...Нас збудила голосна розмова. Двері в сінці були відчинені, і наша господиня розмовляла з кимось, хто стояв надворі.

Ми посідали на постелі, одним рухом, мов по команді, спустили під ковдрою запобіжники на пістолетах.

— Нікого нема, тільки я й мій старий,— відказувала жінка.

Що казали надворі — ми не могли розібрати, але з голосів чути було, що там кілька людей. До нас долинали тільки відповіді.

— Кажу ж вам, нікого нема. Ніяких командирів ми не бачили.

Пауза. Там, надворі, щось кажуть.

— Не відчиню.

Знову голоси.

— Не відчиню. Ніч. Не такі часи, щоб чужим поночі відчиняти. А у нас ніхто не ночує. Ніяких командирів ми й у вічі не бачили.

На печі зашаруділо. Ми сиділи тихо, як миші, тримаючи пальці на спускових гачках.

— Ідть собі, люди добрі, своєю дорогою. Хоч убийте, не відчиню. Шукайте собі тих командирів, де хочете: у нас їх не було й нема.

Знову голоси за дверима. І раптом — ах, старе стерво! — вона таки відчиняє! Стукнув засув — один і другий. Заскреготів ключ у замку. Ще один засув — двері, мабуть, були замкнені, наче в укріпленій фортеці. Ах, старе стерво!

Просто в очі нам блиснув електричний ліхтарик.

— Ти ж чого кажеш, що нікого нема? — залунав сердитий голос.— Ваші документи?

— А ваші?

Світло нашого ліхтарика схрестилося з жмутком сліпучих променів. Дзенькнуло скло: господиня засвічувала лампу. Тепер в її світлі ми побачили клейонковий плащ, шинелі і — міліцейські кашкети. Та, зрештою, це могло ще й нічого не означати. Ми не випускали під ковдрою револьверів з рук.

— Дозвольте доповісти — ми з богодухівської міліції. Вранці телефонували, що ви повинні бути у нас надвечір. Коли стемніло, ми виїхали вам назустріч. Почали шукати — боялися, може, з вами яке нещастя трапилося дорогою.

Господиня знову наставила самовар. Старий мовчки палив на печі свою люльку. Міліціонери пили чай, гріючи об склянки змерзлі руки. Розмовляли про те, про се. Не було рації їхати далі, поки не розвидниться.

— Мало що може трапитись... Три дні тому двох парашутистів спіймали. А в Охтирці куркуль з'явився, біля райкому партії лазив; колись це був його будинок. «Мій дім, — каже, — я тут усе перевірю, кожну шафу й кожен стіл, хоч і з-під землі витягну...» Пригадав!.. І вже встиг примандрувати!

— А баба молодець! Якби не впізнала Васька — шофера нашого, нізащо б не пустила. Нікого у нас, каже, нема! А ми ж побачили свіжі сліди шин під ворітьми, ще навіть дощ не встиг змити. Отож були певні, що це ви. Вже думали — двері виламувати, чи що... Але ж думаємо й так: може, ви стріляти будете, якщо силоміць ломитися. Поки порозуміємось, і до нещастя дійти може. Васько від машини біжить, почекайте, каже, я ж її знаю, може, й вона мене з голосу впізнає. Молодець баба!

Господиня відхилила рядно на вікні. Розвиднялося.

— Вже можна їхати.

Онучі зовсім висохли. Ми почали одягатися.

— Дякуємо вам, матусю, за ночівлю, за частування.

— На здоров'я. Хоч ви й образили мене, ох, образили!

Нас узяв подив.

— Ми?

— А хіба ж я не бачила, як ви перезирнулись?

— Перезирнулись?

— Еге, коли я сказала, що ми односібники...

Ми зніяковіли.

— Що ви, матусю...

Жінка зітхнула.

— Я ж добре бачила... Ну, що ж... Одноосібники... Мало що може трапитись? Всяко на селі буває... Але ж ми не тільки одноосібники.

— Це ж як?

— Та так... Ми ще ж і радянські люди.

Ми вийшли. Дощ лив дужче, ніж уночі. Рясна мжичка сипалася з чорного гілля сливок у садку. Великі калюжі стояли на стежці. Десь на тому кінці села і досі вив пес, похмуро, протяжно.

Дезинфекція

За вікнами вагона поволі пересувався екзотичний пейзаж Середньої Азії. Хати, оточені глиняною загорожею, хвиляста рівнина, вкрита високою травою, що подекуди червоніла від диких тюльпанів, наче забризкана кров'ю. Пустиня нічим не нагадувала тієї, яку ми колись уявляли собі з прочитаних книжок. Не було піщаних дюн, безмежного піщаного моря, по якому сунуть «кораблі пустині» — верблюди, — самі лише кам'янисті, голі простори. Верблюди, звичайно, теж були, але тільки біля садиб. Вони стояли в кошарах, над якими високо здіймалися їхні маленькі голови на довгих шиях, або тягли по вуличках маленькі візочки, що зовсім не пасували до їхніх розмірів. На кошлатих віслючках їхали казахи, майже торкаючись ногами землі. Важко було вгадати первісну барву їхніх халатів під шаром лою, який перетворював тканину на лиснючий брезент. Часто на плечі старого казаха сидів нашорошений сокіл, міцно вп'явшись пазурами в тканину халата та похитуючись в такт ході. Йшли осли; з обох боків колихалися у них в'язки саксаулу, більш схожого на скручених чорних змій, ніж на знайомий нам хмиз. Над глиняними мурами виднілися фруктові дерева і високо в небо здіймалися зелені струнки тополі. Срібними струмочками звивалися арики, що несли воду в городи й сади.

Поїзд, напханий військовими, як усі поїзди того часу, посувався поволі, важко сопучи й зупиняючись на кожній станції. І на кожній станції лунав на пероні покрик: «Дезинфекція!» — й до вагона заходив солдат з пов'язкою на рукаві. У вагоні хором протестували:

— Вже ж була дезинфекція на попередній станції.

Але солдат з пов'язкою тільки знизував плечима і, начебто не чуючи протесту, повторював своє:

— Всі на дезинфекцію!

— Та холера б її забрала! Ми з учорашнього дня вже шість разів були на дезинфекції,— бурхливо злостились солдати, але той, з пов'язкою, був невблаганний.

— Швидше, хлопці, швидше!

— Та ми ж тобі кажемо, що з учорашнього дня шість разів були на цій твоїй сопливій дезинфекції!

— Де там шість? Не менш ніж вісім!

— А посвідка є?

— Яка ще посвідка?

— Посвідка про дезинфекцію.

— Ніхто нам ніяких посвідок не давав!

— А, не давав — іди на дезинфекцію! Інакше поїзд далі не піде.

Інвалід на костурах, який досі тихо сидів у кутку вагона, звично підвівся перший.

— Та вже краще йти. Закон є закон. А то ще справді будемо стояти тут без кінця.

Лаючись на чому світ стоїть, всі вилазили з вагонів і сунули в станційний прохід, де стрілки на дощечках показували дорогу до низенького дерев'яного барака. Нехотя ставали під душ, звідки скупо сочилася ледь тепла вода, і потім чекали, поки їм віддадуть назад вологе вбрання, від якого ще йшла пара. Одягались, лаючись і нарікаючи. І, звичайно, знов ніхто не давав ніяких посвідок.

— Які там посвідки? Спеціальних людей тримати-мемо, щоб виписували? У кого зараз є на це час? І звідки нам взяти стільки паперу? Нам ніяких бланків не надсилали.

Колотнеча тривала якийсь час, але тут протяжно свистів паровоз і солдати бігцем кидалися до поїзда, який знов поволі повз то зеленим степом, то кам'янистими просторами. І знову траплялися зрідка зелені оazi садків за глиняними мурами й видно було горбатих верблюдів, які йшли, колишучись з боку на бік, та казахів на маленьких віслюках. А на наступній станції знову лунав знайомий вигук:

— Всі на дезинфекцію! — І пасажири протестували хором, щоб кінець кінцем ще раз бігти до чергового

барака. І вся історія без будь-яких змін повторювалася з нудною монотонністю. Пасажири лише з гіркою відзначали:

— Це вже дев'ятий раз з учорашнього ранку. Це вже десятий...

Дезинфекція, власне, була не дезинфекцією, а тільки дезінсекцією. І напевно легше було б знайти скарб у пустині, ніж хоча б одного «інсекта» в складках білизни і мундирах пасажирів, які хронічно й безупинно піддавалися дезінсекції, але припис мусив бути здійснений. Кожна станція виконувала свій обов'язок без усякого милосердя, її зовсім не обходило існування таких саме закладів на сусідніх станціях, відокремлених одна від одної лише кількома годинами путі. Заздалегідь було відомо, що ніякі протести не допоможуть, і патрулі з пов'язками на рукавах пильно перевіряли — чи не причаївся у вагоні якийсь несвідомий — «диверсант».

— Тиф хочеш завезти на фронт, свиняко? — лаяли патрулі тих, що намагалися якось ухилитись.

— Який там тиф!

— За тої війни тиф як почав косити... — обізвався вусатий солдат з чорно-жовтою стрічкою георгіївського хреста на шинелі.

— За тої війни! Теж згадав...

По суті, оця процедура дезінсекції, яка регулярно повторювалась через кілька годин, обернулася на якийсь обряд з точно визначеним перебігом і церемоніалом. І наче він, цей обряд, був невід'ємний від пейзажу за вікном, становив його складову частину.

Інвалід, який тримав під пахвою костур, розмовляв із сусідко притишеним голосом. Та незабаром розмова стала загальною.

— Отак мандрую вже другий тиждень. Без кінця в поїзді та в поїзді.

— Дитину шукаєш? — поцікавився хтось біля дверей, що не чув початку розмови.

— Сина, — пояснив сусід інваліда, краще поінформований.

— Та як би це сказати... І сина й не сина... — завагався інвалід.

— Тобто як? Або є син, або його нема.

— Ні-і-і... Я не в тому розумінні... Така історія у нас вийшла...

Сам я слюсар. Жінка евакуювалася сюди, до Казахстану, а я — на фронт. Недовго й повоював, ногу розтрощило. Із госпіталю сюди приїхав, до своїх. Донечка є у нас, одиначка, Маша.

Коли це привезли дітей, сиріт, значиться. Відразу ж кинулися люди всиновляти. Ну й каже мені Наташа, жінка, значиться. Знаєш що, Димо, треба взяти хлопчика. І Маші буде веселіш, і взагалі... Кімнатка у нас, правда, тіснувата, нічого не скажеш, але що ж... Після війни інша буде, краща, вже дома, в себе. Поки ж якось розмістимось, а сирота — це сирота.

Ну й пішли ми до дитячого будинку. Повно там, аж страх бере. Дітей, сиріт отих, цілісінький ешелон привезли. Вибрали ми собі сінка. Шість років йому, каже. З села хлоп'я, білявеньке таке. Тільки змучене дуже й перелякане. Тато на фронті, каже, загинув, а маму бомбою вбило. І все село згоріло.

Навіть на Машку нашу неначе схожий, їй теж якраз шість років сповнилось. Нехай, кажемо собі, будуть у нас як близнята. Ну що ж, у нас не густо, але в кого ж тепер густо, звісно, війна. А я, що не кажи, спеціаліст. І Машка у нас тільки одна. Жінка теж працює. А як отим, що по п'ятеро, по шестеро дітлахів мають?

Ну, забрали ми цього Митька; славне хлоп'ятко, з Машкою грається, слухняне таке. Тільки наче якесь затуркане, хоч ми йому й небо радніші були б прихилити. Шкода малого! Ледве кілька днів у нас побув, а ми вже так до нього звикли, наче він і справді наш рідний синок, наче жінка й справді близнят народила. І Маша так до нього горнеться.

А він ніби й нічого, навіть часом сміється, грається — звісно, як дитя, про все забуває. І ми його ні про що не розпитуємо, думаємо: чим швидше забуде, тим краще. Хтозна, що він там пережив, на що надивився. Тільки й знаємо, що звуть його Митьком, ну й прізвище своє теж пам'ятав, хоч це неважно. Не встигли ми його ще на себе записати. Оце як повернуся, зараз же зробимо.

Тільки чую: вночі малий погано спить. Крутиться на тій своїй канапці, крутиться... Жінка йому на канапці стелила. Спитаю: «Чому не спиш?» — воно враз затихне, причаїться, мов те мишеня. Але з подиху чути — не спить. Якось прокинувся серед ночі — прислухаюсь,—

плаче. Тихенько так, у подушку, криється, ма́буть, щоб не чути було. Я до нього, аж уся подушка мокра. Жінка теж прокинулася. Болить у тебе що? Ні, каже, нічого не болить. Може, тобі що приснилося? Ні. Ну, то чого ж ти плачеш?

Посиділи ми біля нього, поки не заснув. Так він нам нічого й не сказав. А другого дня приходить до мене Машка, донечка, значиться, і каже: «Тату, це він за братиком своїм плаче». — «Яким братиком?» — «Братика — каже,— загубив дорогою».

Починаю я в малого допитуватись, обережно, щоб не перелякати. От яка історія вийшла. Їх двоє було, він і менший, два роки всього братикові. Разом солдати їх підбрали, коли матір убило. Спершу, каже, вони вдвох були, а потім усіх менших дітей, до трьох чи там до чотирьох років, у якомусь місті залишили, в дитячому будинку. Старших повезли далі.

Питаю в Миті: чому ж ти мовчав, чому відразу не розпитався, де брат?

А він каже, що малих до іншого вагона забрали. Там інші няньки були. Коли ж він вранці пішов до братика, вагона вже не було: його десь відчепили.

Питаю його: чому ж ти нам відразу не сказав? Та що з малого візьмеш, шість років лише, що воно тямить... Сидить та плаче, а за ним Машка, аж поки жінка моя і собі розплакалась.

— Ну, як же це так,— каже,— що це за порядки такі, щоб брата від брата забирати?

Воно й правда, тільки хто там про це думав, розділили, ма́буть, тому, що малим і їжа потрібна інша, і персонал...

— Не плач,— кажу своїй,— гільки малого ще дужче роз'ятриш. Сльозами тут не допоможеш, а тільки треба дитину знайти.

Воно, правда, нам і самим не так, щоб дуже легко жилося, я вже казав. Думали лише одного взяти, та коли вже так вийшло, нічого не вдієш, якось проживемо. І відразу стало мені видаватись, що це мій синок десь далеко від нас поневіряється. Пішов я до дитбудинку, так і так, кажу, давайте, мовляв, мені мого другого хлопчика. А вони тільки руками розвели,— звідки, кажуть, ми його тобі, чоловіче добрий, візьмемо? Якщо вагон дорогою відчепили, то не в нас треба

шукати, а там, де відчепили. У нас таких малих взагалі немає.

Питаю Митю, на якій станції відчепили вагон. Та де там, звідки таке мале може пам'ятати, як саме називалися оті міста дорогою, певне, йому ніхто й не казав.

Обійшов я всі інстанції. І в начальника, і в коменданта вокзалу був, і в міськкомі партії, і в міськвиконкомі, і в міськвно, і в міськздороввідділі, і в військкоматі навіть, скрізь, здається, де яка установа була. Давали навіть телеграми, кожен радий би допомогти і не може: ти тільки подумай собі, кажуть усюди, скільки тих сиріт зараз, скільки дитячих будинків, де ж ми таку крихітку, що, може, навіть власне ім'я ще як слід не знає, де ми її можемо знайти? Воно, правда, дитя не голка, наша країна — не стіг сіна, але ж війна зараз...

А я, повертаючись додому, вже наперед знаю: коло порога Машка й Митя стовбичать, і Машка, як мене здаєлака побачить, відразу ж гукає: «Знайшов?»

А синок нічого й не питає, тільки тими оцenyтами дивиться, дивиться, чекає, що скажу, а сам увесь аж труситься. І здається мені: хоч я тій дитині й небо радий би прихилити, а сам її тяжко скривдив...

Якось кажу жінці:

— Нічого з цього не вийде, тільки хлоп'я нам від цих плачів уночі геть змарнується, та й нам так тяжко на серці, що й місця собі знайти не можемо. Поїду я шукати...

— Та куди ж ти із своїми костюрами? — каже жінка, але бачу, що це вона тільки так собі, а обоє ми думаємо одне. Взяв я відпустку в артілі; згодились, аякже, всі нашу історію вже знали. Ну й усі поради дають... Начальник станції каже мені: номер поїзда був ось такий, від нашої станції їжджай назад, може, тобі й пощастить.

— Ну й що? — зацікавилися слухачі.

— Отак і їду. Від міста до міста. Вже, мабуть, у десяти дитбудинках побував. Ні та й ні. Тих малих раніш залишили, щоб не мучити довгою дорогою. Тільки й того, що мені сказали: всі транспорти останнім часом ішли до Казахстану, отож, напевно, хлопчик десь у Казахстані. Отак вийду з поїзда, шкутильгаючи, поблукаю

містом, потім на якийсь ешелон причеплюся — і далі. Ох, і великий цей Казахстан! Ніби й бачив його на карті, але як оце почав їздити, то аж страшно стало... На щастя, цивільної одежі в мене ще нема, оця шинелька, хоч і приношена, за квиток править... Ну й костури... З вагона ніхто не викидає, тільки як на дезинфекцію кличуть, то я вже перший іду, щоб випадково хтось не причепився...

Сивий дим махорки щільною млою оповивав вагон. Солдати крутили з клаптиків газети та місцевого самосаду товстелезні цигарки. Інвалід брав, не соромлячись, коли його частували.

— Тютюн давно вже скінчився, тільки й того, що сухарі ще є в торбі. Та чи багато мені там потрібно? Але я все думаю, а що, коли те маля вже хтось всиновив? Та тільки ж я більше прав маю: як же це так — брата від брата відривати? Або коли там, у дитбудинку, прізвище його не записане? Євгенком хлопчика звать. Але я так собі думаю — все одно я його впізнаю. Митя каже, що на нього схожий. Значиться, і на Машку. І на мізинному пальчику на лівій руці шрам є, кіт вкусив, коли він ще рачки повзав. І, нарешті, як же це так, щоб своєї дитини не впізнати?

— Який же він свій, коли ви ніколи в житті його і в вічі не бачили?

Інвалід зітхнув.

— Та воно ніби й так. Але уже так я звик: що там не кажи, а хлоп'я начебто моє. І аж серце кров'ю обливається, коли подумаю собі, як він там, малесенький, за братиком, за Дмитриком, плаче...

Він глибоко затягнувся гірким димом махорки.

— Тепер вже, мабуть, їхати недалеко. На тій станції, де я до вашого вагона сів, мені сказали, що маленьких треба шукати тільки там або там, далі вагон уже не міг піти. Надвечір я вже на місці буду. Яюсь до ранку витримаю — не йти ж уночі, людей будити! А цей поїзд все як на волах тягнеться... Аж мені здається: хоч і нога перебита, я б швидше пішки дійшов. Просила жінка: давай з дороги телеграми. А що з тих телеграм, коли я й досі малого не знайшов?

Поїзд уповільнив хід, зарипів на рейках, буфери стукнули так раптово, що всі аж похитнулися на лавках.

— Всі на дезинфекцію!

— Знову дезинфекція! А щоб вас холера взяла! —
обурювалися солдати в вагоні.

Інвалід підвівся, узяв під пахву свої костури.

— Ану, хлопці, давайте, все одно без цього не обійдеться, а так, доброхіть, швидше буде. Та вам що, ви ж тільки з учорашнього ранку. А мені вже два тижні отак по всьому Казахстану дезинфекцію роблять.

Над Осколом

Важко тепер вже згадати точну дату, й навіть назва села вилетіла з пам'яті. В усякому разі, це було над Осколом, де, мабуть, наприкінці травня або на початку червня сорок другого року. Період цей відзначався, принаймні на нашій ділянці фронту, м'яко кажучи, деякою непевністю. Не було точно відомо, де зараз перебуває штаб, де кухні, а також, що набагато важливіше, де, власне, перебувають німці й де проходить лінія фронту, дуже мінлива й плутана. Тобто про це напевне було відомо вищому командуванню, але редакція газети, з якою ми саме в цей момент були зв'язані — хоча й досить відносно, не могла похвалитися особливою обізнаністю з цією проблемою. Зате вона могла пишатись ґрунтовним і незламним оптимізмом, не дуже вмотивованим у даній ситуації, але, як виявилось згодом, цілком слушним з погляду остаточної наслідків — тобто великої перемоги над фашизмом.

Не пам'ятаю також, який вигляд мало всеньке село — але невеличкий куток на околиці, за яким уже починалися надбережні вільшані гаї, стоїть перед очима, наче я бачила його вчора. Отож — Оскол, неглибокий тут і прозорий, мов гірська річка, за ним висока, стрімка стіна узгір'їв, рясно порослих кущами, зелена лука біля гаю і хата з городом, невеличким садком та картоплящем. Нас оселили саме в цій, останній хаті. Піщана дорога бігла собі кудись далі й розгалужувалась на кілька доріг, що зникали в надбережних лісочках. До революції, як нам пояснила господиня, усе навколо було власністю барона Корша: стрімкі узгір'я за Осколом становили колись частину парку, а куші на них — це був здичавілий бузок.

— Як заквітне навесні, то аж сюди пахне.

Вночі виспівували солов'ї, і хор дівчат без кінця виводив високими голосами монотонні частівки. В далечині лунав безупинний гуркіт гармат, нічне небо осявали раптові спалахи й перетинали промені прожекторів, силкуючись довгими руками спіймати ворожий літак. Іноді їм щастило, і в перехрещенні двох світляних стовпів раптом виринав літак, маленький і тремтячий. Здавалося, наче він не летить вперед, а тремтить, здригається на місці, мов срібна комашка, прошита шпилькою. Вдень не було прожекторів і не співали дівчата, але гуркіт гармат не вщухав, перекочувався, мов безугавний грім, і німецькі літаки гарчали довго і похмуро, зовсім інакше, ніж наші.

Наша господиня була дебели, міцна жінка. Ми ніяк не могли вгадати, скільки їй років. Мабуть, була старша, ніж здавалося. Але на її засмаглім, аж бронзовім від сонця й вітру обличчі не було й сліду зморшок, темного волосся не торкнулася сивина, а темні очі зберегли молодий блиск. Вона була працьовита й неговірка.

Крім господині, в хаті не було нікого. Чоловік помер уже давно. На стіні у вузькій рамці висіла його фотографія, на якій він витріщав очі, наче страшенно чимось переляканий. Тільки довгі вуса войовничо стирчали вгору. Між рамкою і склом батькової фотографії застромлені були зроблені, мабуть, десь у містечкових фотографів картки двох юнаків у гімнастърках і дівчини в береті.

— Це мої сини й донька. Іван нещодавно писав. Од Федька вже майже півроку нічого нема. А доня поїхала на фронт лише три тижні тому, як скінчила курси. Вона — санітарка, — пояснила мати.

Відразу ж, коли ми з'явилися, запошені після довгої дороги, вона, не розпитуючи нічого, розпалила плиту, нагріла води й притягла звідкілясь із сіней велику бляшану балию.

— Мило у вас є? Ось тут мочалка. Хто перший буде митися?

За хвилину з'явилася знову.

— Давай помию спину.

— Не треба, я сама.

— Сама не помиєш як слід. Давай мочалку. Я своїм завжди спина мила. Хлопці любили, щоб терла міцно,

щоб аж спина почервоніла. Якби лазня, певне, було б краще. Але обійдеться й без лазні.

Вона шурувала мені спину цупкою мочалкою, немилосердно хлюпаючи на підлогу.

— Нічого, нічого. Все одно я лагодилась мити, та забула. А так принаймні відкладати не буду. Чай у вас є? У мене тільки окріп. Можу картоплю зварити, але що ж я вам дам до цієї картоплі?

Ми заспокоїли її, що у нас є консерви. Стара нізащо не хотіла їсти з нами.

— Я вже давно поснідала. А до обіду ще далеко.

Вимила підлогу в кухні і кудись зникла. Весь час вона клопоталась по господарству, так що ми, за тих кілька днів, які прожили на селі, бачили її лише зрідка, бо також були зайняті своєю роботою.

Сільце було тихе й спокійне, якщо не зважати на відгомони явно дуже близького фронту. Ми почували себе в хаті, як у бога за пазухою. Тепер, коли дивишся на той час з відстані років, важко зрозуміти, як звикали тоді до речей зовсім незвичних, якими нормальними ставали явища зовсім ненормальні, та як уміла людина і фізично й психічно пристосовуватись до цілком дивовижних умов. Ну, і як ти, по суті, не усвідомлював всієї небезпеки, всієї жахливості того, що діялось навколо. Може, зрештою, це був саме підсвідомий спосіб самозахисту — якби не він, мабуть, важко було б пройти дорогу поразок і відступів, — але тоді якось мало відчувався їх обсяг.

Одного вечора ми помітили, що небо виблискує яскравіше, ніж звичайно, і гуркіт гармат лунає дужче. Редакція почала жвавіше, ніж завжди, цікавитися, де ми, власне, перебуваємо. Декого охопила легка тривога. Щось аж занадто вже посилився гуркіт гармат, і над стіною узгір'їв небо, що досі вигравало вночі тремтливими вогнями, які то спалахували, то мерхли, — це небо набрало червоного кольору, ніби десь зовсім близько палала величезна пожежа.

Але відразу ж з'явилася легенда про партизана, котрий ніби проходив селом та нібито був чудово поінформований про те, що саме зараз почався наш великий наступ. Партизан був явним міфом, але людина в певні хвилини з великою охотою вважає міфи за правду,

особливо якщо правда буває надто гірка, щоб її проковтнути. І тому ми спокійнісінько полягали спати.

Того вечора вже не співали дівчата, а вночі нас збудило деренчання шибок. Гармати били десь зовсім близько. Гуркіт і грім дужчали, зростали, чути було окремі вибухи. Над краєм узгір'їв, що темною, майже чорною лінією вимальовувались на палаючому небі, червоним фонтаном струменіли трасуючі кулі. Хата здригалася від частих вибухів, мов жива істота. Паф-паф-паф — виразно й чітко стріляли зенітки, і тяжко, низько линуло гудіння літаків. Шибки у вікнах видзвонювали дрібним вібрующим звуком, наче тремтіла й клацала зубами змерзла людина.

— Щось це все виглядає підозріло.

— Підозріло? Просто почався наступ.

— Гм...

— Адже партизан...

А проте, чом цей партизан мав бути поінформований краще, ніж ми,— невідомо; але, мабуть, таки був. З цієї причини я повернулася на другий бік і під уперте деренчання шибок заснула.

Вранці ми повставали раніше, ніж звичайно. В першу хвилину навіть не зрозуміли, що сталося. Але ж так: гармати замовкли! Саме це й збудило нас. Так само мірошник, що засинає в млині, прокидається, почувши, що зупинилися жорна.

— Чому так тихо?

— Як чому? Мабуть, ми прорвали фронт і посуваємось вперед.

Справді. Певне, міфічний партизан мав рацію. А може, він таки не був міфом, а людиною з плоті й крові, добре обізнаною з обставинами.

Саме тоді увійшла наша господиня. Вона мала такий вигляд, як завжди, й спокійно опускала на засмагли, темні, як бронза, руки засукані перед тим рукава.

— Ну, то як, чи снідати будете, чи відразу тікати-мете?

Ми витріщили очі.

— Навіщо ж нам тікати?

— Німці вже в сусідньому селі.

Ми застигли, мов ударені громом. Ще дорогою сюди ми бачили, що села майже з'єднуються. Якщо німці

вже там, то вони не тільки з години на годину, але з хвилини на хвилину можуть бути тут. Ні в цьому, ні в тому селі не було ніяких військових частин. Ми були тут самі — невеличка група письменників, польова друкарня на грузовику і ще дві легкові машини. Крім револьверів, у нас був ще кулемет і кілька гранат. Щоб вчинити опір німецькому наступу, хоч би й на найменшому відрізку фронту — не сказати, щоб дуже багато.

— Ось тобі й твій партизан!

Але не час було сваритися через того партизана. Звичайно, ми відмовилися від сніданку. Поспіхом збирали речі, бо машини вже стояли на дорозі.

День був сонячний, теплий, тихий. Наче не було війни, вогню й крові. Розмірено плескотів Оскол, і найменший подув вітру не ворушив гілля густих вільх, що росли над водою.

Куди відступають наші? Куди й доки нам тікати? Єдиним подарунком могло бути тільки сонце. Про всякий випадок ми поклали гранати на сидіння машини, щоб мати їх напохваті.

Біля хати наша господиня, вже знову з високо засуканими рукавами, підгортала помідори. Спершись на держално сапки, вона глянула на нас темними добрими очима.

— А ви їжджайте просто, левадою, а там одразу звертайте на бічну дорогу, ліворуч. Тільки поспішайте.

— А ви? Навіщо ж ви ці помідори підгортаєте?

Вона заховала волосся під хустку.

— Як — навіщо? Ви ж повернетесь. Ну, не ви, то інші. Мене вже, може, й не буде, але прийде червоноармієць, можливо, якраз у спеку, зірве помідор, а вони ж у мене солодкі, великі, земля тут у нас родюча. З'їсть помідор, добрим словом згадає: спасибі тій бабі, що помідори посадила...

— Ви ж загинути можете, вони ж...

— А це вже як мені судилося. Та що там, з однієї старої баби не велика користь. Молодих шкода. А так, то хоч ті помідори після мене залишаться. З далекої дороги пити там захочеться чи їсти — солдатів помідор придасться.

Рука, яку ми потисли на прощання, була шорстка й тверда, з великими мозолями від праці всього життя.

Поки ми не посідали в машину, жінка стояла, спершись на сапку, і дивилась нам услід. Та коли загуділи

мотори і машини почали з'їжджати з широкої дороги на вужчу, що звивалася серед густих вільх, вона схилилася і знову почала сапати.

У безхмарному небі низько йшли німецькі літаки з уривчастим голосним ревінням. Жінка не підводила голови. Вона старанно підгортала кущі помідорів. Для радянських солдатів, які повернуться, які придуть сюди, щоб визволити сільце над Осколом і всі села й міста рідної землі.

Полонені

Зима міцно брала землю в полон. Морози почалися рано, а потім сипонув сніг, укryw усе товстим шаром, засипав дороги, високо підбираючись майже до самісіньких телеграфних дров, замітаючи канави, проходи, хати, так що тільки дахи стирчали з білих заметів. Від хати до хати, навіть від хати до хліва й стайні, доводилося прокопувати проходи, схожі на траншеї чи тунелі. А потім ще подужчали морози, і весь цей сніг, і в проходах, і в заметах, обернувся на міцний льодовик, що виблискував тисячами іскринок під холодним, хоч і яскравим сонцем, що стояло в блідому зимовому небі. Ночі ясніли від снігу, навіть коли не було місяця. Здавалося, замерз весь світ і тільки димки, що здіймалися з коминів, свідчили, що під товстим шаром снігу й льоду живуть люди. Не вистачало снігових плугів, і закутані в хустки жінки день і ніч розчищали колії, по яких повзли поїзди, обзиваючись протяжними, пронизливими, мов стогони, гудками, які линули далеко в застиглому, ніби теж твердому, крижаному повітрі.

Поїзди були переповнені, незалежно від того, ішли вони на захід чи на схід. На захід везли війська і зброю, на схід — поранених і полонених. Бо хоч і здавалося, що весь світ ціпеніє, скутий морозом, — саме в цей час точилася боротьба не на життя, а на смерть. На білих просторах тисячами гинули люди, поранені замерзали, якщо їх не встигали вчасно підібрати санітари. Кров, що текла з ран, відразу оберталася на червоні бурульки. В госпітальях сотнями лежали солдати з відмороженими ногами, з чорними ранами обморожувань на щоках. Бомби рили сніг і землю, високо викидаючи вгору чорно-білі фонтани. Ненависть і гнів вибухали, мов полум'я. Вся велика країна, зціпивши зуби, билася за свободу, за життя, за

саме своє існування. Діти працювали на авіазаводах, покvapно, з серйозними личками, свідомі своєї ролі. Жінки брали на себе тягар утримання родин, тягар роботи на заводах, що працювали для фронту. Вся велика країна була мов єдиний вигук протесту, мов єдиний вигук гніву, мов єдині щит і меч.

Над замерзлою землею линула ненависть, запекла й гнівна, справедлива, міцна, як найдужча любов і як смерть.

Вона ставала всепоглинаючим почуттям, заслугою і чеснотою, гідною найглибшої пошани. Існувало лише дві сторони — Батьківщина з усім, що містилося в цьому понятті, багатшому зараз на зміст, ніж будь-коли раніш, — і ворог. Безликий ворог, звіряча паща, чорний гад свастики, який означав знищення всього, що було під небом доброго, благородного, вільного й великого.

Стерлися поняття й почуття, іще недавно такі істотні для людини, змінилися барви життя і його зміст. Змінилися й людські обличчя — стали зосередженими, напруженими. Весь народ ніби стиснувся в кулак.

На станціях і вокзалах видко було самі шинелі. Вся країна, здавалось, була одягнена в солдатську шинель, і доводилося їхати дуже далеко, щоб побачити цивільного. Чоловік без шинелі це був або неповнолітній хлопець, або ж старик. Чоловік у поїзді це був або солдат, що їхав на фронт, або поранений, якого везли з фронту. І тільки жінки, які працювали на вокзалах і коліях, були в звичайних своїх спідницях, звичайних хустках, що рятували від морозу.

На великій вузловій станції ціла жіноча бригада зчищала з колії льодову шкаралупу. Жінки у валянцях і ватянках, з-під хусток ледве видніються очі й носи. Всі жінки уже не молоді. Їхні доньки в ці засніжені, заляклі під крижаним небом дні десь там, далі на захід, виносили на власних спинах поранених з-під ураганного вогню, або повзли по снігу, тягнучи лінії польових телефонів, або, мружачи очі під яскравим сонцем, виглядали крізь оптичний приціл снайперської гвинтівки причаєного ворога. Жінки, що довбали важкими ломами лід на коліях, вже не могли цього робити. Тому вони були тут і виконували роботу, яку передали їм чоловіки, їдучи на фронт.

Жінки працювали, аж поки протяжний гудок не примусив їх зійти з колії. Вони зупинилися віддалік, спер-

шись на свої ломи й важко дихаючи. З-за повороту з'явився вкритий памороззю паровоз, сопучи й пирскаючи, мов загнана тварина. За паровозом тяглася довга змія товарних вагонів. Коли поїзд зупинився й двері кількох вагонів прочинилися, з глибини війнула пара: це тепло людських подихів холонуло на морозі.

В темних отворах дверей з'явилися обличчя — бліді, виснажені. Але це були не поранені. На них не наші шинелі захисного кольору, знайомі, як власне серце, а зеленкуваті, чужі шинелі ворогів. Везли полонених.

Замовкли солдати, що групами розмовляли біля вокзалу. Вони стояли й дивилися з холодними, замкненими обличчями, сповненими зненависті й презирства. За цими зеленкуватими шинелями вони бачили палаючі хати й голівки дітей, розбиті об ріг будинку. Бачили дим, що здіймався з печей у таборах знищення. Ріки крові, тисячі тіл, упресованих у сніг гусеницями танків.

Стара жінка, біля якої стояв зіпертий на стовпчика лом, яким вона розбивала лід, користуючись з хвилиного відпочинку, витягла з-за пазухи синьої ватянки окраець хліба. Це був пайковий хліб воєнних часів, чорний і вологий.

Жінка відкушувала його малесенькими шматочками, поволі, старанно жувала беззубими яснами, дивлячись на вагони поїзда, що стояв навпроти, на обличчя полонених.

Невисокий молодий німець дивився також. Не на стару жінку. Він дивився жадібно, ненаситно на окраець хліба, який зменшувався з кожною секундою, на окраець хліба, який їла жінка. Він проводжав поглядом кожний кусень. Дивився, як загіпнотизований. Ковтав слину, і тоді видко було, як на його тонкій шиї вгору і вниз рухається борлак. Німець водив поглядом за рукою, що тримала окраець, підносила його до рота і знову опускалась вздовж тіла. Він дивився і не міг відірвати очей.

Жінка на хвилину перестала жувати. Вона ніби вагалася. Потім поправила хустку на голові і поволі рушила до вагона. Підійшла і простягла полоненому хліб.

Спершу він, мабуть, не зрозумів, що вона хоче. Тоді жінка підняла хліб вище і впхнула окраець йому в руку. Полонений узяв — і відразу ж зник десь у глибині чорного отвору, за спинами інших. Жінка повернулася і пішла на своє місце. Поволі взяла важкий лом.

Солдати на пероні загомоніли.

— Що ж це ви, бабусю, ворогів нашим хлібом годуете? — вигукнув хтось.

Жінка звела на нього очі, оточені сіткою зморщок. Глибокі риси, що тяглися від носа до куточків уст, надавали їм гіркого, болісного виразу.

— Поки тримав зброю в руках — був ворог. А тепер це тільки голодна людина.

— Теж людину знайшла! Дурна баба! Німцєві хліб давати! Ти що, не знаєш...

— А холера її зна, хто вона така,— зауважив раптом котрийсь. Солдати рушили до жінки, оточили тісним колом.

Вона сперлася на свій лом і похитала головою.

— Ех, хлопці... Трое моїх уже лягли там... А двоє ще живі...

— Де ж вони?

— На фронті, як усі. Де ж іще?

Солдати мовчки розступилися. Жінка відвернулася і повільним кроком старої, змученої людини пішла до своєї роботи — сколювати лід із рейок і шпал бічної колії. Вона тягла за собою важкий лом, вістря якого, скрегочучи, ковзало по замерзлій сніговій шкаралупі.

Відкриття стадіону

Відкриття стадіону призначили на двадцять друге червня. Старий був чудовий — вбудований в узгір'я над Дніпром, оточений зеленим колом великих дерев, він був майже непомітний у гущавині чагарів. Якщо підійти до схованих у кущах штахет, під ногами несподівано відкривалась глибока, мов прірва, влоговина. Здавалось, схили узгір'їв спускаються майже прямовисно, а внизу розливаються наче велике зелене озеро. Але це було не озеро, а саме стадіон — зелена, широка площадка, облямована ясною стрічкою бігової доріжки. Ряди лав, що амфітеатром збігали вниз, виглядали мов сірі річки, що спадають з усіх боків по кам'яних порогах.

З вулиці стадіону взагалі не було видно. Не можна було навіть догадатися, що криється в глибині парку. Хіба що в день матчу, коли численні юрби сунули вулицею та заповнювали алеї, можна було сказати, що саме тут міститься стадіон. Натовп, який поспішав на матч, мав свій виразний, характерний вигляд. Переважали чоловіки, молодь; і в усіх були обличчя запальних болільників, розгарячовані вже заздалегідь, начебто про запас, у передбаченні несподіваних вражень. Всі глосно дискутували — жваво жестикулюючи, сварилися і сперечалися про переваги та перспективи «своїх» команд. Звичайно, тут було ще не так гамірно й галасливо, як після закінчення матчу, коли пристрасті розпалювались і голоси підносилися дедалі вище, обговорюючи кожен удар по воротах, кожен аут, суворо критикуючи суддю й нарікаючи або вихваляючи окремих гравців. З самого вигляду людей, що поспішали на стадіон, можна було догадатися, чи вирішальний буде матч, чи ні, тобто чи буде на ньому вирішуватись доля

кубка й чемпіонату, чи, може, це буде звичайнісінька гра, від результату якої небагато залежить. Відразу можна було вгадати, чи має відбутися зустріч місцевих команд, чи, може, приїхали представники іншого міста або іншої республіки, і ставкою буде футбольна честь столиці або навіть усієї України.

На схилах парку в будень звичайно було порожньо. Але в дні матчів на всіх деревах висіли грона людей. Підлітки обсідали гілля, звідси, наче з найкращої ложі, було видно все, що діялось на стадіоні, хоч гравці скидалися на маріонеток у ляльковому театрі, а м'яч пролітав над площадкою, мов сіра комашка. Саме тут, на цих найвище розташованих спостережних пунктах, було найвеселіше. Звідси найзапальніше гриміли вигуки проти справжньої чи уявної несправедливості судді й свист незадоволених лунав пронизливіше, ніж його свисток. Малі глядачі, що не платили за вхід, були найзапальнішими болільниками; вони досконало знали не тільки прізвища, а й імена всіх гравців. Їхні симпатії й антипатії були стопроцентні й безапеляційні, їхні вимоги — найсуворіші, але зате вони нагороджували переможців таким радісним галасом, що це коштувало куди більше, ніж похвала в пресі. Оці малі болільники підігрівали атмосферу, і частенько саме вони були тією гирею на терезах громадської думки, яка перехиляла симпатії й антипатії глядачів у той чи той бік. Не раз вони примушували забити гол, безупинними вигуками заохочуючи своїх улюбленців до остаточного зусилля.

Але стадіон був занадто малий. Занадто малий для столиці, для тих тисячних натовпів глядачів, які раз у раз збільшувалися; кожен рік постачав нових прихильників футболу, кожен хлопець, дорісши до певного віку, ставав болільником, вступав до лав прихильників і обожнювачів певного спортивного товариства.

Отож будували новий стадіон. Всі почували себе його співвласниками і, мов на прощу, мандрували дивитися, як посувається робота. Місто нетерпеливо чекало на відкриття, на той перший матч, якому особливої чарівності додавало те, що він відбудеться на новому стадіоні.

Але двадцять другого червня, о четвертій годині ранку, впали перші бомби на Львів, загули німецькі літаки над Києвом і лавина гітлерівських військ ринула

через увесь західний кордон. Відкриття стадіону не відбулося, не відбувся й матч, так само, як безліч речей, набагато значніших і важливіших, здійснення яких було призначене після двадцять другого червня.

Починаючи від світанку двадцять другого червня, дні перестали бути нормальними днями, дати — нормальними датами, і в гуркоті гармат, в гудінні літаків, в загравах пожеж, в чорних клубах диму, в тупотінні мільйонів солдатських ніг по всіх шляхах почалася велетенська епопея, якої досі не знав світ, хоч цей старий світ бачив уже багато дечого: і гережив переселення народів, і монгольські напади, і сторічні війни.

Але все має свій кінець. Скінчилась війна, і почалася відбудова. Місто воскресало з мертвих, відроджувалося з руїн і попелищ. Присихали рани, жалоба причаїлася в куточках сердець, а руки швидко взялися до роботи. І знов зібралися футбольні команди, і знов ожили стадіони, і знов на старий стадіон посунули юрби. Почало зростати нове покоління болільників, яке щороку поповнювало лави прихильників футболу.

Новий стадіон, якого не відкрили червневого дня сорок першого року, також дочекався своєї черги.

Він був велетенський, мов плоска овальна чаша. З одного боку на стадіон заходили просто з площі, але з другого боку тлом його були порослі деревами узгір'я, стрімкі, вкриті травою схили; він розкривався просто неба, мов розтулена величезна долоня, стелився лукою зеленої трави, яка не встигла ще ні пожовкнути від сонця, ні посіріти й полисіти під ногами людей.

Ще задовго до відкриття були продані всі квитки, хоч стадіон вмщував кілька десятків тисяч глядачів. Вже давно наймолодші прихильники футболу нагледіли собі найкращі дерева на схилах, а сміливці — навіть дахи сусідніх будинків. Вже всі, хто міг, позамовляли родичам і знайомим місця біля вікон будинків, розташованих неподалік.

Та коли в призначений день юрби ринули на новий стадіон, де міліція пильно стежила за порядком, біля одного входу вибухла несподівана суперечка між білетерами та кимось з натовпу. Ні, він зовсім не хотів пройти без квитка. Звичайно, він мав його. І саме на відкриття стадіону. Навіть місце було зазначене, і стояв штемпель: усе як слід. Та все-таки квиток якийсь

інший, ніж усі. Так, на ньому стояла дата двадцять другого червня тисяча дев'ятсот сорок першого року.

Тут втрутилася міліція: не можна було утворювати затор біля входу. Юрба натискала; кожен хотів якнайшвидше зайняти своє місце, і навіть найменша затримка під час перевірки квитків викликала штовханину і бурхливі протести глядачів, які поспішали пройти і не розуміли, чому несподівано порушується нормальний темп руху.

Упертого глядача відвели вбік, і міліціонери довго роздивлялися його квиток. Ні, він зовсім не був фальшивий. Був тільки трохи пожовклий, але дійсний, не погашений, справжній квиток. І він явно свідчив, що його власник має право пройти на стадіон в день його відкриття і зайняти точно зазначене місце.

До того ж такий квиток був не один. Збоку, вже по цей бік огорожі, зібралось кільканадцять людей, і лейтенант міліції провадив з ними переговори. Бо ж місця, номери яких стояли на їхніх квитках, були вже зайняті. Найлегальнішим у світі способом, на підставі квитків із сьогоднішньою датою.

Але власники старих квитків були вперті. Купили вони квитки на відкриття нового стадіону? Купили. А стадіон відкрили у призначений день? Ні. Його відкриття мало відбутися саме сьогодні. Чому ж радянський громадянин, купивши квиток на свої чесно зароблені гроші, може бути позбавлений права взяти участь у відкритті стадіону, права, яке давав йому цей квиток? Крізь усі входи вливалася барвіста, святкова юрба. Глядачі посувалися спершу повільно, затримувані перевіркою квитків та бічними бар'єрами, але потім кидалися бігцем, заповнювали ряди лав, як вода, що пливе з широкого каналу у вузькі рівчачки, прокопані між городніми грядками. А невеличка групка стояла осторонь входу і вперто не хотіла слухати ніяких аргументів міліціонера, зрештою, мало переконливих і для нього самого. Він був заклопотаний і вражений цією несподіванкою, не знав, що йому робити з цією незрозумілою історією. Не можна ж було посадити по двоє людей на одне місце, а квитки, всі до останнього, були давно продані. Та водночас якось незручно вимагати, щоб хтось зараз корився чомусь такому, що належало до безпо-

середніх, хоч і віддалених наслідків гітлерівської навали.

Луна суперечок біля входу докотилася до лож, які вже всі були повнісінькі. Саме це найбільше турбувало лейтенанта,— кожної хвилини може розпочатися матч, і з усього стадіону, з десятків тисяч місць і головне з кількох центральних лож побачать: біля входу щось не в порядку, адже на повороті бігової доріжки, яка має бути цілком вільна, мов дисонанс, що порушує загальну гармонію, стовбичить групка людей, котра не повинна тут бути.

Та луна докотилась. І там, в центральній ложі, відразу ж розв'язали проблему, якої не могли розв'язати ні білетери, ні міліція біля входу. Весь стадіон: десятки тисяч глядачів, що сиділи на своїх місцях, і тисячі тих, що притулилися на схилах узгір'їв поза стадіоном, і хлоп'ята, які, мов зграйки горобців, пообсідали навколишні дерева, і ті, що юрбилися біля вікон та стояли на дахах сусідніх будинків, побачили, як біговою доріжкою вздовж повнісіньких лав іде в супроводі лейтенанта міліції та якогось чоловіка в цивільному невеличка група людей. Як вона заходить у широкий прохід, на хвилину зникає і раптово з'являється в урядовій ложі та займає там місце.

Навіть здалека було видко, що це зовсім не чужоземці і не якісь там почесні гості, а такі ж глядачі, як усі інші, звичайні любителі футболу, які ніколи не сидять в урядових ложах, а займають місце, якщо їм пощастить купити квиток, десь у рядах лав, що амфітеатром оточують овал стадіону.

Впали бомби на місто. З гуркотом звалилися в воду мости на Дніпрі. Чорний дим поплив над пожарищами. Гула, шаліла війна на рідній землі. Лапа окупанта душила місто.

Маленький квиток зовсім не був прапором, за який гинуть з героїчним вигуком на устах. Він зовсім не був партійним квитком, що його прошиває куля разом з серцем. Маленький квиток був тільки клаптиком паперу з надрукованими на ньому кількома словами та невиразним штемпелем.

Чим же він був для кожного з цих людей, які його зберігали протягом усіх років війни і пред'явили тепер, коли місто зростало з руїн, і діти, сміючись, бігали по

вулицях, і молоде листя розгорталось на щойно посаджених деревах? Пам'яткою? Символом? Бо ж вони не викинули ці квитки тоді, коли здавалося, що все кинуте на купу, яка от-от згорить, і немає речі, яка переживе це знищення й існуватиме далі.

Але вони вірили. Вірили, що настане день, коли в цьому самому місті, стоптаному фашистськими чобітьми, зраненому тисячами бомб, відбудеться відкриття нового стадіону, радянського стадіону, збудованого радянськими робітниками для радянських глядачів,— і всупереч всім і всьому, зберегли свої маленькі квитки на матч у день відкриття. Знаки незламної, непорушної віри, цілковитої впевненості, найглибшого переконання: мовляв, що б не було, станеться саме так, як сталося.

Тепер незвичайні глядачі сиділи в урядових ложах, спершу трохи зніяковілі й несміливі від незвичного для них сусідства. Але швидко вони освоїлися із цим становищем. А коли почався матч, забули про все і були вже тільки звичайними болільниками, які підскакують від хвилювання, несвідомо б'ють незнайомого сусіда по плечу або по коліну, протяжно зітхають, наче стогнуть, коли схибить гравець «їхньої» команди, і обурено скрикують, коли суддя несправедливо не зараховує гол. Так само, як для всіх інших, для них існувала сама лише футбольна площадка та гравці, які бігають по ній, і очі їх були прикуті до м'яча, що летить у ворота, наче притягнений тією магнетичною силою, яку для кожного болільника випромінює м'яч, посланий у ворота.

Дідусь Юхим

Дідусь Юхим повернувся додому десь опівдні. А за кілька годин після цього до берега причалив човен, повний жінок і чоловіків, і зараз же за ним другий. Юхим зустрів гостей на краю своєї садиби, що спускалася аж до самісінької води. Вітав кожного, кланяючись низько, в пояс.

Юхимиха снувала між столом, вкопаним під яблуною, та кухнею. Розставляла пляшки з горілкою, приносила великі миски смаженої риби, тарілки з товсто нарізаною ковбасою. Гості посідали на лавах навколо столу.

Розмова точилася повільно, з перервами. Гості цокалися чарками. За селянським звичаєм їли поволі, плямкаючи, довго жували.

- Покуштуйте, кумо, рибки.
- Беріть, беріть ковбаску. Ковбаса до-обра!
- Жирна.
- Ковбаса — як слід.

Юхим сидів на почесному місці. Юхимиха тільки на хвилину примощувалась на краєчку лави і зразу ж підводилась, щоб знов наповнити тарілку ковбасою, нарізати хліба, підбавити засмаженої, аж темно-коричневої риби. Юхим пильнував, щоб чарки весь час були повні.

— Іжте, сусідоньки. Пригощайтесь, пригощайтесь. Рибка ще є, моя там смажить. Стара, принеси-но ще хліба. Дякую вам, сусідоньки, що пошанували мене, прийшли. За ваше здоров'я!

— Ваше здоров'я, куме!

Сопучи, розстїбали пояси. Юхимиха принесла великий казан, над яким клубочіла пара, дерев'яним ополоником розливала в миски борщ. Гості сьорбали голосно, із смаком.

Обличчя порожевіли, голоси лунали дедалі гучніш.
— Добра рибка!

Господар недбало махнув рукою.

— Ет, що це за рибка... Дрібнота. Якби це завтра, — наловив би не такої...

Гості кивали головами. Звісно, Юхим не встиг наловити сам. А ніхто ж не міг наловити стільки, як він. Він знав, куди йде нереститися лящ, коли вплива на затоплені повинню луки судак, коли й де саме ставити ятери на сома, де краще закинути перемет, яка принада та в яку пору року найкраща. На всю околицю він славився як найкращий рибалка. Ніяка річкова інспекція не могла дати собі з ним ради.

Дідусь Юхим був якраз тим, що в карному кодексі зветься браконьєром. Але він мав на цю справу власний погляд.

— Ятери забирають, навіть і човна хотіли конфіскувати. Мовляв, я браконьєр. Яке ж це браконьєрство? Коли вже так, то рибальські кооперативи — куди гірші браконьєри. День і ніч оту нещасну ріку через сітки перецьджують, цілі центнери витягають. І звідки та риба повинна братися? Що ж я там у свої ятери зловлю? Колись усі ловили, і риби було досить. А тепер що? Інспекція, моторки. Стежать, забороняють, а риба де? От раніше...

Коли вже доходило до цієї теми, Юхим міг оповіда ти годинами. Про сомів, на кілька пудів вагою. Про судаків, завбільшки з поліно. Про щук, які ловили качок.

— Раніш...

Дідусь Юхим взагалі міг багато дечого розповісти про минувшину. Він ще добре пам'ятав поміщика, який колись володів отут усією землею.

— Взимку, було, накаже запрягти коні в санки. А коні — мов змії! Ведмежу шубу одягне, валянци, ведмежою повстю собі ноги закутає, візьме віжки та як лясне батогом! Підлітків уже зранку скликають, всі знають: буде заробіток! За санками треба бігти й гавкати. А коні мчать — мов змії! Тільки гриви на вітру мають. Якби не сніг, іскри з-під копит сипалися б. А сніги ж тоді були — не такі, як зараз! Як насипле — коневі аж до черева.

Отак їде собі пан, а хлопці біжать. Хто голосніше гавкає, той молодець. І так аж до містечка. Добре

мусили бігти! А там, на розі, де тепер сільпо, шинок тоді був, корчма. Вже здалека чути — пан їде! Батіг ляскає, хлопці гавкають, гвалт такий, що аж люди на вулицях розбігаються в усі боки. Бояться, щоб під коней не потрапити; пан не дуже дивився, чи є хто на дорозі, чи ні. А під корчмою як зупинить коні, як поверне на місці, аж сніг закурить. Шинкар і шинкарка вже на порозі чекають, а хто там, було, в корчмі сидить, як при ярмарку буває, зараз же вискакує: не любив пан, щоб хтось іще в корчмі сидів. Шинкар з шинкаркою кланяються, а він до шинку. На лаві сяде, кожуха не скидає, тільки розстебне трохи, ножища перед себе витягне, сніг з вусів струшує — шинкар з шинкаркою вже знають, що йому треба, і не загадуй. Горілка, ковбаса, огірок солоний — нічого іншого не поважав. Поставлять йому пляшки, чарку отакенну, ковбаси аршина з півтора, огірків полумисок. Сам собі наливає, ковбасу з огірками уминає, горілку попиває. Мі-і-іцну мав голову!

А хлоп'ята, що за санками бігли, хто дорогою не відстав, біля нього крутяться. А він, було, шматок ковбаси відламає, кине. Так у повітрі й ловлять зубами. Хто спіймав — їж! На землю впало — не руш! Хлопці вже так примудрилися, ловили не згірш від того Сірка чи там Рябка. Потім шинкарка ставить чарочки, пан кожному по чарці наливає — на, пий! А коли вже сам вип'є, скільки там йому треба було, — голову мав, нічого не скажеш, кріпку, скільки б не випив, ані мур-мур — тільки й того, що червоний стає, мов той буряк, і сопе, і піт з нього ллеться. Та й не дивно ж, у шинку тепло, а він ще й у ведмежому кожусі. Отож як вип'є пан — зараз за пазуху лізе, троячок пачку витягає — і кожному по троячці. А троячка тоді — ого-го! Гроші були! За сорок копійок в жнива у того ж пана від світанку до смерку в полі хіба ж так, було, попогнешся! А тут — троячка! За розвагу свою платив. Правда, не один з хлопців від тої гонитви за санками діставав хвороби. Дивись — кілька днів мине, і вже когось на могилки везуть. Та що вдієш — злидні були, троячка — гроші великі, чи не кожне, було, злакомиться. А панові байдуже: вмер хто чи не вмер; все одно буде кому на нього працювати. Отака панська забава...

— А що ж потім з паном сталося?

— Ну, що ж... Як революція прийшла, ми йому і ті санки, і те частування в шинку — все пригадали.

... Але саме з того часу у дідуся Юхима залишилися засвоені тоді погляди на власність. Хата, речі, гроші, сад, збіжжя — все те, що чоловік обробив, купив, збудував, це була власність — свята й недоторкана. Але те, що створив господь бог, — це вже ні! Риба у воді, дичина в полі та в лісі, трави на луках були, за тими поглядами, нічії — ніхто ні до кого не міг мати за них жодних претензій.

Колись дідусь Юхим вславився також як мисливець. Потім любов до полювання згасла. Залишилася рибальська пристрасть, від якої його ніщо вже не могло вилікувати, — ні переслідування інспекторів, ні збитки, яких він зазнавав, коли забирали в нього хитро розставлені в очеретах та в осоці ятери, ані загроза втратити човен, власноручно зроблений, маленький, хисткий човен, на якому він плавав із спритністю циркового акробата. Дідусь Юхим зневажав професійне рибальство, він-бо вважав рибальство за шляхетний спорт, якому переслідування по закону надавало ще гострішого ризику й азарту.

Але в даному разі йшлося не про незаконний лов. Дідусь Юхим ускочив у халепу в зв'язку з сіном. Лука була колгоспна, щодо цього не могло бути ніяких сумнівів. Отож сіно, хоча Юхим сам його скошив, теж було колгоспне. Та дідусь Юхим внутрішньо бунтував проти такої постановки справи. Якби ж йшлося про люцерну, конюшину, про сіяні трави — це ще річ інша. Але ж луки вкривалися травою самі собою, навесні заливала їх ріка, влітку пригрівало сонце, і трава росла буйна, соковита, запашна. Вона була, як риба в воді, як зайці в полі та в лісі, — начебто нічия.

Суд не зважив на застарілі пережитки в свідомості діда Юхима, які залишились у ній з капіталістичних, ба навіть феодальних часів, і оцінив шкоду, завдану колгоспові, двома роками ув'язнення. Правда, незабаром після цього оголошено амністію, і дідусь Юхим вже через шість місяців з'явився додому і зараз святкував повернення, а разом з ним святкували його родичі й сусіди.

— Іжте, кумцю, їжте...

— Не відмовте, куме, не погордуйте нашим частуванням.

Обличчя були вже червоні, очі блищали, дідусь Юхим ставав дедалі говіркіший.

— Одне тільки неправильно,— проголошував він, дивлячись примруженими очима на горілку в чарці проти світла.

— А що ж саме?

— Та от, прикладом... Неправильно держава робить. Не на свою користь.

— Он як?

— Та, приміром... Я б реформу зробив.

— Яку ще реформу?

— Зараз я вам це викладу. От із цим сіном. Ну, вскочив я з ним, правда ж?

— Авжеж, що так! — ствердили гості співчутливо.

— Ой, вскочив ти, вскочив... — зітхнула Юхимиха і, хоч усі її вболівання були в минулому, піднесла ріжок хустки до очей.

— Чекай, стара. Підсип-но гостям борщу.

— Не треба, не треба,— запротестували всі.— Ми вже, кумо, вдовольнилися.

— Не погордуйте, сусіди кохані, як то кажуть: череву витримає, горлянка не лусне. Стара, дай-но ще пляшчину.

Юхим наливав обережно, щоб було вщерть, але щоб і не перелилося через вінця.

— Отож... Суд. Засудили мене на два роки. Так?

— Та воно, звісно...

— Отож, приміром... Два роки я, правда, не сидів. Але своїх шість місяців відсидів. Так?

— Та ніби так.

— Ну, то я питаюся у вас — хто ж втратив?

— Та хто ж, як не ви, куме?

Юхим похитав головою.

— Ех... Голову треба мати! Я вам кажу: держава втратила!

Він одставив чарку й обер вуса ребром долоні. Гости дивились на нього, пороззявлявши роти від подиву.

— До прикладу сказати... тюрма. Не те, щоб усякі там бандити, злодії, але ж, приміром, такі, як я, правда?

— Правда,— охоче згодилися слухачі, хоч ніхто ще не втямив, про що йдеться.

— Отож-то й є... Беруть мене в тюрму, ну й що?

— Як що?

— Не перебаранчайте, куме. По порядку треба. Отож беруть мене у ту тюрму. Тричі на день їсти мені дають гарячу страву. Так чи ні?

— Та воно ніби так...

— Вдома не завжди з'їси тричі на день гаряче. Бува, по рибку вночі їдеш, тільки й того, що шматок хліба з собою візьмеш. Поки додому повернешся, диви: вже тобі й полудень. Відразу ж обідати сідаєш. Або ввечері, пізно приїдеш — не буде ж стара поночі в печі палити, так чи ні?

— Авжеж, що так.

— Отож-то й є. От вам уже: тричі на день тепла страва — раз!

Юхим загнув правицею палець на лівій руці, вузлуватий від ревматизму, набутого внаслідок майже п'ятидесятирічного ставлення ятерів.

— Тепер — постіль.

— Яка постіль?

— Та яка ж може бути постіль? І матрац, і подушка, і ковдра, і чисте простирадло. Значиться, і мило, і вода гаряча, і праля, так? А вдома й на сіні переспиш, рядно тільки підстелиш, і вночі на березі чи там у човні кулак під голову підкладеш, і досить. Правду я кажу чи ні?

— Та правду ж!

Юхим загнув другий палець.

— Тепер: лікар — три!

— Який лікар?

— Та хоч би й професор. Серце в мене слабе, так?

— Та ніби так,— згодилися слухачі, хоч про те серце старші з них чули вже років із сорок.

— Як у мене вдома серце заболить — я що ж? Горілки з перцем наллю, стара мене розітре, на ранок пройде.

— Авжеж, з перцем найлучче, тільки це на шлунок більше.

— Що там на шлунок, проти всього допомагає. Або ще меду з'їм. Півкіла меду з'їси, аж тобі на живіт вийде, але помагає, власне, од серця.

— Мед, ще б пак...

— Ну й пройде. Вже треба, щоб тебе добре скрутило, аби ти до лікаря поїхав. А там — ні. Тільки що —

і зараз лікар. Ще й професора запрошують, на консультацію. Живіт заболить, чи там що,— в лікарню. І знову ж — постіль і ліжка, і сестри, ну й лікар — хіба мало це коштує? І ліки, аякже. Все як слід. А лікареві, а сестрам — хто платить?

— Звісно, держава.

— От бачите. Удома своїм медом обійдешся, а там давай із державної каси; живі гроші, можна сказати. Значиться, лікування — три!

— Тільки, куме, одного я не розумію...

— Це ж чого ніби?

— З тією тюрмою... Щось воно дуже на казку скидається...

— А хіба що?

— Не ви перші, приміром, у тюрмі були... Якось усе інакше розказували...

— Інакше?

— Та, по-вашому, виходить: і страва, і постіль, ну й ці там... лікарі... Коли б так, не один усе життя з охоту б там просидів!

Юхимове обличчя набрякло кров'ю.

— Це ж як? Брешу я, чи що?

— Чого б то... Тільки якось не держиться купи. Багато вже оповідало. Адже людям по різних тюрмах доводилося сидіти, всяко в житті буває.

— А я по різних не бував. Може, в інших тюрмах воно й інакше. А там, де я сидів, так воно й було. Чистісінька правда.

— Може, й так.

Юхим не зважив на скепсис цієї згоди.

— Отож слухайте. Що ж я робив у тій тюрмі?

— ?

— Не робив нічого. Ніби хто старіший — мусить на кухні картоплю чистити, але це так: хочеш — чисть, не хочеш — кістки тобі ревматизм крутить, скажеш, і ніхто тебе до тієї картоплі дуже й не заганяє. А вдома завжди робота знайдеться,— не те, то інше, хоч ти й старий, а користь від тебе якась є. А там — дармоїд, справжнісінький дармоїд. Ні-і-і... Не так треба було б...

— А як, по-вашому?

Юхим енергійно стукнув склянкою об стіл і обвів поглядом своїх слухачів.

— А от як! Не спалося мені в тюрмі частенько, звісно, старість, більше на ріці звик, ніж у хаті,— та й на ріці мало спиш, а в тюрмі ніч довга. Отож я, було, не сплю, думаю собі про всяку всячину. І надумався. Я б інакше зробив! От хоч би, приміром, із цим сіном.

Юхимиха гяжко зітхнула.

— Ти, стара, не зітхай, а слухай, що кажуть.

— Та я ж слухаю.

— Отож-бо й є... Сіно я взяв?

— Та ніби взяли, куме.

— Ой, узяв, узяв...

— Не хлипай, стара! Що було, те було! Сіно взяв, так? Моя корова сіно зжерла? Зжерла. А мені до цього сіна держава ще й доплатила!

— Як доплатила?

Юхим підніс догори долоню з загнутими пальцями.

— Адже я вам усе точно виклав. Гаряча страва тричі на день.

— Авжеж, авжеж, усе точнісінько виклали, сусіде...

— Ну, от... А якби — штраф? Але такий штраф, щоб аж у п'ятах засвербіло! По кишені! Іншим разом я б довгенько помірковав, поки б простяг руку до того сіна.

— Та воно ніби так.

— От бачите! Нічого не скажу: злодюги там, бандити, елементи, можна сказати, суспільно небезпечні. Але таких, як наш брат, штрафом бити! І держава не втратить, а ще й заробить. Правильно кажу?

— Правильно!

— Ще навесні, влітку — нудно. Ой, як нудно! Подумаєш собі — рибка на нерест іде. Вже судак травичку на дні вискубує, де йому ікру покласти, вже лящ ямки собі виглядає... Вже між осокою шупак за дрібнотою ганяється... Тільки б ятери ставити... Ех... Що тут казати, воля є воля. Але взимку? Тільки миньки, правда, але це вже не так... В теплі там сидиш, нема на що поскаржитись.

— Ваша рація, куме.

— І як до цього в місті не додумались, а ще вчені називаються... Реформу треба зробити. По кишені сучого сина! І тобі страх, і державі вигода.

— Добре кажете, сусіде! По кишені сучого сина!

Юхим підвівся з лави.

— Це ти про якого сучого сина?

— Як про якого? Ви ж самі кажете — по кишені сучого сина!

— Я кажу, що треба. Знаю, що кажу!

— Сідай, старий, сідай, що ти? — занепокоїлась господиня.

— А ти не встрявай. Не на твій розум ці справи. Державні.

— Правильно кажете. Державні.

— Отож... Я й кажу... От, приміром, держава у нас — радянська?

— А яка б мала бути? Радянська.

— Наша держава?

— Авжеж, що наша. Чия б же вона мала бути, як не наша?

— То я питаю, навіщо наша, радянська, держава має докладати, якщо, приміром, Юхимові січня захотілося взяти? Всі ми про свою державу повинні турбуватися, так чи ні?

— Ваша правда!

— Бо дивишся, один те, другий се — і так на твоїх очах твою ж власну державу розхапають!

— Розхапають, розхапають!..

— Отож так, штрафувати треба!

— Правду кажете! Штрафувати!

Господиня поволі прибирала із столу. Сонце заходило, і червоний відсвіт розливався на поверхні ріки. Повіяв легенький вітерець, і листя гіллястих тополь забриніло в рожевому повітрі тихою, шепотливою музикою.

Осіннього дня

Село тяглося обабіч дороги. А дорога вигиналась підковою, з трьох боків оточуючи глибоку влоговину, на дні якої блищав ставок. Колись у ньому розводили рибу, але це було так давно, що належало майже до місцевих легенд. Тепер тут тільки хлюпотілися табуни качок. Показуючи над водою куці хвости, вони пірнали, шукаючи на дні водоростів або хапаючи комах та рибок. Бо риба в ставку все-таки була, хоч і не ті жирні, великі коропи, яких визбирували раніш, спускаючи став, і тоді вони цілими центнерами тріпотіли в калюжах води на дні, в чорному мулі. Тепер у ставку водилася всяка дрібнота, на яку дорослі навіть не звертали уваги. Діти ловили її на черв'яка — вудкою, зробленою з ліщинового прута, мотузка й гачка із зігнутої булавки, а часом і купованого в крамниці.

У ставку прали все, що можна було прати, і невеличкий поміст з добре вже спорохнілих дощок становив щось на зразок жіночого клубу. Так приємно було трохи погомоніти про сільські події під веселе ляпання праників по білизні, бити об воду мокрим полотном, щоб по воді далеко розходилися широкі кола. Недалечко від помосту стояли також два старі човни — залишилися, мабуть, тут ще з тих часів, коли ставок був зариблений. Човни таки добре протікали, перше ніж сісти, доводилося щоразу вичерпувати воду, і все одно її на дні залишалось чимало. На свята плавала в човнах молодь. Дівчата вищали, сідаючи в ці хисткі суденця, і старанно підбирали спіднички, щоб не замочити. Хлопці навмисне ляпали по воді веслом, щоб забризкати дівчат, і розгойдували човни. Тоді писк і вереск ще дужчали, хоч усі знали, що це жарти і нічого ніко-

му не станеться. Глибоко було тільки по той бік, під вербами.

Ще з осені діти починали чекати морозів, перевіряти, чи міцна крига, ще тоді, коли видко було,— вона ще нікого не може витримати, от-от заломиться. Тоді матері ще зранку попереджали дітей:

— Щоб ти мені, шибенику, не ходив на ставок. Бо знатимеш, де раки зимують.

Але, самі не вірячи у вплив своїх попереджень, вони виходили час від часу на поріг, поглядали вниз на ставок і гукали високими, пронизливими голосами:

— Васько! Петрику! Володю! Додому, зараз мені додому, бо я тобі покажу!

Кінець кінцем ставок вкривався справжньою кригою, товстою і гладенькою, і перетворювався на ковзанку. У декого з хлоп'ят були ковзани, хоч не пара, так один; дехто робив собі щось схоже на ковзани з шматка заліза й дроту, але більшість хлоп'ят сковзалася просто так, з розгону проїжджаючи по льоду на підкованих каблуках. Потім удома були скандали — бо чоботи розлазилися з надзвичайною швидкістю; і звідки тут настачити, але тим шибеникам все одно, хіба вони там знають, що таке чоботи. Спробували б так, як батьки замолоду,— одна пара на всеньку родину. А тепер кожному дай, і все одно не шанують.

Навесні крига на ставку репалась, хоч, правда, це було не так цікаво, як на ріці, коли крижини пливуть, наповзають одна на одну, труться з глухим шелестом, і тоді можна робити захоплюючі, небезпечні фізкультурні вправи, перестрибувати з крижини на крижину, відчуваючи, як вони хитаються під ногами, як булькотить унизу текуча вода, як раптом між крижинами розкривається чорна щілина, яку треба негайно перестрибнути. Ні, на ставку цього всього не було. Та, в усякому разі, тут теж були крижини, хоч вони й нерухомо стояли на місці. Розколини в кризі вкривали ставок рясною сіткою, потім крижини поступово зменшувались, танули з країв, тонули, аж поки не оберталися кінець кінцем на льодову й снігову кашу та не зникали, поборені весняним сонцем.

Ледве танула крига, діти починали купатися. Народжені над водою, вони, ледь зіпнувшись на ноги, вже випробовували свої сили на ставку і вміли плавати не

згірш від жаб і карасів. Отож про небезпеку могла бути мова більше взимку, бо коли крига заломиться, не дуже допоможе навіть найкраща плавба. І досі матері повторювали необачній дітлашні як застереження:

— Чекай, чекай, заломиться лід — і втонеш, як Варка й Степанко Сороки!

Але Варка й Степанко втонули дуже давно, і хоч дорослі добре пам'ятали цю подію, дітям вона здавалася такою ж далекою і непереконливою, як для найменших залякування, що їх, мовляв, продадуть на базарі чи віддадуть міліціонерові. Усім було добре відомо, що ніхто не купує дітей на базарі, і так само чудово було відомо, що за сковзання міліціонер нікого не забирає. Тим більше тепер, коли на місце Івана Васильовича, височезного дебелистого чолов'яги, що завжди грізно морщив настовбурчені брови, прийшов новий міліціонер. Цього вже ніхто не називав уро-чисто на ім'я та по батькові, а всі просто казали на нього: Ваня.

Ніхто Вані не боявся, бо й вигляд у нього був такий, що не збуджував страху. У нього було обсяжне веснян-кувате обличчя, веселий кирпатий ніс, і Ваня завжди сміявся. Сам він теж був сільський, тільки не звідси, а з південних степів, і знав інші пісеньки, ніж співали тут, у селі над ставом.

Ваня був молодий, до міліції прийшов недавно, і тому на селі не дуже його шанували. Тим більше, що він закидав оком на дівчат і водночас був занадто несміливий, щоб якимось домагатися їх прихильності. Крім того, Ваня дуже любив лузати насіння, що вже зовсім не пасувало до його міліцейської форми. Траплялося також, що, з'являючись на маленькому базарчику, який рано-вранці розташовувався на майдані, де містилася сільрада, пошта, чайна й правління колгоспу, Ваня безцеремонно підходив до столів і брав собі пригорщу насіння або яблуко, зовсім не питаючись про ціну та не виявляючи бажання заплатити. Часом тільки, щоб надати цьому якогось офіційного відтінку, Ваня вдавано суворим голосом стверджував:

— Знову зелене продаєте.

Баби не протестували, не варто було заводитися з міліціонером, хоч би це був і Ваня. Щонайбільш вони задовольнялися тим, що тихше або голосніше називали

його паразитом чи дармоїдом, але це вже тоді, коли він відходив і міг вдати, що не чує. Зрештою, баби вважали за паразита й дармоїда кожного, хто не працював на полі, і так само характеризували дівчат на пошті, буфетниць у чайній і продавців у крамничці. Сидіння за шибкою поштового віконечка, прибивання печаток чи хоча б відважування продуктів та перелічування грошей у касі — аж ніяк не було для них працею. Так само не здавалась бабам працею й робота міліціонера. Вони зовсім не брали до уваги ті кілометри, які Ваня відмірював по багнюці розкислої чорноземлі у весняну чи осінню сльоту, забували про його нічні чергування і навіть про те, що у Вані під ребрами був глибокий шрам від ножа, яким його різонув переслідуваний бандит. Цього всього баби до уваги зовсім не брали. Тим більше, що про шрам мало хто знав і ніхто його й не бачив, бо ж Ваня ніколи не купався. Не раз кликали його до себе хлопці, що в спеку хлюпалися в затінку верб, схилених над глибочинню, але Ваня завжди відмовлявся. Це була його таємниця, дефект, з яким він крився, — Ваня просто не вмів плавати. А купатися можна було тільки біля одного берега, під вербами, де відразу ж починалася глибочінь і вже не можна було сягнути дна. Скрізь в інших місцях ноги миттю грузли в намулі, який липнув, мов клей, і потім його можна було відмити лише з великими зусиллями.

Там, у степу, де народився Ваня, не було ні річки, ні ставка. Щоб докопатися до води, доводилося робити глибокі свердловини. Рипучий коловорот, що його обертала коняка, яка тупцювала навколо, витягав нагору відро. Отож ні змалку, ні згодом, вже підлітком, Ваня не мав де навчитися плавати. А тепер було вже пізно. Ваня боявся зганьбити честь свого мундира, вже без того взяту бабами під сумнів, навчаючись плавати саме тут, де кожен шмаркач, ледве зіп'явшись на ноги, плавав, як риба, пірнав, як качка, і без вагання стрибав униз головою в двометрову глибочінь, виринаючи потім із зухвалим пирсканням. Отож Ваня був позбавлений приємностей купання, і йому доводилося обмежуватися миттям у містечковій лазні, хоч як хотілося інколи, після довгої мандрівки по селу, пірнути в темну воду ставка, змити з себе піт і пил.

Але Вані довелося все-таки викупатись, і зовсім не

в спеку, а одного паскудного, осіннього, вітряного й холодного дня.

Треба було йти аж на край села — з'ясувати історію із зрубною в лісі ялинкою. Голос народу, котрий, як кажуть, є голосом божим, а тому до нього слід прислухатися, свідчив, що можливим винуватцем у цій справі, мабуть, є старий Микола. У Миколи справді були різні грішки на сумлінні, отож не без того, що він був причетний і тут, хоча в сільраді бив себе в груди, аж гуло, і на чому світ стоїть кляв підлих наклепників, котрі, напевне, самі зрубали дерево, а тепер хочуть звалити на нього. Справді, ніяких доказів не знайшли, а тому треба було поговорити з Миколою і роздивитися при цій нагоді, чи на його подвір'ї не видно десь слідів можливого злочину.

Ваня міг піти дорогою, але, по-перше, тоді довелося б далеко чвалати, та ще й по розтовченій на рідке тісто чорній грязюці, а по-друге, Микола міг побачити його вже здалека і собі сховатися. Отож Ваня зразу біля перших хат рушив манівцями униз, вкритим пожовклою травою схилом, що стрімко спускався до ставка. Таким чином він і зберігав чоботи від грязюки, і скорочував дорогу, бо, вилізши знову нагору крізь зарості ліщини та бузни, опинявся прямісінько на Миколиному подвір'ї, яке підходило впритул до цих заростей.

Біля помосту поралися люди, що заковували в воду бочки з-під капусти. Але це було по той бік ставка, далеко. А коли Ваня вже був майже внизу і хотів звернути ліворуч, щоб пройти далі берегом ставка, він раптом почув крик і хлюпотіння під вербами.

Це був, звичайно, Васько Семенів, лобуряка і шибайголова, який замість сидіти в цю пору на шкільній парті, заліз у човен і поплив на глибочінь, де від батьківської хати, що стояла нагорі, при дорозі, заслоняло його гілля дерев, з яких облетіло ще не все листя. Васько ловив рибу, випробовуючи якийсь, тільки йому одному відомий, пристрій, власноручно змайстрований із тички, дротів та старого мішка. Коли Васько необережно перехилився — човен, і так майже повний води, черпнув бортом ще більше, підозріло захлюпотів — і пішов на дно. Васько вмів плавати, як усі тутешні хлоп'ята, а може, й краще, та, несподівано пірнувши, він ковтнув води й захлинувся. Пішов на дно раз і другий. А потім

Ваня побачив вже тільки долоню, яка раптом вистромила з води і відразу ж зникла. Очевидно, хлопця схопили корчі.

Ваня кинувся вниз, поспіхом розстібаючи шинель. Він устиг скинути її на бігу, але про чоботи й кашкет забув. І так у гімнастюрці, в кашкеті й чоботях з розгону влетів у воду, просто туди, де хвилину тому на мить показалися п'ять розчепіrenих пальців.

Високо знялися бризки — і Ваня каменем пішов на дно. З хвилину він ще бачив якесь зеленкувате світло, а потім вже тільки розпачливо ковтав воду і чув, як йому дзвенить у вухах та гостро коле в грудях, аж поки не знепритомнів.

Отямився він лише на березі, і чимало часу минуло, перше ніж Ваня зрозумів, що його гойдають у повітрі, обличчям униз, і вода, яка ллється струмком, тече саме з його власного рота. Він бачив тільки ноги людей і потоптану грязюку, а потім його знову кинули на траву і почали надушувати на ребра і живіт. Гуло у вухах. нудило, а коли Ваня, нарешті, сів і роздивився навколо отетерілими очима, — він побачив купку чоловіків і жінок і подумав, що це, певне, ті, які замочували бочки в ставку. Тут же біля нього сидів у грязюці Васько, який голосно схлипував і розтирав собі ноги, а по схилу мчала Семениха і верещала, скільки духу в грудях, хоча вже бачила, що син живий. Не було тільки човна. На глибочині плавав міліцейський кашкет, і діти ловили його довгими тичками.

Потім Ваня довго й понуро прасував свою гімнастюрку і намагався надати первісного вигляду пожмаканому кашкетові. А ще згодом він, виструнчившись, стояв біля столу свого районного начальника і, намагаючись не кліпати, дивився йому просто в очі, а ластовиння так чітко рябіло на його зблідлому обличчі, наче його хтось обсипав гречаною кашею.

— Ідіот, адже ти не вмєш плавати.

— Так точно, не вмю плавати, — офіційним тоном підтвердив Ваня і витріщив очі, аж вони запливли сльозами.

— То якого ж ти чорта стрибав у воду? Адже там не менш як чотири метри глибочини, — з люттю мовив начальник. Йому не спало на думку, що, коли не вмєш плавати, цілком байдуже, чи глибочина буде чотири мет-

ри, чи метр сімдесят, бо Ванін зріст становив, як чітко було занотовано в його службовому квитку, метр шістдесят дев'ять.

— Так точно, на якого чорта,— повторив Ваня тим самим тоном ретельного служачки.

Начальник грюкнув кулаком по столу.

— Чому ж ти повторюєш за мною, мов папуга? Я тебе питаю, що ти собі, власне, думав, коли стрибав у воду, щоб потім витягали вас обох? Адже тебе ледве врятували, ідіот!

— Так точно, що я собі думав...— машинально почав Ваня і раптом зупинився. З хвилину він дивився на свого начальника отетерілими очима. І несподівано обличчя йому засяло... Зовсім іншим, своїм звичайним, простодушним голосом, радісно, ніби чимось страшенно вщасливлений, він вигукнув, знайшовши, нарешті, пояснення — справжнє пояснення, що було несподіванкою для нього самого: — Та я ж... Я ж нічого не думав! Як побачив, що хлопець потопає, зовсім не встиг подумати, що не вмю плавати!

Потрійне сальто

Зрозклеених по місту барвистих афіш на проложих дивилися примруженими котячими очима смугасті тигри. Жонглер, задерши голову, уважно стежив за червоними, жовтими й блакитними кулями, що роїлися навколо нього. Високо на трапеції стояв акробат у білому атласному костюмі. Напис великими літерами сповіщав: «Атракціон! Потрійне сальто під куполом цирку! Людина-птаха!»

Увечері цирк, як завжди, був переповнений. Тхнуло специфічним цирковим запахом: змішаним гострим духом звірів і стайні і ще якимись пахощами, котрі, мабуть, розпилювали в повітрі, щоб трохи його освіжити. Яскраві лампи освітлювали арену, оточену бар'єром, оббитим темно-червоним оксамитом. Над широким, запнутим завісою проходом, у ложі, оздобленій колонками, поблискували золотом мідні труби оркестру. Уніформісти в червоних лівреях поспіхом розстеляли на арені великий килим. Між ними плуталися, заважали, потрапляли їм під ноги, качалися по килиму два клоуни, в широких латаних штанах, один — в рудій, другий — в майже білій кошлатій перуці з грубих прядив'яних ниток.

Тонкі мітли швидко змітали з червоної поверхні килима рештки піску.

Оркестр вибухнув гучними фанфарами. Розсунулася завіса, й на арену легким кроком вибігли гімнасти, акробати, жонглери. Під звуки маршу вони пройшли навколо барвистою, мінливою стрічкою і знову всмокталися в прохід під оркестром, наче їх поглинули товсті складки завіси. Але перш ніж завіса опустилася до кінця, з-за неї виринуло двоє струнких чоловіків і жінка. Вони почали легко і спритно виконувати складні гімнастичні вправи на червоному килимі посеред арени.

Глядачі, які запізнались, шукали на лавах своїх місць і вмощувалися зручніше; де-не-де ще чути було розмови. Та поволі залягала тиша, і сотні людей в мовчанні стежили уважним поглядом, як дівчина в зеленому легенькому платтячку, схожа на метелика, злітає одним стрибком на долоню простягнутої руки партнера.

Забренькотіли дзвіночки, щось зашелестіло, і на арену виїхала маленька карета, запряжена собачками. На козлах сиділа собачка-кучер в шапочці з пірцем, з батіжком в лапці, з вікон карети вихилялися білі голівки собак. Глядачі веселим сміхом привітали незвичайний екіпаж. Карета зупинилась, з неї вилізла біла собачка-«пані» в сукні з довгим тренем і пішла на двох лапках, обмахуючись віялом із страусових пер.

Собачка-«пані» подріботіла по оксамитному бар'єру, уважно стежачи за рухами палички, яку тримала в руці висока, пишно вбрана брюнетка. Собачки в платтячках, перуках, шапочках танцювали кумедний танець, крутилися колом. По команді вони весело повернулись до свого звичайного собачого стану — впали на чотири лапки і, плутаючись у довгих платтях, штовхаючись і поспішаючи, купкою вибігли за червону завісу.

Іншою, новою мелодією залунала музика. З-за завіси вибіг білий кінь. Туго підібрані поводи вигинали йому шию по-лебединому, кольоровий султан похитувався на голові, тонкі нервові ніжки легко й граційно витанцювували в такт мелодії. Маленька акробатка стояла на сідлі. Спритним рухом вона несподівано сповзала вниз під кінське черево і з'являлася знову, блискавично стрибала на пісок арени, і коли кінь, оббігаючи навколо, знов опинявся біля неї, вона стрибала на сідло й їхала навстоячки, піднявши вгору руки, і знову зісковзувала, щоб з'явитися з другого боку коня, змійкою промайнувши під його червом. А потім четверо чорних, наче вкритих лиснючим лаком коней, танцювали вальс і по команді ставали дибки, червоні султани на їхніх головах похитувались, і чоловік, якому вони залюбки скорялись, здавався маленьким і беззахисним між чотирма парами високо піднятих над його головою чорних копит.

Танцювальним кроком вибігли з-за завіси білі й карі коні, наїзниця в широкому ковбойському капелюсі та ковбой у високих блискучих чоботях.

І знову на розстеленому килимі бігають клоуни і лунає по цирку веселий сміх. Раптом тричі б'є барабан. Згасає світло вниз і спалахує під куполом цирку, місячним сяйвом заливаючи трапеції й шнури. На арену падає жмут променів, в їх світлі з'являється струнка біла постать. Миготять срібні блискітки на костюмі, який тісно облягає тіло. Акробат підбігає до каната, що звисає на арену. А разом з ним біжить, його наздоганяє, обіймає пучок блакитних променів прожектора. Це і є він — людина-птаха.

Тихою, солодкою мелодією звучить музика — мов солов'иний спів травневої ночі. Акробат швидко лізе по канату вгору. Сотні очей стежать за кожним його рухом. От він уже нагорі. Сидить на трапеції, освітлений прожектором під куполом цирку. Підводиться на ноги. Вітально змахує долонею.

І раптом, наче відтята ножем, змовкає лірична мелодія. Лунає швидко, нервово калатання барабанів, схоже на тремтіння. Маленький срібно-білий акробат розгойдує трапецію. Гойдається трапеція, літає назад і вперед сріблясте видіння. Щораз вище і вище. І коли трапеція летить вперед, здається, аж під самісінький дах, акробат несподівано пускає канат. Похилившись вперед, стиснувши ноги й витягнувши руки, мов стрибає, який відштовхується від трампліна, він птахом летить у повітря. Змовкає барабан. В цирку стає тихо, всі — і музиканти, і глядачі — затаїли подих. Сріблясто-білою стрілою, майже невагомий, наче земне тяжіння на хвилину втратило свою силу, акробат прошиває повітря. І раптом — поворот; на секунду тіло згинається, мов складаний ніжик, сальто в повітрі — і він летить далі сяйною стрілою. В залі лунає щось схоже на зітхання-стогін. І вдруге акробат, ніби склавшись, знову перевертається в повітрі.

Цирк застигає. Срібна стріла не летить далі. Якийсь незрозумілий рух — глядачі підсвідомо встають з місць. Згори, з-під купола цирку, людина-птаха падає вниз. Гострий, пронизливий жіночий зойк. Акробат падає в сітку — біля самісінького її краю. Ще кілька сантиметрів — і на арені, на червоному килимі могло б лежати нерухоме тіло. Раз, другий і третій підскакує вгору пружна сітка і разом з нею підскакує безвладно простягнене в ній людське тіло.

Все відбувається перше, ніж глядачі встигають усвідомити, що сталося. Бо людина в срібно-білому костюмі спритно перекочується на край сітки, зіскакує на килим і знов швидко біжить до звислого на арену каната, з якого він починав свій номер.

Зараз залунає глумливий сміх. Люті вигуки. Люди заплатили за квитки, щоб побачити головний атракціон програми — потрійне сальто людини-птаха, яка, поборовши земне тяжіння, пролетить там, під куполом, у срібному світлі прожекторів, тричі перекрутиться в повітрі й зупиниться на протилежній трапеції, помахом руки вітаючи глядачів, і посміхнеться звідти, з височини, щоб показати, як легко, як нескладно зробити цей потрійний стрибок у повітрі. Знизу не видно поту на його обличчі, не видно напруження м'язів, не чути несамовитого биття серця.

Акробат хапає канат. Швидко лізе вгору. Він поспішає — перше ніж почнеться сміх і свист, перше ніж люди згадають, за що саме вони заплатили гроші, навіть брали квитки.

Та раптом напружену тишу пронизує вигук, мов з одних грудей:

— Не треба! Не треба! Так добре! Браво! Досить, не треба більше! Браво!

Лунко, гарячково плещуть долоні. Голосно, пронизливо гукають чоловічі й жіночі голоси:

— Браво! Браво! Не треба більше!

Гукає, плеще, кричить весь зал. Ні, люди не хочуть чекати з завмерлими серцями на те, що може статися. Бо ж видно, що не все гаразд. Мабуть, трапилось щось недобре. Може, була безсонна ніч біля ліжка хворої дитини. Може, коли акробат ішов сюди, до круглого будинку цирку, йому раптом закололо в серці. Може, линучи під куполом, він відчув, що в нього паморочиться голова. Може, зринула думка про кохану, найближчу людину, з якою напередодні він розлучився назавжди. Коли бачиш тільки срібно-біле видіння на трапеції, звідки можна знати, які в нього людські, буденні ночі й дні? Мабуть, таки є причина, через яку в цей вирішальний, найважливіший момент зрадили очі й долоні.

Ні, не хоче ніхто цього потрійного сальто, на яке всі так чекали. Нехай собі волають великими літерами афіші про сенсаційний стрибок. Нехай собі стрункий

юнак звивається там у потрійному сальто. Не вдалося — скільки ж то речей не вдається в житті кожній людині. А для них усіх зараз — це вже не акробат-птах, а людина.

Ні, звідси, знизу, не видно, та глядачам здається, що вони бачать великі краплі поту на чолі, аж до болю відчують, як тяжко дихають груди під білим атласом, вкритим срібними блискітками. Їм здається навіть, що видно, як тремтять втомлені руки. Досить! Досить! Не треба сенсацій. Акробат пролетів потрійним стрибком під куполом цирку вчора, пролетить завтра. Але сьогодні не треба повторювати спробу. Не жадова сенсацій, а страх за цю людину в срібно-білому трико наказує прискорено битися сотням сердець.

А він вже стоїть там, на трапеції, і дивиться вниз. Сотні рук плещуть. Нехай знає, що ніхто не має до нього претензій. Нехай зійде вниз, нехай обітре піт з лоба, сяде спокійно, щоб угамувати тремтяче серце, — мабуть, не тільки серця глядачів б'ються так прискорено, ще дужче б'ється серце під білим атласом, під мерехтливими блискітками, в яких світло прожектора запалює гострі іскрінки.

Тепер навколо циркової арени на всіх лавах сидять уже не сотні глядачів, а просто сотні людей, які хочуть допомогти отій одній людині, що стоїть високо на хисткій трапеції і здається такою маленькою і самотньою отам, нагорі. Ні, вона, ця людина, не самотня, повинна знати, що вона не самотня.

І раптом з оркестру звучить лункий заклик труб — щоб приглушити оплески й вигуки глядачів. І гамір тоне в переможному звучанні фанфар, зал змовкає. Знов лунає та ж сама мелодія, солодка солов'їна пісня. Акробат на трапеції з хвилину повільно розгойдується в такт спокійній мелодії. Тривожне, швидке калатання барабанів. А там, під куполом, з протилежного боку, хтось тримає трапецію. Це до неї в третьому сальто повинна долетіти людина-птах. Дорога, яку повинна пролетіти срібна стріла, тягнеться по хорді купола — від одного кінця до другого. Щоб її пролетіти, треба зробити те, що обіцяли афіші, — потрійне сальто.

Швидко, тривожно б'ють барабани. Дедалі дужче вперед і назад розгойдується на трапеції біла постать, що виблискує сріблом. От уривається калатання бара-

банів. Глибоке, напружене мовчання, тиша — наче в залі нікого немає.

Біла стріла вилітає в повітря. Один оберт, другий — там навпроти, ніби запрошуючи, летить назустріч трапеція, підштовхнута впевненою рукою.

Трете сальто — й акробат уже висить на розгойданій поперечині. Бурхливо, тріумфально вибухає гучна музика. Акробат стоїть на трапеції, обіймаючи рукою канат. Він злегка колишеться туди й назад, прожектори запалюють дрібні, променисті зірочки в срібних блискітках на його грудях. Потрійне сальто, великий атракціон під куполом цирку — виконаний. Легко, несхибно, пташиним льотом, майстерними рухами тіла. Потрійний стрибок, той самий, який обіцяли афіші, який був у програмі.

Гості

Гомінкою юрбою роїлася вулиця Горького. Праворуч і ліворуч поспішали люди. Біля дверей магазинів утворювались справжні затоки. Поблискували за вікнами барвисті шовки. На вітринах великими пірамідами здіймалися металеві банки рибних консервів, гори зелених і кремових яблук, вогнисті кулі апельсинів, стоси коробок з шоколадками, об'язаних вузькими стрічками. Виблискували кришталеві вази й різьблені чарочки, громадились алюмінієві каструлі, лежали одна біля одної книжки в барвистих обкладинках. В різні боки ринули автомобілі, чорні, блакитні, зелені. Ішли люди з портфелями, військові, молоді, діти. Ішли жінки з сітками, повними городини й фруктів. Далеко, на Кремлівській вежі, вибивав мелодійні звуки годинник, вигравали куранти. Довга черга, що, проте, посувалася дуже швидко, тяглася від червоного масиву мавзолею аж до скверу і далі, вздовж його штахет. Літали голуби біля манежу, табунцем сідали на асфальт, бабуні й дівчора сипали їм зерно. Спалахували на перехрестях зелені, жовті, червоні вогні світлофорів. Їхали тролейбуси, автобуси з скляними стінками й дахом, повні людей. З-під землі, з метро, виливалися юрби пасажирів. На розі стояла жінка з квітами; з невеличких візочків-крамничок продавали цигарки, цукерки, печиво в пачках, цеглинки морозива в вафлях або загорнені в целофан. В повітрі стояв змішаний гамір тисяч голосів, шелест коліс по асфальту, скрегіт гальмованих машин. Кипіла життям, вигравала барвами столиця — Москва.

Але чим далі від центру, тим було тихше і просторіше. Схрещувалися вузенькі вулички, плуталися завулки, на подвір'ях кам'яниць несподівано зеленіли дерева

й квітники, оточуючи присадкуваті будиночки, які, мабуть, пам'ятали ще початок минулого сторіччя. Масивні високі будинки поступалися місцем одноповерховим халупам, але далі знову переходили в цілі квартали нових велетенських будинків. Плутались вулиці, вабили до себе чимраз новим, несподіваним краєвидом — церквіскою, втиснутою між будинками, майстерно різьбленими ґратами брами, високими кранами, що підносили вгору блоки нової будови.

Невеличка групка приїжджих іноземців зранку ходила по місту. У них не було ні плану, ні якогось обміркованого маршруту. Вони раділи, що на ці півдня не мають ніякої програми — їм хотілося походити по Москві саме так, без певного напрямку, побачити, як вона живе, дихає, як виглядає не тільки з парадного боку — в театрі, музеї, ресторані, а саме в звичайнісінькому житті вулиць у будень.

Спершу гостям здавалося, що тут легко втрапити скрізь, і вони, як схочуть, — зараз же знайдуть те, що їм потрібно, — тобто міністерство, яке їх запросило та куди їм слід було з'явитися в призначений час, щоб знову почати чергову екскурсію по різних закладах, екскурсію, заради якої вони, власне, й приїхали. Вулиця Горького, Червона площа, Кремль, Москва-ріка здавалися їм цілком достатніми орієнтирами.

Та гості хутко заплутались у лабіринті вулиць і вуличок, перестали розуміти, де вони. Часом здавалося, вони знайшли потрібний напрям, але ні — знов виходили на якусь ще не бачену площу, де кипіла робота на будові, на нову, ще не бачену вулицю, новий, незнайомий бульварчик, що ряснів клумбами квітів. Будинки, який здалека здавався знайомим, виявлявся зовсім іншим, завулок, куди вони повертали, — зовсім не тим, який їм був потрібен. Найрозумніше було б спитати в кого-небудь, як іти. Хоч ніхто з приїжджих не знав російської мови як слід, але все-таки можна було порозумітися. Те, чого вони побоювались перед приїздом, було простіше, ніж здавалось.

Схожість мов і добра воля співрозмовників полегшували ситуацію. Завжди можна було домовитися, хоч і допомагаючи собі жестами. Але, рушаючи ранком у подорож, приїжджі вирішили, що справою їх честі буде самостійно знайти дорогу.

Але ж час минав. Наближалась година, коли вони мали з'явитися до міністерства. На них чекатимуть і господарі, й решта екскурсантів, всі, що не зважилися рушити в самостійну мандрівку по місту або ж були надто втомлені і вільні півдня використали за планом,— на відпочинок.

Одностайна ухвала — не питати ні в кого дороги, слабла чимраз швидше. Ноги боліли від довгого ходіння. Скористатися з метро, трамвая чи тролейбуса теж не було рації, якщо спершу не розпитатися про маршрут. Замість наблизитися до мети, можна було від неї віддалитися ще дужче.

— Отож як, здаємось чи ні?

Приїжджі зупинились і почали радитися. В цю хвилину до них хтось підійшов.

— Ви що, заблудили?

Сама доля розв'язала сумнів. Не вони зверталися з запитанням, а їх запитували. Честь була врятована.

— Заблудили. Виявляється, не так легко в Москві знайти дорогу.

— А куди ж ви хочете йти?

Приїжджі назвали адресу міністерства.

— Це ж недалеко. Тільки ви ідете якраз у проти-лежному напрямі. Я вам покажу.

І прохожий узяв на себе роль провідника.

— Тепер звернемо направо. Ви вже тут були?

— Ні.

— От як добре вийшло. Ось тут будинок, у якому жив... Чули, певне?

— Звичайно.

Звернули ще раз. Незнайомий показував окремі будинки.

— Ось тут ще недавно була така маленька вуличка, дерев'яні будиночки. А зараз...

Прогулянка по місту знов обернулася на планову екскурсію, хоч це була тільки дорога до міністерства.

— Ви стільки часу на нас загаяли...

— Дурниці. Як же так, ви ж наші гості. От — ще тільки перейдемо на той бік вулиці — і вже міністерство.

— Справді, який цікавий випадок! Така велика Москва — і ми якраз натрапили на працівника міністерства!

— Це ж як? — здивувався прохожий.

— Хіба ви не працюєте в міністерстві?

— В міністерстві? Де там! — засміявся той. — Я слюсар, працюю на автозаводі. Але на другій зміні, отож саме зараз вільний.

— Адже ви сказали: «Наші гості». А нас до Радянського Союзу запросило міністерство.

Той здивувався знову.

— Ну то й що? Зовсім не так важливо, хто запросив. Якщо вас запросили й ви приїхали — виходить, гості усіх нас.

Праворуч і ліворуч мчали машини. З метро вилилася людська юрба. Скреготіли на перехрестях трамваї, спалахували зелені, жовті і червоні вогні світлофорів. На Кремлівській вежі заграли куранти. Полинула над містом лунка мелодія. А потім поважно, наче розмірковуючи, почав розмірено бити годинник: бам-бам-бам.

Стьопа

Навесні вода в ріці здіймалася все вище і вище. Її живили танучі сніги, весняні дощі, струмки й потічки, що спливали з усіх боків. Вода була каламутна, схожа кольором на чорну каву, брудне шумовиння вирувало на ній, збиваючись у затоках та в западинах берега в товсту, майже коричневу повсть. По хвилі плвли жмутки старого сіна, змиті з берегів, поруділі за зиму трави, часом стирчало з води розложисте гілля, а інколи й цілі стовбури дерев. Вода здіймалася, зростала, переливалась через береги. Довгими щупальцями сягала чимраз далі, у видолинки, в балки на луках, в рівчаки та ями. А потім заливала все аж до узлісся.

Але й цього їй було мало. Далеко, за сотні кілометрів звідси, в лісах Білорусії й у Північній Росії танули сніги, падали буйні весняні дощі. Вода дедалі прибувала. На довгому острові, навпроти села, насамперед вона починала шарпати звислі з берега лози. Здригались, тремтіли на швидкій течії пагони. Час від часу з гуркотом обвалювались великі брили землі, підмиті знизу. Потім куші зникали. Але воді й цього було мало. Вона котилася далі, оповивала стовбури дерев, підносилася вгору, аж поки від острова не залишалось вже й сліду: тільки верхів'ття дерев стирчало над хвилями, наче купки осоки. Пароплав тепер плыв, як хотів,— сміливо звертав навпростець до пристані, вдаючи, ніби й не знає, що влітку тут стеляться луки, стоять стоги сіна, ходять люди. Тепер про це не було й згадки. Вода сягала від лісу, який ріс на високому правому березі, понад луками, аж геть на лівобережні рівнини і, наче велике море, простяглась до горизонту, каламутна бистра вода, що линула все вперед і вперед.

Потім вона починала спадати. Поступалася спершу поволі, сантиметр за сантиметром, а потім дедалі швидше. З неї виростали дерева із стовбурами, вкритими мулом, кущі з якимись трісками, сіном, що застрягло в гілках, і тільки в западинах та в балочках ще довго стояли калюжі й озерця. Деякі з них не зникали навіть у найбільшу спеку, живлячись підземними струмками, джерелами, що били з-під землі, водою, яка просочувалася крізь шари піску з річкових чорторіїв та глибин.

Протряхала земля, пригріта сонцем, і з вологого ґрунту починала вибиватися на світ буйна трава і різне зілля. Трава була висока, соковита, яскраво-зелена. Ріс серед неї деревій — білі зірочки з золотим вічком, дикі іриси, на диво блакитні, з ніжним візерунком майже синіх жилок на пелюстках, схожі на метеликів. Подекуди, наче озерця, розливалися зарості генціани, сапфірової, як небо вночі. Луки шуміли високою травою, віяли міцними солодкими пахощами незліченних квітів і зела — білої медунки, рожевої смілки, кремової спіреї, валеріани, центурії. По кушах вилися чіпкі пагони пасльону, що квітнули фіолетовими зірочками, в траві бував дикий часник, понад берегом здіймалися мереживні султани дикої спаржі.

Потім на острів переправляли косарки, які вдень і вночі стинали буйну траву. Але, крім них, припливали на човнах — великих чорних «дубах» — десятки косарів. Тут, де серед лук росли дерева і тяглися густі чагарі, де скрізь були несподівані западинки, мокрі видолінки, рівчачки, ще з водою на дні — нескрізь могли працювати машини. Вночі горіли багаття, від світанку й до смерку дзижчали коси, снували жінки з граблями і блискавично зростали великі стоги сіна. Луки, ріка, повітря дурманливо тхнули солодкими, задушливими і водночас свіжими пахощами сіна.

А потім приганяли телят. За кілька хвилин будували невеличкий курінь і загорожу — захисток швидше символічний — просто кільканадцять стовпчиків, вбитих у землю та з'єднаних між собою жердинами. Стьопа й Петько вже самі склали в курені запаси харчів: сало, хліб, картоплю, а потім проводжали до берега людей, які привезли їх сюди.

— Дядьку Йосипе, ви ж, коли будете їхати, не забудьте, привезіть і насіння...

— Привезу, хлопці, привезу.
— Бо нудно без насіння.
— Вже тобі й нудно! Не бійтеся, на тому тижні привезу. А ви ж тут глядіть телят як слід. Тоді привезу щось краще від насіння.

— Чого б то ми не гляділи!

Хлоп'ята довго стояли на березі, стежачи за ритмічними рухами весел, аж поки останній човен не зникав за поворотом золотистої від сонця ріки.

— Ану, Філю!

Тепер вони були самі. Стьопа, Петько, пес Філя і сто двадцять телят, залишених під їх доглядом.

Головна відповідальність лежала, звичайно, на Стьопі. Він був старший, йому вже минуло п'ятнадцять. Петькові лише минуло чотирнадцять. Хоч хлопці й не були родичами, але на диво скидались один на одного — високі, біляві, з густими темними бровами над ясними очима. Філя лише недавно з цуценяти став дорослим псом. Це був звичайнісінький сільський кундель, але, мабуть, в його жилах текла якась краплина крові вівчарки — бо в нього була густа сіра шерсть, гострі вуха, які стирчали вгору, гостра морда, дужі, сильні лапи. Філя невідступно бігав скрізь за Стьопою, хіба що діставав суворий наказ не залишати телят. Тоді він якусь хвилину вагався, тужно поглядав на свого господаря, жалібно скиглив, але кінець кінцем таки слухався. Він уже навчився обігати навколо череду та заганяти телят на полуденний відпочинок та на ніч до кошари. По команді він кидався в густі зарості лози і завзято гавкав на якесь уперте теля, котре забрідало в кущі. Коли телята були в загорожі, Філя сідав біля входу і, поставивши сторч вуха, придивлявся до озера.

Озеро було вузьке, довгасте. З одного боку його з'єднувала з рікою мілка протока, що влітку майже вся заростала осокою та лататтям. Але саме озеро було глибоке. Тут бушували серед підводних заростей хижі щуки, полювали на дрібноту горбаті окуні, плескотіли красноперки. Восени на дзеркало води з хлопанням сідали на відпочинок дикі качки.

Це озеро було для хлопців єдиною розвагою. Влітку тут з'являлися спінінгісти й терпляче хльоскали по воді срібною або золотистою блешнею. Припливали човни з дачниками з села, яке було неподалік. А хлопцям вже

надокучило товаришування з самим Філею, та й телята теж ненадовго могли їх забавити. Хоча й з усім невеличким господарством, особливо з телятами, все ж таки було чимало клопоту. Вони могли залізти в болото, зламати ногу десь у кущах, могли, нарешті, перейти брід у мілкому місці старого рукава ріки, який тут розливався широко,— і шукай тоді вітра в полі! Треба було також стежити, щоб телята не забрели туди, де цього літа ще раз коситимуть траву, і заганяти їх у балочки між кущами та купинами, де трави не брала не тільки косарка, а й коса. Треба було також відгортати гній у загорожі, в якій телята швидко витоптували траву, і земля була схожа на мокру чорну латку серед зеленої луки.

Хлопці самі варили собі їсти на багатті, ставлячи закурений горщик на дві привезені з дому цеглини. Доводилося також час від часу зашивати подерті штани або куртку, прати сорочки. Хлоп'ята лічили дні від появи до появи човна з далекого села, коли з колгоспу надсилали їм нові запаси харчів, а дядько Йосип оглядав телят, перевіряв, чи все гаразд.

Стьопа любив приходити на берег озера і починати розмову з рибалками. Влітку їх було багато, але на кінець серпня, коли от-от мав розпочатися новий шкільний рік, дачники помалу зникали, і вже потім на озері з'являлися тільки ті, які приїжджали з міста після обіду в суботу та неділю. Телята паслися на острові до пізньої осені, лише в приморозки їх гнали назад у село. І хлопці до пізньої осені жили тут у своєму низенькому курені.

За літо ми встигали добре познайомитися з ними. Наші зустрічі вже почали обростати якимось традиційним церемоніалом. Насамперед ми вже здалека бачили, як Стьопа випишує по луці кола й вісімки на велосипеді. Це явно мало на меті збудити наш подив. Лише дуже зрідка на велосипеді їздив Петько. Велосипед належав Стьопі, і, мабуть, він дуже побоювався за свою власність. На купинах і ямках його легко було поламати.

За велосипедом, радісно підстрибуючи, мчав Філя, зовсім забувши, що він уже не щеня, а дорослий пес. Потім Стьопа ставив велосипед біля куреня, що стояв неподалік від берега, і сходив вниз.

Того літа вітер майже весь час віяв з південного заходу, і через те ми зупиняли свого човна на лівому боці озера, якраз навпроти куреня. Тут було затишно, дрібні хвилики бігли від нас на той бік, зручно було за вітром закидати вудки. Озеро майже на всю свою довжину мало завширшки не більше ніж п'ятдесят чи шістдесят метрів, отож голос долинав виразно.

Стьопа сідав навпочіпки над водою і витягав з кишені неодмінне насіння чи гарбузові зернята.

— Ну, як там, клює?

— Не дуже.

— Вітер, мабуть, через те.

— Вітер невеликий.

— Невеликий, але все одно віє. Нічого не спіймали?

— Двох окунів і щупачка.

— Еге... А сьогодні вранці один тут на спінінг шуку взяв, мабуть, зо три кіла.

— Еге, три кіла! Звідки тут шука на три кіла?

— Ну, може, й не три,— легко погоджувався Стьопа.— Але зо два кіла, певне, було. Абс півтора... На черв'яка ловите чи на живця?

— І на черв'яка, і на живця. А у вас що нового чути?

— Що ж у нас може бути нового? Харчі вчора привезли, оце тільки їй нового.

— А що саме привезли?

— Та що там... Як завжди. Хоча... яблука привезли, і цибулю, і м'ясо привезли.

— І м'ясо?

— Аякже. Свинину.

— Добре вас годують!

— Та воно, звісно, годують нічого.

— Голова у вас добрий?

— Голова? Ого-го! Голова у нас, можна сказати, злий, як чорт. Значиться — добрий.

— Машини вже купили?

— Якже, купили. Тракторів шість. Комбайн, сівалку і ще там... І грузовиків два...— перелічував Стьопа, спльовуючи лушпиння далеко на воду.

— А корів скільки ж у вас тепер?

— Корів? Було... Зараз... скільки ж то було? Ага... Двісті двадцять, а тепер двісті шістдесят. Дійних. І телят наших — сто двадцять.

У Стьопа можна було питати що хоч про колгосп-не господарство. Він знав усе.

— Колись і ти, Стьопо, будеш головою.

— Я? Ні-і-і... Тепер не такі голови потрібні...

— А які ж?

— Вчені.

— То й ти можеш вчитися.

— Це я? Ні-і-і... Мені наука в голову не йде. Сім класів скінчив, і годі. На тракторі робитиму або й на комбайні. А може, на грузовик піду, шофером.

— Адже ж і цього треба навчитися.

— Е, це я можу. Не велика наука. Мотор я вже й тепер знаю. На практиці навчитися можна. А голова... це мені не під силу. Колгосп наш великий, у мене розум не так працює.

— А може, тобі просто ліньки вчитися?

— Може,— згодився Стьопа.— О, клює! Клює!

— Це дрібнота черв'яка обгризає.

— Тут завжди більше дрібноти.

— А ви ж із Петьком чому не рибалите?

— Часу нема,— поважно відповідав Стьопа, з почуттям переваги трудящої людини над неробами-дачниками, і, пригадавши телят, свистів Філі та прямував у зарості верболозу, звідки долинав спів Петька.

Кілька днів лили дощі і віяв сильний північний вітер, отож ми не були на озері. Нарешті, розгодинилося, і ми знову закинули вудки в блакитну тиху воду.

За кілька хвилин з'явився Стьопа. Він не сів навпочіпки, як завжди, а став на березі, заклавши руки в кишені, і похмуро задивився на воду.

— Добридень, Стьопо!

— Для кого добрий, а для кого ні,— відповів він.

— Як це?

— Та так...

— Що сталося?

— Теля у нас здохло.

— Через що?

— А я знаю? Захворіло — і здохло. Ще ввечері нічого собі було, тільки якесь наче мляве. А ранком दि-вимося — здохло.

— Коли?

— А ще позавчора. Приїжджав дядько Йосип, усіх оглянув, здорові телята. А що з цим сталося — невідомо.

Забрали, вже там роздивляться, розтин зроблять. Чимось отруїлося, чи що...

— Чим же воно могло отруїтися?

— А я ж звідки знаю?

Пальцями босої ноги Стьопа рився в піску, машинально підкидаючи вгору вологі грудки.

— Такі справи... Гарне було телятко, веселе... А тут на тобі. Дурна тварина — і все.

Ми скося придивлялися до Стьопа. Обличчя у нього було серйозне, стурбоване.

— Що вдієш,— промовив він, тяжко зітхнувши.— Одне слово — несвідоме...

Ганна

Тридцять ран можуть загоїтись. Вони можуть обернутися на червоно-сині лінії швів, що в усіх напрямках перетинають груди, спину й руки. Можна також забути, що в тебе немає двох ребер. Тільки одного не можна позбутись, викреслити з життя — випадків, які приходять несподівано, раптом заповнюючи світ темрявою, зрадливо вириваючи землю з-під ніг. «І нема на це ніякої ради»,— сказали лікарі. Це вже залишиться, як продовження тієї темряви, в якій впала бомба на пароплав з пораненими матросами, вивезеними з Одеси, як продовження тієї темряви, в якій хвиля носила безвладне тіло на автомобільній шині, що її руки товаришів туго накачали повітрям.

— Почекай, відпочинь, може, минеться, може, таки буде краще,— нерішуче каже Сидір Іванович, бригадир рибальської артілі.

Проте не так легко сказати собі, що не тільки не повернулося з війни кілька найкращих членів бригади, але от найкращий з найкращих хоч повернувся — а його начебто й немає.

Високі хвилі здіймає дністрове гирло в дні осіннього лову, коричневими валами збуреної води б'ється об береги озеро, і вітер з моря, і вітер з півночі могутніми крилами підхоплюють утлі рибальські човни. Як же може пливати на лов він, цей хворий чоловік, що кожної хвилини може зомліти, впасти за борт, зануритися в хвилі, що налітають на човен? Але, з другого боку,— як же йому сказати, широко й безжалісно, що треба все перекреслити, думати про іншу працю, а та, з якою він був зв'язаний усе своє життя, вже для нього неможлива?

Андрій посміхається. Щоку стягають шви, й усміх виходить гіркий, кривий.

— Краще... Ех, Сидоре, Сидоре, адже виразно сказали: це вже не пройде ніколи.

— Балачки. Що вони там можуть знати? Кажу тобі: відпочинь, посидь удома ще трохи, і все ще буде гаразд.

Вдома. Дім, це поки що — чужа хата. Своєї нема, згоріла разом з багатьма іншими. Але згоріло й щось більше, ніж стіни і дах.

— Добридень, Олено.

Олена зупиняється, явно перелякана. Уперше вони зустрілися отак, віч-на-віч, без свідків. Ні, Андрій не шукав її, не мав наміру дорікати, скандалити. Він швидше уникав зустрічі. Адже йому було відомо, що Олена вийшла заміж, відомо ще тоді, коли він лікувався в госпіталі.

Олена стоїть, опустивши очі, й нервово мне в руках хустинку. Губи її злегка тремтять.

— Не бійся. Чому ти боїшся?

Повіки підіймаються, блискають очі, холодні й злі. Гаряча кров заливає щоки. Але це рум'янець не сорому, а злості. І раптом Олена кричить, вже не володіючи своїм голосом:

— Я боюся? Чого я повинна боятися? Тебе? З якої рації? Хіба ж не чекала я? Не чекала на тебе аж три роки? Скільки ж мені ще було чекати? І на кого? Дочекалася б я! Я молода, чуеш, я молода, а ти що? Вже тоді, вже тоді ти був старіший від мене, але це було зовсім інше! І я чекала, чекала, мов дурна! А потім мені сказали... То я що — долю собі мала на все життя зав'язати? Вже всі повернулися, а ти все в госпіталі та й у госпіталі! А тепер?

Олена захлинулася.

— Не галасуй. Я ж нічого в тебе не питаю і нічого від тебе не хочу. На кого ти злостишся? На себе?

Олена швидко хапала ротом повітря.

— Чому ж це я повинна злоститись на себе?

— Не знаю. Але ти роздратована. І боїшся. Нема чого тобі ні дратуватись, ні боятися. Живи собі спокійно, на здоров'я. Що було — минуло, не повернеться. І я не той, що був, і ти не така, як мені здавалося.

— Це ж як — не така?

— А так. Знаєш, як людина побачить те, що я бачив,— і там, на морі, і потім, вона починає інакше думати про людські справи. А думати мені був час, особливо за цей рік у госпіталі.

Олена відчула себе ображеною і скривдженою, сама не знаючи чому.

— Ну, й думай собі.

— От-от. А тебе хай не мучить сумління.

— Справді! Сумління!

Але Андрій уже пішов. Він всміхався сам до себе, своїм кривим, спотвореним шрамами усміхом. Почала злегка паморочитись голова, і він прискорив кроки. Аби тільки не трапилось тут, на дорозі, аби тільки добратися до своєї хати, заритися в постіль, почекати, поки мине чорна хвиля, що напливає так бурхливо, поки розколишеться і знову заспокоїться чорна морська хвиля, на якій гойдається, здійсмається і летить униз туго накачана повітрям автомобільна шина.

* *
*

Холодний дотик мокрої хустки на голові. Холодна рідина ллється в пошерхлі губи. З бурхливих, хлюпотливих хвиль темряви виринає день, квадратне вікно хати, фуксія в вазоні, стіл і Ганна, що стоїть біля ліжка.

— Вже краще?

— Вже зовсім добре.

У Ганни м'які руки, тихий голос. Чоло перерізане зморшкою, і тонкі зморшки йдуть до скронь від куточків темних очей. Так, Ганна теж чекала — не три роки, а набагато більше. І не дочекалась. Адже він, Андрій, сам написав їй з госпіталю, що Льоня вже не повернеться.

У відчинене вікно ллється запашне повітря. Зараз же під вікном квітнуть квіти. Цей садок завжди був найкращий на селі, і квітли в ньому небачені по інших садках квіти. Ганна ще тоді, перед війною, купувала насіння аж в Одесі. А тепер Льоні вже нема, тільки на стіні висить його велика фотографія, але квіти буяють, як і тоді. І Ганна вже зовсім інша. Вона не сміється так, як сміялася раніш, коли Андрій приходив до них, щоб забрати Льоню з собою на лов, або коли зустрічала чоловіка на березі, як він з Андрієм повертався човном,

повним риби. Так, якби Льоня був живий, ще можна було б ходити на лов. Якби Льоня був живий...

Але Льоні немає, його поглинула та хистка, чорна, страхітна ніч. І все, що було, поглинула чорна ніч. Олену також...

І раптом Андрій відчув, що це слово не має ніякого змісту. Між тією Оленою, з давніх років, і цією, що стояла сьогодні на дорозі, насуплена й зла, і кричала так безглуздо, намагаючись побороти власний страх і докори сумління,— між ними не було нічого спільного. Та Олена на дорозі — дружина іншого, яка незабаром народить іншому чоловікові дитину, була зовсім чужа Андрієві.

— Змінити компрес?

— Не треба. Мені вже краще. Полежу хвилинку і встану.

Ганна тихо виходить. Вона рухається обережно, ступає тихо, мов біля тяжкохворого.

«А я ж не хворий,— думає Андрій.— Я тільки інвалід, уламок людини, яка вже ні на що не здатна, яка ніколи вже не попливе світанком на лов, не вертатиметься з рибою місячного вечора, не ночуватиме на островах, захованих в хаші очеретів, не буде вивантажувати з човна тріпотливу здобич, що міниться райдужною лускою». І Сидір теж чудово знає, що це — непоправно. Хоч він, Андрій,— тут, на місці, хоч він і ходить, розмовляє, живе, але пішов з рибальської бригади так само безповоротно, як Льоня, якого чорної ночі поглинуло чорне море.

Там, у другій кімнаті, сидить Ганна й плаче. Звичайно, вона глянула на фотографію, що висить на стіні, і плаче, як учора, як позавчора. Бо це не Льоні вона кладе компрес на голову і не Льоні вливає в пошерхлі губи холодний чай, і це не Льоня лежить тут, хоч би й хтозна-як заштопаний і зашитий, але її власний, єдиний в усьому світі. А лежить тут Андрій, якого без жодної шкоди могло б і не бути зовсім.

— Але тут я вже нічого вдіяти не можу,— всміхається сам до себе Андрій своїм подвоєним шрамами гірким усміхом і шукає безкозирку, яка впала за ліжко.

Ганна виходить в садок і починає полоти свої квіти. Звичайно, для того, щоб він не бачив її червоних очей,

не прочитав у них докір, що от він повернувся, а Льоня залишився там, у чорній глибочині.

Куди ж піти цього святкового дня? З площі біля клубу долинають звуки гармонії. Ні, не варто. До Скорин? Щоб знову чути про лов, про те, скільки привезли риби та скільки ще потрібно для виконання плану? Щоб згадати ще раз свою давню рибальську славу? Ні, краще вже піти самому на ріку.

А ріка та ж сама. Вона не змінилася, наче й не пропливли над нею роки вогню й крові. Та сама затока з піщаним дном, така мілка, що через неї треба перетягати човен по піску й мулу, аби вибратися на глибоку течію між зеленими стінами очеретів та переплетених заростей, у плутанину проток, у ланцюг з'єднаних між собою круглих і довгастих озер, де восени з шумом, схожим на буревій, схоплюються тисячні табуни диких гусей, а навесні лебеді занурюють змієподібні голови на довгих шиях у глибоку воду, визбируючи молоді пагони та коріння водяних рослин. Де ячать, наче стогнуть, кулики, нишпорять в очеретах чорні лиски і стоять у воді великі сірі чаплі, нерухомі й уважні. Де гнучке гілля верболозу шелестить, підхоплене течією, вночі голосно плямкають черепахи й ондатри та де плескотять, скидаються, б'ють хвостами на поверхні, пропливають, линуть, вистрибують з води риби, риби, риби...

На березі сушаться розвішані на кілках сіті, лежать гори ятерів і прив'язані до кілків віялом чорні, засмолені рибальські «дубки» й човни. Ні, не гаразд ходити отак понад рікою. Краще піти до голови колгоспу і поговорити з ним серйозно. Ось так, мовляв, і так. Я вже ніколи не буду рибалкою, вже ніколи не вийду на лов. Дайте мені працю на суходолі, десь в хліві, на полі — яку схочете. Можу робити все, крім одного-єдиного, що я люблю, що робив усе життя, чим я пишався. Через що й ви пишалися мною.

— Почекай,— каже голова.— Ти ж щойно вийшов з госпіталю. Нащо так раптово, почекай ще, побачимо.

Так-то воно так, але ж голова колгоспу старанно уникає його погляду. Він не хоче бути тим першим, хто остаточно винесе вирок. Не хоче, щоб в його очах читали співчуття. Зрештою, можливо, це й не так, але ж Андрій бачить тепер у кожному погляді те, чого боїться найдужче,— жаль. Ні, він не звик до жалю, не

потребував його ніколи в житті, найкращий рибалка в усьому селі, бойовий моряк Чорноморського флоту. Не згодиться він з ним і тепер. Але почекаати може. Хай він ще більше набереться сил, хай трохи збліднуть червоні й сині шрами.

Тільки ж — на що, власне, чекати? Адже все відомо, ще в госпіталі було відомо...

А це ж, по суті, ще гірше. Якби докласти до чогось руки, стало б значно легше. Не було б стільки вільного часу на роздуми про те, що могло б бути і що є насправді.

Найспокійніше, виявляється, сидіти вдома. Ганна не говорить ні про лов, ні про рибу: вона ж ніколи не була рибачкою. Адже Льоня завжди з неї сміявся, що вона не любить води і боїться її. Любить землю. І поле, і цей свій садок біля хати, з якого майже не видно ріки, бо її заступають купи буйних дерев. І з Ганною можна розмовляти про різні речі, вона така розважлива й тиха.

Тільки ж вона плаче. Ховається від Андрія, але плаче весь час, і то ніби ще частіше, ніж напочатку. Видно, його присутність весь час нагадує їй, що Льоні немає, — раз у раз роз'ятрює рану.

— Знаєш, Ганно, я говорив з Маринюком, вони вже закінчують будувати хату, я, мабуть, перейду жити до них.

Ганна зупиняється посеред хати і темними, зляканими очима дивиться на Андрія.

— Це ж чому?

Андрій втуплює погляд в дошки підлоги.

— Ну, що ж... Я ж не винен, що повернувся, а Льоня... Ти плачеш... Навіщо мені тобі очі муляти, завжди нагадувати...

Ганна важко опускається на стілець. Затуляє обличчя руками. Її плечі здригаються від ридань.

— Ось бачиш, ти знову плачеш.

Ганна відриває долоні від обличчя, залитого сльозами. Нестримно, бурхливо, пошепки — хоч цей шепіт більше схожий на крик, каже:

— Я ж не тому, не тому! Невже ти не бачиш, не вже ти не розумієш, не вже ти нічого не розумієш?

І Андрій з хвилину стоїть, розкривши рота, приголомшений, засліплений раптовим, несподіваним відкриттям.

Невеличкий човен — хисткий і непевний. Але Ганна обережно маневрує веслом, по черзі перевіряючи гачки простягнутого через ріку перемету. Велика грудка мамалиги настромлена на кожен гачок. За хвилину може задзвонити дзвінок — великий, дужий річковий короп смикне за гачок. Треба буде знімати його обережно, міцно тримаючи під зябра, щоб не впустити. Потім прийде Андрій з того боку острівця, де він ставить ятери.

Треба підкинути гілок у багаття, яке вже ледве жевріє. Дивно і трохи страшно на річці вночі. Плескотить вода, скидається риба, шелестить, тріщить щось в очеретах. Можна гукнути: Андрій почує і прибіжить, але треба взяти себе в руки. Ні, це неправда, що Ганна боїться води. Вона не боїться навіть збуреного Гусячого озера, де, коли дме вітер, хвилі здіймаються високо вгору, каламутні від глибинного мулу, темні й грізні. Не боїться Ганна й ріки, яка вночі стає величезною і таємничою, й лабіринта очеретів, що здіймаються, мов густий ліс. Насправді вона боїться тільки одного: щоб припадок в Андрія не почався саме у вітер чи бурю, коли вона не зможе впоратися з човном. Але Ганна вже навчилася, вже вміє вгадувати з ледве вловимих ознак, що припадок наближається, — коли опускаються повіки на чорні очі, і чорний непокірний чуб падає на чоло, і синіють губи. Тоді відомо, що зараз Андрій безвладно звалиться в конвульсіях, відпливаючи в темряву, в ту чорну воду чорної ночі, де загинув Льоня.

Та зрештою випадки трапляються не часто і все рідше. Тим рідше, чим веселіший стає Андрій, чим більше він радіє з улову, з того, що знов став найкращим рибалкою в бригаді, що вони двоє, як це, по суті, смішно, бо ж вона, Ганна, ніколи не любила води, — з того, що вони двоє — найкращі рибалки в бригаді.

Андрій розповідає про різні лови й різні пригоди ще з тих часів, коли він рибалив разом з Льонею. Ганна слухає, дивлячись у вогонь. Тихо булькотить у казанку риб'яча юшка. Відблиск падає на звисле до землі гілля велетенських верб, на зроблений нашвидку рибальський курінь. Ледве чутно шепотять очерети. Зовсім близько лине глибока бистринь ріки, що з усіх боків оточує невеличкий клаптик землі, загублений у сіт-

ках проток, в лісах очеретів острівець. Скільки кілометрів треба пропливти, щоб зустріти хоча б одну людину! Тільки Андрій і вона.

— Ось тут, на цьому острівці, якось...— починає Андрій.

Отож і тут був Льоня. Знову щемить серце: що б сказав, що подумав би Льоня, якби міг побачити її зараз біля багаття з Андрієм?

Фотографія Льоні по-давньому висить на почесному місці в хаті. Коли Андрія нема, Ганна частенько зупиняється перед цією фотографією. Очі Льоні дивляться кудись уперед. Не на неї, а наче крізь неї, немов вона прозора. Фотографія збільшена з маленької, і, мабуть, тому риси обличчя немов затуманені.

— Скажи мені,— шепоче Ганна,— скажи мені...

Але очі нерухомо вдивляються в просторінь. І Ганна знову плаче. Але хутко витирає очі, щоб не помітив Андрій, коли прийде.

Квітів у садку майже нема. Ганна просто посадила картоплю — не можна ж бути водночас і на землі, і на воді.

— Не шкода тобі твоїх квітів? — питає Андрій, але Ганна тільки сміється, вправно латаючи сітку. Зрештою, це вона вміла робити й раніш, рибалчина жінка, хоч сама й не рибачка. А тепер вона стала рибачкою. Рибальські квіти — це білі й жовті купави, що пахнуть дивовижними, не схожими ні на які інші пахощами. Але вони такі ж прекрасні, як найпрекрасніші садові квіти.

* *
*

Човен глибоко осідає, вщерть навантажений рибою. Ціла гора риби. Але Андрій стурбовано дивиться в небо.

— Погода змінюється. Аби тільки перепливти Гусяче озеро.

Сонце пече. Непорушно стоять у ніби застиглому повітрі велетенські кошлаті верби. Але край берегів, де плоско лежить на воді кругле латаття, не видно жодного келиха квітки. Вони замкнулися, сховалися під гладенькою поверхнею. Квіти раніше, ніж люди, відчули, що буде буря.

— Мабуть, встигнемо,— каже Ганна і з усієї сили налягає на весла. Буря — це дуже погано для Андрія. Ганна стривожено поглядає на засмагле обличчя. Так, синястий шрам виступає виразніше. Це означає, що хуже, аж чорне, обпалене сонцем і вітром обличчя зараз блідше, ніж звичайно.

— Тепер я сама повеслюю, ти вже втомився,— каже Ганна.

— Дурниці. Треба швидше.

Ритмічно рухаються весла. Але вже чути на обличчі легкий повів. Заворушилися, зашелестіли султани очеретів. Зашуміло навколо. Зривається вітер. І невідомо звідки, перше ніж можна це було помітити, починають сунути хмари. Олив'яною, злою стає вода. Саме тоді човен звертає у вузьку протоку до Гусячого озера і випливає на його вільну, широку просторінь.

І вже не вітер, а вихор здійсмає хвилю. Він збурює її, мабуть, з самісінького дна, круто напнуту, як вітрило, коричневу, мов кремій. І човен стрибає, і білі бризки шумовиння б'ють в обличчя, і гуде, шумить, шаленіє навколо вода. Бушує вихор і хвиля, аж на далекому березі лягають очерети. Андрій похиляється якось незвичайно, боком.

— Андрію, тобі млосно? — силкується Ганна перекинути вихор і плескіт води, але Андрій валиться на дно човна, який раптом високо злітає на гребінь хвилі, і Ганна знає, що коли не спрямувати зараз як слід ніс човна, вода підхопить його, перекине, зімне і непритомна людина піде, мов камінь, на дно, в цю бурхливу, коричневу, бездонну глибочінь.

Ще один удар веслами, які вихоплюються з рук. Ганна босою ногою притискує плече Андрія, що лежить навznak, і щосили зціплює зуби. Вода хлюпає в обличчя, ллється по спині, бризкає на непритомного, не повертаючи його до свідомості. Роздерлося небо — десь зовсім близько вдарив грім.

Вода стала чорна, і в світлі блискавиць, мов оскаженілі, моталися вершини дерев. Свистіло в очеретах, і Ганна вже не знала, не відчувала нічого, крім одного: Андрій, треба рятувати Андрія! Вона мусить, мусить, мусить допливти. Викинути улов з човна? Ні, тоді буде ще гірше, човен полегшає, стане ще хисткішим.

Ганна важко дихала, з зусиллям хапаючи повітря крізь струмки води. Отак вода заливала Льоню? Так загинув Льоня?

Лише пізно вночі вона добралась до пристані. Сидір допомагав вивантажувати рибу, допомагав вилазити з човна вже притомному, але ослаблomu Андрієві, який ледве тримався на ногах.

Коли Андрій уже спав, Ганна підійшла з лампою до фотографії, що висіла на стіні.

— Скажи мені...

Ясні Льонині очі дивилися не в просторінь. Вони дивились на неї.

— Я його люблю,— голосно, чітко сказала Ганна Льониним очам.

А очі з фотографії дивилися на неї спокійно й ласкаво, мов за життя.

Ганна дмухнула на лампу. В тиші чути було тільки рівний подих Андрія, який спав міцним сном.

Слава

У далекому Єгипті будував собі фараон гробницю. В самому серці кам'яної піраміди, яка здіймається в полум'яне африканське небо, в темнім коридорі підземелля, замурована в таємній ніші, мала спочивати мумія фараона, оповита сувоями тканини, просякнутої відварами різного зілля. Міркував фараон, що настануть часи, коли вже не залишиться нікого з тих, хто дивився в його обличчя, а піраміда стоятиме, йому, великому фараонові, на вічну славу.

Не міг погодитися з тим, що має зникнути, згинутьи безслідно, і Герострат. Хотів залишитися назавжди в пам'яті прийдешніх поколінь — байдуже, якою ціною, — доброю чи злою. Храм Діани в Ефесі, безсмертний витвір мистецтва, пішов димом, щоб пронести в віках злочинну славу Герострата.

Писав римський поет Горацій, що поезією своєю здобув він собі пам'ятник міцніший, ніж бронза, пам'ятник, що збере навіть руїницький час і дасть йому безсмертя. Він хотів залишитись, бути, існувати — і не в царстві тіней, не на Олімпі навіть, серед богів, в котрих уже перестав вірити, а серед живих, які б несли в віки його славу.

По-своєму повторив цей вірш інший поет, в іншій країні, через тисячу літ. І хоч давно згасли його страждання, біль його серця й вогонь його мозку, його строфи і його ім'я повторюють «...і гордий внук слов'ян, і фінн... тунгус і друг степів, калмик».

Але Пантелеймон Гаврилович Курилюк не був ні єгипетським фараоном, ні Геростратом, ні Горацієм, ні Пушкінім. Він був просто пенсіонером. П'ятнадцять років укладав шпали на залізничній колії, а потім ще тридцять п'ять років робив у залізничних майстернях.

За цей час устиг одружитися, виховати трьох синів і поховати дружину. Один син загинув на війні, а двоє, так само, як батько, працювали на залізниці.

Леонід був начальником станції, далеко, аж за Челябинськом; Володимир — машиністом, водив пасажирські поїзди. Вже й онуки попідростали і роз'їхалися по містах. Троє з них теж пішли по цій самій лінії — вчилися на залізничних інженерів.

Біля станції, де жив Пантелеймон Гаврилович разом із сином Володимиром, колись було невеличке селище — купка залізничних будиночків у зелених садах. Згодом, з роками, воно розрослося і стало невеличким містечком, по суті, — все тим самим селищем, де всі знали одне одного.

Пантелеймон Гаврилович довго не хотів іти на пенсію, хоч роки давно вже вийшли і час було відпочити.

— Я ж звик до роботи. Що я робитиму вдома цілісний день? — сердився він, коли син і невістка, хтозна в котрій вже раз, починали з ним розмову на цю тему. — Старого дідугана хочете з мене зробити.

Але одного дня ударив тривожний дзвін. Серце подало перший застережний сигнал. І коли карета швидкої допомоги забрала його з майстерні й відвезла до лікарні, де довелося пролежати кілька тижнів, Пантелеймон Гаврилович перестав відмовлятися і пішов на пенсію так само, як більшість його ровесників.

Спершу, коли серце давалося взнаки, було ще сяк-так. Пантелеймон Гаврилович лежав собі на складаному ліжку в малесенькому садочку біля дому, в затінку розложистої жерделі, дрімав, відпочивав. Але ранком все одно прокидався, як звик за все життя, — завжди в одну й ту ж саму хвилину. Не треба було навіть дивитися на годинника. Він із заздрістю думав, що вже йдуть на роботу сусіди й знайомі, вже оживають майстерні, сиплються іскри, стукотять молотки, риплять пилки. Тільки його, Пантелеймона, нема за верстатом, а на його місці стоїть Василь Чубера, котрого Пантелеймон пам'ятав ще шмаркачем, що з хвостиком сорочки, вилізлим ззаду, з подертих штанців, бігав по селищу, а тепер став слюсарем, працює і навіть не такий вже й молодий.

Потім, коли йому дозволили встати, Пантелеймон Гаврилович почав поратися в крихітному садочку, де

росло кілька фруктових дерев і кілька кущів малини під тином; але, по суті, не дуже знав, до чого приклас-ти почорнілі від металу руки, змалечку звиклі до робо-ти. Спершу старого страшенно тягло в майстерні. Там його завжди привітно зустрічали, але самого Пантелей-мона Гавриловича дедалі менше тішили ці відвідини. Тут було ще гірше — він почував себе зайвим. Робота йшла й без нього. І люди змінювались. Ті, що працю-вали разом з ним довгі роки, один за одним ішли на пенсію. З'являлися нові машини, майстерні розроста-лися, приїхав новий інженер. Ні, це вже були не ті май-стерні, до яких він звик! І Пантелеймон Гаврилович швидко прийшов до висновку, що даремно там плута-ється. Отож він втратив добрий настрій, згорбився і, що з ним раніше ніколи не траплялось, почав думати про смерть. Ще недавно здавалось, що до старості да-леко, а тепер вона щоденно нагадувала про себе. Кру-тило коліна на всяку зміну погоди; боліли крижі, і час-то серце не давало спати вночі, хоч він сумлінно пив краплі, які прописав лікар.

Відвідини майстерні Пантелеймон Гаврилович змі-нив на прогулянку, яку призначив той самий лікар. Гу-ляти треба було помаленьку, але день у день, система-тично, певну кількість часу. Спершу він ходив то туди, то сюди, роздратований, не звиклий до марного швен-дяння, як сам це називав, але незабаром знайшов собі постійний маршрут, який чомусь найбільше йому спо-добався. Спочатку треба було пройти єдину широку ву-лицю, що перетинала містечко, потім ще деякий час мандрувати завулочками попід тинами, а далі вузька стежка вела за селище, на невеличку гірку, швидше схожу на якусь складку ґрунту. Звідси розгортався на всі сторони широкий краєвид. Якщо дивитися перед со-бою, внизу лежала темна пляма станції і селища, схожа через фруктові дерева, які майже заслоняли залізничні будиночки, на зелений кошлатий острівець. Праворуч і ліворуч від цього острівця тяглися смуги залізничних колій, зникаючи на обрії, а вздовж них звивалася ву-зенька, влітку ледве помітна річечка. І скрізь — попере-ду, праворуч і ліворуч, навколо селища і за коліями — стелились поля, перетяті вузькими смугами захисних лісонасаджень. Залежно від пори року, поля мінилися жовтими барвами масивів соняшника, цювковистою

зеленню кукурудзи й темним золотом пшениці чи майже фіолетовою чорнотою зябу, яскравим ізумрудом озимини та рудою барвою стерні. Але якщо повернутися так, щоб селище було за спиною, краєвид змінювався відразу, наче ти опинявся в іншій частині світу. Життя раптом уривалося. Тут були вже гілки хвилясті пустирі, кучугури піску, непридатні землі, на яких стирчали кущі полину, сірі й сухі. Вітер шелестів зів'ялим бадиллям бур'янів, а коли зривався суховій, хмари пилу, змішаного з дрібним піском, летіли аж униз, на селище.

Пантелеймон Гаврилович ходив сюди сам. А інколи до нього приєднувався Євдоким Євлампійович, найближчий його сусіда, нині вже пенсіонер, з яким він товаришував з юнацьких років. З іншими ровесниками Пантелеймон зустрічався рідко, і це не давало ніякої радості. З ними, звичайно, можна було поговорити — спершу про політику, про те, що пишуть у газетах та передають по радію, потім обговорити деякі новини на станції та в майстернях, але далі розмова неодмінно сходила на швороби. Що там кому докучає, де в кого болить, де штрикає. Час від часу з цього кола хтось зникав, і тоді на кілька днів вистачало розмов, як неборака хворів, як умер. Пантелеймон Гаврилович неохоче брав участь у таких балачках, бо вони вперто нагадували йому власні недуги. Часом він майже з люттю дивився на своїх ровесників, бо наче в дзеркалі бачив власну старість. Дійшло до того, що його частенько дратував навіть Євдоким Євлампійович. А колись вони хлоп'ятами бігали разом по селищу, коли станція була ще невеличким полустанком, а в селищі існувала одна лише невеличка вуличка. Разом почали працювати на колії й майже одночасно пішли на пенсію. Щоправда, Євдоким пішов раніше, ледве йому стукнуло шістдесят. Їм було що згадати, але й тут раз у раз доводилося стверджувати, що того, про кого заходила розмова, вже немає на світі. Та Євдокима це зовсім не хвилювало, він приймав старість, як щось належне. Спокійно й лагідно зносив свою долю пенсіонера, годинами міг грітися на сонечку, сидючи на лавочці біля воріт, і слухати гуркотіння поїздів та гудки паровозів без щемливої туги. І вже зовсім не розумів він того, що, невідомо чому, почало раптом гнітити й гризти Пантелеймона Гавриловича.

— Живеш, живеш,— ну й що з того? Помреш — і все скінчиться. Кульгавий пес про тебе не згадає.

— Та чого тобі треба? — дивувався Євдоким.— Хіба легше тобі буде, як тебе згадають? Хто вмер — тому вже однаково!

— Гм... Та воно ніби й так,— згоджувався Пантелеймон Гаврилович. Але, по суті, йому зовсім не було однаково. Десь усередині, може, в шлунку, а може, й коло серця, щось ссало й щеміло, не давало спокою.

— Був, жив, а потім ф'ю — і нема! І сліду не залишилось. Якось так... незатишно.

— Та хіба ж ти перший, чи що? Такий уже порядок у світі — був, жив, а потім — нема! Кожному смерть судилася. Не те що ти,— які царі, монархи були або й військові — Суворов, наприклад... А Ленін! Та що там казати! Смерть є смерть.

— Та я не про смерть.

— А про що ж?

— Що воно так — нічого від життя не залишиться. Євдоким обурився.

— Як не залишиться? Ти ж чесно п'ятдесят років пропрацював, мало хіба поїздів по твоїх шпалах пройшло? Мало вагонів крізь твої руки проходило? Ще й досі бігають! Синів виховав, нічого не скажеш, Володя — машиніст, Льонька — начальник станції! Залізничники на всю губу! І внуки на залізничних інженерів вчаться, після тебе цілий рід залізничників залишиться.

— Рід, рід! — зітхав Пантелеймон Гаврилович.— Рід — само собою. А я?

— В голову тобі склероз ударив! — сердився Євдоким, підставляючи під сонце обличчя, задоволений, мов кіт, що вигрівається на припічку.

— Ніякого склерозу в мене немає. Серце — інша річ. То, мабуть, у тебе склероз.

— А щоб ти знав, на старість у кожного склероз, отож і в нас обох.

— Склероз, склероз... — неприязно бурчав Пантелеймон Гаврилович. Удома він звірявся синові: «Євдоким геть-чисто постарівся! Вже й говорити з ним важко».

Але не Євдоким Євлампійович був винен. Пантелеймон Гаврилович не тільки йому не міг пояснити, в чому

річ. Він і сам не розумів до кінця, що, власне, його так гнітить.

Ні, Пантелеймон Гаврилович зовсім не був схожий ні на єгипетського фараона, ні на Горація чи Пушкіна, ні — тим більше — на Герострата. Він був звичайним дідусем, невисоким на зріст, з круглим, добродушним обличчям. Були в нього свої невеличкі слабості. Він, наприклад, ніяк не міг відмовитись від пирогів з вишнями та від ливів у сметані, хоч йому й забороняв лікар це їсти. Потай від своїх рідних він навіть фарбував у чорний колір свої, давно вже сиві вуса. Але десь у самісінькій середині, в якомусь закапелку того, що становило найглибшу суть істоти Пантелеймона Гавриловича, таїлося щось таке, що найбільше здивувало б його самого, якби він це до кінця усвідомив. Щось, що його, старого пенсіонера, споріднювало з єгипетським фараоном, з римським та російським поетами. Просто Пантелеймон Гаврилович мріяв про славу. Не про ту славу, якою оточують живих, коли людина бере газету і бачить в ній свій портрет і це, з одного боку, наповнює серце задоволенням: ось, мовляв, таки надрукували, а з другого — збуджує сумніви: невже я й справді так потворно виглядаю?

Ні, не про таку славу йшлося. Таку славу Пантелеймон Гаврилович уже мав. Не раз він читав своє прізвище на дошці пошани, кілька разів воно потрапляло і на сторінки газет. Не те, щоб його це не тішило, — зовсім навпаки. Але зараз це начебто зблякло і втратило значення. Зрештою, газета швидко зотліє; відомо, що папір тепер роблять нікудишній, і, здається, якийсь американець вирахував, що мине скількись там десятків років, — навіть не так уже й багато, — і від усього надрукованого не залишиться й сліду.

Від усіх газет, книжок, від списків нагороджених, фотографій! Просто папір розсиплеться, — й край...

Звичайно, Пантелеймону Гавриловичу було приємно, що, як ішов вулицею, всі йому кланялись — знайомі й незнайомі, — тобто такі, яких він міг і не знати, в той час як усі знали його кругле рум'яне обличчя й визивно чорні вуса. Приємно було й тоді, коли він часом приходив у кіно чи в залізничний клуб, щоб подивитись виставу театру, який приїхав на гастролі, а навколо лунув шепіт: «Дивіться, Пантелеймон Гаврилович при-

йшов!» І зараз же хтось відступав йому місце або прокладав у юрбі дорогу. Але все це було нетривале, миттєве, як людське життя, і мусило скінчитися разом з ним. А Пантелеймон Гаврилович, незважаючи на своє кругле, добродушне обличчя і досить-таки пухкеньке черевце, яке зростало всупереч щоденним прогулянкам, мріяв про довготривалу посмертну славу. Він нічого не мав проти смерті як такої, але щось у ньому бунтувало, щось благало увічнення, щось протестувало проти цілковитого знищення.

— Може, тобі царство небесне потрібне? Щоб безсмертна душа перед божим престолом співала разом з янголами на віки вічні? — кепкував Євдоким.

— Дурниці верзеш. По-перше, я — чоловік партійний і ні в яке царство небесне ще й замолоду не вірив; ти ж сам знаєш не гірше від мене. Усе це — тільки опіум для народу, та й годі. І який у мене голос, теж знаєш. Тебе дячок завжди хвалив, а мене відразу з хору вигнав: бекаєш, сказав, як той баран. Не пам'ятаєш хіба?

— Та-ак... — згоджувався Євдоким. — Ну, то якого ж тобі чорта потрібно?

Ні, Пантелеймон Гаврилович не міг цього пояснити і намагався не заводити більше розмов на цю тему. Та всередині все щеміло, не давало спокою і час від часу вихоплювалось назовні. Євдоким тільки знизував плечима, що здебільшого закінчувалось короткою, але гострою сваркою.

Та коли й Євдоким умер, Пантелеймона Гавриловича охопила ще глибша меланхолія. Тепер він повторював вже тільки самому собі:

— Був, жив Пантелеймон і нема Пантелеймона.

Тепер на щоденних прогулянках він часом навіть не оглядався на селище, на зелені, руді, золоті поля, що тяглися праворуч, ліворуч і позад нього, аж ген до самого обрію. Занадто був це веселий краєвид і зовсім не пасував до настрою, який його охоплював дедалі частіше. На лавку, яку Володимир поставив, щоб батько міг відпочити, коли дійде до половини свого щоденного маршруту, Пантелеймон Гаврилович сідав так, щоб станція, селище й поля були в нього за спиною. Він волів дивитися в другий бік, саме на кучугури — піщані па-

горби, порослі бадиллям та бур'янами, які шелестіли на вітрі. Здавалося, ніби й сам він, Пантелеймон Гаврилович, схожий на кущ полину, якого навіть худоба не хоче їсти, такий він цупкий, гіркий і сухий.

Щеміло, свербіло, шкребло всередині. Як же це так? Був, жив — і раптом нема, і нічого не залишилось?

Але одного дня Семенко Бакунов, учень четвертого класу, приніс додому новину:

— А дідусь Пантелеймон на кучугурах горіхи садять!

— Які там горіхи? Старий, мабуть, геть-чисто здитинився. Відколи світ стоїть, на кучугурах нічого не росло і, доки світ стоїть — не виросте.

— Еге! Деревця посадив, мабуть, з десяток буде. І тачкою воду возить, я сам йому допомагав, отаку маленьку тачку взяв, як ото діти бавляться, і возить.

Молодший брат зараз же побіг перевірити. Виявилось, Семенко не бреше.

Саме тоді Пантелеймон почав спізнюватись на обід, хоча раніше був такий пунктуальний, що можна було наставляти годинника, коли він сідав за стіл. Невістка нарікала:

— І де це ви, батьку, ходите?

Пантелеймон Гаврилович щось неохоче бурчав у відповідь. Тепер він уже ходив своєю стежкою двічі на день. Його тягло туди, за селище, з непереможною силою. Він перестав навіть думати про старість, бо той десяток молодих горіхів забирав у нього весь час. Ні, не десяток! Ще ж існували й ті, яких навіть не було видно, — не щепи, а просто горіхи, посаджені в ґрунт. На вигляд мертві, вони таїли під твердою шкаралупою життя, ладне виявитись кожного дня, пробитися до сонця з раптовою енергією, ледве тільки розм'якшить шкаралупу тепло, волога, затишна пухкість землі.

Одного дня на кучугурах з'явилася вчителька з цілим класом. Хлопці несли лопати, сапки, граблі. Дівчатка тягли саджанці, а в кишенях фартушків у них стукотіли горіхи.

— Ви дозволите приєднатися до вашого саду, Пантелеймоне Гавриловичу?

Пантелеймон Гаврилович сидів на лавці й дивився, як рядок його горіхів довшає, як наповнюються ямки привезеної знизу в тачках чорною землею, як хутко

миготять лопати в руках учнів, як праворуч і ліворуч розростається його сад. Вчителька так і сказала: «Ваш сад».

Потроху почали приходити сюди люди. Спершу тільки з цікавості, подивитися, що воно таке. Відколи світ, нічого на цих кучугурах не росло, а тепер — дивіться! — справді сад. Наче горіховий гайок. Ще ледве-ледве його видно, але ж він існує, живе, росте.

Над горіхами взяла шефство школа. А потім якось у неділю з'явилася громада робітників з цегельні. З ними приїхали фабричні грузовики, наповнені землею та гноєм. Того дня виріс новий довгий ряд горіхових саджанців. Потім прийшла молодь з майстерень. Зростав, ширшав сад на кучугурах. Вже перші Пантелеймонові деревця були тільки невеличкою купкою в гайку, що тут ріс, але це місце, яке раніше звалось не інакше, як «кучугури», тепер зв'язували з ім'ям діда Курилюка. Вже дівчина умовлялася з хлопцем зустрітися в саду дідуся Пантелеймона, вже дорослі говорили про стежку до саду Пантелеймона Гавриловича, а старі називали його садом Пантелеймона.

Минуло кілька років. Пантелеймон Гаврилович вже сам не міг доглядати свої горіхи. Тепер він не дотягнув би туди не тільки відро на тачці, а й саму тачку. Та в цьому й не було потреби. Ріс, зеленів ще молоденький, але дедалі більший горіховий гайок, і про нього було кому піклуватися. Адже він став гордістю всього селища.

Літнього теплого дня Пантелеймон Гаврилович сидів на своїй лавці. Рівними рядами далеко тягнувся горіховий гай. На маленьких деревцях зеленіло листя, таке ж лапате й лиснуче, як і на великих деревах. Пантелеймон Гаврилович відірвав шматочок листка і розтер його в пальцях. Війнуло свіжим, бадьорим, неповторним запахом. Старий поклав руки на ціпок, сперся на них підборіддям.

— Бачиш, Євдокиме,— голосно мовив він,— сад! Вже немає кучугур, є сад. Сад Пантелеймона Гавриловича Курилюка. Умре Пантелеймон Гаврилович — сад залишиться.

І тут зморив його сон, оповив лагідною дрімотою. Ні, не снилася Пантелеймону Гавриловичу єгипетська піраміда, що гострою вершиною прошиває небо. Не

снівся й бронзовий пам'ятник, і вірші, довговічніші від усіх пам'ятників у світі. Снівся йому горіховий сад. Ніби прийшов він, як щодня, вже протоптаюю сюди широкою дорогою і сів, як завжди, на своїй лавочці. За спиною — селище й станція, і ті ж самі кукурудзяні й соняшникові поля. Праворуч і ліворуч — лінії колій, до яких звикло око. Але попереду — вже кучугури, порослі не бур'яном, а молоденькими горіховими деревцями, що рядок за рядком тягнуться на них. Скільки оком сягнути, зеленів, клубочів, хвилювався могутній горіховий ліс. Клубочіла, лисніла шовковистим листям зелена просторінь. Наче земля була десь унизу, а він, Пантелеймон Гаврилович, дивився на неї не із своєї лавочки, а з літака, який сунув зовсім низько й повільно, літака, яким Пантелеймон Гаврилович не літав ніколи в житті. Це було ніби велике море дерев, що розливалось до самого обрію. Пінилося зеленим шумовинням, пливло, хвилювалося — горіхове море. І це був сад Пантелеймона Гавриловича Курилюка, і деревам було по сто й по двісті років. На лавочці поруч сидів Євдоким Євлампійович і кивав лисою головою.

— Бачиш, Євдокиме! — показав Пантелеймон Гаврилович.

— Бачу, — відповів Євдоким, хоч Пантелеймон Гаврилович навіть уві сні чудово пам'ятав, що Євдоким умер вісім років тому, ще до того, як він, Пантелеймон Гаврилович, посадив тут, на кучугурах, перше деревце і встромив у землю перший горіх. Ні, Пантелеймон Гаврилович нічому не дивувався уві сні. Ні тому, що сидить коло нього на лавці Євдоким, як живий, ні тому, що деревця вирости так швидко. Наче крізь серце плинув лагідною музикою зелений шум горіхового лісу, його свіжий, бадьорий, не схожий ні на який інший, запах.

Вже коли стало заходити сонце, прийшла в сад невістка, бо свекор щось надто спізнився на обід. Пантелеймон Гаврилович сидів, відкинувши голову назад, на спинку лавочки. Ціпок лежав поруч на землі. Безвладно були розкинуті руки, які за життя уклали тисячі залізничних шпал, відремонтували тисячі вагонів. Щасливий лагідний усміх був на обличчі. Та коли невістка взяла за руку Пантелеймона Гавриловича, вона відчула, що ця рука вже зовсім холодна.

У вагоні

Я люблю придивлятися до незнайомих і з вигляду, одягу та поведження вгадувати їхню професію. Але у нас це часом буває важенько зробити.

Дівчина, яку ви вважаєте за студентку, раптом виявляється дояркою, інженер — муляром, або колгоспник — агрономом, чи директор універмагу — відомим вченим.

Я довго вагалася — до якої професії зарахувати жінку, яка сіла на одній станції в купе поїзда далекого слідування, що ним я поверталася до Москви, не пам'ятаю звідки; вже давненько це було, щось через рік чи два після війни. Пасажирка була невисока, худенька, рухлива. Про її вік я не могла поки що сказати нічого певного. Швидше вона здавалася немолодою. Худорлява, сухе обличчя без зморшок, дуже засмагле чи, може, таке смугляве від народження. Гладенько зачесане волосся, скручене на потилиці в невеличкий, міцно заколений шпильками вузлик — трохи старомодний у ті часи коротких зачісок, — це волосся було достатньо безбарвне, щоб приховати сивину, якщо вона існувала. Костюм ніби спортивний, але блузка з якимось жабо не зовсім пасувала до спортивного стилю; туфлі на низькому каблучі. Те, як вона ставила на полицю чемоданчик, клала невеличку полотняну сумку й несесер, як вішала пальто, — взагалі все її поведження виявляли людину, звиклу до подорожей. Після довгого вагання я вирішила, нарешті, що це вчителька, — мабуть, директор школи. Вона зручно вместилася в кутку, спробувавши раніш, чи можна опустити вікно, яке зараз же підняла знову, тому що було холодно й вітряно.

Якусь хвилину нова пасажирка придивлялася до пейзажу, але тут не було нічого цікавого: засніжена

рівнина, де-не-де скупі кущики або самотнє дерево, з гіллям, опушеним униз під тягарем снігу.

— В купе тепло,— зауважила пасажирка, і тут я відразу ж поставила знак запитання над оцінкою її віку. Голос був бадьорий, звучний,— молодший, ніж я сподівалась. Коли скинула пальто, виявилось, що вона ще щупліша, ніж здавалося спочатку. Не худа, а саме щупла. Рухи в неї — такі ж молоді й жваві, як голос.

— Ви до Москви? — спитала вона і, коли я відповіла ствердно, зітхнула. Але навіть це зітхання було якесь особливе, позбавлене меланхолії, швидше схоже на добродушне сопіння.

— Я також,— мовила вона.

— Ще далека дорога.

— Ви думаєте? — здивувалась моя сусідка.— Звідси вже нічого. Адже навіть пересадок нема. А от я вже восьмий день їду.

— Восьмий? — і собі здивувалася я.

— Ось полічіть самі: спершу санками, потім «Віллісом», потім вузькоколійкою — у нас там вантажні поїзди з деревиною по вузькоколійці ходять,— завжди можна скористатися з оказії, а потім ще дві пересадки. Бо я ж їду з...

Вона сказала якусь зовсім невідому мені назву, що давно вже вилетіла в мене з пам'яті.

— Ви ж, напевне, не знаєте, де це саме Якутія. І, до того ж, це зовсім не місто, а просто так собі, щось на зразок селища. Рідко навіть на карті його побачиш, хіба що на дуже докладній.

Ні, не вчителька! Може, геолог? Член якоїсь наукової експедиції, що шукає нафту, золото чи руду? Мабуть, повертається в Москву. Чи, може, їде у відпустку? Я навмисне не питала, щоб продовжити свою гру у відгадування, але моя сусідка ніби здогадалась, над чим я міркую.

— Я працювала чи, певніше, працюю там лікаркою,— пояснила вона.

— І давно вже?

— О, давно! Тобто саме тут ще не так давно — два роки. Але взагалі в Якутії — вже двадцять років. Бо я ще два роки була в Хабаровському краї, під час війни. А тепер знову там.

— Це далеко від Якутська?

Вона засміялась.

— По-вашому — так собі. По-моєму — мабуть, далеко.

— Це ж чому?

— Ну, приміром... Якщо подивитися... До Якутська від нас близько п'ятисот кілометрів, отож нібито ближче, ніж з Москви до Києва. Але поки ті п'ятсот кілометрів проїдеш! І кіньми треба, і човном, а там шматок дороги — річкою можна влітку, а взимку — саньми. І ще потім вузькоколійкою. Отож кілька днів їдеш, поки до Якутська доберешся.

— Човном їдете Леною?

— Ні, де там Лена! Це ж зовсім у протилежний бік. Ви так кажете, наче у нас одна тільки Лена. А у нас річок ого-го! Хоч я працювала і на Лені. Тоді можна було їхати пароплавом, але теж доводилося манівцями. Отож пароплавом пропливаєш тільки частину дороги, а потім, щоб скоротити шлях, добираєшся навпростець. Та, зрештою, коли там у тому Якутську буваєш! Раз на рік, і то вже, як інакше не можна. Часу нема. А так цілісінький рік у себе сиджу, тобто не дуже сиджу, більше їздити доводиться: район у мене величезний.

— Машиною?

— І машиною також. Нам після війни дали «Вілліс». Але взимку більше їздимо саньми. Санки в мене дуже зручні, я так собі пристосувала, що в мене все під рукою, що треба. Правлю сама, удвох з медсестрою сідаємо — і гайда! А якщо треба їхати надовго, тоді й фельдшера забираємо з собою. Коли якийсь тяжкий випадок і треба хворого везти до лікарні — санітарний літак виручає. Присилають з міста. Це останнє наше досягнення. А часом взагалі важко добратися; бувають улуси наче зовсім відрізані від усього світу. Хоч гвалт кричи, коли потрібна негайна допомога.

— А які випадки найчастіше трапляються?

— Ну що ж... Якщо в тайзі — буває, що деревом привалить або рись чи ведмедиця пошмагують мисливця. Трапляється із зброєю якесь нещастя, але це — рідше. А найчастіше — жінка родить, а пологи тяжкі...

— Лікарня у вас велика?

— Власне, лікарні у нас немає, адже це навіть не райцентр. Я самостійно організувала отакий собі неве-

личкий пункт на шість ліжок. Швидше палата при амбулаторії. Як треба до лікарні, ми відправляємо в місто, це від нас щось із двісті кілометрів. Селища розкидані, людей у них порівняно мало, тут більше амбулаторії потрібні і такі мандрівні лікарі, як я. Лікарів у нас небагато, отож в амбулаторії частіше працюють сестри, фельдшери, а я об'їжджаю, перевіряю. У мене є свої дні, коли я приймаю хворих по різних медичних пунктах. Дорогою до мисливців заглядаю, до пастухів— і знов на свою базу.

— Тяжко буває?

Сусідка махнула рукою. Вона, мабуть, зрозуміла мове питання інакше, ніж воно було поставлене.

— Ну, якщо порівняти з тим, що було раніш, то й говорити нема чого. Але бувають, звичайно, труднощі. Часом ліків бракує, не привозять вчасно... Коли нашому місту дали літак, наприкінці війни,— малесенький, звісно, щоб міг приземлитися, де завгодно,— ми подумали: ого! Тепер вже буде справжній рай на землі! А тут — небагато часу минуло, і вже того літака наче й не вистачає, хотілося б, щоб їх було більше. До чогось доброго людина швидше звикає. Якби ж то завжди можна було хворого вчасно доставити до лікарні! А так доводиться часом і самій робити операцію, навіть і тоді, коли мені б і не слід. Бо ж практика практикою, але трапляються і дуже складні випадки. А я ж не хірург за спеціальністю. Та ще й при сучасному рівні медицини... Звичайно, намагаюсь якось іти в ногу, але це не так просто. Я була на курсах удосконалення лікарів, навіть недавно, але ж треба стежити весь час, раз у раз з'являється щось нове. А я, щиро вам признаюсь, товаришко, часом застосовую навіть старі місцеві народні ліки, звичайно, перевірені вже, випробувані на практиці. Поки дочекаєшся тих нових медикаментів — багато часу мине. А я ж і за пресою стежу, і спеціальні бюлетені теж передплачую. Читаю, і аж руки сверблять. Ех, мені б їх сюди! Пишу, і от вам, нема! Ще в стадії дослідження, ще випробовують, або й просто тих ліків не вистачає: поки до нас дійде, все розхапають. Не кажу навіть про якісь там новинки, часом просто найзвичайнісіньких ліків не вистачає, не кажучи вже про інструментарій, апаратуру. З другого боку, хтось міг би й розкрикувати, що я, мовляв, застосовую оті трави, зілля...

Але я ж обережно вживаю, перевіряю, навіть щось схоже на лабораторію у себе влаштувала, досить примітивну, правда, але деякі наслідки вже є. А ці зілля перевірені віковою практикою, не все можна отак відразу категорично відкидати. То я вже стараюсь і так, і так — застосовувати найновіші досягнення, наскільки вони мені доступні, ну й місцеві ліки використовувати, які природа, спасибі їй, дає людині на місці...

— А яка ваша спеціальність?

Моя сусідка засміялась.

— Спеціальність? Яка там може бути спеціальність, коли в наших умовах треба бути відразу всім — і гінекологом, і хірургом, і педіатром, і навіть дантистом... Скільки я вже зубів повиривала, ого! Як би це вам пояснити, найбільше моя робота схожа на ту, що вів колись земський лікар. Звичайно, потрібні були б спеціалісти, але поки що з ними у нас скрутно, навіть у більших центрах. До того ж і тих, які були, під час війни позабирали на фронт, у військові госпіталі. Я сама разів з десять заяву подавала, та не пустили. Ми ще й досі відчуваємо голод на спеціалістів, хвалити бога, що є хоча б такі, що беруться за все, отак, як я. Подумати тільки: до революції на всю Якутію було дванадцять лікарів! А коли я приїхала, двадцять п'ятого року, то їх, може, з півсотні назбиралося б.

У шаманів люди лікувалися, з тими шаманами цілу війну довелося провадити. Та ще й яку! Я тоді молода була, зелена, ну що ж — перша праця! Ледве інститут закінчила, досвіду ніякого. Приїхала я, оселили мене в добрій хаті, з отакезних стовбурів, що й обома руками не обхопиш. Господарі мене гостинно так прийняли, кімнату дали велику, чистеньку. Живицею пахне, затишно, тепло, вогонь у печі тріскотить, а я в куток втулилася — такий страх мене взяв — і плачу, як ідіотка! А я ж сама зголосилася, через комсомол, — тоді до Якутії саме мобілізували. Сказали нам: якути вимирають, лікарів нема, я відразу ж згодилася поїхати. Але звідки ж я могла знати, що таке Якутія?

Тут прийшла господиня, почала мене жаліти.

— Чого ж це ти, донечко, сльозами заливаєшся? За домом, за батьками сумно?

мила була така, добра. Сама вона донька заслання і дуже старанно всі батькові традиції в родині

зберігала. Здалась мені тоді вона рідною матір'ю. А моя мати від тифу ще за громадянської війни вмерла. А батько раніше загинув, я в тітки виховувалася, учительки.

— Боюся,— кажу хазяйці,— як же я можу людей лікувати, коли ще нічого не вмю? І мови тугешньої не знаю, сама-одна тут як палець, тільки цей ліс навколо, і так страшно дерева шумлять...

А вона сіла біля мене, по голові гладить.

— Чого ж це ти сама? Людей тут у селищі досить, хат із тридцять буде. А шумить зовсім не ліс, а тайга. У вас лісом звється, а у нас — тайгою. Сама побачиш, як тут гарно, особливо влітку. А щодо лікування — ти інститут скінчила?

— Скінчила.

— Ну, от бачиш. Чогось тебе та навчили, якщо дали диплом, а решту на практиці набудеш. Ти зараз думай не про це, а про те, як пацієнтів прихилити до себе.

— Це ж як?

— А так. Росіяни, українці, навіть поляки, що тут на золоті працюють,— всі до тебе прийдуть, відразу. Але якути боятяться. Вони у шаманів лікуються. Шаман у них і начальник, і лікар, і піп, і все, що хочеш. Спершу треба подумати, як до них добратися. Вони хворіють, вмирають; в юртах у них страх що діється. А коли ще пошириться якась епідемія — не дай боже! Їм навіть проти віспи щеплення не роблять. А від трахоми скільки сліпне!

Ну й справді почалося! Сусіди відразу ж на другий день стали приходити, щоб привітатись, познайомитись,— нова ж людина приїхала! А насправді придивлялись до мене, що це за лікар такий і чи варто до нього звертатися за порадою. Мабуть, трохи мені спочатку не довіряли; одне те, що молода, а друге — мов на злість, така мала й худа, що мені завжди менше років давали, ніж було насправді. Але потім справи пішли непогано. Через деякий час мені ще й фельдшера прислали, він уже немолодий чоловік був, досвідчений, дуже мені допоміг. Мав велику практику, а головне — чудово знав місцеві умови. Я від нього багато чого навчилася. І перша сестра, з якою я тоді працювала, дуже мила була, роботяща. Отож робота в нашій амбулаторії якось ішла; спершу, правда, трохи кульгала, а потім усе краще

і краще. Аж тут і якути почали з'являтися, навіть зда-лека. Минуло кілька місяців, і хто б, ви думали, при-йшов? Сам шаман! З тайги приїхав, упряжок зо три в санках, такий парадний, у вишиванім хутрі. Видно, дуже важний, бо його до амбулаторії майже на руках внесли. І не тому, що хворий або дуже старий був, а просто так, з пошани... Нібито за порадою приїхав, мо-вляв, суглоби йому крутило, чи що. Але від ревматизму вони мали свої власні ліки, отож я відразу зрозуміла, що не в цьому річ. Ох і хитрющий був дід! З півдня у мене просидів, самовар чаю випив, поки, нарешті, ви-лізло шило з мішка. Уявіть собі, спілку мені запропопу-вати приїхав!

— Це ж яку спілку?

— А дуже просто! Кістки зламані зрощувати, це, каже, буде він. А треба визнати, що кістки вмів зрощу-вати, мов першорядний хірург. Ну й що там справді травами можна вилікувати — це теж він робитиме, а решту вже я. Взамін за це він зі мною своїм зиском поділиться — хутрами. Там у нього хутра цілі гори бу-ли — він за всі роки назбирав. Йому їх стільки понано-сили! Тільки, каже, щоб ти вже проти мене не агітува-ла. Ого, думаю собі, це вже добре тебе припекло, коли ти замість прилюдного чаклування з танцями біля во-гнища, на мою погибель, або й ще чогось гіршого — спіл-ку мені пропонуєш. А треба вам сказати, що це був го-ловний мій ворог.

На цьому з шаманом і скінчилося. Дуже він себе тією пропозицією скомпрометував, бо звістка про це за-раз же поширилася скрізь.

Чим глибше проникало радянське життя в побут, чим більше зміцнювалася Радянська влада, тим легше ста-вало й мені. Хоча тоді ще всяко бувало. І шамани різні були, і люди всякі траплялися. Не раз, було, я плака-ла в куточку якоїсь хати. Але завжди знаходились доб-рі люди, підтримували мене. І партія допомагала, і ком-сомол, особливо, як до комсомолу почала горнутися міс-цева якутська молодь. І до того ж у мене, мабуть, як то кажуть, щаслива рука, і хоч я ще така була недосвідче-на, що страх, до нещастя в моїй практиці ніколи не до-ходило. Хоч, звичайно, я й помилялась, і діагноз часом не вміла поставити, і лікувала не так, як треба. Без цьо-го не обходиться, особливо напочатку. Скільки я через

це ночей не спала! Пропишу ліки, а потім цілу ніч не сплю, з боку на бік перевертаюсь: чи те я дала, що треба? А коли вже пацієнт тяжко хворий, то мене аж трусить, так я за нього боюся. Але це не від незвички було, це в мене й досі трохи залишилось. А коли довелося вперше вирізати апендикс... Брр! Скільки я страху натерпілась! А тут відкладати не можна, пацієнту погано. Ще зовсім молодий був хлопець, я його на все життя запам'ятала. І уявіть собі, щасливо обійшлося. Це мене дуже підбадьорило. З кожним місяцем, з кожним роком легше було. І допомагали мені більше, і досвіду прибувало. Коли подумаю, яка я тоді безпорадна була, дурненька, як приїхала, то мене і сміх бере, і страх. А мені ж люди своє життя довіряли, отакій шмаркачці недосвідченій.

Потім... Але це вже не там, це вже я тоді в містечку над Леною працювала, там пристань була. Ех, яка ріка! Але це самому треба побачити, цього не розкажеш, не змалюєш.

— А взагалі Якутія гарна?

Моя сусідка розсміялась. Сміялась вона взагалі охоче і легко, хоч тоді в куточку її очей і коло вуст з'являлися дрібні зморшки, які зраджували не дуже молодий вік.

— Чи гарна Якутія? Це точно так, якби ви, товаришко, запитали, чи гарна Африка? Величезна країна... Все там є. І тундра, і тайга, і гори, і долини, і болота, і озера, і ріки, і безлюддя, і міста. Вибирай, що кому до вподоби. Клімат... Деякі скаржаться на клімат. Але це тільки від незвички. А хто призвичається, той ні на який інший клімат наш не поміняє. Зима, щоправда, холодна і довга, буває, що й вісім місяців тягнеться. Але зате здорова — мороз і сонце. А літо! Ніде я не бачила такого літа! Коротке, але зате ніби воно поспішає, ніби хоче все відразу надолужити, встигнути. Коли вже прийде — мов буря! Зелене, квітуче, буйне! А ягоди! Як висиплять, то хоч граблями гребі! Ех, Якутія... Ще мало про неї люди знають, дуже мало. Гарний край. А які багатства в землі лежать! Я сама з-під Москви, але звикла так, що частенько мені здається, ніби я й народилася в Якутії і ніде в світі не може бути краще, ніж тут. Правда, людям жилося тяжко, адже за царських часів якути взагалі почали вимирати: злидні, голод... Але після революції — з року в рік все змінюється.

Ще й тепер часто важкувато буває, але все йде до кращого, і дедалі швидше. А я їх дуже люблю, якутів. Здібний народ, добрий, сердечний. І до нового тягнуться залюбки.

— Ви говорите по-якутськи?

Вона глянула на мене з подивом.

— Аякже! І по-якутськи, і з евенком, і з евенком можу порозумітися... З першого дня, коли тільки приїхала, відразу ж почала вчитися. Словники з собою привезла, над словниками вночі з каганцем сиділа. І так — у житті, в розмові,— де тільки могла, кожне слово ловила. Та з практики я більше взяла, ніж із словників,— багато швидше пішло. І так навчилася, що мені вже давно ніхто не хоче вірити, що я не природжена якутка, хоч з обличчя, самі бачите, наче й не схожа. І розмовляю, і пісні їхні співаю, так, як вони самі співають, і танцювала в свій час, коли молода була, якутські танці. Аякже! — засміялась вона.

— Дуже мене цікавить їхній фольклор. Я навіть — правда, з докорами сумління, що марную на це час,— не маючи ніякої підготовки, але все одно різні записи робила, особливо пісень. У них старі пісні дуже оригінальні, схожі на билини. І ще казки, легенди різні... Легенд у них безліч. Тепер уже менше, але ще кільканадцять років тому кожен — і старий, і малий — могли вам розповісти нечувано цікаві історії з власної космогонії, з теогонії... Тепер, що тут казати, все страшенно змінилось. Наче не двадцять, а сто років минуло, відколи я, молода дівчина, уперше прийшла до хворої жінки, в якутську урасу — це така їхня літня хата на пасовиську... Тепер вже є електрика, лікарні, школи — і дедалі більше їх... Вже стара Якутія з кожним днем відходить в минуле. Шамана рідко де й побачиш. Та й не такі вони, як були: забобони, чари, заклинання зникають, обряди виходять з ужитку. Тримаються, може, десь у глушині, далеко від міст, але й це потроху змінюється. А тоді...

Був у мене цілісінький чемодан зошитів з записами, я раз чи два показувала їх спеціалістам. Спершу трохи соромилась, у мене ж ніякої системи в цих записах не було, нотувала, що під руку трапиться, для власної втіхи. Звідки мені знати, що по-справжньому цінне, а що простісіньке сміття або давно вже відоме. Але фолькло-

ристи переглядали мої записи і навіть дуже зацікавилися. Намовляли мене не кидати, провадити їх і далі. Адже в мене завжди є нагода, не те що хтось заради цього приїде, побуде та й поїде собі. А я завжди між якутами, мені легше почути щось нове.

Я вже зошитів із двадцять віддала, отаких товстезлених, а тепер знову два зібралось, я їх зараз до Москви везу. Десь там комусь знадобляться, а для мене це просто розвага. А щодо місцевих ліків — я вже вам казала, здається,—я теж усе записую, складаю гербарій. Звичайно, багато й тут забобонів і темряви, але ж трапляється й цінне. Мало хіба всіляких трав, народних старих лікувальних засобів увійшло до офіційної фармакопей?

Вона витягла з сумки харчі, акуратно запаковані, загорнуті в чистий папір. Провідниця принесла нам чаю, і ми стали частувати одна одну своїми запасами. Я почувала себе так, ніби навпроти мене сиділа стара знайома, а не випадкова супутниця. І тому я зважилася задати своїй сусідці досить інтимне запитання:

— Скажіть, а ви ж вийшли заміж у тій Якутії?

— Звичайно, чом ні? — відповіла моя сусідка невимушено. — Не дивіться, яка я сьогодні. Красунею, правда, ніколи не була, але колись про мене казали: гарненька! І я подобалась. Знаєте, як воно в житті: аби молоде, не криве, ніякої вади не має — то вже й гарне. Я працювала тоді на шахті. При ній невеличка лікарня була і школа. Мій чоловік учителем був, ми з ним там і познайомились. Але я вже така неспокійна зроду, не любила довго на місці сидіти. Як влаштую, організую все, мене знову тягне далі їхати, щось нове починати. І Фима мій теж такий був. Тоді із школами не так було, як сьогодні. Саме кинули гасло: геть неписьменність! Приїдеш до улусу, вчиш читати, писати; не тільки молоде, а й старі до школи горнулися. А потім гайда далі! Бувало, від юрти до юрти мандруеш, і по «зимниках», і по «літниках», бо якути з худобою кочували. Фима викладає, а я лікую: добре нам удвох працювалось. А потім... Синкові нашому вже п'ять років минуло, коли мій чоловік утонув. Дитину рятував, учня свого. Його врятував, а сам утонув.

Мій хлопець виріс щасливо, цього року до університету вступив в Іркутську. Чоловіків брат в Іркутську

працює, то він і поїхав туди. Добрий хлопець і дуже здібний; не тому кажу, що я мати, а всі його хвалять.

— І ви вже більше й не вийшли заміж?

— Ні. Яюсь так життя склалося. Не те, щоб охочих не було,— на це якраз поскаржитись не можу. Але, поперше, я дуже боялася, що буде в мого Гриця вітчим, а по-друге, виходило, що мені довелося б переводитись до Якутська чи в якесь інше місто, а я не хотіла. Мене завжди більше тягло в тайгу, в невеличкі селища, де ще тільки щось починалося, де я дужче відчувала, що потрібна людям. А може, й не тому так вийшло, хіба я знаю? Смішно сказати: на особисте життя наче й часу не було. Вічно була зайнята, бо, треба вам признатися, є в мене ще одна слабкість... Почала я вивчати місцеві хвороби — бо є й такі,— придивляйтесь до них, шукати проти них ліків.

Це в мене щось наче наукова робота, тільки, звичайно, у малесенькому масштабі, бо який там з мене науковець, сміх, та й годі! Отож і це. І незчулася, як роки минули, один за одним... Життя яюсь так було заповнене з ранку й до ночі, просто ні про що інше й думати не хотілося. І до того ж...

Вона замовкла і з хвилину дивилася в вікно. Потім глянула на мене своїми бистрими карими очима.

— Бачите,— промовила без усякого смутку,— широко кажучи, я свого бідолашного Фиму дуже любила. Якби ще він інакше яюсь умер, тоді б, не знаю, може... А тут... Мені довго здавалося, що це була б зрада. А потім вже так вийшло. Та я не шкодую. Життя було цікаве, близьких людей, друзів, ніколи мені не бракувало. Отож самотньою я себе не почувала. Роки йшли та йшли, аж поки волосся посівіло. Тепер уже онука чекатиму. Закінчить Гриць університет, ожениться...

Вона загортала свої харчі в окремі пакуночки, акуратно, старанно вкладала їх у сумку. Приемно було дивитися на її засмаглі, спритні пальці. Говорила багато й швидко, але відразу почувалося, що, по суті, вона аж ніяк не належить до балакучих і так само добре може слухати й інших або й взагалі мовчати. Просто їй зараз хотілося говорити, бо вона бачила моє щире зацікавлення.

— Питаєте, яка в мене в житті була найцікавіша подія? Оце так-так! Коли прикинути — їх наче було без-

ліч. Та коли вибрати, розказати — вже й не знаєш, з чо-го почать, що було цікаве по-справжньому. Вас, напевне ж, не цікавить якийсь особливий медичний випадок? Чи якась пригода? Хіба я знаю, може, і все моє життя було суцільною пригодою? Бо чи ж могло мені спасти на думку, коли я була ще студенткою, що пощастить мені мандрувати в тайзі, що я побачу такий далекий світ, глушину, де мало хто й бував? Я завжди була дуже несмілива та ще й на зріст мала; здавалося, наче хоровита... А всілякі пригоди траплялися, тут що хоч могло стати пригодою. От, пам'ятаю, коли я на ту першу роботу приїхала, про яку вам оповідала, вийшло так, що мені зразу ж на другий день довелося їхати до сусіднього улусу. Виходжу, а біля хати кінь стоїть. Чапрак на ньому чудово вишитий, по-якутському, — вони дуже гарно чапраки вишивають. А кінь сірий, як миша, кудлатий такий.

«Тримайте, це ваш!» — кажуть мені. А вже господиня моя, їй було не менш як шість десятків років, на другого коня вилазить. «Сідайте, сідайте!» — підохочує мене.

А мені чи на коня, чи на тигра сісти — тоді все од-но було. В житті коня навіть за вуздечку не тримала і підійти до нього боялася, думала, брикне або вку-сить — так мені завжди здавалося. А тут усі чекають і дивляться, чого це я мов соляний стовп стою? Бачите, їм навіть на думку не спало, що я не вмю їздити верхи. Отак, наче доросла, здорова людина сказала б, що не вміє ходити...

Для мене з конем була пригода, яку я на все життя запам'ятала, а хіба ж це пригода? Потім я вже їздила верхи і до хворих, і до району, стежками крізь тайгу, бо так було найближче. І тепер я дуже люблю верхи їз-дити.

— А зараз ви до Москви на якісь курси чи, може, на з'їзд?

Моя сусідка раптом спохмурніла.

— Ні. В справі роботи.

— Це ж як?

— Робота в міністерстві. В Якутську я вже всі пороги пооббивала: від щирого серця хотіли мені допо-могти, і нічого не вийшло. Я написала листа одного, дру-гого, телеграму надіслала — нічого не виходить. Дове-

лося зібрати манатки й їхати. На місці легше можна з людьми домовитись.

— Ну, коли вже стільки років попрацювали в таких умовах, треба вам хоч трохи пожити і в столиці...

Вона обурилась.

— Що ви? Та я ж їду просити, щоб мене не чіпали, щоб залишили там, де була!

— У цьому вашому ...ському?

— Чому ж? Не обов'язково. Тепер ...ський потроху стає справжнім містом. Вже затверджено плани, вже почали будувати; електрична станція буде і велика лікарня — ну, повна цивілізація. Отож, може, згодяться перекинути мене далі на північ, там ще є місця майже зовсім дикі.

— То Москва вас не приваблює?

— Що Москва? Скільки там уже мільйонів? Чотири чи навіть п'ять, кажуть. Без мене одної обійдеться. А я ще у себе знадоблюся. Що вони собі думають: постарілась я, чи що? Ого-го, я ще не одного молодого переважу, коли треба буде. Просто вже призвичаїлась. Нібито й худа на перший погляд, але жилага, от подивіться, які в мене м'язи! Не соромтесь, не соромтесь, ось торкніть!

Вона майже силоміць поклала мою руку собі на плече. Я відчула під блузкою твердий, гладенький м'яз, зовсім несподівану в цієї щуплої жінки силу.

— Бачите! Поки є здоров'я, навіщо ж мені в Москві стирчати? Що я в тому міністерстві робитиму? Адже я звичайний лікар-практик. Відірвуть мене від моїх пацієнтів, від людей — відразу втону в паперах, бо я ж на цьому не знаюся. Звикла до повітря, до простору, задихнуся там, у кабінеті, в чотирьох стінах. Скільки людей мріє про посаду в Москві, висококваліфікованих, здібних, заслужених... А я до великого міста не звикла. Здається мені, що я навіть не вміла б у цьому міністерстві поводитись як слід. Там, у міністерстві, уперлися, але я вже зумію все розтлумачити, пояснити на місці. Та, зрештою, побачать мене — самі зрозуміють. Куди там мені до міністерських кабінетів, простачці такій неотесаній. А ще, мушу вам признатися, вже коли я їхала, мені одна думка в голову прийшла. Досить, Зінаїдо, Якуті! Вже ти за цих двадцять років промандрувала тут добрі десятки тисяч кілометрів, вже засиділася. Досить!

От оборонюся від цього переведення в Москву, переконаю, що там кращих від мене кандидатів хоч возами вози, і — на Камчатку! Вже мене чогось давно на ту Камчатку тягне. Гарний край, кажуть. І лікарів там обмаль.

Вона посміхнулася, як дитина, котра щось накоїла.

— Тільки ж... Побуду на Камчатці, а там знов, мабуть, до Якутії. Дуже я до неї звикла, боюсь, що сумуватиму. А вже на старість з Грицем житиму, де там він буде працювати, хоч би і в Москві. Біля онуків...

Кореспондент

Сестра Малгожата не підводила очей. З-під опущених повік вона бачила тільки чоботи. Кілька пар чобіт з довгими халявами. Це, видно, військові. Один, другий, третій... А ось черевики, а вище — холоші і краєчок білого халата. Це, мабуть, лікар. І знову чоботи з халявами. Сестра Малгожата ховала долоні в широких рукавах ряс, покійно схиляючи голову. Саме так наказував триматися монастирський устав, особливо в присутності мужчин.

Звучали слова — польські, російські, українські. Вона відповідала коротко, стисло, вперто дивлячись у підлогу. Ще ніколи стільки мужчин не заходило за монастирські мури. Але ж тепер усе пішло шкереберть. Війна. А з того моменту, як у місті з'явилися більшовики, взагалі не було про що говорити. Ну так, у місто прийшли більшовики; вони господарюють тут, мабуть, з тиждень.

Минуло перше здивування — всупереч сподіванкам, ніхто з прибулих не грабував, не вбивав і не гвалтував жінок! Навпаки, коли виявилось, що в монастирі міститься притулок для дітей, сюди двічі приїжджав грузовик і привозив продукти. Їх переносили до комори більшовицькі солдати, і сестра-ключниця запевняла навіть, що вони дуже чемні. А вранці матір ігуменю повідомили, що прийде комісія оглянути дитячий будинок. Так і сказали: «дитячий будинок», хоч відколи стоїть світ, ніякий це не був дитячий будинок, а просто притулок для підкидьків.

— Сестро Малгожато, прийміть цю... комісію, — сказала мати ігуменя, і сестра Малгожата схилилася в поклоні, покійно беручи на себе доручення.

Ні, вона не боялась, вже було відомо, що боятися

нема чого. Вона відчувала тільки тупий спротив, мовчазний, енергійний протест проти того, що тут діялось. Опущені повіки були наче надійне забрало шолома, стиснуті губи — опущений підйомний міст, який відгороджував мури фортеці від усього світу. Дерев'яні патинки черниці з ремінцями, які притримували їх на босих ногах, були не далі, ніж за метр від усіх цих чобіт і черевиків, але здавалося, наче їх відокремлює широкий рів надійно укріпленого замка.

— Притулок для підкидьків,— підкреслила сестра Малгожата, щоб не було ніяких непорозумінь і якихсь отих «дитячих будинків» чи «ясел». Коли її запитали — точно пояснила, як приймають дитину-підкидька,— вона ще раз підкреслила це слово. Просто знаходять у віконечку, яке день і ніч стоїть відчинене біля вузької брами; або ще присилають з поліції, коли дитя підкидають кудись в інше місце — під ворота будинку, у сквер чи ще куди-небудь. З віконечком біля брами раніше не раз мали клопіт; поліція вважала, що це надто зручно для таких матерів, яких інакше не назвеш, як виродками, але ігуменя мала знайомства з достатньо впливовими особами, отож поліція кінець кінцем дала їм спокій. Зрештою, сестра Малгожата вирішила, що про це все не слід оповідати, і зазначила тільки, що поліція доставляє їм більше дітей, ніж віконечко.

— Зараз у нас десять немовлят і тридцять старшеньких дітей,— відповіла вона на запитання тим самим рівним, глухим голосом, уперто дивлячись у підлогу. Ні, їй не треба заглядати в якісь там списки, вона все знає напам'ять. А книжки є, можна показати. Надто висока смертність? Може, й так. Але ж це підкидьки, часом не один з них взагалі встигає замерзнути, перш ніж його знайдуть. Частенько немовлят приносять сюди вже з готовим запаленням легень. Бувають і заразливі хвороби, звичайно, без цього не обходиться. І до того ж, це діти, як правило, дуже слабенькі, діти матерів-злиденниць, здебільшого нешлюбні.

— Чи можна нам оглянути дитячий будинок?

— Будь ласка.

Шурхаючи по сходах, вона пішла вперед, показуючи дорогу. Дві спальні, ізолятор, їдальня, кухня. В ізоляторі лежить троє дітей. Вони кашляють, застудилися. Ні, лікар не оглядав, їм просто дають аспірин. Коли лікар

був востаннє? Сестра Малгожата на хвилину завагала. Напевне, бог подарує їй цю дрібну брехню заради блага монастиря! Отож вона сказала, що не пам'ятає. Війна: лікар, мабуть, виїхав на село — боявся бомбування. А насправді було так, що мати ігуменя вже давно, після чергової сварки з лікарем Бродовичем, який ставив недоречні вимоги щодо приміщення й ліків, вирішила, що, по суті, чудово можна обійтися без постійного лікарського нагляду.

Сестра Малгожата стояла на порозі нерухомо, як стовп, коли лікар оглядав дітей. В закритих довгими рукавами рясі пальцях вона поволі пересувала намистинки чоток; ледве чутний шепіт молитви ворухив її вуста. Вона не слухала, про що розмовляли прибулі, аж поки вони знов не звернулись до неї.

— Нечувано! Нечувано! — обурювався чоловік у білому халаті.— Діти хворі, ви знаєте про це?

— Трое кашляє,— згодилася сестра Малгожата.

— Я не про це! По-перше, в усіх, чуєте, в усіх — глисти! Ви знали про це?

— Звичайно. У дітей завжди бувають глисти.

— Завжди? Оце так-так!.. У дітей завжди бувають глисти? Та це ж дурниця! І до того ж принаймні половина заражена гонореею.

Сестра Малгожата мовчала.

— Ви знаєте, що таке гонорея?

Ні, сестра Малгожата не знала.

— А що таке трипер, знаєте? — брутально запитав хтось інший, і черниця ще міцніше стисла губи в тонесеньку, вузьку лінію.

— За годину ми пришлемо лікаря й санітарок. Насамперед треба якось очистити цей хлів, де живуть діти. Змінити постіль! Спалити прогнилі сінники! Нічні горщики! Негайно ж викинути це іржаве свинство! Скільки їх у вас?

— Три.

— Як три? Що значить — три?

— Три,— повторила сестра Малгожата.

— На тридцять дітей? Кожен мусить мати свій нічний горщик окремо! Запишіть там: тридцять нічних горщиків. Це так само важливо, як і ліки, вони ж весь час заражаються одне від одного! Ніякого лікування не може бути без окремого горщика на кожную дитину! —

скаженів лікар, бігаючи по тісній кімнатці біля ізолятора.

Голосно розмовляючи, не попрощавшись з сестрою Малгожатою, комісія вийшла. Лунко тупотіли по сходах чоботи, з грюком зачинилися двері.

Опівдні прибув лікар і ліки; привезли цілу гору матрациків і нових чистих простинь. Але нічних горшечків не знайшли. Не пощастило їх дістати ні в якій крамниці, ні на якому складі, абсолютно ніде. Ані малих, ані великих, ані фарфорових, ані емальованих. Їх справді ніде не було, як запевнили кореспондента, котрий супроводив комісію вранці і з'явився сюди вдень.

Кореспондент був ще молодий, стрункий чоловік, з високим чолом, гарними, розумними очима й тонкими руками з довгими пальцями. В усмішці його крилося щось непереможено привабливе. Цей кореспондент аж ніяк не нагадував звичайного газетного працівника-репортера, який полює на цікаві події й надсилає до газети замітки, що їх можуть використати й інші. Не був він і виконавцем, якому доручають опрацювати ту чи іншу тему. Він сам вишукував для себе теми. Була це людина освічена, з широчезними зв'язками. При потребі він спокійно набирив номери телефонів найвідповідальніших партійних керівників.

Кореспондентові довелося об'їздити великий шмат рідної землі. Він міг розповісти історію мисливського селища в далекій тайзі і безліч цікавих подробиць про село, знайдене в горах Паміру, де мешканці думали, що вони однісінькі люди в усьому світі. Знав він секрети краболовів і звичаї шукачів чародійного кореня женьшеня. Перемірив уздовж і вшир найдикиші закутки нашої країни, а про життя багатьох міст знав більше, ніж їх постійні жителі. Доводилось кореспондентові й ночувати в стогах сіна, під зоряним українським небом, з першим секретарем ЦК Компартії республіки. Він не тільки записував те, що бачив і чув, але був одним з тих, які активно впливають на події. І дивився не тільки для того, щоб реєструвати бачене, але й для того, щоб змінювати його на те, що повинно бути, на те, що буде.

І тому кореспондент не написав ні обуреної замітки, ні фейлетона про історію з притулком для підкидьків

у великому місті Західної України. Не вибухнув він і великою статтею проти клерикалізму, монастирів і черниць, не викрив у пресі побожних сестер, під опікою яких половина дітей заразилася венеричною хворобою. Поки що кореспондент не мав на це часу. Він цілком був заклопотаний іншою справою — не дуже показною, прозаїчною, навіть кумедною, якщо взяти до уваги його становище, знайомства і вплив. Кореспондент простісінько шукав нічні горщечки. Звичайні дитячі нічні горщечки, без яких не можна було вилікувати нещасних підкидьків від глистюків та гонореї.

Невідомо, де він їх шукав, і невідомо, де здобув, коли всі запевняли, що ніде, ніяким способом, ні за які гроші не можна дістати жодного. Наче вони всі провалилися під землю або їх ніколи не виробляли.

В усякому разі, через кілька днів до вузьких темних дверей, які вели у передпокій монастиря, під'їхав грузовик, і з шоферської кабіни вискочив стрункий, бездоганно вдягнений кореспондент, а з грузовика зняли тридцять і ще кілька штук білих фарфорових новісіньких дитячих нічних горщечків. Стільки, скільки було дітей, і ще кілька про запас.

Це була маленька справа, хоч відібрала вона кілька днів і коштувала багатьох зусиль. Немало довелося їздити, дзвонити телефоном, клопотатися. А це ж була одна з найдрібніших справ, які довелося залагоджувати кореспондентові на цих землях, де починалося нове життя і де кожен день ставив перед людьми чимраз нові труднощі й складні завдання. Щохвилини доводилося розв'язувати заплутані проблеми, вникати в невідомі досі справи, боротися, будувати, творити.

А згодом прийшла війна. Високий кореспондент, з очима, червоними від безсоння, і схудлим від утоми обличчям, працював у тому ж самому місті. Він ходив по вулицях, під бомбами, під червоними загравами близьких пожеж, перелазив через барикади, які гарячково будували жителі міста, переходив через широкі рови, поспіхом вириті для захисту від танків. Кореспондент щодня їздив на фронт — туди можна було за кільканадцять хвилин добратися трамваем. Він бував скрізь — в окопах під містом, у передмістях, де від самого струсу вибухів валилися старі будинки. Ночами кореспондент десятки разів переїздив через міст, який

фашисти бомбардували старанно, хоч і невдало,— переїздив, щоб не втратити контакту із штабом, який був уже на тому березі. Повертався звідти на світанку і поспіхом залагоджував безліч справ, тому що він і далі не тільки писав про те, що бачив, а й втручався в усі справи життя, намагався вплинути на його перебіг. А потім кореспондент сідав біля телефону, проводи якого рвалися кожної хвилини, і, силкуючись перекричати грім вибухів, гуркіт канонади і розмови людей, що снували навколо, переказував своїй редакції відомості з фронту, уривки великої епопеї, яка відбувалась на очах сучасників, хоч і мало хто з тих, що брали в ній участь (а брали в ній участь усі, що жили в Радянській країні), повністю усвідомлював весь обсяг того, що діялося в ці дні. У той дивовижний час, коли дні минали без відпочинку, а ночі без сну, час, схожий на гарячкове марення, причепилась до кореспондента, як це частенько буває, пісенька. І навіть не вся пісенька, а її уривок. Він повертався нав'язливо і вперто, виникав у пам'яті, від нього ніяк не можна було захиститися.

Ні, ти здобичі не діждеш,
Чорний круку, я не твій!

Кореспондент наспівував ці слова, пишучи звіти для редакції, бігаючи по сходах на пошту, де ще працював телеграф, поспішаючи до телефону, поглядаючи крізь вікно високого будинку на річку й міст, над яким дедалі частіше заходили в піке ворожі літаки, і тоді з правого і з лівого боку високо в повітря бризкали фонтани води, хоч поки що жодна бомба не влучила в ціль; міст стояв цілий і непошкоджений.

Ні, ти здобичі не діждеш,
Чорний круку, я не твій!

— Перестань! — роздратовано зупиняли товариші, і кореспондент посміхався своїм, повним непереможної привабливості усміхом.

— Та от, причепилося...

— А ти б знайшов щось веселіше, хоча б на зміну, для різноманітності.

— Постараюсь.

Але старався він даремно. І тільки машинально по-
чавши: «Ні, ти здобичі не діждеш», відразу ж схаме-
нувшись, припиняв пісню й безнадійно махав рукою.

Та одного дня кореспондента спіткало нещастя. Мо-
же б, воно не було таке велике, якби трапилося на
кілька місяців чи навіть на кілька тижнів раніше, ніж
вибухнула війна. Звичайний випадок, який може трапи-
тися з кожним: коли кореспондент темного вечора вихо-
див з пошти, він спіткнувся на вибоїні розбитого тро-
туару і підвернув собі ногу. Звичайний вивих, хоч, пев-
но, не такий уже легкий, бо нога дуже напухла, весь
час боліла, і на неї не можна було ступити. Може, на-
дірвана була зв'язка, а може, тріснула кістка, але в
той час, коли падали сотні й тисячі вбитих і поранених,
де там було морочити комусь голову такою дрібницею,
як нога, звихнута простісінько, по-цивільному, начебто
за мирних часів!

Але настали тяжкі дні. Через міст на той берег день
і ніч сунули панцирники, автомашини, гармати. На пе-
редмістях кидали пляшки з пальним на ворожі танки,
гарячково копали нові рови, ще вище зводили барикади,
та все це було даремно, бо ворог обійшов оборонні
позиції і був уже далі за рікою. Він посувався вперед,
залишаючи за собою місто разом з його укріпленнями
в не закритих ще із сходу «кліщах».

З міста на плоску голу рівнину лівобережжя вили-
лася величезна ріка людей, гармат, грузовиків. Тисячі
машин буксували в грязюці під зливою. Мільйон ніг
місив грязюку. З гуркотом пролітали ворожі літаки над
частинами, які марширували тісними лавами. Валили-
ся в грязюку, тонули в болотах гармати, падали, зі-
штовхнуті в рови, розбиті, зіпсовані машини. Ішли, брели,
відстрілювались, падали, гинули люди на великій від-
критій голій рівнині, де не було сховища й рятунку, де
ворог бив з правого і з лівого боку, ззаду і спереду.
Вперше за цієї війни з'явилося страшне слово: «ото-
чення».

Десь на цій дорозі, де на кожному кроці чигала
смерть, в невеличкій емці їхав високий стрункий корес-
пондент із схудлим, застиглим від болю обличчям.
Спухла безвладна нога лежала нерухомо, важка, мов
шматок заліза. Не можна було ворухнитись, не можна
було діяти, не можна було нікому допомогти, навіть

самому собі. Мундири ворожих солдатів були зелені, чорні свастики були на їхніх танках, на прапорах, чорні свастики рябіли на літаках.

Ні, ти здобичі не діждеш,
Чорний круку, я не твій!

Але це був саме чорний крук свастики, і він дочекався здобичі, впав, влучив несхибно, не помилився.

В хуртовині війни полягло їх багато, військових кореспондентів. В окопах, на дорогах відступу, на втрачених позиціях, на переплутаних шляхах боїв, у морози, снігопади і в спеку виникала їхня гірка пісня. Ніхто їх не вславляв, не оспівував їхнього героїзму. Це ж саме вони, військові кореспонденти, були покликані змальовувати героїзм інших, збирати його прояви й докази, це був їхній обов'язок, їхнє завдання.

Високий стрункий кореспондент був один із перших, які загинули. Він поліг не в бою, заслоняючи власними грудьми амбразуру дзота, підіймаючи вгору прапор, біжучи на чолі своєї роти чи батальйону в штикову атаку чи жбурляючи гранату в ворожий кулемет. Він загинув у тяжкі, трудні дні, на початку війни, коли під ударами поразки проходили непоміченими навіть найбільш героїчні подвиги, коли не сипався дощ орденів, не було навіть кому записувати імена полеглих і могили були безіменні. Звичайною, без ореолу слави й похоронних залпів, була смерть стрункого кореспондента.

Та коли вже все знайдуть, все підрахують, запишуть і оцінять, навіть тоді, мабуть, ніхто не згадає про такий смішний, незначний, навіть трохи комічний епізод, як тридцять з чимось білих дитячих горщечків, які одного дня привіз до дверей притулку для підкидьків грузовик у великому місті Західної України.

А може...

Чабан

Ледве розтанув сніг, крізь буру повсть — хащу торішньої сухої тирси — почали пробиватися паростки молодого ковилу, і за кілька днів темний степ укrywся молодою зеленню. Заквітли тюльпани, червоні й жовті, з тонко вирізьбленими, загостреними вгорі пелюстками. По степу блукали вівці — плоскочолі, кремезні мериноти. За вівцями ходив старий чабан, який добре пам'ятав батька останнього поміщика і невиразно пригадував навіть його діда. Старий чабан міг розповісти з усіма деталями, як півтора року гуляв тут вихор громадянської війни, як мародери Григор'єва і загін матроса Забири пограбували маєток, як зайшли сюди денікінці, що відступали аж від Москви, та як падали від їхніх куль білі й чорні лебеді на штучних ставках і антилопи в незайманому степу; як з'явилися згодом солдати Врангеля. А потім радісною бурею пролетіла Перша Кінна, і вусатий, ще молодий Будьонний залишив ескадрон для охорони парку. Але трапилося так, що махновці, прорвавшись із Криму, спустошили господарство, яке ледве починало прокидатися до нового життя. Нарешті, остаточно зміцніла Радянська влада, і на території колишнього поміщицького маєтку розрісся, розквітнув заповідник у неораному, незайманому степу і ожив, розвинувся великий сад і дослідний інститут.

Старому чабанові було дуже багато років, за життя він зібрав величезний досвід і пам'ятав безліч подій та справ, про які багато хто забув. Він пам'ятав нещасливі роки посухи — градові бурі незвичайної сили, шалені зливи, коли, здавалося, розкривалися всі небесні шлюзи і сухий степ на кілька годин обертався у велике море. Пам'ятав чабан і грім узимку, і сніг у травневі дні,

і квіти, що несподівано зацвітали у грудневу відлигу, і чуму, і холеру, яка знищувала цілі селища, і пошесть, яка скошувала тисячі овець. Пам'ятав він і комети, і затемнення сонця, і метеори, що, прогуркотівши та прокресливши вогненний слід у небі, падали десь далеко в неозорому степу.

Правда, пам'яталося це неоднаково. Невідомо чому, краще збереглося в пам'яті те, що було раніше — в дитинстві й замолоду. Потім, чи то подій нагромадилося багато, чи не так гостро сприймалося те, що приходило згодом, — спогади ставали імлистими, невиразними. Жили в пам'яті обличчя й прізвища давно вмерлих друзів, обличчя, імена й прізвища хлоп'ят, з якими старий чабан колись бавився змалечку, а з того, що сталося кільканадцять чи навіть кілька літ тому, залишалося вже менше; стиралися риси людських облич, вилітали з голови прізвища, зникали імена, плутались роки.

Навколо змінилося все. Дедалі менше залишалось незайманої землі, і там, де раніше сріблївся ковил, тепер стелилося зоране поле і росла пшениця — густа й золотиста, якщо не спалювали її червневі спеки. Пшениця натискала на степ, але тут, навколо зеленої оази парку, ще все було таке, як раніш. Так само пробивалася весна червінню і золотом тюльпанів, так само молодий весняний ковил сивів під осінь; і так само плавали дикі качки по ставках, хоч давно вже не було поміщика, а в маєтку містилася дослідна станція. І вівці, яких випасав старий чабан, — такі ж самі мериноси, з довгою шовковистою вовною, вже не були власністю поміщика. Та й сам старий вже не робив, як замолоду й згодом, пастухом у пана, а працював чабаном у державному господарстві.

Здавалося, дні схожі один на одного: однаково дивляться в степ мертвими очима скіфські баби — кам'яні статуї, витесані багато століть тому руками невідомих майстрів, і після весни, буйної й молоді, приходять гаряче степове літо — жовкне, сіріє, чорніє степ під палючим промінням сонця. І однаково кричать рожеві шпаки, збираючись надвечір численними табунами біля водонапірної башти, і, наче вихваляючись один перед одним, повторюють те, що почули за день: мекання овець, свист ховрашка, гавкіт собаки. І все так само

бігає по степу хохітва, хоч її можна побачити дедалі рідше, і великий степовий орел висить у повітрі на нерухомих крилах.

Так само починається щороку осіння сльота, запинаючи обрій вогкою сивою млою, і, як завжди, приходить коротка зима. Але кожен день був інший, і кожен ранок, і кожна весна відрізнялися від попередніх, і кожне літо, наче таке ж, як усі, було не схоже на наступне, якщо ти був, жив, існував у центрі всього, знав орлині гнізда на курганах, біля підніжжя скіфських баб, бачив, як прилітають птахи, та на власних кістках і суглобах відчував кожную зміну погоди.

Здавалося б, де можна жити спокійніше, ніж випасаючи вівці у широкому степу,— але її тут бувало повсякому, і старий ледве не загинув разом із своїми мериносами під час хуртовини, яка загнала вівці мало не до самого Чорного моря. А раз довелося йому витримати бій із вовчою зграєю,— і тоді загинув Цезар, вірний пес, захищаючи отару й свого господаря від оскажених хижаків. І ще траплялося безліч інших пригод, про які знав тільки старий чабан, його вівці та його пси.

Котилися матки, виростили ягнята; великі, жирні й войовничі були старі барани, які водночас тремтіли від страху навіть перед малим щеням; слухняні були вівці, весело підскакували полохливі ярки. А старий чабан знав усі звички, смаки й забаганки своїх вихованців, вони ніколи не здавались йому однаковими, як тому, хто дивився на них тільки вряди-годи. Старий чабан бачив не отару, а кожную вівцю окремо. Він пізнавав їх з непомітного для інших відтінку вовни, будови рогів, обрисів морди, навіть з бігу й ходи, з виразу лагідних очей. Він знав, що кожна має свою вдачу, яка відрізняє її від інших, та що вівці так само схожі і не схожі між собою, як схожа і не схожа одна людина на іншу. Були вівці добрі і злі, терплячі й нетерплячі, вередливі й лагідні, уперті й слухняні, розумні й дурні, хитрі й легковірні. Але він знав їх усіх, старий чабан, і міг дати собі з ними раду. Він доглядав овець, коли вони були здорові, і лікував, коли були хворі, а як приїздив ветеринар, частенько й він слухав поради старого чабана, котрий знав безліч секретів, що їх з діда-прадіда

передавали з роду в рід вівчарі. Старий сам варив ліки із степового зілля, глибоко переконаний, що, коли існує хвороба, мусить існувати в степу й те, що її лікує, куди надійніше, ніж аптечні ліки.

Пливли над степом ночі й дні, весни, літа, осені й зими. Пливло життя.

А потім прийшла війна. Спершу вона була далеко—але наближалася нестримними кроками. Її вже дужче чути було навіть у цьому незайманому ковилному степу. Пішли на війну Митько й Івась, підпасичі старого чабана, пішли на війну навіть дівчата з дослідної станції; позалишалися майже самі жінки та старі бабусі й діди—такі ж, як старий чабан. А він пригнав свою отару ближче до селища, щоб слухати зведення, які передавали по радіо. Став читати газети так, як не читав їх уже давно, і навчився розрізняти пункти на карті, яка висіла на стіні в канцелярії та на якій директор щодня відзначав червоними рисками лінію фронту. Ця химерно вигнута лінія чимраз далі посувалася на схід, захоплюючи усе більше районів. А потім вже стало чути, як гуде й стогне земля, і старий чабан пригадував, як гула й стогнала вона тоді, під час громадянської війни, але тепер—куди дужче. А якось удень з'явилися літаки, схожі на великих грифів, і летіли вони швидше й нижче, ніж степові орли. Орли розліталися в усі боки, наполохані громом і гуркотінням, розбігалися по степу на смерть перелякані антилопи, і вівці метушилися в ковилі. Це були ворожі літаки, вони кидали бомби на селище, і тому старий чабан відігнав свої вівці далі в степ, щоб випадково тому, в повітрі, не спало на думку кинути бомбу в отару, яку напевне добре видко було згори.

А потім одного дня старий чабан побачив великий чорний стовп диму, з якого виривалося полум'я. Грім і гуркотнява котилися вже зовсім близько, і здавалось, саме серце землі тривожно закалатало під срібним степовим ковиллом. І старий чабан, який все життя дивився в степ, у високе небо над головою і мав очі майже такі ж гострі, як у степового орла, і на старість бачив навіть краще, ніж замолоду, несхибно розрізняючи все, аж до лінії обрію,—помітив удалині чорні цятки, що посувались якимись дивними, хисткими, стрибаючими рухами. Старий зрозумів, що це не вітер жене колючі

кулі перекотиполя, а суне те, про що вже кілька днів аж сюди, в царство кам'яних скіфських баб, приходили тривожні вісті,—сунуть ворожі танки. І старий не міркував ні хвилини, хоч у кишені в нього лежали остання півпачки махорки і черствий окраець хліба з шматком сиру. Він глянув на північ і на південь, прикинув напрям за сонцем, згадав, де саме перетинають степ дороги та залізничний насип, і погнав свою отару на схід, так, щоб минати шляхи і залізничні колії і йти якомога далі від селищ, хоч вони, правда, траплялися тут досить рідко.

Мериноси йшли поволі і, лише почувши знайомий свист, почали прискорювати ходу. Разом з ними бігли молоді пси, Бунько й Филько. І перше ніж устиг згоріти надвечір головний будинок дослідної станції й завалився від німецького пострілу шаблерогий ватажок табуна антилоп, старий чабан із своїми вівцями вже зник у сірій степовій млі, як привид, як міраж, що тане на очах у здивованого мандрівника, коли він серед ковилного степу марне намагається добратися до хисткої води озера, в якій нібито відбиваються дерева. Але те озеро тікає чимраз далі, аж поки зникне зовсім, і мандрівник бреде по сухій порепаній землі, а навколо шумить ковил; куди не кинеш оком, стелеться сухий степ, і висить над степом вигоріле від сонця небо.

А потім минув рік і два, й до бази в степу повернувся директор; інститут почав підраховувати свої рани і втрати. Зруйновані будинки, знищені лабораторії, розбиті склади, зрубані дерева рідкісних порід, привезені колись із далеких країв, перестріляні антилопи, забиті бізони, знищені страуси, на яких полювали тут німецькі офіцери, спалені ферми, де не залишилось ні корів, ні овець, ні свиней... Підрахована була й отара мериносів, якої вже не було, і люди, які не повернулися назад. Був серед них і старий чабан, що пропав безвісти, коли вперше загуркотіли по алеях парку гітлерівські танки.

Але ще не встигли підрахувати всіх втрат, ще тільки стукотіли сокири й рипіли пилки на перших відбудовуваних будинках і сараях, коли одного дня знялася в степу й почала наблизитися до селища хмара куряви. Вона посувалася повільно; минуло чимало часу, перше ніж з неї виринула отара мериносів. Її гнав старий чабан,

а Бунько й Филько оббігали овець з усіх боків; звідусюди, з парку і нових будівель, почали збігатися цікаві. Старий чабан підійшов і зупинився біля ганку, що пахтів свіжим деревом та неприбраними золотистими трісками, скинув потерту шапку, схожу на вороняче гніздо, і низько вклонився — людям, новим будинкам, вцілілим деревам у парку.

На перший погляд, він наче був такий, як і раніш. Лише уважно придивившись, можна було побачити, що пергаментна шкіра його обличчя стала ніби тонша й обтягала самі кістки схудлого старечого обличчя. Волосся, колись темне, незважаючи на роки, стало зовсім сіре, немов припало пилом степових доріг. І глибше окреслились зморшки, що бігли від куточків очей до скронь. Не змінилися тільки очі — далекозорі, бістрі, завжди молоді очі старого чабана.

Ні, він не почав зразу оповідати про свої переживання. Старий ніколи не був балакучий, а зараз тим більше. Не могли нічого оповісти й Бунько та Филько, тепер вже великі, могутні пси, з широкими грудьми. Звичайно, нічого не могли переказати й вівці про дороги в інші далекі степи, де отара на весь час війни знайшла притулок у безпечному місці, куди не добралися ворожі танки, де не мали чого шукати ворожі літаки. Ніхто не знав і про дорогу назад, коли старий чабан ішов «додому» слідом за лінією фронту, що посувалася на захід, прямував уперто й невідступно, аж поки не добрався до рідного краю, звідки рушив одного дня, коли вибухали бомби, скреготіли танки і навколо палали пожежі, коли війна прийшла на неорані землі незайманого заповідника. Не мав наміру старий чабан оповідати й про ночі, проведені під червоним від заграв небом, про бурі й вихори, про морози й тумани, про важкі переходи через кипучі ріки, про пустельні простори під палючим сонцем, де вівцям не вистачало ні паші, ні води. Чабан не лічив тих днів і ночей. Не згадував він і про свій голод і страх, коли доводилося боротися з хворобою, яка валила з ніг; йдучи в гарячковому маренні за отарою, він боявся тільки одного: що покине своїх мериносів напризволяще й вони загинуть у безлюдді, бо він не зможе їх врятувати.

Зате старий перелічив докладно, скільки голів в отарі, скільки загинуло овець, скільки народилось, на які

хвороби вони перехворіли. І виявилось, що назад він пригнав навіть більше, ніж забрав з собою. Котилися ярки в тому далекому степу, який дав їм притулок, і чабан беріг ягнят, мов зіницю ока. Вівці прийшли живі й здорові, вовна їх була м'яка й шовковиста. Здавалося, немов старий чаклунським способом розтанув у тумані й знову виринув з нього. Наче не було трудних, тяжких років, трудних, тяжких доріг, коли він боровся з природою і, напруживши всі сили, подолав просторінь і небезпеки і привів на дослідну станцію несподіване багатство, велику отару, про врятування якої ніхто навіть і не мріяв.

З-за пазухи поруділого каптана старий витяг пачку квитанцій за вовну, здану державі в далекому місті з нетутешньою, екзотичною назвою, і поклав її на письмовому столі директора.

Без подиву й розпачу оглядав чабан знищену дослідну станцію, зруйноване господарство. З довір'ям дивився він на рух і порання, на життя, що народжувалося знову. Ще тоді, двадцять два роки тому, він бачив, як прокотилась по степу, змиваючи все на своєму шляху, нищівна хвиля війни, і тепер почував, що люди, яких він знав, яким вірив, відбудують усе, підведуть з руїн і життя закипить знову. Відростуть дерева, повирубувані фашистами в зеленій оазі серед степу, помчать по ковилах прудконогі антилопи, і знову страуси висиджуватимуть яйця, великі, мов стародавні гарматні кулі. І знову над вільною землею співатимуть жайворони й рівною лінією простягнуться довгі будівлі ферм. Заплескотить вода в каналах, попливуть лебеді по ставку, і розпустять райдужні хвости павичі на паркових алеях. Все бачив старий чабан у своєму житті, і на що б він не дивився,— завжди згадував, що таке вже було колись. Отож він давно вже нічому не дивувався.

Але все ж довелося страшенно здивуватися і йому, коли одного дня його запросили на збори і директор прочитав надрукований у газеті указ, що старий чабан за свою мужність і заслуги нагороджується орденом. Старий думав спершу, що трапилась помилка і йдеться не про нього, хоч збігалися ім'я й прізвище. Насилу розтлумачили йому, що ніякої помилки немає. Але він дивувався й тоді, коли на невеличку трибуну виходили працівники інституту та представники району й говорили

про нього. Він слухав з якимось невиразним, тривожним почуттям, наче казали не про нього, а про когось знайомого й разом з тим чужого, і ще довго дивувався навіть тоді, коли збори скінчилися й він знову йшов за своїми вівцями по степу. Він вже розумів, що це не помилка, але ніяк не міг позбутися подиву. Старий чабан був глибоко переконаний, що зробив тільки те, що мусив зробити.

Сестра

А ви ж, Тетяно Демидівно, вдова, чи як?

— Вдова — не вдова: вже й сама не знаю, як його вважати. Чоловіка не маю... Виходить, начебто й вдова, але він живий.

— Покинув вас?

— Можна й так сказати, що покинув. А може, це я його покинула... Важко гут розібратись. Розійшлися ми. Видно, не по дорозі було...

— Погано жили, чи що?

— Не так уже щоб погано. Перед самісінькою війною побралися, я тоді в свого Сергія була закохана — просто страх. Як пішов на війну — мені здавалося: вже й сонце не світить, і трава не пахне. Що то молодість... Двоє в мене на війну пішло.

— Чому двоє?

— А так — він і брат. Коли батько з матір'ю померли, я ще ледве від землі відросла, а брат — старший; він мене, можна сказати, виховав. Траплялися люди, що мене хотіли забрати. Хто до дитбудинку радив віддати, а хто хотів узяти за дочку. Брат сам ще молоденький, а каже: не дам Тетянці по людях поневірятися! Отак ми вдвох і жили в батьківській хаті. Я біля корови та в городі пораюсь, як умію, а він по хазяйству та в колгоспі. Нелегко нам було, але з голоду не вмирили. Брат був вродливий такий, дівчата за ним побивалися — міг яку хоч узяти, яку хоч посватати. Намовляли його кумоньки, як воно завжди буває: «Оженися, Ваню, і в хазяйстві легше буде, і Тані теж — вона ж без матері... Ще ж зовсім дитя, яка там з неї господиня?» Таж певне, яка з мене господиня, я навіть корови подоїти не могла, пальці були слабенькі. Ваня сам доїв. Хоч я й старалась, як могла,

та що там за користь від такої крихти, яка ледве до коров'ячого хвоста сягає. Ще, мов на злість, я в дитинстві малесенька була, не на свої роки, вже потім мене якось угору вигнало. Але розум свій мала, страшенно боялася, що буде, як Ваня оженився. А тут мені дівчата на пасовиську одного разу й кажуть — відомо, як на селі: в одному кінці хтось бовкне, а в другому луна йде. От вони мені й кажуть: вже тепер напевне твій брат оженився. Лісняки хочуть за нього свою доньку видати. А та Ліснякова Галя була перша на селі дівка. І шоки, мов кров з молоком, і коса така, що в руку не вбгаєш, і співуча, і працьовита, а до того ж не баламутка й не цокотуха. Та й не бідна: вони хазяйновиті люди були, то в Галі і кожущок, і валянці добрі, і коралі, і черевички на рипах про свято, і подушки, й перина, все як слід. У нас про неї казали — багатійка! То я вже й думаю собі: коли ото Лісняки хочуть Галю за нього віддати, мабуть, так мені й судилося, щоб мачуха до хати прийшла.

Такого мені наговорили, що аж за серце вхопило. Думаю собі: скінчилось, Тетянко, твоє раювання, вже тепер брат не твій буде. Сестра — воно сестра, але жінка все одно перша.

Пішла я ввечері у хлів, бо кому ж було поскаржитись? А я, коли часом сумно ставало, завжди у хлів ішла, щоб спокійненько собі поплакати. Красуля траву або сіно жує, а я в куточку на колоді сяду і плачу. І зразу наче легше стає. Маму згадаю, тата, виплачусь досхочу, то якось на серці й повеселішає. Або як клопіт трапиться... Хоч який там клопіт — тепер з того тільки б посміялася. А тоді дрібничка — і вже тобі здається: нещастя! Звісно, як дитині. А вже того вечора, коли мені дівчата сказали... Присягались, що чули на власні вуха, як тітка Параска — а вона Ліснякам родичка була — отож, як та тітка Параска кумі казала, що вже тепер Ваня неодмінно Галю посватає. «Ще б пак! Дівка як писанка. І Ваня не гірший: до пари обое!» — казала тітка Параска.

Сиджу я так і плачу, думаю: як воно тепер у нас буде? Хоч Галю всі і хвалили, але мачуха завжди мачуха. Я вже тоді дуже любила книжки читати, казки різні, і все до себе тулила. Згадалось мені, що в книжках про мачух пишеться, та воно й без книжок: і в нас на селі мачухи були, не дуже з ними жилося солодко. І так

мені в дурній голіві склалося, що хоч Галя не мачуха, а братова мені буде, але ж Ваня за батька — от і вона буде ніби друга мати, а це ж і є мачуха.

Отак сиджу собі, думки одна за одною, мов ті намистини, котяться, і сльози наче не з очей, а з самого серця ллються.

Аж тут до хліва заглянув Ваня — щось йому там треба було. Побачив мене.

— Чого це ти, Тетяню, плачеш?

Не хотіла спершу йому признаватися, але ж як почав він допитуватись, та ще й таким добрим голосом, я й не витримала. Кажу йому: ось, мовляв, так і так. Оженишся ти, Ваню, і вже мені в хаті життя-щастя не буде.

— З ким же це я ожениюся? — дивується Ваня.

Я йому й переказала, що мені дівчата на пасовиську оповідали, — і про тітку Параску, і про Ліснякову Галю. А він сів біля мене на колоді, обняв і так ото каже, тихо, спокійно:

— Ти, Тетяню, не плач. Як мама вмирили і вже голови з подушки не підводили, я їм обіцяв, що тебе ніколи сам не скривджу і нікому скривдити не дам. Нащо ж мені женитися? Хіба нам погано вдвох, сама скажи? Та й в армії я ще свого не відслужив, куди мені там жінку брати. Дівчат не слухай, нехай собі кажуть, що хочуть. Ожениюся я, Тетяню, не скоро, аж тоді, коли ти підростеш.

Скільки разів його оженити хотіли, не одна дівка мало на шию не чіплялася, а він — ні й ні! «Поки Тані заміж не віддам, — каже, — не ожениюся». І намовляли його, і такі були, що глузували: от, мовляв, через сестру життя собі нівечить, а сестра колись хіба ж так йому віддячить, ще він пошкодує! А деякі хвалили: рідко такий брат, казали, трапляється. Так воно й було. Заступив мені Ваня і батька рідного, і матір.

Вона зітхнула.

— Ну й справді так сталося, як Ваня казав. Він своєю слова додержав. Тільки сам не оженився, не встиг. Ледве моє весілля з Сергієм відгуляли, не минуло й кількох тижнів, аж тут і війна. Обидва на війну пішли, і Сергій, і Ваня, — одного дня.

Війна як війна. Що про неї скажеш? Мені ще легше було, ніж іншим: молода, при здоров'ї, дітей нема, чи багато там одній потрібно? Тільки що вже я за них двох

пережила! І день і ніч боялася — от-от повідомлення принесуть; навіть згадувати не хочеться!

Скінчилася війна, почали солдати з армії повертатися. Кому радість, а кому недоля. З самого нашого села тридцять чоловік додому не прийшло. Хтозна-де їх чорна земля, чужа чи своя, прикрила. А мої обидва повернулися. Спершу Сергій — живий і здоровий, — ті рани, які в нього були, вже давно загоїлись. Його двічі поранило, але не дуже тяжко. А потім Ваня. Тільки з Ванею інша річ. Без обох рук додому прийшов братик мій рідний!

— Нічого, Ванюшо, — каже Сергій, — утрюх якимось дамо собі раду. Тетяна жінка працююча, я теж в колгоспі не останній, що сталося, того назад не повернути, а ти вже з нами вік вікуватимеш. Ти ж брат — і мій, і Тетянчин.

Що Ваня переживав, і сказати не можна. В серце не заглянеш, це правда, але як йому на серці було, кожен зрозуміє. Молодий, здоровий, красень такий, що надивитися не можна, а каліка!

— Коли б хоч ноги відірвало, — казали баби, — а так...

І правда, без ніг ще так-сяк. Але без рук? Може, якби вчений був, десь у місті, — інша справа: головою і без рук працювати можна. Але на селі, в колгоспі? Намагався Ваня горе своє не показувати, але де там... Чую, ночами не спить, мій ріднесенький, з боку на бік перевертається, видно. думки його гризуть. Ще б пак! Встане, було, з хати вийде, по саду, по полю блукає. А вдень у хаті сидить, з людьми зустрічатися не хоче. А мене жалів так, що й страх!

— Замучишся ти зі мною, Тетянко! — не раз мені каже. І правда! Його глядіти ж треба було дужче, ніж дитину.

А він мало хіба зі мною намучився, поки я підросла? Дівчині, жінці легше було б, вона ж до всього звикла. А він хлопець, та ще й такий молодий, мені за матір був стільки років! Якби не я, мабуть, давно б оженився, ще до війни, і зараз свою жінку мав би. Отож я йому й кажу: ти, Ваню, за мене не турбуйся, нехай я тобі хоч трішечки віддячу за все... Мені тільки радість, що я тобі чимось допомогти можу. Отак і кажу, а в самої серце від жалю кров'ю обкипає. Але я знаку не подаю, бо як дам жалю волю, ми обое, мабуть, до смерті доплачемся. Часом навіть і гримну на нього: не плети, мовляв дурниць! —

коли ото він своє починає. Що вдієш — така доля! Звикне, думаю собі, призвичаїться помаленьку; людина до всього звикає: вона ж, мабуть, з усіх найміцніша...

А тут ще обіцяли, як усе добре загоїться і шрами боліти перестануть, тоді й протези можна буде пробувати, хоч на це великої надії не було. А колись у нас коваль на селі жив, руку йому десь відірвало, деревом у лісі придушило, чи що. Давно помер, я ще зовсім мала була, але пам'ятаю. У нього залізний гачок був замість правої руки, і так він отим гачком орудував, як дехто і власними пальцями не зуміє. А тоді ж не так, як тепер, на селі ні про які протези навіть і не чули. От я й кажу Вані: нема чого ночами не спати, нема чого від людей ховатися; тут ніякої ганьби немає! Он у тебе орденська стрічка на всі груди! І мені ж ти не тягар, а брат рідний. Ми ще побачимо, як воно з тими протезами буде, може, вони тобі допоможуть, як іншим допомагають, що без ніг, без рук повернулися. А таких теж немало.

Одне слово, потішаю, як умію, хоч у мене серце крається, коли бачу, як він висох, як почорнів від свого горя. І вже так стараюся нічим його не вразити, щоб випадково не нагадати про те нещастя, бо він і сам про нього весь час пам'ятає. А на ті протези я, правду кажучи, великої надії не поклала, бо вони якісь спеціальні мусили бути, а у нас село глухе, до міста далеко, і дістати їх важко.

Ну й так воно якось ішло. Але не дуже й багато часу минуло, бачу — щось мій Сергій наче змінився. Надутий ходить, злий. Раніш ніколи такого не траплялося, а тепер часом і нагримає на мене дурнісінько, і те, що я кажу, наче на лівий бік виверне. Та ще й сам ображається. За всяку дурницю зі мною свариться, хоч я й не любила огризатися. І ще гірше: не раз і Вані лихе слово кине! Я спершу думала: минеться, пройде, хтозна, що за муха його вкусила. А потім бачу: кепські справи! Отож я до нього: які в тебе до мене претензії, Сергію? Краще відразу по-людськи погворити, ніж за пазухою каменюку ховати. Тут він одразу так і спалахнув, мов той порох, що тільки й чекає сірника. Так і так, каже. Яке це життя? Набігаєшся, наробишся і в колгоспі, і вдома, а тут ще й каліку треба глядіти.

— Якого каліку, — питаю, — брата рідного? А він мені:

— У тебе брат на першому місці, а чоловіка начебто й немає, усе тільки Ваня та Ваня!

— А що ж ти хочеш,— питаюсь,— щоб я тебе з ложки годувала або мила й одягала, коли в тебе руки цілі й здорові? І голодний не ходиш, і завжди сорочка чиста є про запас, і в хаті лад, і в хліві.

А Сергій мені — що це не життя, що йому все остогидло і він уже на Ваню й дивитися не може.

— На те,— каже,— будинки інвалідів є, і нема чого з хати притулок робити!

Отоді вже я спалахнула.

— Ти що,— кажу,— йому даху над головою шкодуєш, ложки борщу й шматка хліба? Він що, в бійці рук позбувся чи, може, як грабував когось? Ти ж сам солдат, сам на війні був, ти перший за нього повинен заступатися.

— Який там він солдат, інвалід, та й годі!

— Такий він солдат, як і ти, та ще й, мабуть, краший, бо орденів і медалей більше має. А коли йому не пощастило, як тобі, то що — його з хати треба вигнати, як собаку? До того ж, це батьківська хата, ще наш дід її поставив. Тут Ваня народився, тут йому й жити, а не десь по чужих кутках тинятися. До будинку інвалідів нехай той іде, хто не має нікого, нехай про нього там держава дбає. А у Вані сестра є. Руки в мене здорові, сама працюю, ми в тебе з ласки шматка хліба не просимо, не сидимо на твоїй шії. І ти ж, як прийшов, сам згодився: казав, за брата мені Ваня буде. А зараз що? Як же це так?

А Сергій на це: він, мовляв, думав — усе якось інакше складеться — ми й самі догадаємось, що так довіку не може бути. А тепер йому все настогидло, вже й терпіння нема ніякого.

Багато гіркого ми тоді одне одному наговорили. Бувають такі слова: потім навіть і шкодуєш, що їх сказав, але той, кому їх сказано, вже їх з пам'яті не викине. Мов скалка за нігтем, стримлять і хоч-не-хоч весь час болем про себе нагадують.

— Ох,— кажу Сергієві,— обманув ти мене, не такий ти, як я думала! Коли ти з Ванею так, то як же зі мною буде? Значить, коли все добре, то й ти добрий, а коли б, приміром, зі мною якесь нещастя трапилося — мало що в

житті буває,— ти й мене в інвалідний будинок віддаси і на мене дивитись не схочеш?

Якось він тоді вгамувався; думаю: ще все минеться. Але ні! Мов той горщик, коли вже раз трісне, то хоч як його мотузком чи там дротиною не обв'язуй, він ще якийсь час і потримається, але все одно розколина далі біжить і він у тебе колись в руках розсиплеться. Отак на друзки розбилося все, що було доброго в мене з Сергієм.

Насилу він кілька днів витримав, і знову почалися колотнеча й сварки. Вже я нічим йому не можу догодити і все йому погане. І сорочки випрати не вмю, і борщ не такий, і балакаю не так, як треба. Тихо йду — чого крадешся! Голосно ступаю — чого тупаєш, як коняка! Одне слово, немила я йому стала, а причина зовсім не в мені. Просто злість у ньому кипить і, мов та пара, крізь усяку шпаринку вихоплюється. Бачу, не буде з цього дива пива. Вже достеменно й не пам'ятаю, через що вийшло. Стільки тих сварок щодня бувало, хоч я старалась навіть не відповідати, щоб Ваня не чув. Та він добре знав, що коїться. Ще, думаю, чого доброго, з дому втече або й гірше — щось із собою зробить. А Сергій, коли я мовчу, ще дужче злоститься. Ну, й раз як почав на мене гримати, мов на хвойду яку, аж сором такі слова повтворювати. А я вже ціліснічкі ночі проплакала, вдень усе передумала, бачу: виходу нема, все одно розбитого горщика докупи не стягнеш, тільки гірше буде, а не краще. Треба кінчати.

— Піду я від тебе,— каже мені Сергій.

— Оце так загрозив! Иди, щасливої тобі дороги!

— Ти не думай, що це жарти!

— А я з тобою про жарти давно вже забула.

— Ти ще пошкодуєш! — кричить він мені.

— Пошкодую чи ні, це вже моя справа, не будь такий жалісливий. За мої жалі не турбуйся.

— Щоб ти знала — я йду!

— Та йди ж,— кажу,— йди! Бувай здоров!

Отак ми й розійшлися. Журиться Ваня:

— Я тобі життя поламав!

— Де там поламав? — кажу.— Мабуть, Сергій добрий чоловік, коли міг таке зробити. Краще заздалегідь розлучитися, ніж потім дочекатися гіршого. Коли вже в комусь зневірився, ніщо тобі не допоможе.

— Коли б не я, не почалася б між вами колотнеча.

Було б мені відразу в той інвалідний будинок іти... Сергій і зараз до тебе повернеться, як я піду.

Кажу я Вані:

— Нікуди ти, братику, не підеш, бо хоч би й пішов, я в Сергієві все одно зневірилась, вже він мені спротивився — раз і назавжди. Ще коли б діти в нас були — інша річ. Яке б я мала право у дітей батька відбирати, хоч би й заради брата? А так я сама собі господиня. Воді не довіряй і вогню не довіряй. Але то вже не близька тобі людина, як їй довірятися не можна. І не Сергій мене виховав, не Сергій мені батька й матір заступив, не Сергій заради мене оженився не схотів, хоч би й на тій Галі Лісняковій; не Сергій до мене такий рідний був, що я, сирота без батька й матері, про своє сирітство майже не згадала ніколи, а ти, Ванюшо. Я б останньою паскудою була, коли б про це забула!

Ну, й пішов Сергій. У місто поїхав, там собі роботу знайшов. Минув деякий час, написав мені листа: мовляв, як я отямилась, можу до нього приїхати. Або він до мене повернеться. Ну, я йому й відписала, що мені нема чого отямлюватись, бо я все раз і назавжди обміркувала, і, якби я Ваню обманула, навіщо б і йому така жінка — трьох копійок не варта! Більше він не обізвався. Отак між нами все й скінчилося.

Говорили на селі баби і так і сяк: одні хвалили мене, інші гудили. Звісно, як воно між бабами водиться. Хоча добрих завжди більше, як злих. Не скажу, нелегко мені бувало. І працювати, і по хазяйству, і Ваню доглядати... Але мені допомагали — і колгосп, і люди. Мені чи Вані — це ж все одно. От, приміром, коли Сергій поїхав, літо таке гаряче було, просто жар з неба сипався! Де наш город кінчається, понад річкою, там у березі така трава густа, буйна — вище пояса росте. Саме коли її косити, в колгоспі стільки роботи було на сіножаті — ні на хвилину відірватися не можна. Не те що від світання до смеркання, а й при місяці сіно громадили. Машин тоді ще не вистачало. І такий мене жаль узяв: пожовкне наша трава, сонце її доценту спалить: чим же я корову годуватиму? Вані я нічого не казала, але він теж про це думав. Пішов на берег, сів, а сльози так з очей і ллються. Журиться, що вже коси в руки не візьме, нічим мені допомогти не може. Підгледіли сусідські дівчата — раненько прийшли, миттю ту траву скосили.

— На твоє щастя, Ваню,— кажуть.

І, мабуть, таки на щастя вийшло, бо незабаром Вані протези зробили. Спершу йому якось тяжко було з ними, тільки й усього, що каліцтва того нещасного не видно і сам їсти може. А це його найбільше сушило, що треба було, наче малу дитину, з ложки годувати. Згодом він і книжку в руках тримати почав, а там помаленьку і писати при звичаївся.

А потім до мене виклик прийшов, що Сергій на розлучення подав. Мабуть, знайшов собі жінку. Я згодилась одразу. Раніше у нас про ті розлучення і не чув ніхто, але тепер інші часи. Та й Сергій не на селі, а в місті живе. Навіщо б він мав, наче той старий борсук в ямі, сам вікувати? Я ж не одна — Ваня зі мною. Вчитися він почав: заочно називається. А книжки, то вже цілісінький день читає! Взимку вечорами, коли часу більше, і мені чита вголос, як я одіж латаю чи щось там шию. Потім іспити поскладав, тепер уже став учителем. У нашій школі вчителює, яку оце недавно збудували. А мені часом здається, наче Сергій просто з війни не повернувся і я така ж удова, як інші, що їх стільки на селі позалишалося. Тільки з тих жінок дехто самотою живе, бо діти попідростали: доньки заміж повиходили, сини оженилися, в світ пішли. А ми з Ванею в батьківській хаті, мабуть, аж до смерті вдвох вікуватимем. А коли є для кого жити, то й праця не тяжка, і старість не страшна.

Каша

Це була вже не дорога, а широка просторінь, посмугована коліями. Машина грузла в рідкій грязюці, пірнала в глибокі вибоїни, і тоді терлася сподом об кам'яну грядку, яка стирчала посередині високим хребтом. А потім знову сковзалася боком і танцювала, як п'яна, або ж сунула через величезні калюжі, пірнаючи вище крил, з хлюпотінням розбризкуючи віяла води ліворуч і праворуч. Навколо нас розпачливо гарчали мотори, поривчасто й тривожно лунали сигнали й чалапали по грязюці втомлені люди з застромленими за пояси полами шинелей. Їхні руки, стиснуті на ременях гвинтівок, були мокрі й червоні від холоду. Мжичив упертий, пронизливий дощ, раз у раз схоплювався крижаний вітер і мчав рештки мертвого листя невідомо звідки, бо дерева були вже голі. Капотіло із стріх, схожих на оті величезні гриби, які знаходиш у лісі після багатоденної сльоти, напівзогнили, набрякли від вологи. Холод був не тільки навколо нас, здавалося, наче він десь усередині і звідти дрібним тремтінням розповзається по спині й плечах.

Ми ледве посувалися вперед. Наша легкова машина, не розрахована на воєнні дороги, сиділа зовсім низько, біля самісінкої землі. Вже десятки разів витягали нас із грязюки прислужливі солдатські руки, вже допомагали нам і піхотинці, і льотчики, і артилеристи. Деякий час тягли нас великі сиві воли, збуджуючи сміх і дотепи в солдатській колоні. Ми почували в усіх м'язах рвучкий біль від пхання, підтримування, підпирання нашої нещасної машини, що повзла, мов черепаха, між громадами людей, які марширували в темряві, в потоці вкритих грязюкою машин, що хиталися, підскакували,

сковзалися навколо. Взагалі важко було сказати, чи то ми їдемо на машині, чи вона на нас.

Заночувати нам довелося в незнайомому, ні на що не схожому місці. Щільний туман змішався з дрібним дощем та з грязюкою на дорозі в якесь суцільне сіре місиво. Під нами, над нами і з боків усе було однакове, наче ми посувалися в якійсь невизначеній, нематеріальній і разом з тим аж надто матеріальній субстанції, мокрій і липучій. Ми не помітили, як упав присмерк, бо все навколо було таке ж сіре, безбарвне, позбавлене контурів. Ми не тільки не знали, котра зараз година, але навіть — і яка зараз пора дня. Люди й машини рухалися дедалі повільніше, наче грузли не тільки в грязюці, але й у тумані й темряві, на яку поволі обернувся присмерк, що непомітно ущільнився. Ще чалапали кроки, але дедалі рідше розлягалось сопіння і гнівне гурчання моторів, аж поки все затихло зовсім. Машини ставали там, де захопила їх темрява. Завмер, застиг найменший рух. Невідомо, чи ми зупинилися край села, чи в пустинному полі. Темрява навколо зовсім згустилася, в ній ще розлягалися де-не-де людські голоси, хтось когось кликав, хтось із кимось розмовляв. Коли вряди-годи жаринкою поблискувала десь червона цятка, відразу ж лунав вигук: — Геї, ви там, гасіть цигарки!

Ні, ми були не самі, ми були в гущі людей і машин, хоч не бачили нікого й нічого. По даху машини барабанив упертий, рясний дощ. Час від часу над нами в невидимім небі громом переливалося глухе гарчання, похмурий уривчастий звук: це десь високо летів над туманом і хмарами ворожий бомбардувальник, із своїм глухим гуркотінням, яке ми всі знали аж надто добре. Гуркотіння наростало, заповнювало собою ніч, а потім завмирало, вшухало, змовкало.

Наш шофер Ваня згорнувся клубком біля керма і раз же почав посвистувати носом — заснув. Біля нього лежали гранати і стояв автомат, приткнутий до зачине-них дверцят. Ми намагались якомога зручніше влаштуватися на задньому сидінні. Було тісно і нестерпно холодно. Лише зараз ми відчули, як від постійного вилізання та підштовхування машини намокли не тільки шинелі, а й гімнастюрки. Чоботи теж промокли наскрізь. Холод весь час ішов начебто зсередини, ми ледве могли стримати неприємне, безглузде тремтіння. Всупереч

здоровому глуздові, здавалося, що, лише коли ти сидиш зовсім нерухомо, це тремтіння вщухає і стає ніби трошечки тепліше. Ноги терпли, ніяк було їх простягти.

Перед нами була осіння ніч, що тяглася без кінця й краю, за нами — міста й села, які ми залишали, невідомо на який час, навколо було невідомо що, і тільки вряди-годи то тут, то там лунав вигук:

— Гей, ви, гасіть цигарки!

Де ж ночували люди? Просто на дорозі? Стоячи, сидячи, лежачи в цій грязюці чи притулившись під грузовиками, які трохи захищали від дощу, але не могли захистити від вогкості й грязюки?

Десь рипнули двері: видно, тут все-таки були якісь хати, але, мабуть, до такої міри напхані людьми й переповнені, що ніхто з солдатів, які добралися сюди вже в темряві, не мав ніяких ілюзій і навіть не намагався якось пробитися всередину.

Ми довго цокотіли зубами, ховаючи долоні в рукави намоклих шинелей. Вологе сукно тхнуло мокрою собакою, промоклі чоботи смерділи дьогтем. Темрява вирувала липучим маренням: ввижалося, ніби крізь зачинені віконця машини без упину линуть туман і грязюка, грязюка й туман. Коли б не відгомін дощу, який тарабанив по машині, здавалося б, що нема ніякої заслони між нами й дошовою ніччю.

Раптом десь зовсім близько залунала мелодія тужної пісні. Але її відразу ж обірвав гнівний голос:

— Заткни пельку!

Мабуть, нарешті втома зборола холод і тремтіння, хоч нам обом здавалося, що ми зовсім не спали; несподівано почули стук і побачили ледве окреслений прямокутник, світліший від навколишніх сутінків. Це було вікно нашої машини, за шибкою було світліше, ніж усередині, і хтось стукав у машину. Мерехтів блідий, мокрий світанок. Тепер виявилось, що ми стоїмо посеред дороги, в довгій колоні машин, навколо вже снують люди, а за кілька кроків від нас капотить вода з намоклої стріхи. А дверцята нашої машини силкується відчинити червоноармієць, з обличчям, сірим від безсоння та посмугованим розмазаною грязюкою.

Ми відчинили. Солдат обіруч тримав казанок, з якого линула пара.

— Покуштуйте, товарищі командири, солдатської

каші! Хлопці зварили під машиною. Ми подумали, може, з'їсте. Така холоднеча!

Казанок був гарячий, аж пік долоні. В ньому стриміла бляшана ложка. Червоноармієць витяг з-за халяви ще одну, машинально обтер її не дуже чистими пальцями і встромив у густу кашу. Я зирнула на нашого шофера, але солдат заспокоїв мене.

— Іжте, іжте, поки гаряча, а шофер піде з нами. Ми отам примостилися біля грузовика: під брезентом — майже сухо, не заливає.

— Дуже багато: ми ж не з'їмо стільки!— зауважила я з глибоким переконанням, дивлячись на імпозантні розміри казанка.

Солдат махнув рукою.

— Іжте. Вчора не було нічого гарячого, та й коли ще буде... Кухні тягнуться хтозна-де.

Казанок грів руки давно не відчуваним теплом гарячої страви. Смачні пахощі наповнювали машину. Пахло не тільки концентратом гречаних крупів з м'ясом. Пахло димком, оселею, затишком. Пахло полем квітучої гречки, медовим дзижчанням золотистих бджіл, сонячним вітром над вільною щасливою землею.

Ми їли. Гарячу гречану кашу з м'ясом. Їли, опікаючи собі губи, і почували, як зникає тремтіння, як наповнюються теплом тіло й серце, як оживають задубілі пальці. Вже не докучала вогка шинель, вже не було холоду, перестали лякати грязюка й брудний туман.

Каша! Ніколи — ні досі, ні згодом — ми не їли нічого смачнішого. Ані в найкращих ресторанах Москви, ані на банкетах, де десятки кухарів намагалися вразити гостей своєю майстерністю, ані в славнозвісних ресторанах за кордоном, куди запрошували нас друзі, щоб почастивати якимись особливо витонченими стравами. Це був не півень, зварений у вині, не омар у майонезі, не блюдо китайських закусок, схожих на фантастичні квіти. Це було щось, чого навіть не можна змалювати, — солдатська гречана каша, найсмачніша страва в світі!

Стукотіли бляшані ложки об край казанка, рипіли бляшані ложки, витягнуті з-за солдатської халяви, старанно вишкрябуючи кожне прикипіле до дна зернятко. Ми ліквідували повний казанок каші з дивовижною швидкістю,

Не знаю, хто був той солдат чи, певніше, хто були ті солдати, які листопадового хмурного ранку на шляху відступу розділили з нами свою страву, зварену на дорозі. Не знаю, що з ними сталося потім. Ми бачили тільки одного з них і то одну мить. Ми не спитали, як його звуть, не запам'ятали обличчя. Так само й солдати не знали, з ким діляться, адже ми були не з їхньої частини. Ми були просто офіцери тієї ж самої Радянської Армії, без імені й без обличчя, товариші їхньої долі й недолі на дорогах війни. Там, у грязюці, біля грузовика, мокрі, змерзлі й голодні, вони подумали й про нас.

Між тим днем і сьогоднішнім минули роки. Роки боїв і перемог, тяжкі й чудові, похмурі й усміхнені, роки війни і роки миру. Були тисячі пригод і переживань у вічно мінливому, барвистому потоці подій, що ніколи не стоїть на місці. Якщо пережили війну оті червоноармійці, котрих ми зустріли в незнайомому місці, назви якого ми знали тоді й тим більше не зуміли б згадати зараз,— вони, ці солдати, напевне давно вже забули про те, як нагодували незнайомих офіцерів на дорозі.

Але ми пам'ятаємо. Буває так, що на якомусь великому прийомі, десь у далекій країні, ми раптом обмінюємося поглядами. І не кажучи й слова, відразу знаємо — каша! Гречана каша з концентрату на кальній дорозі, казанок і бляшані ложки. Той замазаний грязюкою червоноармієць, певне, й на хвилину не думав, що дав нам щось, чим не міг би нас пригостити жоден король чи президент, жоден мільйонер чи метрдотель у всьому світі.

Марта

Колись вона, мабуть, була дуже гарна. Тепер, коли її вік, залежно від настрою і обставин, коливався десь між сорока та п'ятдесятьма роками, від колишньої вроди залишилися тільки чудові коси того яскраво золотистого кольору, котрим не може обдарувати ніякий перекис водню, та яскрава блакить ще не збляклих очей. Але обличчя її все було покреслене зморшками — не дрібними, а глибокими, мов шрами.

Життя в неї, мабуть, було досить бурхливе, але Марта не любила про нього розповідати. Лише випадково зринали окремі уривки її біографії — найчастіше, коли вона згадувала веселі епізоди, які сама спостерігала чи брала в них участь. Десь там існував чоловік, якого вона покинула чи який її покинув, син, який чи то вчився десь, чи сидів за крадіжку в тюрмі. Були й далекі родичі, з котрими вона не дуже хотіла підтримувати стосунки, а може, якраз вони не мали до цього великої охоти. З єдиною сестрою, існування якої було цілком реальне і справжнє, Марта зустрічалася дуже рідко. Вона з величезною зневагою ставилася до фанатично виконуваних тією релігійних обрядів. Сама ж не тільки не ходила до церкви, а була напрочуд послідовною атеїсткою. Не можна було помітити в ній ніяких, хоча б і підсвідомих, проявів чи залишків релігійності.

Підписувалася Марта чітко, але читати вміла ледве-ледве. Досить добре знала тільки цифри і рахувала про себе з блискавичною швидкістю. Принагідно виявлялось, що вона знає дуже багато місцевостей, та коли саме і з якого приводу там побувала, вгадати було важко. Здається, деякий час працювала на ткацькій фабриці, але був також і період, коли торгувала, або, щиро кажучи, просто спекулювала. Зрештою, Марта перебрала, мабуть,

безліч різних професій і, як то кажуть, не з однієї печі хліб їла. Все це було якесь заплутане і не дуже трималося купи.

Прибиральниця з неї — поганенька. Тільки чоловік з гудзем в голові, міг тримати її в установі. По суті, було майже все одно, чи є така прибиральниця, чи її нема зовсім. Та ледве доходило до точки кипіння і вже пахло звільненням, як знаходився оборонець, що палко виступав на її захист, і до нього приєднувались майже всі. Від постійних нарікань на бруд та неохайність Марти ми відразу легковажно переходили до вихвалання її чутливості, веселої вдачі і приставали на тому, що нова прибиральниця може бути ще гірша. Вона матиме ті ж самі вади, але без привабливих рис Марти. Кінчалось тим, що до директора вирушала делегація прохати, щоб він не звільняв Марту. Директор завжди піддавався нашим благанням. Це було для нього тим легше, що, по суті, він, так само, як і ми всі, любив веселу прибиральницю. І, звичайно, вже через кілька днів, знаходячи запхані під столи клапті паперів, купки недокурків, недбало підметені в куток, і повні кошики різного сміття, ми мусили знов потішати себе, що «нова може бути ще гірша». Цю ми принаймні вже знаємо.

Звичайно, це була самоомана, бо хто може сказати, що справді й до кінця знає іншу людину! Але, незалежно від цього, є натури настільки багаті, що запас несподіванок, якими вони можуть вас обдарувати, не вичерпується ніколи. І до того ж «гіршої» — вже не можна було собі уявити.

Марта мала свої глибоко обгрунтовані теорії, які непохитно обстоювала. Наприклад, що павутиння народжується з цигаркового диму. І тому, що більшість працівників у нашій конторі палить, павутиння по кутках кімнат, за шафами та на лампах є явищем цілком нормальним, зрозумілим і неминучим. Обмітати його — тільки марно гаяти час, бо все одно, ледве хтось випалить чергову цигарку, зараз же виникне нове павутиння. Явний доказ протилежного в образі довгоногого павука, який сидів на краю майстерно виплетеної сітки, абсолютно Марту не переконував. Павук був сам по собі, а павутиння — саме по собі, і нічого спільного одне з одним не мали. Те ж саме було й з вікнами. Не варто їх мити, бо все одно мухи зараз же забруднять шибки зно

ву. Куди простіше почекаати, поки осінні приморозки знищать усіх мух, і тоді вже можна буде вимити вікна на цілу зиму. А тепер ми самі винні в тому, що вікна брудні. Бо якби ми їх не відчиняли, з вулиці не прилітали б мухи й не сідали б на шибки.

Цікаво, що всупереч таким поглядам Марта сама була завжди чистенька — від білої хустинки на голові і до нігтів на руках.

У Марти було безліч оригінальних задумів, але деякі з них повторювались аж до монотонності. До її обов'язків належало не тільки прибирання — вона ще й повинна була заварювати і розносити нам чай. Та одного дня раптом виявлялося, що чаю нема. Коли минав призначений час, хтось із нас вирушав до невеличкої кімнатки біля сходів. Марта спокійно робила щось своє, а порожній стіл і незапалена керосинка свідчили про цілковиту відсутність будь-яких приготувань до щоденного обряду частування чаєм, до якого ми вже так звикли, що без нього нам важко було собі уявити нормальний робочий день. Марта широко розкривала блакитні очі й знизувала плечима на наше здивування, що, мовляв, керосинка й досі не запалена.

— Я думала, сьогодні обійдеться без чаю.

— Це ж чому?

— А я знаю? Так мені чомусь здалося, що нікому не схочеться пити.

Мешкала Марта в передмісті, в невеличкому будиночку, який належав стареньким пенсіонерам — чоловікові й жінці. Замість платні за куток Марта мусила доглядати невеличкий городець і годувати курей. Та досить швидко їй довелося втратити притулок, бо виявилось, що в галузі городництва вона має свої власні теорії. До них належало велике відкриття, що бур'яни — корисні й навіть необхідні. Вони захищають квіти й городину від сонця, не дозволяють землі висихати, і виполювати їх — просто безглуздя, якщо не злочин. І досить було господарям будиночка на короткий час виїхати до родичів на село, щоб кілька грядочок з городиною та квітами, з величезними труднощами утворених на місці колишнього смітника, обернулись на зелену хащу буйної кропиви, пасльону і лободи, де безслідно гинули придушені петунії, левкої й городина. До того ж, була страшенна спека, отож навіть бур'яни зів'яли й шелестіли на порепаній

землі, наче рослини в пекучій пустелі. Це теж був наслідок теорії, що «в спеку ніяке поливання не допоможе».

Коли Марті нарешті пощастило одержати невеличку кімнатку в комунальній квартирі, вона теж стала там причиною постійних скандалів, хоча й сусіди, так само, як і ми, ставились до неї прихильно. Вона до нестями любила тварин і одного дня привела з вулиці блохастого цуцика, що його незабаром загодувала до стану цілковитого ожиріння та якихось складних шлункових хвороб. Хоч Марта завжди ходила чистенька, постіль її була чорна від бруду, бо вона вважала, що її улюбленець мусить спати тільки тут. І не тільки не проганяла звідси, а коли він випадково лягав де-небудь на підлозі, відразу ж тягла його на своє ліжко. Собака дуже полюбив її, невідступно ходив слідом, супроводив Марту навіть на кухню, а коли вона готувала обід, безцеремонно стромляв носа не тільки в чужі відра із сміттям, але й в чужі каструлі й тарілки. Протести сусідів обурювали Марту.

— Кому він може заважати? Такий хороший цуцик...

Кінець кінцем «хороший цуцик» одного дня пропав безвісти, і Марта кілька днів приходила на роботу з червоними очима. Не було сумніву, що цуцик став жертвою підступної змови сусідів, і Марта тяжко переживала цей вияв людської жорстокості. Втішилася вона, лише оселивши в кімнатці біля сходів величезного сірого kota, якого старанно ховала від директора, цілком слушно побоюючись, що той не стерпить такого порушення порядку. Кіт сидів на стільці й мурчав від задоволення, а Марта весело наспівувала, заварюючи чай. Голос у неї був злегка хрипкий, але вона була дуже музикальна і знала багато пісень.

Звичайно, на сходах тепер тхнуло котом; траплялося також, що шкодлива тварина залишала в чийось калосах явні докази свого візиту до роздягальні. У нас були досить обгрунтовані підозри, що Мурко п'є молоко з тих самих блюдечок, на які Марта ставить наші склянки з чаєм. Можна було просто посивіти від розпачу, але не можна було довго сердитись на Марту. Вона роззброювала сміхом, дотепом. За словом в кишеню не лазила, але гумор у неї був добродушний, без тіні злостивості. І до того ж, була дуже спостережлива, з явними акторськими здібностями. Вміла так імітувати декого з нас — і голосом, і мімікою, — що ми аж лягали від сміху. Зреш-

тою, з себе самої вона теж кепкувала. Видно, Марта добре розуміла усі вади своєї вдачі і її не дуже дивували наші претензії, але все одно вона й далі запихала папірці й недокурки під меблі, ніколи не змítала павутиння, спокійнісінько слухала всі наші нарікання на вічно брудні вікна і вперто не згоджувалась викинути kota. Ні, з нею не можна було зробити нічого. Вона була така, як була.

Була така, а може, й зовсім інша. Бо...

Ця історія дійшла до нас пізніше — теж фрагментами і теж випадково. Лише згодом окремі уривки склалися в одне ціле. Сама Марта не вважала цей епізод за щось надзвичайне і не дуже квапилася його оповідати.

Коли гітлерівці наближались до Києва, обидві установи, де працювала Марта, — якщо її «прибирання» можна було назвати працею, — отож обидві ці установи евакуювалися на схід. Марта залишилась і знайшла собі нову посаду — стала хатньою робітницею. Тут було добре, і сім'я невелика, лише двоє старих людей — лікар та його дружина. Роботи зовсім небагато. Коли місто зайняли німці, виявилось, що хазяїн Марти — єврей, а його дружина — ні. Якраз навпаки — вона була німкеня. Не єврейка, а німкеня!

І тому вона поспіхом спакувала свої речі й виїхала кудись, навіть не попрощавшись із своїм чоловіком, з яким прожила довге життя.

Старий лікар залишився сам. Власне, не зовсім сам, бо ще ж була Марта, яку не обурило і не налякало той факт, що хазяїн її — єврей.

Напевне, вона й тут не витирала пил, бо «все одно зараз же сяде знову», не змítала павутиння, яке «народжувалося з цигаркового диму», і біла хазяйські тарілки так само, як у нас в конторі — блюдечка й склянки.

Та коли прийшло повідомлення, що всі євреї повинні, забравши з собою цінні речі, з'явитися в певний час у призначене місце, Марта допомогла старому лікареві поскладати в чемодан якісь родинні пам'ятки, допомогла йому зійти із сходів, бо він насилу тягнув праву ногу, і з ним пішла на місце збору.

Виявилось, що євреїв нікуди не вивозять, як думали спершу, а оточують есесівцями і ведуть кудись за місто.

Марта взяла в одну руку маленький потертий чемо-

данчик, другою підхопила старого лікаря під руку і разом з ним пішла дорогою до Бабиного яру.

Чим ближче був Бабин яр, тим дужче зростало в людей підозріння, що їх женуть на смерть. Але Марту ніхто не гнав. Вона йшла з власної волі і з власної волі несла старенький чемоданчик лікаря.

Коли виринув Бабин яр, оточений кордоном озброєних есесівців, всім стало зрозуміло, куди й навіщо їх женуть. Розлягалися стогони, плач. Але Марта спокійно йшла далі, аж поки її не зупинив брутальний вигук і удар прикладом.

— Куди? Назад! Ти ж не єврейка!

Ні, Марта була не єврейка. Вона була українка, так у неї було написано в паспорті і так було справді. Її золотисте волосся, блакитні очі, прямий ніс, все її обличчя — явно були «арійські», куди більше, ніж обличчя есесівців, що стояли навколо. Кричущо, нахабно, демонстративно «арійські»!

— Геть! Додому, дурна дівко!

Але Марта не мала наміру повертатися додому. В неї було тверде бажання розділити долю старого чоловіка, хліб якого їла та під дахом якого жила останні кілька місяців. Отож вона почала сваритися з есесівцями. Просто скакала їм в очі, з усієї сили тримаючи під руку старого лікаря, не давала його від себе відірвати, впираючись ногами в жовту глину Бабиного яру. Ні, вона не хотіла піти звідси, хотіла тут залишитись до кінця. Її відкинули силоміць, прогнали, як собаку. Даремно намагалась вона прорватися крізь кордон.

Згодом гітлерівці так само нищпорили по місту, отож Марта ховалася десь у передмісті. І не тому, що боялася їх. Зовсім ні. Швидше, вона зневажала їх. Ховалася, щоб її не вивезли на роботу в Німеччину. Так, цього Марта, мабуть, боялася дужче, ніж смерті.

Ну, й нарешті Марта дочекалася, що повернулися наші. А потім знову стала прибиральницею, і знову не змītала павутиння, і співала, і жартувала з усякого приводу, та пестила свого гладкого вайлуватого kota.

— Ну, добре, але чому ж, чому саме?..

Марта знизала плечима.

— Адже він не міг сам іти, нога в нього дуже боліла. І чемодана не міг нести, хоч він там і був не важкий, але все ж таки...

— Гм... але там... вже на місці?

Марта здивувалась. Чи, швидше, здивувалися її блакитні очі.

— А як же? Адже з ним нікого не було. Їхні діти, видно, повмирали або, може, у них і зовсім тих дітей не було, не знаю, я у них недовго жила. Якби ця Клара Адольфівна з ним була, тоді інша річ.

— Яка Клара Адольфівна?

— Ну, жінка його. Але вона його покинула зразу ж, як німці прийшли. Вона навіть і не фольксдойчиха була, а справжня німкеня. Тому й не пішла з ним.

— Тільки ви, Марто?

— Тільки я. Нікого ж іншого не було.

— І ви самі накликали на себе смерть...

— Ні, зовсім не накликала. Але він так тремтів, так тремтів, бо вже дуже був старий. І коли я подумала собі, яка стерво та Клара Адольфівна, то мене теж затрусило, тільки від злості. Думалося, що йому буде веселіше, як я залишусь.

— А ви ж не думали, що вас усіх перестріляють?

— Чого б то я не думала? Адже оті есесівці самі мені казали: «Дурна, всім євреям капут, іди звідси!» То я вже знала, що всіх перестріляють.

— І все-таки хотіли залишитись?

— Хіба ж я одна? Там ще були жінки — українки, росіянки: вони добровільно пішли із своїми чоловіками... І чоловіки з жінками.

— Ну, та це ж чоловіки, жінки... Але той лікар навіть не був ваш родич!

— Певне, що ні... Який там родич... Коли б так, може, й дозволили б мені залишитись...

Якусь хвилину Марта ніби над чимось міркувала.

— Може, тому, що я подумала: як оцей старий чоловік буде сам-один умирати? Сам-самісінький в усьому світі? — Вона опустила блакитні очі і мовила півголосом, наче сама собі, без свого звичайного усміху: — Не треба, щоб людина була сама. Навіть, коли вмирає.

Сандалети

Вона підняла голову з подушки і сперлася на лікоть. Навколо худенького личка розсипалося ясне, майже безбарвне волосся. Це було звичайне обличчя, яких багато — трохи занадто широкий ніс, бліді, невиразно окреслені губи. Гарні були тільки очі — прозорі, великі, і брови — рівні, немов аж надто темні проти білявого волосся й анемічного, безбарвного обличчя.

— Ні, ні, лягайте, прошу вас.

— Чому? Я вже навіть сідати можу. І лікар обіцяв, що незабаром дозволить мені встати.

— Рая справжній молодець,— мовила сестра і погладила дівчину по голові. Ясне волосся розсипалося ще дужче, облямовуючи обличчя пухнастою хмаркою.

— Справжній молодець, правда ж? Одужує з кожною годиною.

Дівчина всміхнулася блідими вустами. Я намагалась не дивитися туди, де рівно вкладає ковдра лежала якось неприродно і наче провалювалась з одного боку, виявляючи, що в дівчини нема однієї ноги.

— Гарні квіти,— зауважила я безпорадно, не знаючи, з чого почати розмову.

Дівчина пожвавішала.

— Це діти принесли із школи.

— Стільки квітів приносять і присилають, що вже нема де ставити. І на ніч треба виносити, бо голова може заболіти.

— Я завжди прошу вас, сестричко, роздавайте: може, є такі, яким нічого не приносять.

— Звичайно, є. Але вистачить для всіх. Тепер квітів скрізь повно, а Рая одержує стільки, що можна відкрити квіткову крамницю,— засміялася сестра.

— І шоколадки надіслали...

Дівчина злегка почервоніла. Рум'янець проплив під блідою шкірою, мов ледве помітна хмаринка. Тепер вона здавалася майже гарною.

— Це для братика. Як прийде...

— Все для братика,— зауважила сестра.— А для тебе?

— Я не дуже люблю шоколад,— мовила Рая і раптом почервоніла так, що аж очі зволожились. Вона побачила коробку шоколаду в мене на колінах.

— Тоді нехай і це буде для братика,— підхопила я, використовуючи слушний момент, і поклала коробку на столик, під букетом барвистих флоксів і настурцій.

— Та я не те, що не люблю,— намагалася Рая врятувати ситуацію,— але...

— А братик великий?

— Ні. В другому класі. Відмінник,— похвалилась дівчина.— Тільки страшенно жвавий, і вчителька скаржиться. Але я думаю, що це неправильно. На нього не можна гримати. Відразу затнеться, і тоді все пропало. Але по-доброму завжди можна йому пояснити, він справді дуже розумний і ніколи не робить на злість. Тільки з ним треба терпляче.

— А вчителька буває нетерпляча?

Знов легенька рожева хмарка пробігла по обличчю. Ні, вона була й справді гарна. Не тільки очі були прозорі — кожне, навіть хвилиanne почуття відбивалося на цьому ще майже дитячому личку так ясно і виразно! Вона вся була прозора, ця дев'ятнадцятирічна Рая Іванівна, яка кинулася під поїзд, щоб врятувати дитину з-під паровоза, що мчав назустріч.

— Не те, щоб нетерпляча, ні, вона дуже добра, Ганна Олександрівна. Але ж стільки дітей... Це буває тяжко, діти такі різні, не вистачає часу на кожне окремо.

— А ти, Раю, теж будеш учителькою?

По рухливому личку пробігла тінь.

— Я вчилася...— голос її затремтів,— вчилася в педагогічному інституті. А тепер... навіть сама не знаю.

— Чого не знаєш? — втрутилася сестра.— Буде з тебе така вчителька, що кращої й не треба. Такі, як ти, саме й повинні бути вчительками.

Рая обережно витягла з букета на тумбочці яскраву квітку настурції і обережно стала гладити оксамитовий

пушок, який маленькими смужками тягнувся всередині квітки аж до вигнутого краю пелюстків. Тонкі пальці були бліді, нігті майже білі, без краплини крові. Мабуть, її багато залишилося там, на залізничній колії, і потім — на операційному столі.

— Ну, ну, — трохи грубувато зауважила сестра. — Не треба замислювагись, все буде краще, ніж тобі здається.

— Я не замислююсь. Тільки так...

— От якраз і не треба «тільки так!». Ти ж молодець, правда, Раю?

— А ви, сестричко, зі мною, як з малою дитиною.

— Як з малою! І зовсім не як з малою, а як з великою! Вона ж могла бути моєю донькою, правда? — звернулася сестра до мене.

— Звичайно, — підтвердила я, бо хоч рожеве, ще зовсім молоде обличчя сестри не зраджувало її віку, але в волоссі, яке виглядало з-під білої косинки, вже пробивалася сивина.

— Ну, то я вас на хвилинку покину, треба заглянути ще й до інших хворих, — мовила сестра і нечутно причинила за собою двері. Рая глянула їй услід з усміхом.

— Вона весь час хвалить мене, що я молодець. Боїться, щоб я не розклеїлась, — несподівано мовила Рая наче самій собі, нібито забувши про мою присутність. Вона дивилася зараз на полум'яну квітку настурції, машинально гладячи її пальцями. — А я й не думаю розклеюватись. Тут приходив один такий, кореспондент...

— Мабуть, багато людей тебе відвідує?

— Багато. Спершу навіть мою маму не хотіли сюди пускати, бо я була дуже слаба. Але тепер пускають, хоч і не всіх... Найприємніше, коли приходять діти. І мої подруги. Хоч подруги... не завжди... А мама... Я навіть просила, щоб маму пускали тільки в ті дні, коли приходять усі відвідувачі, бо вона готова приходити щодня.

— Мама є мама. Їй хочеться тебе частіше бачити. Це ж зрозуміло.

— Так... І мені також... Тільки ж мама плаче. Я їй кажу, що нема чого плакати, а вона плаче. Неприємно. І потім...

Вона замовкла й замислилась.

— А цей кореспондент?

— Ага, правда, кореспондент... Він мене спитав, чи я не шкодную. Хіба ж можна про таке питати?

— І що ж ти йому сказала?

— Нічого. Сестра на нього нагримала, щоб він ішов собі, бо я ще слаба. І не можна так довго. Віп пішов. А взагалі неприємно, якщо хтось розмовляє з тобою і відразу ж записує в блокнот. Міг би, коли вже так треба, записати потім. А так — сидить і записує. І тоді зовсім не хочеться розмовляти. Я розумію, йому це потрібно для газети. Як хтось уже звик до цього, якась знаменита людина — відома актриса чи там визначна доярка, хіба я знаю, може б, тоді... Але так?

— Ти ж уславилася, Раю.

— Я? Ні, це зовсім неприємно. Я навіть просила, щоб незнайомих не пускали, але головний лікар заявив, що зовсім нікого не пускати ніяк не можна, а моя подруга, у мене є така подруга Ніна, сказала, що це навіть нескромно з мого боку, бо це чванливість і задирання носа... навиворіт. Так смішно сказала. Слава!.. Слава мусить бути приємна, а мені — зовсім ні. Навіть прикро... І якось соромно... Бо я ж інакше не могла зробити, правда? І це просто випадок, що я там була, а могла б зовсім не бути, і тоді ніякому кореспондентові не спало б на думку мене про щось питати. Але дуже рада, що цей хлопчик живий і з ним нічого не трапилось. Він сюди до мене приходить, і його батьки теж. Мати така хороша, дуже мені сподобалась. Ось ці квіти в вазі на вікні — від неї. Вони вже трохи зів'яли, але я просила, щоб не забирали, бо як вона прийде в четвер — в четвер також пускають відвідувачів, — то їй може бути неприємно, що вона принесла квіти, а їх вже викинули.

Кремові троянди справді звисли голівки.

— Попроси сестру, нехай вкине в воду аспірину — вони краще триматимуться.

— Аспірін допомагає? Я думала, він тільки, коли голова болить. А для бузку в воду радять сипати сіль.

— А для троянд — аспірин. Спробуй.

— Спробую.

Вона зітхнула.

— А те... ну, про що мене питав товариш з газети... Я не шкодую. Ні, справді не шкодую. Часом вночі думаю... Знаєте, лежу весь день, а потім спати важко, засну й одразу ж прокидаюся і вже не можу більше заснути. Отож я так лежу й думаю... Ні! Не шкодую. Адже я не могла зробити інакше. А часом собі думаю: якби я не

засиділась тоді у Ніни і пішла б додому раніш — ми з нею саме готувалися вдвох до екзаменів... А там нікого, крім мене, не було, я пішла навпростець через колію, тудю ближче. Справді так щасливо трапилося, що я засиділась, хоча вже було пізно. Я знала, що мама чекає мене з обідом. Ні, я ні про що не шкодую! — Несподівано Рая посміхнулась. — Є тільки одна річ... — вона замовкла.

— Яка річ?

— Ні, про це навіть говорити соромно... Я навіть Ніни не сказала. Але вам скажу. Не знаю, чому, але саме вам мені хочеться сказати. Це, звичайно, дурниця, але...

— Ну, що ж це таке?

Рожева хмарка пропливла по чолю, по щоках, по круглому дитячому підборіддю і збігла на худеньку шию в білому викоті нічної сорочки.

— Тільки ви ж не будете сміятись?

— Ні, Раю, напевне не буду.

— Ну, тоді...

Вона трішечки відвернулась, так, щоб не бачити мого обличчя.

— Знаєте, саме... Ну, може, за тиждень до цього... пощастило мені купити сандалети. Зовсім випадково. Бо у нас завжди такі черги, що навіть мріяти не можна, відразу розкуповують. А тут — мабуть, зараз тільки привезли, майже нікого не було в крамниці. Дивлюся — сандалети... Білі, з трьома смужечками. Чудові... Я й купила ці сандалети — на щастя, в мене з собою гроші були. Вони ж до кожної суконьки пасують! А тут саме дощ, грязюка така. Я поставила їх у шафу і весь час думала, як їх взую... І так ні разу й не взула, навіть з коробки вийняла тільки раз чи два, щоб подивитися... Ну, може, три... У мене ніколи не було таких гарненьких... Ви, напевне, смієтесь з мене?

Я з зусиллям проковтнула слину. Мені перехопило горло.

— Оце я за ними тільки й шкодую, за цими сандалетами. Що ніколи вже їх не взую, що ніколи не будуть мені потрібні. Але це ж дурниця, правда?

Крізь відчинене вікно лилося в палату золотисте сонячне світло. Худі пальці гладили червону оксамитову квітку настурції, яка палала в блідих долонях, мов жаринка.

Хлопець

До Полтави залишалось не більше десяти кілометрів. Але саме тут мотор невідомо чому почав «чхати». «Чхнув» раз, другий, третій.

— Михайле, що там таке?

Шофер мовчав. Але в схиленій над кермом голові, в невловимому напруженні спини й плечей з'явився добре знайомий нам вираз — саме вираз, — інакше це важко назвати, котрий свідчив, що Михайло чує, але поки що не має наміру відповідати. Він ніби застиг у глухій мовчазній упертості. Це був його постійний метод — відкласти якомога надалі неприємні пояснення. Тому ми анітрохи не здивувалися, коли він з'їхав на самісінький край дороги, туди, де машина вже не могла заважати нікому, і зупинився. Зловісне мовчання завжди було ознакою, що йдеться не про якусь дрібницю, а трапилося справді серйозне пошкодження, хоч Михайло і не знає, яке саме.

Лише коли ми зупинилися, він сповістив похмуро:

— Бензину не подає. Зараз подивлюся.

Тепер вже було відомо, що доведеться деякий час постояти. Він підняв капот машини, і верхня половина його тіла зникла під чорною заслоною.

Відповіді не було. Потім Михайло вигулькнув з-під капота, відступив на півкроку і поринув у задуму, втупивши погляд у передок машини. Весь цей обряд ми вже знали напам'ять. Мозкові звивини нашого водія діяли важкувато і без поспіху; він завжди мусив ґрунтовно поміркувати, перше ніж узятися до чогось. Тепер теж деякий час стояв і думав, аж поки нарешті, рушив до багажника. Поволі відчинив його, поволі почав витягати інструмент. Він не брав усе зразу, а поодиночі. Французький ключ! Михайло взяв його, відніс, поклав на простелену на крилі ганчірку. Потім другий, менший. Потім

якісь гвинти й викрутки. Потім ще щось. Разів з десять Михайло поволі курсував від багажника до мотора. Потім знову став і замислився.

Побачивши ці солідні приготування, ми вирішили пройтися вздовж дороги — аж до гайка з поруділим вже листям. Було холодно, мжичив дрібний, ледве помітний дощик, вітер схоплювався неприємними, пронизливими поривами, на смузї піщаної землі, що тяглася вздовж асфальту шосе, стояли калюжі, які бралися од вітру дрібними брижами, наче тремтіли. Ми повернули назад.

— Може, щось допомогти?

Михайло заперечливо покрутив головою. Зрештою, запитання було чисто риторичне. Ми знали з досвіду, що нашу допомогу Михайло вважав би за найглибше пониження й демонстрацію відсутності довір'я до нього як до шофера й механіка — з нашого боку і визнання власного безсилля — з його боку. Для годиться ми ще з хвилину постояли на дорозі, думаючи, що в машині, мабуть, набагато зручніше і приємніше, ніж на дорозі. Тим більше, що сьогодні ми зробили довгу подорож і досить-таки втомилися. Зупинка була тим неприємніша, що від міста, де ми мали заночувати, відокремлювало нас лише тих нещасних десять кілометрів... І ось маеш...

Коли ми вмостилися на сидінні й з'ясували, що в машині справді затишніше, ніж на дорозі, до нас під'їхав хлопець на велосипеді. Спершу він раз і вдруге окреслив примхливу вісімку, потім зіскочив з сідла і, залишивши велосипед біля телеграфного стовпа, підійшов ближче. На вигляд він мав п'ятнадцять-шістнадцять років. У нього було миле дитяче обличчя, що ніби не пасувало до широких, майже чоловічих плечей і рухів дорослої людини. Незважаючи на холод, одягнений він був лише в якусь кушеньку курточку, і єдине, що хоч трохи захищало його від дощу й вітру, це надзвичайно яскраве кашне в барвисту клітку. Хлопець стояв і уважно придивлявся до кожного руху шофера, так, щоб і не перешкоджати, і водночас побачити якнайбільше.

Михайло відразу скористався з нагоди.

— Ану, подерж ось тут, — наказав він. Хлопець хутко схилився під капот машини. Він притримував, подавав інструмент, допомагав прикручувати й відкручувати, час від часу задаючи якісь короткі, ділові запитання. Тоді Михайло випростувався і пояснював, повільно й розваж-

ливо. Хлопець кивав головою на знак того, що розуміє. Потім Михайло сідав за кермо, натискав педаль, а хлопець стежив, як на це реагує мотор, і рухом долоні повідомляв — запускати його чи приглушувати.

— Ну, як там, Михайле, що чути?

— Зараз, зараз,— відповідав наш водій і знову зачиняв дверцята, поволі обходив навколо машини і по самісінькі плечі пірнав під капот. Незнайомий хлопець весь час допомагав йому.

Це «зараз», звичайно, не віщувало нічого доброго. Якщо Михайло точно знав, у чому річ, він завжди давав вичерпну відповідь, вживаючи якнайбільшу кількість технічних термінів. «Зараз» означало, що він ще не зовсім розуміє, чому нашому мотору, який, зрештою, вже заслуговував на капітальний ремонт, чому саме йому схотілося «чхнути» в такий неслухний для цього час і в такому місці. І, до того ж, «зараз» завжди було визначенням абсолютно відносним. Воно могло означати, що все скінчиться щасливо за п'ять хвилин, але не виключало й такого збігу подій, що, пошпортавшись зо три або з чотири години в нутрошах машини, Михайло з хвилину постоїть нерухомо, задумливо дивлячись на нещасний мотор, а потім спрямує погляд на дорогу, пильно придивляючись до машин, які проїздять мимо, і вряди-годи з винуватим виразом зиркаючи на нас. Це буде явним доказом того, що пошкодження серйозніше, ніж він думав, і нема чого сподіватися на дрібний ремонт, а доведеться затримати якийсь найбільш придатний із зовнішнього вигляду грузовик з найбільш підходящим для цього водієм, котрий зможе відбуксирувати нашу машину до найближчого гаража і найближчої майстерні, де є яма і відповідний інструмент, а можливо, навіть і запасні частини. Треба сказати, що, незважаючи на довгі роки співіснування, причини звертання по допомогу саме до цього, а не іншого водія, затримання саме цієї, а не іншої машини залишалися для нас таємницею.

Отож, почувши знайоме «зараз», що нічого доброго не віщувало, як завжди в таких випадках, я заглибилася в міркування, по суті, повні песимізму, як найкраще влаштуватися втрюх на ніч у машині, а мій завжди оптимістично настроєний супутник, відмовившись від цього, пірнув у лагідну, позбавлену всякого нетерпіння дрімоту.

Тим часом велосипедист, мабуть, зовсім освоївся із добровільно взятими на себе обов'язками помічника. Вже не чекаючи на вимогу, він подавав потрібні інструменти, вже самостійно щось підкручував і підтягав спритними пальцями. Водночас невідривно, жадібно стежив за кожним рухом Михайла, встромляючи свого кирпатого хлоп'ячого носа майже всередину мотора. Він зовсім не звертав уваги ні на холодні пориви вітру, ні на мжичку, яка сіялась досить рясно. Десь через годину хлопець так посмілівішав, що навіть почав давати поради, які Михайло, після деяких міркувань, час від часу приймав. Хлоп'яче обличчя було повне уваги, жваві очі пильно спостерігали, що діється в машині, спритні пальці без зусиль сягали до найглибших частин механізму.

Після однієї з чергових маніпуляцій Михайло, нарешті, відступив на крок і деякий час постояв, придивляючись до мотора. Потім поволі опустил капот і замкнув його з легким стуком.

— Ну, як там?

— Готово! — сповістив він тріумфально.

Я глянула на годинник. «Зараз» тривало понад дві години, але це було не так уже й погано, бо лише починало смеркати і малоприваблива перспектива заночувати на дорозі була породжена надмірним песимізмом. За кілька хвилин ми побачимо миготливі вогні Полтави.

А велосипедист усе не відходив. Він допомагав Михайлу збирати, витирати, укладати інструменти. Рукава у нього були явно вологі, щоб не сказати просто мокрі, сіра куртка на спині потемніла від дощу, особливо там, де не захищав її власника піднятий капот машини. Весело ясніло тільки клітчасте кольорове кашне. Тепер ми змогли поговорити з нашим випадковим помічником.

— А ти сам з Полтави?

— Ні, я з села, — він сказав назву. — Ще кілометр по асфальту, а потім убік, праворуч. Ви, як їхали, може, помітили, а може, й ні. По ґрунтовій дорозі ще шість кілометрів. Легкова не пройде, вона низько сидить, а зараз грязюка, все порозкисало. Хіба що грузовик пройде. А на велосипеді можна пробратися збоку, стежкою. Якби по асфальту — майнув би, і все.

— Певне, ексфальт є ексфальт, — солідно ствердив Михайло, який послідовно, постійно і вперто вживав це слово саме в такому, а не в іншому звучанні,

З гуркотом уп'яте зачинився багажник. Це означало, що все було вже на своєму місці. Тепер Михайло систематично, повільно витирав якоюсь поруділою ганчіркою забруднені мастилом руки.

— Дуже дякуємо за допомогу.

Хлопець відступив назад, обличчя його з кирпатим носом заляв раптовий рум'янець, такий же яскравий, як червоні квадрати на кашне.

— За що ж це? Ні-і... Не треба, я ж не за гроші...

— Візьми, візьми. Знадобляться. Ти ж працював майже три години, промокнув, змерз на вітрі. Дуже дякуємо за допомогу, а це просто за прогаяний час, за роботу.

Хлопець похилив голову і носком чобота з короткою, халявою став машинально розгрібати вологий пісок.

— Яка там робота? Я ж не спеціаліст.

— Ну й що з того? Якби не ти, ми б ще довго тут стояли, і потім довелося б їхати поночі, а тут стільки машин іде з буряками. Дорога слизька, мало що могло б трапитись.

Михайло вже сів за кермо й увімкнув мотор. Все було гаразд, гроші силоміць впхнуто в долоню хлопцеві. Михайло ще раз вискочив, щоб витерти заляпане грязюкою вітрове скло.

Хлопець став збоку, з похиленою головою, заклавши руки в кишені, й ніби зосереджено над чимось міркував. Та коли шофер остаточно вмовився на своєму місці, дверцята раптом відчинилися, і велосипедист швидким рухом поклав нам на коліна гроші.

— Не можу, ніяк не можу взяти, нізачо в світі,— заявив він категорично й рішуче.

— Ти ж заробив! — наполягали ми, але він похитав головою і відступив так, щоб ми не могли дістати його рукою.

— Я ж так... тільки з цікавості... Це ж приємність, розвага. Та ще яка! Краще, ніж у кіно. Такий мотор, на нього хоч би одним оком глянути, а тут... Отож було б... нечесно з мого боку, чи що. Наче я обдурив когось.

Мотор запихкотів. Ми поволі рушили до Полтави. Хлопець скочив на велосипед і поїхав у протилежному напрямі, до своєї бічної, розкислої під дощем дороги. Барвисте, яскраве кашне майоріло за ним на вітрі.

Тасмниця

Спершу я здивувався. Молодий, здоровий — і не на фронті? До того ж виявилось, що він, власне, ніде не працює. Якось так туманно в нього виходило: нібито він був у штатах якоїсь установи, евакуйованої до цього далекого міста, і водночас ніби й не був; тут він щось трохи плував. Показував якісь папери, свідоцтва, але все з датами порівняно давніми. І весь час неспокійно совався на стільці, тер лоба, на хвилину замислювався або втрачав нитку розмови і знов починав з іншого місця. Взагалі його ніби щось мучило, і все, що він казав, приховувало справжню мету його відвідин, мету, яку він старанно намагався обминути, затушкувати оцими поясненнями, що не дуже трималися купи. Кінець кінцем я вже почав дратуватись. Мені спало на думку, чи це взагалі не одна з найбільш банальних і найбільш неприємних історій: можливо, скінчився термін відстрочки військової служби, і мій чудний відвідувач намагається знайти протекцію для продовження відстрочки. Адже бувало й так.

Нарешті я сказав:

— Не розумію, молодий чоловіче, навіщо ви, власне, сюди прийшли. Коли маєте якусь конкретну справу, кажіть по суті, а на такі беззмистовні розмови я, пробачте, просто не маю часу.

Він глянув на мене похмуро, скоса, і тоді мені вперше спало на думку: гут щось не гаразд! Він стискав руки, і на хвилину здалося, наче його просто мучить фізичний біль, який він намагається побороти. Отак, як часом буває в мої роки: заболить серце чи там надто вже розгуляється ревматизм у коліні, і саме тоді, коли ти читаєш лекцію або приймаєш екзамен. Я хотів його спитати — може, він

погано себе почуває, коли раптом мій відвідувач підозріливо оглянувся на двері — кинув якийсь такий котячий погляд, аж мені стало якось не по собі. Лихо його знає, хто це такий, хоч переді мною і лежав на столі його паспорт, свідоцтво про закінчення інституту та про складення кандидатського мінімуму. Проте, коли це був звичайний бандит, чому ж він не прийшов до мене в інший час, в інше місце, хоч би й додому, де він все-таки міг сподіватися щось знайти? Чому з'явився сюди, в установу, куди, як відомо, людина не носить з собою ані великих грошей, ані, тим більше коштовностей, якщо вони, звичайно, в неї є? Шпиг? Диверсант? Під час війни така можливість теж могла трапитись, але наш науковий заклад не належав до тих, які могли цікавити людей цього типу. Ми не мали нічого спільного з промисловістю, ні прямо, ні посередньо, тим більше з промисловістю оборонною, і не було ніяких підстав сподіватися, що в нас можна знайти проекти винаходів чи якісь інші матеріали, що їх стосуються. Отож на це було не схоже.

І все-таки я дедалі дужче відчував: тут щось не гаразд! З подивом помітив, що в мені зростає нічим не виправданий страх. Хоч це здавалося безглуздим і смішним, але оте невизразне почуття не хотіло зникати; навпаки, без усяких розумних причин воно розросталося, ставало дедалі відчутнішим. Я простісінько боявся. Це було тим безглуздіше, що хоч я й не мав у житті особливої нагоди перевірити до кінця свою відважність, але думаю, що, мабуть, не належу до так званих боягузів. Та зрештою, в моєму віці... А тут — я боявся! Хоча в юнакові, який сидів навпроти мене, на вигляд не було нічого такого, чого слід було боятися. Якраз навпаки: він мав привабливе, гарне обличчя, делікатні, хоч і трохи гострі риси, приємний голос — одне слово, він був швидше привабливий. Єдине, що могло привернути увагу, це те, що він був страшенно, неймовірно худий; але тоді ніхто не міг похвалитися особливою огрядністю, тому і це якось не впало мені в око.

Я чудово розумів, що почуття, яке мене охоплює дедалі більше, — це саме страх. Можливо, навіть не те, що звичайно називають страхом, а чимраз глибша тривога, яка охоплює тварин і деяких людей перед бурею, реакція чисто фізична, викликана електрикою, що переповнює повітря. Я сам погано реагую на близьку грозу.

Такі собі нервові фанаберії. І тому в мене відразу ж виникло навіть не порівняння, а мимовільне ствердження цієї аналогії. Тим більше, що раптом мій відвідувач перехилився до мене через стіл і запитав пошепки:

— Професоре, а тут ніхто не може нас підслухати?

Зараз я вперше побачив його очі. Очі як очі, великі, темні, але щось мене в них вразило. Вони були якісь незвичайні — ніби гарячкові, трохи затуманені і водночас блискучі. Тільки як би це точніше сказати? В людини очі завжди бувають вогкі, їхній блиск викликаний саме вологою; а цей блиск був сухий, ніби очне яблуко нічим не було зволожено. Глянувши в ці очі, я подумав, що, мабуть, переді мною все-таки маніяк.

З одного боку, це мене заспокоїло, тим більше, що я згадав: досить тільки крикнути, щоб почув мій асистент, який сидить у сусідній кімнаті, і сюди відразу ж прибіжить з десяток людей. Отож, коли це не тільки маніяк, а навіть буйний божевільний, мені все одно нічого не загрожує. Тому я відпсвів: про підслухування тут не може бути й мови! І став чекати, що буде далі. Але мій співбесідник замовк і став сплітати й розплітати пальці, неприємно потріскуючи суглобами. Очевидно, він вагався. Ще раз оглянувся на двері, на вікно.

— Чи можу я вам довіритись, професоре?

Я знизав плечима.

— Я ж взагалі не знаю, в чому річ. А якщо ви прийшли до мене...

— Так, так... Саме до вас. Я чув про вас ще в Москві. Ще до війни. І не тільки як про вченого, але саме про вас особисто, як про людину. І тому... Бо куди ж я піду? До кого ще можу звернутися? Я вже бував скрізь, і нічого, нічого! А я ж мушу...

А може, це зовсім не був маніяк? Мені здалося, що переді мною просто сидить людина, до останніх меж пригнічена якоюсь своєю турботою чи нещастям.

— Професоре, я вже більше не можу! Це жахливо! Якщо далі так буде, я збожеволюю... Ніхто не хоче зрозуміти, ніхто не хоче допомогти... А я ж несучу відповідальність... І зараз — вже тільки я один... Як подумаю, що кожного дня, кожної години, та що я кажу: буквально кожної секунди... Що це триває, це відбувається весь час, безперервно...

Він хитався на стільці, ламав руки, його шепіт переходив майже в крик, отой придушений, неприродний крик, який вихоплюється в хвилину розпачу, але доходить тільки до розмовника.

— За що ви несете відповідальність? — спитав я, відчуваючи, що мимоволі теж говорю півголосом.

— За...

Він підвівся і, скрадаючись, підійшов до дверей. Притулившися пальця до губ, з хвилину прислухався, потім знову повернувся на своє місце.

— Професоре, ви повинні мене зрозуміти. Ви ж розумна людина. Але попереджаю — це таємниця... Ви мене не зрадите?

Тепер я вже не мав сумніву. Це був просто божевільний. Оці котячі рухи, несамовитий погляд, сухий блиск очей, незвичайні ноти поривчастого голосу, наче застигло, хоч і таке виразне обличчя... Дивно, та коли я це зрозумів, розвіявся весь мій прихований страх. Залишилось тільки те, що звичайно відчуває нормальна людина в присутності божевільного: ніби якась інстинктивна відраза до незрозумілого, чужого і грізного явища, огида, змішана із співчуттям і жалем. В усякому разі, я вирішив поводитись згідно з відомим правилом здорового глузду: «З божевільним говори спокійно, не заперечуй». І я сказав якомога спокійніше, наче розмовляв із здоровою людиною, ну хоча б із власним асистентом:

— Якщо ви прийшли до мене, саме ви до мене, підкреслюю, а не я до вас, то навіщо такі питання? Я зовсім не цікавлюсь чужими таємницями.

— Авжеж... Я справді запитав по-дурному. Тільки... Це ж не про мене йдеться, а про всіх, про всіх... І саме зараз... Навіть, коли я сиджу у вас, минають секунди, хвилини... А протягом кожної секунди й хвилини летяться кров, гинуть люди. Це я винен, бо якби я... Професоре, ви повинні допомогти мені потрапити до... Я мушу, мушу йому сказати, як це зробити, він повинен знати мій секрет. Бо інакше... А коли я скажу — відразу все скінчиться.

Він стиснув обличчя долонями і став хитатися з боку на бік, наче згнічений неймовірним, нестерпним болем.

— Коли я подумаю... Що досі не міг, не зумів до нього потрапити... Відколи я знаю.

— Що ви знаєте?

Він не почув.

— Бо тепер винен вже не Гітлер, не його генерали, не його гестапо. Тепер вже тільки я злочинець. Подумати тільки! Це через мене. через моє безсилля, через те, що я не зумів потрапити до нього... І ніхто не хоче мені допомогти, ніхто! А ви, професоре, можете... Мусите! Ви знайдете шляхи, я ж знаю, вас приймали там, у Кремлі, ще до війни, я читав... Вам повірять, коли ви скажете, про що йдеться...

— Але ж я й досі не знаю, про що йдеться,— зауважив я.

— Бо я, професоре, знайшов спосіб...

Він ще вагався. Ще оглядався на двері й ламав собі руки.

— Я знаю, професоре, як можна за одну хвилину скінчити війну. Скінчити перемогою. І якщо я потраплю до нього, туди, в Кремль, і скажу... Це ж зовсім просто, ви не повірите, як це просто! За одну хвилину перестануть гинути люди, кінчається весь цей кошмар.

Він відкинувся на стільці й заплющив очі. Тепер він говорив уже не зі мною, а наче розмовляв із самим собою, привчаним, розпачливим шепотом.

— З тієї хвилини, коли я знаю, коли мені відомий спосіб... Це не гітлерівці, це я вбиваю. Кров солдатів, кров жінок і дітей — все падає на мою голову... Це я вбивця, це я несучу відповідальність, як отой, що спокійно дивиться, коли вбивають на дорозі людину, і не приходить їй на допомогу... Тільки ж тут не одна людина, а мільйони, мільйони... Я вже не можу більше цього знести! День і ніч, день і ніч бачу й чую... Вони кричать, кличуть, проклинають мене... І вмирають, вмирають без кінця — на полі бою, в таборах смерті, в камерах гестапо, в палаючих селах, зруйнованих містах... А досить хвилинної розмови там, у Кремлі...

Як страшенно мучився чоловік, що сидів навпроти мене! Він буквально звивався від болю. Мені почало щось підступати до горла. важко було дихати, наче вся кімната наповнилася чужою мукою, мов чимось матеріальним. Ця мука витискала повітря, руйнувала стіни... Крізь цей здушений шепіт проривалося, кричало на весь світ нелюдське, нестерпне страждання.

На якусь хвилину я втратив почуття дійсності.

— Що ж це за спосіб? — спитав я, мов загіпнотизований.

Мій співбесідник випростався, і його погляд став раптом дикий, недовірливий.

— Я це скажу тільки йому одному. Тільки він один може це зробити, і ніхто більше. А ви повинні мені допомогти, полегшити, влаштувати побачення з ним. Поясніть, що це відбере всього дві-три хвилини. Нехай надішлють літак. Тільки, ради бога, професоре, швидше, якнайшвидше! Дорога кожна секунда. Вони ж вмирають... Вмирають і кричать: ти вбивця, злочинець, ти б міг, ти знаєш, як нас врятувати, і досі не зробив нічого! Зрозумійте, з тієї хвилини, як я знаю, кожна смерть зайва, кожна смерть стає злочином! Я вже не можу більше! А що, як я не витримаю? Мені ж не можна навіть умерти, не можна навіть збожеволіти! Професоре, я вас благаю! Повірте мені, повірте мені нарешті! Ніхто не хоче мені вірити, ніхто!

Він плакав. Обличчя його лишалося нерухомим, а сльози лилися струмком на руки, на стіл. Його душили глухі ридання.

Стільки років минуло, а я пам'ятаю його й досі. Не тільки обличчя, пам'ятаю тембр його голосу й кожне слово, пам'ятаю звуки його ридань так добре, що можу викликати їх, почути кожної хвилини, як щось живе. Це було просто нестерпно: не тільки він, вже й я не міг витримати, не міг дивитися на його муку. Я ж знав, що це мука божевільного, але забував про це — стільки в його стражданнях було правди, стільки реального, людського.

Далі? Що ж могло бути далі? Прийшли, забрали його. Виявилось, що він тікав з лікарні вже втретє, незважаючи на всю уважність лікарів, санітарів, незважаючи на всі заходи перестороги.

Його привезли тяжко пораним з фронту, а коли він почав одужувати, виявилось, що маячення, яке вважали гарячковим, було проявом божевілля. Тяжке поранення в голову, контузія...

Що з ним сталося? Він умер — і дуже швидко. Мені тоді відразу сказали, що справа безнадійна, ніякий організм не витримає такого напруження. Бо ж він оту маячню переживав по-справжньому. Взяв на себе своє

божевільне марення з усіма його наслідками. Вірив, що може однією розмовою, розкриттям своєї божевільної таємниці врятувати всіх, що гинуть на фронті, вірив, що може враз припинити війну і не може зробити тільки одного: потрапити до людини, яка має силу обернути таємницю на реальну блискавичну дійсність. Уявіть собі на його місці нормальну людину в такій ситуації, спробуйте на хвилину відчутти, що з нею мусило діятись.

Признаюсь вам, я був щасливий, коли довідався, що цей юнак умер, що вже скінчилася для нього та надлюдська мука. Те нечуване божевілья, яке обіймало болем, здавалося, цілий світ.

У той час не бракувало божевільних, багато в кого не витримували нерви. Люди ходили з неіснуючими винаходами, з нереальними проектами, мучили себе й інших. Але такої інтенсивності страждання, в основі якої лежала відповідальність за всіх, прийнята на себе хворим мозком, я не бачив ні раніше, ні згодом.

Ви скажете — божевільний! Звичайно! Але ж він не уявив себе ні Наполеоном, ні Олександром Македонським. Не вимагав, як це буває, щоб віддавали йому королівські почесні, не жив у світі штучного блаженства і вигаданої власної величі або якихось особистих нещасть. Незважаючи на своє божевілья, він жив у навколишній дійсності, зв'язаний з нею кожною думкою, кожним тремтінням нервів. У його маренні не було й краплини егоїзму, усе поглинала думка про інших, про ті страхіття, які діються з іншими. Я не лікар і ніколи не вивчав цих проблем. Не знаю, може, я й помиляюсь, але думаю, що поранення в голову і контузія — були тільки останньою краплиною, останнім поштовхом. Він просто не витримав усього страждання, яке бачив навколо. І все, що він пережив, що спостерігав, підготувало ґрунт для його божевілья. А вже потім він думав, як божевільний, але страждав, як звичайна нормальна людина, хоч інтенсивність його страждань була зумовлена саме божевільям. Він умер від свого страждання.

Ні, я не можу його забути. Ви скажете: історія нетипова. Звичайно! Хворобливий стан, клінічний випадок тощо; можна підійти до цього й так. Можливо, я й помиляюсь, але мені здається: все-таки в основі цього випадку,десь глибоко на дні, крилося зерно чогось по-справжньому

людського, великого, дорогоцінного, хоча, завдяки збігові подій, з того кінець кінцем виникло божевілля. А напевне, до свого нещастя, якщо його божевілля виявилось саме так, він був не зовсім звичайною людиною — цей молодий учений і офіцер нашої армії, якого так дико, так жахливо пожерла війна. І в якомусь великому загальному рахунку мусить бути записане й таке страждання.

Прізвище

Варвара машинально крутила в пальцях китиці серветки, що лежала на столі. Темна чорнильна пляма позначалась на зеленому плюші. Звідки ця пляма? Так, Юрко часто писав на столі, мабуть, якось капнуло.

Вона не дивилася на чоловіка, що сидів навпроти, але разом з тим бачила його. Втупивши погляд у чорнильну пляму, крізь опущені повіки бачила його до найдрібніших деталей.

Адвокат явно нетерпеливився. Невеличкий, кругленький, він нахилився вперед, спираючись на головку палки гладенько виголеним підборіддям.

«Міг би їй залишити цю палку в передпокої!» — з раптовим роздратуванням подумала Варвара, все так само вперто вдивляючись у круглу чорнильну пляму.

— І це ж зовсім не німецьке прізвище,— обізвалася вона несподівано, саме коли чоловікові, який сидів навпроти, здавалося, що вона зовсім його не слухає.

— Ну й що з того? Звучання німецьке!

— Ви ж, пане, знаєте, що це шведське прізвище.

Чудно було казати: «пане». Наче в якійсь старій повісті. Але як же до нього звертатися? Звісно ж, не «товаришу». І не на ім'я та по батькові. Сам адвокат відразу так звернувся до неї — «пані».

І Раїса Степанівна теж її попереджала... «Зараз так буде пристойніше,— сказала Раїса і зітхнула.— Адже він звик до цього за все життя, а ті півтора року, коли тут була Радянська влада, що там вони важать?»

— Ніхто не буде заглиблюватись у лінгвістичні дослідження. Запевняю вас, пані, ваше прізвище так само могло б бути й німецьке.

— Але ж воно не німецьке!

Адвокат нетерпляче провів долонею по лисині, облямованій ясним пухом, майже як у немовляти. Варвара підвела очі й побачила цей пух. Та він зовсім не нагадав їй немовля. «Наче в гусені»,— подумала вона й швидко опустила очі, щоб він не прочитав у них образливої думки.

Ні, даремно Варвара силкувалась дивитися на нього з симпатією, хоч цей чоловік і намагався їй допомогти. Все в ньому було неприємне, якщо придивитися зблизька. А на перший погляд — він був нічого собі, навіть симпатичний, хоч трохи й кумедний. Маленький, кругленький, з рожевим обличчям, і очі, блідо-голубі, майже прозорі, начебто наївно поблискують серед майже непомітних, білявих вій. І м'який голос — теж немовби дитячий. Та весь час, коли сидів отак адвокат навпроти неї, він асоціювався в уяві Варвари не з дитиною, як під час першої зустрічі, а з гускою, з поросям, нарешті, з котом, бо кругла голова була зовсім котяча.

Варвара пригадала, як його їй вихваляли. «Такий милий, зовсім свій»,— казала Раїса Степанівна. На перший погляд він теж здався Варварі симпатичним. А тепер, дивлячись на нього, вона відчувала майже огиду. Так, щось неприємне було в самій присутності цього чоловіка, в тому, як він сидів за столиком, як склав пухкі, короткі пальці на золотій головці своєї палки. Щось липке було в голосі, і ясні очі — зовсім не наївні, а хитрі. Але ж не це головне — приємний він чи неприємний. Раїса казала, що адвокат, як схоче, може зробити все. «Його дуже шанують,— підкреслила вона,— з ним дуже рахуються». Чому, власне,— вона не пояснила. Але, мабуть, так воно було й насправді.

Раїса не обмежилася голослівним ствердженням, а відразу ж навела приклади, назвала прізвища. Декого з цих людей Варвара знала; їй було відомо, що з ними справді все скінчилося щасливо. І, виявляється, що саме завдяки цьому малому чоловічкові. Якщо тільки він хоче...

А він хотів, ясно було, що хотів. І навіть якось дивно виходило. Бо це ж вона, Варвара, мала просити й наполягати. А сталося якраз навпаки. Він просив і наполягав. Наче саме Варвара мала зробити йому послугу, а не він їй. На якусь хвилину їй стало ніяково: бо що ж це таке? Замість радості, яку мусила збудити в ній його за-

побігливість, вона відчувала камінний тягар. Немов усе діялося не наяву, а в тяжкому сні, коли ніяк підвести руки, млосьть облутує ноги, голова стає якась чужа, а тут неодмінно треба ворухнутись, треба щось зробити. Та безсилля сковує тіло, сплутує язик, зв'язує руки. На хвилину Варварі примарилось, що кімната ширшає, стає величезною, стілець, на якому сидить адвокат, відпливає кудись, і його голос долинає здалека, наче їх розділяє не поверхня невеличкого столика, а величезний майдан. І десь з того кінця майдану чується голос, що нав'язливо повзе у вуха, підступний і впертий. Варвара струсила з себе заціпеніння.

— А... чи нема іншого способу?

Адвокат роздратовано знизав плечима. Підняв голову, і Варвара побачила, що на круглому підборідді, яким він спирався на руки, складені на палиці, лишився слід, зовсім як у м'якому тісті. Знак від масивного золотого персня.

— Не розумію. Адже це найпростіше, найлегше. І чудовий вихід: оті ваші шведські предки навіть подумати не могли, яку послугу зроблять вам, пані, як вони вам колись знадобляться. Тобто не так вони, як прізвище, їхнє прізвище.

Варвара слухала тепер уважно, але з таким відсутнім виразом обличчя, що адвокат не міг збагнути, доходять його слова до неї чи ні. Раптом вона перебила його на половині фрази:

— І це справді може допомогти?

Адвокат ворухнувся, якимось чудно засовався на стільці.

— Що ви, пані... Звичайно, допоможе, це ж ясно. Одна річ, якщо... І зовсім інша, коли... Ви ж, пані, самі розумієте.

— Отож іншого виходу нема?

— Дорога пані, ми даремно марнуємо час. Мені здавалося, я досить виразно пояснив вам, яке зараз становище. Не розумію, чому такі вагання.

— Ви не розумієте, пане? — перепитала Варвара якимось тихо й м'яко, дивлячись на нього скоса.

Адвокат зніяковів.

— Ну, звичайно, це ясно, але про що, власне, йдеться в даному разі? Для вас, пані, це дрібниця, звичайна формальність, просто використання щасливого збігу обставин, випадкового звучання прізвища, та й годі. Наче са-

мо провидіння подбало про це. Що ж ви, пані, на цьому втрачаєте, що фактично зміниться?

— Зміниться дуже багато,— мовила Варвара з зусиллям.

— Ох, прошу пані, ви перебільшуєте, страшенно перебільшуєте. Романтичні пережитки. Ми живемо в такі часи, коли невеличкий компроміс, нота бене, може врятувати людину... Кінець кінцем, про що ми тут говоримо? Говоримо про вашого брата, вже сьогодні єдиного, та про спосіб, яким його можна врятувати. Думаю, це ваш обов'язок щодо нього... Тим більше, що він ще ж не повнолітній. Ви, пані, самі його виховали, правда ж?

— Так,— тихо відповіла Варвара.— Мати дуже рано вмерла, він тоді був ще зовсім маленький.

— От бачите, пані. Виходить, на вас лежить обов'язок не тільки сестри, але начебто й матері, виховательки, чи як ми це назвемо. Ставкою є людське життя,— а з вашого боку, пані, це навіть не жертва, а просто, як я вже сказав, маленька формальність.

— Маленька...

— Звичайно. Використати прізвище, і все.

— Прізвище... Володі... братові, ви ж знаєте, пане, це прізвище не допомогло.

Уста Варвари прикро скривилися. Адвокат замахах руками.

— О так, саме так! Через те й не допомогло, що його не використали, розумієте, пані? І навпаки, в такому випадку воно могло якраз зашкодити, стати обставиною, що збільшує злочин. Зрештою, нема підстав говорити зараз про ту справу, досить-таки... прикру. Прикру — з якого боку ми на неї не глянемо. Але тут — зовсім інша річ: ви, пані, зробіте все потрібне, ми повідомимо брата.

Варвара перелякалась.

— То він знатиме про це?

Адвокат знизав плечима.

— Кумедно... Ви, пані, часом запитуєте, як мала дитина. Адже саме про це і йдеться. Йому треба з'ясувати, який може бути вихід.

— Хто ж йому це з'ясує?

Адвокат опустил очі. Зараз вже він уважно придивлявся до чорнильної плями на зеленому плюші серветки.

— Хто? Хоч би й я. Зрештою, є шляхи... Тут труднощів не буде.

— А що, як він не згодиться?

— Як це не згодиться? Кінець кінцем, ви ж, пані, його виховали, так би мовити, заступили матір... Ви повинні на нього вплинути своїм авторитетом сестри, виховательки... Навіть нормальний інстинкт самозахисту мусить підказати йому, що не можна відштовхувати рятівний круг, коли вже він бачить його коло себе. Ви думаете про непотрібні деталі, про всякі побічні обставини, а не про найважливіше. Саме так, найважливіше.

Адвокат підвівся, наче обтрушуючи якийсь невидимий пилок з борта ясно-сірого, старанно випрасуваного костюма. Чітко позначалися на цьому ясно-сірому тлі вузьенькі, ледве помітні блакитні смужечки. І такі самі блакитні смужечки, тільки ширші, були на перлистому шовковому галстуці.

— Дорога пані, мені просто важко марнувати стільки часу на пусті розмови. Я змалював вам суть справи, а далі все залежить від вас. Якщо надумаетесь, прошу мене повідомити. Тільки я б радив не зволікати. Так, я б радив не зволікати!

Він поволі одягав рукавичку, старанно розгладжуючи її ясну шкіру на коротких, товстих пальцях. Варвара перелякалась.

— Ви щось знаєте, пане адвокат? Ви щось знаєте?

Адвокат продовжував старанно розгладжувати рукавичку.

— Ну, що таке? Навіщо ви, пані, нервуете? Все, що я знаю, знаєте й ви. Тут нема чого приховувати. Тільки ж само собою зрозуміло, що зволікати не слід. Час минає, справи розглядають, і там ніхто не чекатиме, поки ви наважиться.

— Добре. Я подумаю. І повідомлю вас.

— Прошу, я завжди до ваших послуг, пані. Цілую ручки.

Він низько вклонився, показуючи рожеву, блискучу лисину. Варвара з зусиллям, ніби тягнучи за собою ноги, проводжала його до передпокою. Двері грюкнули голосніше, ніж слід,— аж луна покотилася по сходах.

Варвара повернулася до кімнати і сіла за тим самим столиком. Вона була якась спустошена внутрішньо. Думки рвалися, застигали на місці, пальці бездумно м'яли вигорілий, місцями вже полисілий плюш.

Так, це дуже просто... Піти туди — вона ж знала, куди саме, їй вже казали: двері з воріт ліворуч, зайти в ці двері, попрохати анкету, заповнити всі пункти. Зовсім просто. Потім адвокат забере посвідку і приєднає до заяви; він сам напише заяву, адже він так сказав, і потім все буде добре: Юрко прийде. Він знову буде тут, і ходитиме великими кроками по кімнаті, і звичайним своїм рухом розчісуватиме пальцями чуприну, високий, смішний, вже мужчина і водночас ще дитина. Її Юрко...

Він запам'ятався їй майже з першого дня, адже вона, Варвара, була вже величенька, коли народився братик. Володя зовсім не зрадив цій події. Навпаки, наче аж сердився на матір, що в сім'ї з'явилась ще одна дитина, коли він вже ходив до четвертого класу і ні на кого молодшого від своїх однокласників не хотів звертати уваги. До Варвари він ставився з образливою поблажливістю взамін за численні послуги, якими молодша сестра намагалась купити його ласку. Коли мати приїхала з клініки з немовлям, Володя навіть не схотів з нею привітатися і потім довго і вперто не звертав уваги на мале створіння, яке лежало в білому плетеному ліжечку. Але Варвара ще й досі пам'ятала свій захват від малесеньких пальчиків, що так безпорадно ворушилися біля ротика, стискаючись у кумедні мікроскопічні кулачки. І очі — вони були непевного, часом зовсім синього кольору, але мама казала, що вони ще зміняться і невідомо, які, зрештою, будуть. Та й взагалі невідомо було, яким стане згодом цей маленький чоловічок, і Варвара реготалася до сліз, коли батько ставав біля ліжечка і, надуваючи губи, заклавши за спину руки, починав міркувати, яку спеціальність найкраще обрати для його, напевне ж, геніального сина. Сміялася й мати, бо всі серйозні слова, що звучали так по-дорослому, аж ніяк не пасували до цієї ляльки, що лежала під фланелевою пелюшкою.

А потім, коли Юркові минув рік і він починав уже ходити по кімнатах на хистких, непевних ніжках, падав на килим і, підіймаючи вгору здивоване личко, вигукував: «О-о-о!» — мати вмерла. Тоді не нянька, добродушна товста Оксана, а саме Варвара стала фактичною вихователькою брата. А потім Оксана пішла від них, і всі обов'язки повністю лягли на Варвару.

Вона пам'ятала, як він збирав каштани в парку, радісно сміявся кожному каштанові, що падав долі, і не

плакав, коли в пальці встромлялися зелені колючки каштанової оболонки. Тільки начебто дивувався, так само, як тоді, коли падав. І тепер Варвара, згадуючи це, думала, що Юрко сприймав світ інакше, ніж усі навколо. Він сприймав його, мов якусь надзвичайну, чудову подію, добру й ласкаву. На все, що було в цьому світі кострубатого, прикрого й болючого, Юрко дивився не з гіркотою, а саме з подивом. Звідки в цьому надзвичайному, чудовому світі беруться складки на килимі, за які чіпляються малі ніжки, і колючки, що встромляються в пальці, і недобрий товариш, який підставляє ніжку, і двірник, котрий брутальним криком проганяє хлопців, що збирають каштани?

Варвара пам'ятала, як вони колись пішли за місто і раптом за поворотом, з високої кручі, відкрився краєвид на далеку рівнину, на ріку, що виблискувала проти сонця, на кучеряві островці дерев серед лук. Маленький хлопчик широко розвів ручками, і на круглому личку відбилосся таке захоплення, наче він хотів обійняти все й притиснути до себе.

Отак Юрко сприймав світ. Ніщо й згодом не приглушило цього радісного захоплення. Ані матеріальні труднощі під час довгої батькової хвороби та після його смерті, ані жорстокість брата Володимира.

Ні, про Володю не треба думати погано! Варвара навіть здивувалася, що з таким живим болем згадує оту давню історію. Адже минуло стільки років, стільки змінилось, і от вона раптом виринула з минулого. Мабуть, весь час спогад крився десь глибоко і несподівано ожив гострим, прикрим почуттям. Скільки разів Варвара пригортала до себе й потішала малого Юрка, а Володя тільки знизував плечима і називав його мазунчиком та плаксієм, а сестру — ідіоткою, яка хоче з хлопця зробити бабу. Володя вдався зовсім іншим, ніж Юрко. І цілком природно, бо ж він був на кілька років старший від Варвари, і нічого дивного, що ніяк не міг порозумітися з малим братом саме в цей період, коли з усіх сил хотів швидше стати дорослим, стати мужчиною. А після батькової смерті йому доводилося вчитися й заробляти, життя було зовсім не легке, надто рано йому довелося справді стати дорослим. Мабуть, тому Володя став такий жорстокий; йому все здавалося, що Варвара розбещує Юрка.

Звичайно, Володя інший, ніж Юрко. Але він був чесною, мужньою людиною; обоє вони, Варвара й Юрко, багато чим йому завдячували, і смішно мати до нього якісь претензії за ті давні, далекі часи, коли Юрко був ще малий. Тим більше, що Володимира вже немає.

Важко уявити собі, що його повісили. Варвара добре розуміла значення цього слова, але й досі не могла його сприйняти; воно здавалося мертвим, майже без змісту. Взагалі краще про це не думати — зараз це нічого не допоможе; треба наглухо зачинити двері між цим словом і собою, хоч Варвара знала, що за цими дверима криється страшна, чорна прірва, нестерпний тягар. Тепер не час міркувати про це, поки що не можна допускати згадку до власної свідомості, надто багато звалилося на Варвару, щоб вона могла все витримати. Тим більше тепер, коли Юрка забрало гестапо.

Варвара, наче не довіряючи самій собі, повторила півголосом, розділяючи слова на склади: «Юрка забрало гестапо». Але він уперто поставав перед очима — не такий, як того вечора, коли востаннє виходив з дому: високий, стрункий хлопець з буйним чубом, а той, маленький, що придивлявся до власних безпомічних пальчиків, які згиналися й розгиналися перед оченятами, що не вміли ще дивитися на світ.

«Це ж тільки формальність»,— пригадала вона слова адвоката. «Звичайна формальність»,— ще раз повторила Варвара півголосом, тупо дивлячись у потемнілий куток кімнати. Звісно, це тільки формальність. Що ж вона могла мати спільного з тими людьми, які повісили Володю, які...

Так, ось уже кілька місяців доводилося на все це дивитись і чути речі, в існування яких ще півроку тому вона не повірила б нізащо в світі. А вони ж вторглися в життя Варвари, в життя всіх, вторглися в радісний, любовний, сонячний світ Юрка.

І ось до цих людей треба було зараз піти й заповнити анкету — звичайний аркуш паперу,— і цей звичайний аркуш паперу, як стверджував адвокат, міг врятувати Юрка. А він повинен згодитись, якщо йому скажуть: це звичайна формальність, сестра просить його, закликає!.. Адже Юрко зрозуміє, що це для неї означає. Ніколи протягом усіх років він не завдав їй ніякого клопоту. Коли був маленький, не капризував, не злостився, а коли хво-

рів і Варвара, холонучи від тривоги, нахилилась над його ліжечком, він посміхався їй і казав: «Я зовсім не такий вже й хворий, знаєш, Варю?»

Потім, коли Юрко підріс і став високим не на свої роки хлопчаком з хвацьким чубом, коли вже був у комсомолі,— все одно для неї він залишався тим самим добрим, любим хлоп'ям, яке принесло їй стільки радості й щастя.

А може, це й справді дрібниця — використати прізвище? І до того ж, воно навіть не має з німцями нічого спільного, походить з півночі, з морського півострова. А якщо звичайне звучання може допомогти...

Варвара встала і пройшлася по кімнаті. Вона думала тепер не своїми думками. Вперто виринали в пам'яті уривки адвокатових фраз — нав'язливі, невідступні. Дрібниця, формальність, а вона, Варвара, зволікає, коли Юрко сидить у гестапо.

Ні, цього не можна собі уявити! Можна уявити собі там Володимира. Можна уявити там себе. Але Юрка?.. І от він замкнений, закинутий у примарний світ страхіть і злочинів, у цей відгороджений колючими дротами будинок, який колись був таким звичайним і біля якого байдуже проходили люди, а тепер став кошмаром усього міста.

Варвара опустила порт'єру на вікні, кинувши спершу погляд на вулицю. Наближалась поліцейська година, і вулиця була безлюдна, наче вимерла. Чуже, незрозуміле місто, де вони опинилися, бо сюди перевели на роботу Володимира... Якийсь час воно було майже таке ж саме, як усі відомі їй досі міста, та ледве по бруку загупали чоботи окупантів, із щілин, потаємних схованок вилізло на поверхню все, що начебто зникло й ніде не існувало. І раптом поскидали машкару вороги, які майже два роки крили ненависть під облесливим усміхом: мов круки на падло, позліталися назад люди, яких майже два роки тому вимів звідси великий вихор історії.

Варварі з братами не пощастило виїхати вчасно, а потім уже було пізно. І тепер вона сама в цьому чужому місті. Знайомі, друзі — далеко, тут у неї є лише випадкові знайомі, бо Варвара з братами жила в цьому місті зовсім недовго.

Здалека долинали якесь рипіння, наче по бруку поволі їхав погано змашений віз. Та коли опустилась порт'єра, це рипіння зникло. Варвара засвітила лампу. По-

повзли по стелі чудернацькі тіні. Навіть за стіною, в сусідів, не чути було голосів. Місто вимерло — наче в цьому нікого не було або ті люди, які ще залишились, ходили навшпиньки і говорили здушеним шепотом, щоб не розбудити сплячого звіра. Та звір не спав. Десь далеко залунав пронизливий посвист сюрчка і за ним — придушений глухий собачий гавкіт. Варвара стисла руки, але гавкіт зник удалині. Ще раз обізвався сюрчок, але вже тихше.

На стільці висів Юрків піджак. Юрко вийшов у самому светрі. Треба б сховати цей піджак у шафу, бо він отут тільки припадає пилом. Але Варвара не могла цього зробити. Перешкоджали спогади: це ж лише місяць тому вона уклала в шафу Володимирові речі, і саме того дня прийшло повідомлення, що Володимира вже немає. А Юрко прийде, одягне піджак, адже стає холодно.

Але руки в неї мерзли не від холоду в неопалюваній кімнаті. Наче десь усередині було джерело холоду, яке обіймало морозом все тіло, і дрібне, неприємне тремтіння здійснювалось угору, аж поки не починали клацати зуби.

Варвара терла змерзлі долоні. Вона весь час думала про одне. Чи, власне, навіть не думала. Кожна дрібниця відвертала увагу, розпорошувала її. Варвара начебто збоку обминала те головне, що треба було до кінця обміркувати й розв'язати. «Не можна зволікати, я вам не раджу», — мовив адвокат, і тепер ці слова звучали в пам'яті зловісною нотою. Звичайна формальність. Як це сказав колись батько: прізвище не має значення: ми — українці з діда-прадіда, про тих шведських предків — це якась плутана легенда.

Так сказав батько, а Володя, який у шкільні роки страшенно любив мудрувати, зморщив брови й затявся:

— Але ж звідкись та взялося це прізвище?

— Звідки б воно не взялося — не все одно хіба, як зватися?

І Володя, нарешті, згодився, що, звичайно, все одно. Не прізвище визначає національність.

А тепер раптом виявилось, що це не все одно і прізвище таки може визначити. Національність? Звичайно, ні! Життя і смерть!

«Чию смерть?» — раптом задихнулась Варвара. Ні не можна було навіть припускати, що Юрко може вмерти! Тільки щоб його не тримали довше в тому похмурому

старому будинку! Хоч це неправда: Варвара добре знала, що йдеться не про те, щоб тримати чи не тримати, а саме про життя і смерть. Смерть — це слово не вміщувалося в одній думці з Юрком. Можна собі уявити, що вмерла мати, хоч це було так давно, що наче розтало в тумані, можна зрозуміти, що вмер батько,— він хворів так довго й тяжко. Навіть можна собі сказати, що нема на світі Володі. Але Юрко? Юрко був самим життям!

Варвара поправила плюшеву серветку. Ні, серветки вже не можна продати, ніхто б за неї не дав ні гроша, така вона була вицвіла й потерта. Навіть на старий килим, на якому перекидався колись малий Юрко, знайшовся охочий, але з серветкою не варт було й виходити на базар. Зрештою, зараз це й не потрібно. Поки Юрко був ще вдома, Варвара продала все, навіть ліжко, на якому спала, і тепер згорталася клубочком на погнутій, залатаній канапці. А зараз — нащо й для кого їй продавати?

Єдине, що залишилось — батьків перстень,— вона продала, щоб заплатити адвокатові, але він чомусь не згадував про платню, і гроші лежали в коробці.

Раїса Степанівна сказала: «Про гроші сама не згадує, він не з усіх бере, ще може образитись; почекай, поки сам скаже. І взагалі він не бере заздалегідь. Тільки тоді, коли вже все владнає».

Коли владнає... Але ж тепер повинна владнати вона, Варвара. Тепер адвокат чекатиме на неї, а не вона на нього. Єдиний вихід... З ким порадитись? Як мало в неї знайомих у цьому новому місті! Здебільшого випадкові сусіди з будинку. По суті, вона нічого про них не знала. І взагалі люди зараз якось унікали одне одного, наче боялися. Ні, їй ні з ким порадитись. І все одно Варвара знала, що й не зможе просити поради, слова не йтимуть з язика. Єдина людина, з якою можна говорити про це,— Раїса Степанівна.

Досі, перше ніж усе трапилось, Варвара майже з нею не розмовляла. Відомо було, що це плетуха й інтриганка. А тепер вона стала ще гірша. Почала робити те, чого не робила ніколи: завивала дрібні кучерики над чолом, підбивала кучмою своє ріденьке, безбарвне волосся, грубо фарбувала вузькі безкровні губи, накладала на нігті темно-червоний лак.

Коли Варвара дивилась на ці нігті, їй здавалося, що

кінці пальців Раїси вкриті засохлою кров'ю. І ці кучері, помада на губах, манікюр зовсім не пасували до зморшкватого, немолодого обличчя, наче нова штукатурка на старому будинку, яка віддувається, не хоче триматись і тільки дужче підкреслює здряхління будови, що от-от завалиться. Але Раїса явно була задоволена із свого вигляду, часто заглядала в дзеркальце і демонстративно пудрила синястий ніс великим забрудненим пушком, від якого відривалися волоконця і висіли потім у неї на бровах або на щоці. Впадало в око, що Раїса мала тепер більше грошей, ніж досі. Звідки — Варвара не знала, бо ж Раїса начебто ніде не працювала. І — хоч вона цього й не казала, але знати було, що Раїса задоволена з того, що сталося. Про наших, які пішли звідси, говорила «во-ни» і не вірила в те, без чого взагалі не можна було жити, — в те, що наші повернуться.

А тепер саме ця Раїса Степанівна стала єдиною людиною, якій Варвара могла звіритись. Якось несподівано прийшла і взялася до Варвариних справ. Це ж вона порадила цього місцевого адвоката, який «усе може».

Але з нею теж не варто говорити про свої сумніви. Раїса взагалі не розуміла, чому Варвара давно не зробила того, що радив адвокат. І не тоді, коли арештували Юрка, а ще з самого початку, коли прийшли німці.

— Ех, якби я мала таке прізвище!..— говорила вона з відтінком заздрощів. І водночас Варвара відчувала, що Раїса не сказала б цього ні Володі, ні Юркові. Тільки їй, Варварі. Було щось образливе в її тоні, коли вона отак звичайно й просто говорила про це, мов про якусь дрібничку, а про вагання Варвари — наче про незрозуміле дивацтво.

— Треба ж якось жити, якось влаштовуватись,— казала вона, і Варвара відчувала в цих словах підлий, гидкий підтекст, але разом з тим не могла відповісти як слід, не могла просто прогнати Раїсу за двері. Юркова справа зв'язувала їй руки й язик. Хто ж іще залишався в неї із знайомих? Бондарчуки? Рачкови? Варвара добре знала, що не піде до них, бо вже заздалегідь було відомо, як вони реагуватимуть. Рачков — залізничник, що зараз сидить без роботи, підійме кошлаті, чорні брови і гляне на неї з подивом, а маленька, гарненька Рачкова сплесне руками і з жалем захитає білявою головою, аж повилітають шпильки з закручених кіс.

Ще коли адвокат був у неї вперше, Льолька — донька Рачкових — зачепила її на сходах.

— Навіщо цей ловець душ ходить до тебе? — спитала підозріло.

Варвара не зрозуміла.

— Який ловець душ?

— Ну, адвокат.

— Це в Юрковій справі,— тихо відповіла Варвара і обминула дівчину, що стояла на сходинці. Вона боялася починати розмову про адвоката. Це ж була єдина ниточка надії. Варвара мусила, за всяку ціну мусила врятувати Юрка!

«Всі вони просто не можуть зрозуміти»,— переконувала вона сама себе.

Вночі їй наснився Юрко. Ішов по вулиці, а вона бігла за ним і хотіла покликати, але він ступав так швидко, що ніяк було наздогнати, і не мала сили звести голосу. Навколо діялося щось страшне і незрозуміле, неодмінно треба було поговорити з Юрком. Тільки він ішов усе швидше, кудись поспішав. На безлюдній вулиці розлягалася луна його кроків, а Варвариних кроків не чути. І Юрко не знає, що вона біжить за ним. І вулиця якась чудна — на ній жодного будинку нема, тільки щось невиразне. Від цього стає жаско, і Варвара даремно мучилася, силкуючись видавити хоч слово з пересохлої горлянки. Бо варт хоч раз крикнути, і Юрко зупиниться: відразу з'ясується все і зникне те невідоме, що причаїлося в мороці обабіч вулиці, в щільній, липкій млі, яка дихає, мов жива, хвилюється, здіймається, наче парус під вітром. Варвара так силкувалася крикнути, що аж відчула біль у скронях, гострий біль у напруженій горлянці, до якої пхалася липка, щільна мла, мов клубки вати.

Вона знала, що це сон, і водночас боялася, наче наяву. І, усвідомлюючи, що це сон, дивувалася, який живий і справжній іде перед нею Юрко. Тільки одне — він у піджаку, а піджак висить на стільці в кімнаті.

Та потім страх знов почав натискати, з вулиці, яка дедалі вужчала, залишився вже тільки тісний тунель — у живій млі, що дихала й клубочіла. Уже зник Юрко і лишився тільки кошмар, який нависав над головою, підповзав зокола, охоплював незрозумілим, всеосяжним жахом.

Варвара прокинулась, обіллята потом. За вікном похмуро завивали сирени автомашин. З гуркотом мчали мотоцикли. Знову десь гналися, хапали, оточували кордоном, знов з якихось воріт виходили заспані, злякані люди — в холод ночі, у виття сирен. Їх пхали в закриті машини й везли до сірого будинку. Туди, де був Юрко.

Варвара вже не могла заснути. Лежала нерухомо, вдивляючись у стелю. Поволі крізь вузькі шпаринки в порт'єрі вповзав світанок. Ліниво минав час, і невідомо навіть було, котра зараз година, бо стінний годинник давно проданий і проїдений, а Юрків годинник...

Чути було, як відчиняються ворота, як хтось іде тротуаром, голосно цокаючи дерев'яними підощвами, а з казарм неподалік глухо забринів монотонний спів, який закінчувався уривчастими вигуками. Незабаром почнуть працювати установи і можна буде піти й зробити те, що радив адвокат, до чого намовляла Раїса. І це врятує Юрка.

Повертаючись назад, Варвара ніяк не могла зрозуміти, що все вже скінчилося. В потертій чорній сумочці лежав папірець — посвідка про подання заяви. Була заява й невеличка анкета — лише кілька пунктів... І заяву приймав навіть не німець. Яюсь швидко, тихо і просто відбулася вся процедура. Адвокат взяв папірець, похвалив її.

— Завжди слід діяти розважливо,— сказав він і погладив рожеву лисину короткими пальцями лівої руки.

Варвара хотіла його запитати, як тепер буде, але перше ніж вона зважилась, він вже сам сказав, що о другій годині — бо зараз до нього мають прийти клієнти — він піде, куди слід, і попросить приєднати до актів справи посвідку про подання заяви.

— А потім, пані, я вас сповіщу,— закінчив він, і Варвара поволі пішла додому.

Треба було спитати, коли можна сподіватися відповіді, але адвокат, мабуть, дуже поспішав, а тепер вже пізно. «Нехай наступним разом»,— потішала себе Варвара.

Урок у Бондарчуків пройшов як звичайно. Дівчинка не завдавала їй ніякого клопоту. Це було тихе, негарне, але здібне дитя, яке, відколи прийшли гітлерівці, стало ще тихіше, ніби якесь перелякане. Дівчинка дивилася на Варвару із змішаним почуттям страху й подиву.

Вона знала, що Володимира повісили, що арештували Юрка.

Бондарчукова жінка спершу, мабуть, трохи побоювалась, що Варвара ходить до них, та Бондарчук, якого Варвара майже не знала й бачила дуже рідко, певно, втрутився і з'ясував справу, бо вона хутко стала така ж спокійна й чемна, як досі. Хоч, правда, Варварі було тепер все одно.

Поки Юрко був дома, вона вважала за величезне щастя, що їй, мов з неба, впали оці уроки. Вони заступали дівчинці навчання у школі, яку тепер закрили, а Варварі давали щотижня невеличкий запас продуктів. І Юрко менше голодував. Але тепер це вже не мало значення. І не тільки уроки. Взагалі все тепер не мало ніякого значення.

Котра зараз година? Папірець вже, мабуть, лежить там, «приєднаний до актів». Що ж це були за акти? Варвара не мала навіть уявлення, в чому звинувачують Юрка. А втім, тепер не потрібне було й звинувачення, щоб позбавити людину життя. В чому звинувачували цілі юрби чоловіків, жінок і дітей, яких осінніми ранками гнали за місто і там розстрілювали на пісках, у основному ліску, про що знали всі? В чому звинувачували перехожих, які невідомо чому потрапляли на вулиці під град куль? Досить того, що вони були, існували — оці люди іншої мови, іншої історії, яких гітлерівці прирекли на знищення. Але з Володимиром та Юрком було зовсім інше.

«Чому я ніколи ні про що не питала Юрка?» — несподівано здивувалася Варвара.

Але про що, власне, було питати?

Юрко щось таке робив: Варвара відчувала це і розуміла, що інакше й бути не може. Чому ж він їй не признався? Просто не хотів турбувати, не хотів лякати. Варвара відчула гострий біль. Виходить, молодший брат вважав, що її треба берегти і не можна з нею ділитися тим, що в цю хвилину було в його житті найважливішим.

Щоденні труднощі, безжалісна боротьба за існування, за шматок хліба, за те, щоб хоч якось нагодувати брата — тепер він був у неї один! Звичні турботи за його білизну, одяг — все те, що було раніше звичайним і простим та що тепер доводилося здобувати майже героїчними зусиллями, цілоденною біганиною, — заповнювали

все життя Варвари, що й на інше вже не лишалося часу. Коли Варвара тепер думала про ті місяці, вона розуміла, що в цей тяжкий час була від свого Юрка далі, ніж будь-коли.

Наставав вечір. Затихала вулиця. І коли Варвара вже лягала спати, раптом, немов хтось її вдарив, відступила назад, тримаючи скинутий через голову бавовняний светр у витягнутій руці. Наче під вибухом сліпучого світла магнію, при якому Юрко робив колись фотознімки, вона побачила усе зовні, точно так, як дивляться кінофільм.

От вона, Варвара, заходить у пофарбовані рудою охрою двері. Вузькі бильця перегородки, за перегородкою довгий стіл. Чоловік середнього віку, в окулярах у чорній оправі підіймає голову з-над паперів, чекаюче дивиться на неї. Киває головою, подає анкету, байдуже пояснює, як треба її заповнювати. І Варвара сідає за обдертий столик з чорнильними плямами і поволі, старанно записує у відповідних рубриках відомості, які повинні ствердити, що вона — не українка. Записує відомості, які, на підставі звучання її прізвища, повинні довести, що їх родина — зовсім не українська. Що не були українцями ні її батько, ні дід.

Варвара підписує анкету й заяву, чоловік в окулярах недбало пробігає очима пункти і, побачивши, що вони заповнені правильно, вручає їй посвідку. Хто ж зараз виходить з пофарбованих охрою дверей — вона, Варвара, чи, може, хтось інший?

«Звичайна формальність»,— пригадалися їй адвокатові слова. Але тепер у пронизливому сяйві білого магнію їй стає зрозуміло, що це зовсім не звичайна формальність. Треба йти, бігти якнайшвидше туди, за ці двері, пофарбовані рудою охрою, зажадати, щоб їй віддали назад заяву й анкету. Так, але ж раніше треба повернути посвідку, а посвідку забрав адвокат — вона вже лежить там, у сірому будинку, за огорожею з колючого дроту, «приєднана до актів».

І до того ж, виявилося, що він теж тут працює, кругленький, рожевий адвокат. Саме тут, за дверима, пофарбованими рудою охрою. Ні, не внизу, за обдертою перегородкою, а вище. Крізь прочинені двері Варвара побачила заслані доріжкою сходи. Цими сходами поволі, з гідністю, підіймався нагору адвокат, якісь люди вибі-

гали йому назустріч і низько вклонялися вітаючись. Раїса потім невиразно пояснювала:

— Бо ж він там у правлінні.

— В якому правлінні? То ж установа.

— Ах, яка ти... Ну, звичайно, установа, але, як би тобі це пояснити... То — громадська організація... Треба, щоб люди виявляли добру волю, розумієш?

— Добру волю? — здивувалась Варвара.

— А що б же ти хотіла? Щоб усіх повісили? Ось є такі, що захоплюються отими, — пам'ятаєш, минулого тижня кинули гранати біля парку? Ну й що вийшло? Арешти, нещастя, більше нічого. А пан адвокат робить велику роботу. Можна все владнати, погодити... Треба реально дивитися на життя.

Варвара замислилась. Раптом у мозку блиснула підозра.

— Це він тому й не бере грошей?

Раїса Степанівна аж почервоніла від обурення.

— І ти теж! Людина старається, бігає, радить, а ти... Якби він притулив тобі ножа до горлянки, щоб ти віддала йому останні гроші, — краще було б, га? Це розумна, благородна людина, розумієш?

Ні, Варвара не могла зрозуміти. Ніяк ці пишні слова не погоджувалися з рожевою лисиною адвоката, з його слегантним костюмом, з його манерою говорити, з припущеними поклонами людей, які зустрічали його там, в установі, яка зовсім не була установою, там, де організовували «добру волю». Щось тут було не гаразд. Але все одно вже нічого не можна зробити. Що зроблено, то го вже не повернеш назад. І Юрко...

Варвара згадала, що відповіла адвокатові, коли він запитав, чи це вона виховала Юрка. Так, їй тоді здавалося, та й усі говорили, що після смерті матері вона виховала малого брата. Але то була неправда. Варвара штопала йому шкарпетки, прала білизну, купувала книжки і зошити, віддавала лагодити черевики, готувала обіди й гріла воду, — але хіба це було виховання? Виховувала Юрка школа, і, мабуть, ще Володимир, і організація, і ті товариші, які до нього ходили та до яких ходив він. А вона, Варвара? Що взагалі знала вона про нього, крім того, що він був добрим, любим, здібним хлоп'ям? Все, що в ньому зростало, розвивалося незалежно від неї. В усьому, що не стосувалося їжі, одягу, чисто прак-

тичних справ, Варвара не брала ніякої участі. Отже, це не вона виховала Юрка.

Чому ж це так? Варвара навіть здивувалася і якось безтямно замислилась над цією дивною справою: слова мають своє точне значення, ясний зміст, але в житті часом вживають їх там, де вони зовсім не пасують, де вони, по суті, стають брехнею. Бо ж у Юркові, отакому, який він був, не було ніякого її внеску. Якби його виховала вона, може б, тоді брат і не думав би ні про що інше — тільки про те, як побороти злидні окупаційних днів, як роздобути відерце вугілля, трохи сала, буханець хліба, клаптик шкіри на підметки. Того Юрка, якого забрало гестапо, сформувало життя і люди, котрих Варвара, власне, й не знала. А якраз це було найважливіше, це визначало його вдачу — саме таку, а не іншу.

І знову настає ніч, і знову вві сні хвилюється, колишеться, набрякає дика, незрозуміла тривога, і десь вдаліні пливе луна Юркових кроків. Але Юрка не видно, його заслоняє цей повзучий, липкий, живий жах. Знову не може вихопитися з горла крик; Варвара прокидається мокра від поту. І вже не може заснути, вдивляючись зляканими очима в куток кімнати, де, наче рештки мли з її сну, клубочить темрява.

Бондарчукова жінка під час уроку двічі проходить по кімнаті, саме коли Варвара читає з дівчинкою Пушкіна, і нічого не каже. Та коли Варвара вже одягає пальто в передпокої, вона раптом підходить до неї:

— Варваро Петрівно, ви, мабуть, хворі?

Варвара здригається, наче її вдарили, і зляканими очима дивиться на жінку.

— У вас страшенно поганий вигляд. Якщо хочете трохи відпочити, я б вам радила днів зо два не приходити на уроки.

Варвара буркнула щось невиразне і вийшла, почувачи, як гуде голова й підгинаються ноги.

«Може, я й справді хвора?» — думає вона, але знає, що це не так. Вона не менш і не більш хвора, ніж була тиждень чи місяць тому. Кілька прохожих обминули її на вулиці, окинувши співчутливим поглядом. Авжеж, мабуть, щось таки є, якщо серед усіх цих стурбованих облич її власне обличчя все-таки привертає увагу.

Ні, не треба виходити з дому! Уроки можна на деякий час припинити, адже Бондарчукова жінка сама їй запро-

понувала. Треба подумати над тією справою, ще раз обміркувати її всю з початку і до кінця, бо вона щось тут проминула, хоч наче стільки й міркувала, стільки говорила з Раїсою Степанівною та з адвокатом.

На сходах кроки. Знайомі. Це Раїса. За хвилину залунає стук — подвійний — раз і вдруге, як завжди. Варвара втискається в куток канапки і затримує подих, наче та, що стоїть за дверима, може його почути.

Стукають знов і знов. Варвара обіймає руками підтягнені до підборіддя коліна, заплющує очі, щоб не дивитися на двері. Раїса стоїть там, за тонкими дошками, і чекає. Знов умовний стук.

— Варваро!

Зараз вона грюкає кулаком у двері. Варвара не ворухиться. За дверима тиша. Раїса прислухається. Потім чути, як риплять дерев'яні сходи. Пішла.

Варвара переводить подих. Очі потрапляють на скапку, що задерлась на бильці канапки, і Варвара застигає, втупивши погляд у неї, скута безвладністю волі й думки. Але так само, як ця скапка на облізлому бильці, стримить у свідомості те, що трапилося з нею.

Непомітно за вікном запав присмерк; лише тепер Варвара помічає, що в кімнаті майже темно. День теж пройшов непомітно, наче розтанув у тумані. Але туман насуне лише згодом уночі, в гнітючому сні, коли десь далеко чути луну Юркових кроків, а навколо дихає, хвилюється, набрякає тривога.

Вранці чути, як грюкають двері, як гудуть сходи, кудись ідуть люди. А може, все-таки піти? Куди, власне? Правда, у неї лежать готові серветки, вже кілька днів тому слід було віднести роботу, вона ж обіцяла.

Гроші, одержані за вишивання серветок, Варвара недбало ховає в сумочку. Навіщо їй гроші? Ще ж є ті, відкладені для адвоката, про всякий випадок, якщо він зажадає, а в кухні лежить буханець хліба; його вистачить надовго, їй зовсім не хочеться їсти.

Прикро йти вулицею. Люди поспішають, не дивлячись навколо, наче тільки пекуча, невідкладна потреба вигнала їх з дому на хвилину. А є й такі, що йдуть поволі, голосно розмовляють і навіть сміються.

На розі есесівець бавиться з собакою. Дивна забава! Есесівець тримає в руці великий шматок хліба. Собака, худий, мабуть, дуже зголоднілий, із злиплою від грязю-

ки колись довгою шовковистою шерстю, підстрибує, але рука з хлібом підноситься чимраз вище. Есесівець сміється. Мускули пса напружуються, тварина витягується, мов струна,— і знову стукається лапами об землю з жалібним скавучанням. Пес, мабуть, ослабнув з голоду, він не хоче більше стрибати. Він вже не вірить. Есесівець захоочує його незрозумілими словами. Але пес лягає, кладе трикутну морду на плити тротуару. І тільки коричневі перекошені очі уважно стежать за кожним рухом руки, що тримає хліб.

— Ну, ну! — захоочує есесівець і опускає руку нижче. Пес, причаївшись, примружує очі і раптовим пружним рухом кидається, вириває хліб з руки людини. Проклін, важкий удар у худий бік, у ребра, які стирчать під злиплюю шерстю. Але пес не випускає здобичі з пащі. Він тікає, великими стрибками мчить уздовж вулиці. Есесівець виймає револьвер. Зовсім близько біля Варвари несподівано лунає постріл. Пес простягається на тротуарі. Довгий, великий, з випнутими ребрами.

— Прибрати,— каже есесівець двірникові, який злякано виглядає з воріт. Варвара плентається далі, відчуваючи, як леденіють кінчики пальців і терпне шкіра на голові. Есесівець обводить її підозрілим поглядом. У цю хвилину Варвара з пронизливою ясністю бачить перед собою пункти тієї анкети.

Попереду йде двоє чоловіків. Вони голосно розмовляють, але Варвара не розуміє їхньої мови. Тільки яскраво, чітко стоять перед очима пункти анкети, яку вона заповнювала в кімнаті за дверима, пофарбованими рудою охрою. Рудою, як кудли вбитого пса.

Згадка про цього пса довго переслідує Варвару. Йй здається, що там, на тротуарі, все ще лежить велике, скривавлене тіло худой тварини і кров вузьким струмочком ллється по кам'яних плитах. Пса забрав двірник, Варвара сама бачила, але ніяк не може позбутися враження, що, коли вона вийде з дому, пес лежатиме там, простягнений, мертвий, а над ним стоятиме есесівець з револьвером в руці.

Павутиння висить у кутках кімнати. Пил товстим шаром сідає на рештки меблів. Варвара не помічає відірваної лиштви на спідниці. Буханець хліба черствіє, від нього насилу можна відрізати іржавим ножом невеличку скибку. Хліб гіркуватий, темний — не такий, як кілька

місяців тому. Це хліб сьогоднішнього дня, випечений невідомо з чого. Скулившись на своїй поламаний канапці, Варвара жує черствий кусень. Він розростається в роті колючими грудками, липкою, тягучою масою. Варвара жує довго, повільно, бездумно. Вона сита. Ця скибка хліба лягає в шлунку каменем. Одного кусня вистачить на цілий день. Як добре, що не треба виходити з дому! Може трапитись, що, саме коли її не буде, прийде адвокат з повідомленням.

Водопровід у коридорі зіпсований. Ввечері Варвара прокрадається на подвір'я до крана, дочекавшись хвилини, коли там нема нікого. Подвір'я заболочене й мокре, стоптані, діряві туплі стрягнуть у грязі. Вода з булькотінням ллється в відро. Варвара на силу його підіймає. Відро невеличке, але тремтять руки й коліна, і ноги лед-ве несуть її по рипучих сходах нагору.

«Чого ж це я так ослабла?» — дивується Варвара.

У темній східцевій клітці хтось раптом перехиляється згори.

— Варю!

Це Льоля Рачкова. Варвара здригається і ставить відро на сходишку. Вода колишеться і бризкає на ноги. Варвара з острахом дивиться в темряву, і темрява наче рідішає. Довгі коси Льольки звисають через поручні, в мороці поблискують очі.

— Варко, слухай, я хочу щось у тебе спитати.

Варвара мовчить.

— Ти мені скажи, тільки ти мені скажи правду,— дівчина говорить голосним шепотом. Звідкілясь збоку, з-під дверей, вибивається на площадку каламутна смуга червоного світла.

— Ти мені скажи: це правда?

Варвара питає мертвим голосом:

— Що правда?

— Бо кажуть... Але цього ж не може бути... Кажуть... Тільки ти не сердься, Варко, бо я ж не вірю... Кажуть, що ти записалася у фольксдойчі.

Варвара бере відро і важко ступає по сходах. Льолька спирається обома долонями на поручні й дивиться на неї з подивом.

— Варко!

Варвара відчиняє двері і в каламутній млі, що клу-

бочить і здійсмається їй назустріч, заходить до своєї кімнати. Засуває засув і тут-таки, біля порога, присідає на ослаблих ногах поруч з відром, зіщулившись, як звірятко. Невидющими очима вдивляється в темряву. Бачить двері, пофарбовані рудою охрою. Бар'єр, за яким сидить біля столу чоловік в окулярах. «Це ж звичайна формальність»,— каже адвокат і гладить пухкими пальцями лівої руки облямовану білявим, гусячим пухом лисину.

Льолька стоїть під дверима.

— Варко, відчини!

Ні, вона не хоче відчиняти. Не хоче підвестися з підлоги. Треба так сидіти — без руху, без тремтіння. Аж до кінця. Поки щось не зміниться, не трапиться, не з'ясується.

Пізно вночі чути галас біля воріт. Глухі звуки вихоплюють Варвару з тупого півсну. По сходах гупають лункі кроки, чути незрозумілу мову.

«Ідуть за мною»,— пробігає думка, але Варвара відразу ж усвідомлює, що це неправда. Навіщо б за нею приходили? Кого вона цікавить? Тим більше тепер, коли на якомусь столі вже лежить документ, власноручно підписаний нею.

Чути плаксиві пояснення двірника. Кроки минають її двері. Ідуть нагору. До Зимних? До Рачкових?

Варвара підповзає на колінах до дверей і слухає. Чути удари — гатять кулаками в двері. Переляканий, стогнучий голос двірника:

— Михайле Юхимовичу! Михайле Юхимовичу!

Це в Рачкових. З грюком відчиняються двері, галас стишується. Та за хвилину двері відчиняються знову. Чути, як ідуть униз. Гучний голос Рачкова:

— Це нічого, тримайся, Соню! Льолько, доглядай маму, чуєш? — і відгомін ударів.

Раптом Варвара відчуває внутрішній бунт. Що ж це діється навколо неї? Володимира повісили, Юрка забрало гестапо, а вона навіть не знає чому. А тепер схопили Рачкова, найближчого сусіду. Не випадково схопили, у вуличній облаві, а прийшли саме по нього. Отож і Рачков щось робив, у чомусь брав участь, а вона навіть і не подумала, нічого не помітила, хоч інколи і заходила до них. І Льолька наче любила її, а ніколи й словом не налякнула нічого.

Чому ж це так? Було якесь життя, щось діялось —

окрім вишивання серветок на продаж чи добування хліба й дров. Але все це пропливало мимо. Наче вона, Варвара, була каменем, який лежить, вгрузнувши в дно потоку. Потік пливе, а камінь усе стримить у липкому мулі; хвиля обминає його, залишає, біжить у далечінь, а камінь вгрузає чимраз глибше й мертво стримить, все на одному місці.

Як це Льолька колись запитала у неї: «Ти ніколи не була в комсомолі?»

Варвара відповіла, що ні. Льолька підняла вузенькі брови і ще запитала: «Чому?»

І Варвара знову, низуючи плечима, ствердила, що, власне, й сама не знає чому. Отак якось склалось. Не було часу, просто не думалось про це. Стільки було хатнього клопоту, стільки роботи, адже після того, як умерла мати, все господарство впало на неї. І відразу ж розмова зійшла на якусь іншу тему.

Тоді Варвара не звернула уваги на Льольчине запитання — це було незабаром після того, як місто зайняли гітлерівці. Але зараз вона побачила цей начебто дрібний епізод у зовсім іншому світлі. Може, дівчина спитала не просто так собі? Може, це було важливе, найважливіше — оте, що тоді сталося, чи швидше не сталося, тому що Варвара не змогла відповісти на запитання, а тільки низила плечима?

Тепер вона й сама задавала собі те ж саме питання, але й сьогодні не могла знайти іншої відповіді. Мабуть, вона все життя була тим каменем, обіч якого, над яким пропливала течія життя. Життя Володі, Юрка, тисяч інших людей, всієї країни, а вона стриміла на місці, нічого не знала і, по суті, була чужа навіть найближчим людям. Бо якщо вже й Юрко нічого їй не сказав...

Ні, тепер вона вже не думала так, як у першу хвилину: Юрко змовчав через те, що не хотів її хвилювати. Просто з нею не варт було говорити. Вишивала серветки на продаж, з ранку до вечора клопоталася, щоб добути хліба на завтрашній день, і думала, що цілком досить того, що не йде до гітлерівців просити роботи, не допомагає їм.

Вранці Варвара сяк-так пригладила нечесане вже, мабуть, з тиждень волосся і пішла нагору. Рачкова проринила двері, в шпарині з'явилося любе, пригоже, зараз бліде і наче набрякле обличчя.

— Хто там? — питає вона зляканим шепотом.

— Це я, Варвара.

Бліде обличчя заливає рум'янець. Рачкова ширше прочиняє двері. Без слова плює Варварі під ноги і так грюкає дверима, що куски штукатурки летять із стіни на площадку.

Варвара забуває зачинитися на засув, і Раїса Степанівна з'являється несподівано, не постукавши.

— Варваро, ти вдома?

У кімнаті темно. Майже навпомацки Раїса підходить до вікна і відсуває портьєри. Спершу вона не помічає Варвари. Лише роздивившись у брудній кімнаті, бачить, що та сидить, втиснувшись у куток канапи. Варвара кутається в стару, подерту хустку й дикими очима дивиться на гостю.

— Ради бога, що з тобою? Ти хвора?

Та не відповідає. Раїса знизує плечима і починає ходити по кімнаті.

— Що тут діється? Що ти виробляєш? Відколи тут не прибрано? І який у тебе вигляд? Ти ж молода ще жінка — і так занепала! Нещастя, ну, звичайно, нещастя, але треба ж якось жити. Так не можна!

Раїса Степанівна сідає на канапку чомусь незручно, боком.

— Слухай, я тобі хотіла сказати: тепер, коли ти це вже зробила, можеш одержати роботу, є непогана робота. Нащо ж тобі отак нидіти? Раніше тебе не взяли б, а тепер візьмуть. Ти ж умієш друкувати на машинці, правда ж?

Варвара машинально киває головою.

— От бачиш. На радіо тобі дадуть переддрукувати матеріали. Адвокат уже говорив. Треба тобі піти туди, і до нього теж зайди, подякуй. Взагалі тобі, дівчино, щастить. Адвокат так узяв до серця твої справи...

— А... Юрко?

— О, це ти вже занадто швидко захотіла! Там усе йде своїм порядком. А тим часом ти влаштуєшся, брат прийде, і почнете жити по-людськи. Тепер ти, мабуть, вже доглянеш, щоб він не встрявав у такі дурниці.

Варвара мовчала.

— Чого ти дивишся? Що ти собі думаєш? Всі бігатимуть, турбуватимуться за тебе, а ти сидітимеш, як сова? Я двічі була, стукала, ти не відчинила. Ні, ні, не

виправдуйся,— цокотіла Раїса, хоч Варвара зовсім і не думала виправдуватись.— Я добре знаю, що ти була вдома, адже видко, коли закрито зсередини на засув. Я могла б образитися, але не образилася. От бачиш, знову прийшла. Вставай, причепурися хоч трохи.

Варвара знизала плечима.

— Не хочу.

— Чого не хочеш?

— Нічого не хочу.

— Оце так-так! Теж знайшла час на дивацтва! І чого тобі треба? Адвокат клопочеться за твого брата, а він усе може, знаєш, знову витяг того Паламарчука, що я тобі колись казала. А тобі дають роботу, боже мій, таке щастя! Скільки людей не знаю що дали б, аби тільки бути на твоєму місці, а ти...

— Ідїть собі, Раїсо Степанівно,— тихо й байдуже мовила Варвара.

Та остовпіла.

— Що? Що ти сказала?

— Ідїть собі. Ідїть звідси. І не треба більше приходити.

— Оце так маєш! З глузду ти зїхала, чи що? Людина бігає, старається, а вона...

— Ідїть собі.

— Божевільна, клянусь богом, божевільна!— ствердила Раїса Степанівна й уважно придивилася до Варвари. Склані очі були нерухомо втуплені кудись у куток кімнати. Глибокі борозни прорізувались на пожовклому, вкритому плямами обличчі. В нечесаному волоссі Раїса побачила сірі, збляклі пасма передчасної сивини. Лише тепер її охопив страх. Може, й справді божевільна?

Раїса помітила рух пальців Варвари — безупинний, монотонний, наче вона згрїбала щось із подертої, вицвілої хустки. Цей рух перелякав Раїсу остаточно. Вона позадкувала до дверей, не зводячи погляду з дівчини, яка сиділа на канапі. Але Варвара не ворухнулася, не змінила пози. Отож Раїса Степанівна обережно, щоб не грюкнути, причинила за собою двері і лише тоді кинулась галопом униз по сходах, відчуваючи, як страх наїжує їй ріденьке волосся під химерним капелюшком.

І ще один відвідувач побував у Варвари. Цей чоловік говорив обережно, наче намацуючи словами непевну стежку на грузькому ґрунті. Але Варвара здогадалася

відразу. Вона відмовилась, збрехала йому просто в очі. Ні, такого тут ніколи не було. Ніякого Володимира вона не знає, не чула про нього. Це якась помилка.

Раптом її обсіпало жаром. Той чоловік ніби не чув її відповіді. Він дивився кудись вище, в якусь точку над її головою. І Варвара раптом згадала, що там висить фотографія Володимира, навіть не фотографія, а портрет, одна з перших Юркових робіт, він збільшив той портрет з невеличкої фотографії, яку теж робив сам. Цей чужий упізнав Володю. І тут, наче дивлячись його очима, Варвара побачила Володині брови — її власні брови, Володине чоло — її власне чоло. Вона сиділа під портретом, ніби спеціально для того, щоб не могло бути ніяких сумнівів. Це ж були батькові брови, і чоло, і очі, які успадкували вони обоє. Юрко — ні. Юрко був схожий на матір.

Незнайомий став менш обережний. Уважно дивлячися в очі Варварі, натякнув їй на те, про що вона й сама відразу здогадалась. Він прийшов від імені організації допомогти їй, Володиній сестрі. Приніс гроші. Правда, з запізненням, але раніше не міг.

Варвара раптом відчула, ніби в кімнаті з'явилася замість неї інша людина. Вона напружила всі сили, всю свою волю. За столиком сиділа дама. Саме так Варвара уявляла собі дам. Вона спокійно сплела пальці і, дивлячись просто в обличчя незнайомому, ще раз чемно, круглими фразами, наче провадила безтурботну салонну розмову, повторила своє. Ні, на жаль, ніякої Варвари Петрівни вона не знає і знати не хоче. І взагалі не має нічого. Вона просить, щоб її не знаходили, рішуче просить, щоб їй дали спокій. Якщо хочуть комусь допомогти, то, мабуть, є чимало людей, які потребують і заслуговують на цю допомогу. Наприклад, хоч би й тут, поверхом вище, живуть жінка й дочка Рачкова, якого забрало гестапо. Там була б дуже потрібна допомога. Рачкова — хвора. Але сама вона не має з цим усім нічого спільного.

Варвара провела гостя до порога і попрощалася, злегка кивнувши головою й обдарувавши прибулого банальним усміхом. Руки не подала.

Посланець був явно здивований і нічого не зрозумів; і йому Варвара здалась такою дивною, що він визнав за краще піти звідси, не наполягаючи далі.

Цього разу Варвара старанно замкнула двері і засміялася неприємним хрипким сміхом, який дивно

залунав в її власних вухах. Сестра Володимира! Ніякої сестри Володимира, звичайно, тут не було. Володимир був українець, якого повісили німці. А тут жила вона, фольксдойч. І Юрко теж був українцем. Юрко... Коли ж це було і чи взагалі будь-коли існував Юрко? Як він міг бути її братом, коли вона — німкеня? Це нічого, що вона навіть не розуміє німецької мови. Адже сама підписала заяву, сама заповнила анкету. Тут, у всьому великому старому будинку, жили українці, поляки, росіяни. І тільки вона одна — німкеня.

«Як же це може бути?» — здивувався в ній якийсь проблиск свідомості, але відразу ж пригадалися двері, пофарбовані рудою охрою, і все стало їй зрозумілим.

Хліб скінчився, але в паперовому мішечку знайшлося трохи крупи, і Варвара жувала цю сиру крупу поволі, по кілька зерняток, не розуміючи сама, навіщо це робить. Кілька разів у двері стукала Льолька, але Варвара й не думала відчиняти. Що спільного могла мати з людьми, які тут жили, вона, фольксдойч? А той, хто міг мати до неї справу — адвокат, — уже не прийде! Невідомо чому, але Варвара була цілком впевнена, що це саме так. Він не прийде, не надішле ніякого повідомлення. І яке взагалі може бути повідомлення? Адже ще з самого початку вона знала, що його не буде.

Та Варвара помилялась. Повідомлення принесла Раїса Степанівна, але не пішла з ним до Варвари. Зайшла до двірника.

— Віднесіть, — наказала вона, і двірник почухав голову.

— Хіба я знаю? Щось її давно не видко, навіть по воду не ходить. Може, її й зовсім нема?

— Як це нема? — обурилася Раїса. — Ви навіть не знаєте, що діється у вас в будинку?

Двірник переступав з ноги на ногу.

— А хто ж його зна? Тепер воно так — пішла людина і не прийшла. Розпитувати не будеш, та й у кого? Все одно не скажуть... — бурчав він неохоче, але кінець кінцем таки пішов нагору.

— Я вже, мабуть, з тиждень не чула, щоб вона виходила, — сказала сусідка.

Згори збігла Льоля Рачкова.

— Вона, певне, в себе. Нікуди останнім часом не виходить, я знаю.

На площадці зібралася купка людей, що півголосом радилися між собою. Льоля почала нервувати.

— Що ж це таке? Може, хвора, може, що... Тиждень не виходить, і ніхто навіть не поцікавився...

— Ще такими цікавитись,— сухо кинула її мати, але двірник, що марно стукав у двері, почав оглядати замок.

— Зсередини зачинено. Мабуть, удома. Варваро Петрівно, Варваро Петрівно!

Ніхто не обзивався. Двірник натиснув плечем. Двері затріщали. Іржавий засув легко відхилився, і на людей, що зайшли до кімнати, глянули з залатаної канапки круглі, скляні очі. Схудлі руки стискали біля підборіддя вилялялу, стару хустку. Але Варвара заговорила нормально, і тому всі відступили на сходи, а двірник подав їй конверт і на хвилину затримався біля порога.

Варвара читала поволі. Це було повідомлення, що Юрка розстріляно десятого жовтня. Десятого жовтня! На великий подив двірника, Варвара раптом голосно зареготала. Ах, як же це було смішно, просто неймовірно! Вона ж добре пам'ятала дату на анкеті, дату на посвідці, яку адвокат мав «приєднати до актів». Дванадцятого листопада. Тоді, коли вона заходила в двері, пофарбовані рудою охрою, Юрка вже не було. Він уже цілий місяць лежав у землі.

Варвара сміялась, сміялась аж до сліз. На сходах тривожно шепотілися сусіди. Але сміх не змовкав. Варвара сміялась, коли вели її до карети швидкої допомоги, коли везли містом. І сміялася диким, пронизливим сміхом в оббитій матрацами кімнатці, лякаючи інших хворих, які починали хвилюватися, кричати, бити кулаками в стіни. Коридором бігли знервовані санітари, а згори, з кімнати для чергових, поспіхом сходив униз лікар у білому, погано випраному халаті.

ПРИМІТКИ

КОЛИ ЗАПАЛАЄ СВІТЛО

Роман «Коли запалає світло» В. Василевська написала 1946 р. в Києві. Перші публікації (російського перекладу в журналі «Звезда», 1946, № 11, 12, та українського в журналі «Вітчизна», 1947, № 2, 3), а також окремі видання українською та російською мовами 1948 р. (Держлітвидав України та «Московский рабочий») є скороченим варіантом твору. Повний текст роману вперше надруковано російською мовою у п'ятій книзі шеститомного видання творів В. Василевської (М., Гослитиздат, 1955).

¹ *А коней було чотири...*— Переказ тієї частини апокаліпсиса (християнського трактату), в якій передрікається голод, мор, війни та землетрус, що нібито мають настати перед «кінцем світу» і «страшним судом».

² *Тімур* (1336—1405) — кривавий монгольський завойовник, визначний полководець та адміністратор, засновник недовговічної габіжницької імперії зі столицею у Самарканді (сучасна Узбекика РСР), яка охоплювала Середню Азію, Афганістан, Іран, Закавказзя, територію Золотої Орди, Пакістан, Північну Індію. Помер під час походу на Китай.

³ *Тімур-ленк* (таджицькою мовою «ленк» — кульгавий) — прізвище, яке Тімур отримав, скульгавівши після поранення у 1362 році.

⁴ *Гур-емір* — «могила владки» — мавзолей Тімура у Самарканді, визначний пам'ятник архітектури, восьмигранна споруда, облицьована яскравою кольоровою цеглою, з високою ребристою банею з кольорових кахель.

⁵ *Хорезм* — велика і багата держава у пониззі Аму-Дар'ї (на території сучасної Узбекикої РСР). Заснована іранським плем'ям, близьким до сучасних таджиків. Розквіт Хорезму припадав на I—III, а потім на XI—XII століття.

⁶ *Хорасан* — північно-східна частина Ірану.

⁷ *Тамерлан* — переінакшене на європейський лад ім'я Тімура.

⁸ Йдеться про першу світову війну 1914—1918 рр.

⁹ *Шехерезада* — оповідачка славетного циклу арабських казок і новел (понад 300) фольклорного походження, відомого під назвою «Тисяча і одна ніч». Цар Шахріар, обдурений дружиною, вирішив відтоді брати за дружину незайману дівчину, а вранці страчувати її.

Одна з таких царських дружин, Шехерезада, щопочі оповідає царю казку, перериваючи її на найцікавішому місці, щоб викликати цікавість у царя і відтягнути свій смертний час.

¹⁰ *Флагелянти* (від латинського *flagellum* — бич) — середньовічна секта, антифеодална і антицерковна. Виникла в Італії, за доби чумної епідемії середини XIV ст., охопила усю Західну Європу. У самовитому прилюдному самокатуванні флагелянти вбачали єдиний засіб спокути гріхів перед кінцем світу, що нібито наставав.

¹¹ *Інквізиція* — від латинського *inquisitio* — розслідування, слідство. Судово-поліцейська установа католицької церкви, створена у XIII столітті для викорінення ересей, вільнодумства, згодом передана у руки монахів домініканського ордену. Інквізиція, що вдавлялася до тортур і фанатичних вироків — спалювання засуджених живцем на вогні,— стала синонімом нелюдської жорстокості.

ОПОВІДАННЯ

Тут вміщено твори, події яких відносяться до періоду другої світової війни та післявоєнної доби. Оповідання «Кордон», «Ночівля», «Дезинфекція», «Над Осколом», «Полонені», «Відкриття стадіону», «Дідусь Юхим», «Осіннього дня», «Потрійне сальто», «Гості», «Стьопа», «Ганна» опубліковані у російському перекладі в журналі «Знамя» (1959, № 6, стор. 6—44). Оповідання «Слава», «Босоніжка», «Мельничиха», «У вагоні», «Чабан», «Сестра», «Каша», «Кореспондент», «Марта» вперше надруковані у перекладі на російську мову в журналі «Знамя» (1960, № 7, стор. 3—41). Українською мовою ці оповідання виходили окремими збірками — «Зустрічі» (1960) та «Люди» (1961) у видавництві «Радянський письменник».

¹ *Герострат... Артеміда... Ефес...* — Бажання чимось уславитись штовхнуло грека Герострата на підпал славетної споруди, однієї з семи чудес світу, храму Артеміди в малоазійському грецькому місті Ефесі (356 р. до н. е.). Історія затаврувала безглуздий варварський вчинок Герострата. Його ім'я визначало відтоді честолюбця, який домагається слави у божевільний або злочинний спосіб.

² Квінт Горацій Флакк (65—8 рр. до н. е.) — великий римський поет, автор багатьох од. В. Василевська має на думці його Тридцятую оду, що починається словами «Спорудив пам'ятник, міцніший за мідь» і яка кладе початок жанру пам'ятника, що до нього згодом зверталися Г. Державін, О. Пушкін, В. Брюсов, В. Маяковський, П. Неруда та інші.

³ Тут цитується вірш О. С. Пушкіна «Пам'ятник».

⁴ *...чорний крук* — вільний переклад поезії Едгара По «Крук».

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
В. Василевська. Фотопортрет перших повоєнних років	64—65
В. Василевська та Н. Ужвій	160—161
На Другому Всесоюзному з'їзді письменників	288—289

З М І С Т

Коли запалає світло. <i>Роман</i>	5
Оповідання	
Кордон	321
Ночівля	331
Дезинфекція	338
Над Осколом	346
Полонені	352
Відкриття стадіону	356
Дідусь Юхим	362
Осіннього дня	371
Потрійне сальто	378
Гості	384
Стьопа	388
Ганна	395
Слава	405
У вагоні	415
Кореспондент	429
Чабан	437
Сестра	445
Каша	454
Марта	459
Сандаleti	466
Хлопець	471
Таємниця	476
Прізвище	484
Примітки	512
Список ілюстрацій	514

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ
Сочинения, т. VI
(На українском языке)

Видавництво
«Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *И. И. Брояк*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*
Коректори *В. П. Сайко, Г. М. Стад-
ник*

Виготовлено на Київській фабриці
набору Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР, Київ, Довженка, 5.

Лінотипіст *А. А. Вороніна*
Верстальник *М. В. Распопов*
Друкарі *О. І. Макаревич, Л. П. Яценко*
керівник палпурно-брошурувальних
процесів *М. Д. Чернова*

Здано на виробництво 20.XII 1966 р.
Підписано до друку 22/IV 1967 р.
Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн.
друк. арк. 16,125. Умовн. друк. арк.
27,09+3 вкл. Обліково-видавн. арк. 27,612.
Ціна 1 крб. 15 крп. Замовлен. 2323.
Тираж 6000.

1911

